

Nabi Jaloliddin

UMAR XAYYOM

Наби Жалолиддин

УМАР ХАЙЁМ

(О Р А Л И Қ)

(Рўмон)

*Бир қўлда Қуръону биттасида жом,
Баъзида ҳалолмиз, баъзида ҳаром.
Фируза гумбазли осмон тагида
На чин мусулмонмиз, на кофир тамом¹.*

Умар ХАЙЁМ

И Б Т И Д О

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Жумла оламни, бу ҳадсиз коинотни ўз кудрати ва меҳри ила бино этиб, унда инсонни муқаррам қилган Раҳиму Раҳмонга, бандасига Ақл аталмиш мўъжизани бериб, фикрлатиб қўйган, қалб отлиғ сирли ҳилкатни ато қилиб, уни Ишк ва Ҳақиқат насиймлари ила муаттар этган қарамли Зотга беадад ҳамду санолар бўлсин.

Умматиға шафоатлар тилаган, заминга боқий саодатнинг илк муждаларини етказган сарвари олам, Саййидул Коинот Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламга салоту саломлар бўлсин. Ва ул Зотнинг аҳли байти ва саҳобаларига ҳам салоту саломлар бўлсин.

Аммо баъд, бу мискин бир тарихи муборакни баён этмоқни ният қилдики, Оллоҳ рози ва мададкор бўлғай.

* * *

У йўл излагувчи эди. Куну тун, тушу хуш йўл изларди. Бу хатто бир кеча суратан аён бўлди: у саросар кезарди, жони ҳалқумида, қўнгли туғенда, бутун вужуди лов-лов ёнарди. Бу йўл бошида ғала-ғовур ила турган одамларнинг қошига етди. Жигар-бағри хун, қоврилиб етди.

-Бу йўл қай маъвога олиб боради?-дея сўради ёниб.

Одамлар парво қилмадилар.

-Эй, одамлар, бу йўл қайга боради ахир?!

Яна ҳамма жим. Баъзилари ажаб жилмайиб, елка қисдилар.

У яна чопа кетди. Товонидан, бағридан ўт чиқа чопди. Алҳол тағин бир йўл бошидаги одамлар қошига етди.

-Бу йўл қай гўшага элтади?-деди уларга бутун вужудидан тер қуйилиб.

Одамлар жим туравердилар.

-Эй, одамлар, айтинг ахир, бу йўл қай маъвога олиб боради?!

Жавоб йўқ.

Яна чопа кетди.

Яна йўл.

---

¹ Рубойлар Шоислом Шомуҳаммедов таржимасида берилди.

Яна савол.

Яна жавоб йўк.

Бу хол қайтарилаверди.

Ахийри холдан тойиб, йиқилар пайтида кўзлари олдидаги хира парда йўколиб, соколи-ю кийим-боши оппоқ нуруний зот пайдо бўлди. Унинг юзидаги ҳалийм ва ёкимли табассумни таърифламокка тил ожиз эди. У яна «Йўл!..» деди овози базўр чиқиб.

-Йўл?!..

-Ахир ҳар бир йўлнинг аввали кўнгилда-ку. Йўлнинг бошини кўнгилдан изла!

Энди унинг вужудига унга нотаниш ҳаловат ина бошлади ва шуурини ажиб бир ойдинлик камрамокка тушди. Кўнгилдаги боягина оламни зеру забар этмокка кодирдек туюлган тўфонлар тин олиб, энди тўлғокли саволларга доя бўлдилар.

-Мен... мен... Тавротни ўқидим, Инжилни ўқидим... Куръонни мутолаа этдим, ё Ҳазрат. Бироқ йўл?!..

-Умрингни сарҳисоб эт, болам. Дунёда икки мингдан зиёд илоҳий аталмиш китоблар бор. Керагини ўқи ва аввало кўнгилда ихлосни бино эт. Сўнг бу оламдаги вазифангни англаб ет-да, ўша вазифани адо айла. Муродингнинг қолганлари ўзи келади. Йўл ҳам, нажот ҳам ихлос ҳамда вазифада.

-Энди эса йўлларимни, йўлимни англаётгандекман. Юртимга қайтиб, улкан черковни бузаман-да, унинг ўрнида мухташам масжид барпо этаман.

-Йўлни хато танлама, бўтам, ҳаддингни бил. Ул черковнинг ҳам ўз соҳиблари, ул диннинг ҳам ўз авлиёлари бор. Уларнинг руҳини чирқиратма. Масжидни бошқа ерга қур.

Саволлар ниҳоясиз эди. Нуруний зот бўлса жавобдан чарчамасди. Овозида озгина бўлсин малол ёхуд зарда сезилмасди.

-Бошимизда турган коинот чексиз-чегарасиз. Унинг охир ҳаддини Ўзидан ўзга кимса билмайди. Шул каби бу чексизлик қаърида беҳисоб йўллар, юлдузу сайёралар бор. Аммо уларнинг барчаларининг адоғи Меҳвари Муаззамда туташгусидир. Бу нимарсаларни бирон-бир дин таърифида туриб англаб бўлмамайди. Уларнинг ҳар бири ва Меҳвари Муаззам оралиғдаги сирли маъвони изламоқ ҳамда илғамоқ зарур. Ҳақиқат ана ўша ерда.

Ўзи тузган бу борлиқда Ўзи бор ва Иблис бор. Яъни Эзгулик ҳамда Ёвузлик мавжуд ва уларнинг оралиғи мавжуд.

Бани башар бу оламда қўним топгандан буён не-не мукаррам зотлар яшаб ўтмадилар. Уларнинг ҳар бирлари бир сайёра, бир юлдуз бўла оладилар. Динлари турфа, миллатлари турфа, лекин маслағу муродлари бир- эзгулик эди. Уларнинг қалбларида Ўзи яшарди. Илло бу зотларга ҳам бирон бир дин ёхуд миллий тамойиллар тарафида туриб ҳақ баҳони бермоқ душвор ва уларни англамоқ мушкул. Шундай экан, Ҳақиқат барқарор бўлган ораликни-сирли маъвони изла!..

Унинг шуури ойдин-ойдин эди. Нуруний зот сўзлагани сари вужуди хузурбахш жимирлаб, ўзга бир оламга сингиб бораётгандек бўларди. У рўбарўсидаги кишининг сўздан тўхтамоғини сира-сира истамасди.

Нуруний зот эса мудом сўзлар, ҳикоя қиларди. Унинг овози ўзга бир оламдан, сирли бир маъводан эшитилаётгандек туюларди...

БИРИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

Ҳижрий 455 (мелодий 1076) йилнинг баҳори. Исфаҳонда тонг отмоқда. Қадим шаҳарнинг

мухташам деворлари оша, уларнинг ортида қорайиб кўринган ҳайбатли тоғларнинг викорли елкалари узра тонгнинг илк муждалари сезилади. Осмоннинг шарқий буржидаги ҳов анови улкан чўккининг кети кўзнинг оки янглиғ оқариб бормоқда. Гўё тун тўнининг бир пеши химарилиб, кўйнидаги оппоқ тонгнинг елкаси кўриниб келаётгандек.

Бу азим шаҳарга оламга ҳукмронлик даъвосини қилган Искандар Зулқарнайн асос солган бўлиб, уни водий шаҳар деса ҳам бўлади. Чунки шаҳар қалъасининг уч томони қир-адирлару уларга туташиб кетган баланд тоғлар билан ўралган, атрофи эса кенг яйловлардан иборат эди. Фақатгина жанубий-шарқ томонигина очиқ, яъни текислик бўлиб, чўлу саҳролар билан уланиб кетганди. Шаҳар қалъасининг асосий дарвозаси ҳам айна шу тарафда эди.

Қалъа деворлари анча баланд ва мустаҳкам эди. Уларнинг ости чуқур ҳандақлар билан ихоталанган, устида эса қоровул ва соқчилар юриши ҳамда атрофни кузатиши учун махсус йўлаклар, туйнуқлар қилинган, ёв бос-қини пайти камончиларнинг ёй отишларига мўлжалланган супачали кунгурадор сангандозлар (ўқ отиш учун қолдириладиган туйнуқ) ҳам қурилганди. Буларнинг барчаси, хусусан қалъа девори ҳам тунда, айниқса, маҳобатли ва ҳатто ваҳимали кўринар, дунёнинг катта бир қисмини эгаллаб турган Сулжуқийлар доруссалтанатининг бутун улуғлиги ҳамда салобатини намойиш этаётгандек туюларди.

Исфаҳон араблар ҳукмронлиги даврида анча обод бўлди. Шаҳарнинг бош майдонида (халк тили билан айтсак, шохмайдонида) қад ростлаб турган анови жомъе масжиди, Низомия мадрасаси биноси, асосий бозор ва ҳатто султон саройи ҳам араблар замонида қурилган. Масжиду мадрасанинг ҳозир қорайиб кўринаётган аслида мовий гумбазлари кўплаб шуҳратталаб ҳукмдорларнинг кўзларини қамаштирганлиги ҳам рост. Исфаҳон шуҳратига шуҳрат қўшмиш жомъе масжиди минорасининг баландлиги етмиш аршин бўлиб, анча узоклардан кўриниб туради...

Одатда Умар Хайём бомдод намозини ўз хужрасида ўқирди. Аммо бугун муҳим бир юмушни режалаб, эртароқ уйғонди. Таҳорат олгач, суннат номозини ўқиди-да, жундан тўқилган хирқасимон одми чакмонини кийиб, ташқарига чикди. Мақсади намоз фарзини жомъе масжидида ўқиш эди. Тонг осмонининг окиш-кўкимтир ранги оламга хиёл ойдинлик бахш этаётган бўлса-да, ҳали атроф нимқоронғулик оғушида эди. Шаҳар ташқарисининг шимол томонидан окиб ўтгувчи дарёнинг муздек баҳорий сувини хўплаган шабада кишининг баданини жунжиктирар даражада совуқ. Ҳавонинг тозалигидан нафас олганда кишининг томоғи, бурни ачишиб кетгудек бўларди. Шоир чакмонига яхшироқ бурканиб, бир-икки томоқ қириб кўяркан, бироз энкайган кўйи масжид томон одимлади. Шу пайт муаззиннинг минора устидан эшитилган бутун оламлар Эгасини шарафловчи жарангдор овози бутун атрофни тутди:

-Оллоҳу Акбар! Оллоҳу Акбар!..

Намоз ниҳоялангач, масжиддан аввалроқ чиққан Умар Хайём ўзини бир четга олиб, улуғ вазир Низом ул-Мулк жанобларининг чиқишини кута бошлади... Олам мудом осуда, ҳаво мусаффо, илло бу гўзал ва файзли хилқатлар киши умрига барокот бераётгандай туюлади. Табиатдаги бу тиниқлик одамлар шуурига ҳам кўчган ва улар шуурларидаги тиниқлигу тонги ибодатнинг илоҳий таъсири ҳамда субҳидам тароватидан ўзларини ўзгача, балки енгилроқ ҳис этадилар. Намоздан турган ва масжиднинг нақшинкор ҳашаматли эшикларидан чиқаётган аҳли тақвонинг йўталишлари ва ҳатто томоқ қиришлари ҳам бомдодий сокинлик кўйнида мисоли темирчи болғасининг товушидай қулоққа ёқимсиз эшитилади. Одамларнинг лабидан учган ожиз шипшишлар ёхуд бир оғиз сўз ҳам чор атрофга акс садодай сочилади... Мана, ниҳоят мақсурада (меҳроб ёнидаги аркони давлат намоз ўқийдиган жой) бўлгани учун кечроқ чиққан вазири аъзам ҳам кўринди. У хонаки ва одми бўлса-да, озода ҳамда оҳорли либосда бўлиб, кўринишдан бу либосини фақатгина намоз учун кийишини сезиш мумкин эди. Аслида ҳам шавкатли Салжуқлар давлатининг таянчларидан бири бўлмиш, шуҳрати бутун Шарққа ёйилган бу инсон жудаям саришта ва покликни суйгувчи эди. Унинг эгнига тушган анчайин уринган

мато ёхуд либос ҳам охорли кўринар, мой суртилгандай ялтираб тургувчи юзи, доимо киртишланган ихчам мош-гуруч сокол-мўйлови, на кичигу на катта бўлмаган, бироқ ўзига ўта ярашган оппоқ салласи шу қадар файзли эдики, кишининг завқини келтирарди. Зотан унинг қадди-қомати ҳам ўртадан қуйроқ бўлиб, паканаликка хиёл мойил эди.

Вазири аъзамнинг ҳам шоирга кўзи тушди-да, унинг масжид эшигида пешвоз туриши бежиз эмаслигини сезиб ҳамда у билан кўришмоқ ниятида ўша тарафга майл қилди.

-Ассалому алайкум, эй, мискинлар халоскори, фозиллар ғамхўри улуғ вазир жаноблари!- Шоир аслан бундаин жимжимадор сўзлардан иборат ҳамду саноларни ёқтирмасди. Эҳтимол шунинг учунми ҳар сафар шу каби сўзларни айтганда кўнглида ажиб бир ҳолат пайдо бўлар ва бу билан ўзини ўзи масхаралаётгандай туюларди-да, ичида ғашлик туғиларди. Унинг бу феълени, балки кайфиятини Низом ул Мулк ҳам тўла бўлмаса-да, бир қадар биларди. Қолаверса, бундаин мақтовлар шодасини Хайём ҳам ҳар кимга-да, ҳамиша-да айтавермас, айти дамда эса бу ҳамдлар вазири аъзам учун қуруқ хушомадгина эмас, балки унга берилган тўғри баҳо эди. У ҳақиқатан ҳам мискинлар халоскори, олиму фозиллар посбони эди. Шу вазҳдан ҳам шоир ул зотни бениҳоя ҳурматларди.

Улар қўшқўллаб кўришдилар. Вазири аъзам шоирнинг тавозесига мағрур тавозе ила жавоб берди. Икковлон ёнма-ён вазири аъзамнинг қасри томон йўл олдилар. Дарвоқе, ул зотнинг қасри султон саройига туташ бўлиб, ихчам боғ ва тош ётқизилган текис йўлакчалардан иборат эди. Қаламга ошно фозиллар аҳлидан бўлган улуғ вазир одатда субҳи содиқдан то нонушта маҳалигача мазкур боғда сайр этиб, хаёл сургувчи, режалар тузгувчи эди. Хайём унинг бу ошиёнида бир неча бор бўлган ва ҳатто тонгги сайрларини ҳам кўрганди. Ёдида, у билан илк учрашувлари ҳам мана шу қасрда кечган эди...

Икки йил олдин, ўшанда ҳам айти кўклам маҳали эди. Ҳзининг Бухородаги ҳаётидан, балки Мовароуннаҳр ҳукмдори Шамс ул Мулк муносабатидан қоникмай қолган Умар Хайём ўз валинеъмат қозикалон Абу Тохирга рўбарў бўлди. Қозикалон бу кўхна ва жафоқаш дунёда анча яшаб қўйган, шул боис одамнинг ичидагини юз-кўзидан била оямоқлик қурбига эга инсон эди. У ёш шоирнинг аҳволи руҳиясига қалб кўзини тутаркан, инчунун зоҳиридаги ижод заҳмати, ўзидан қоникмаслик, ҳаловатсизлик сифатларини ҳам пайқайди. Ўшанда зийрак қозикалон ҳам ундаги бедорлик ортида яширинган бўронларни, тўфонларни тўлалигича илғай олмаганди. Вужудида кечаётган бу ғалаёнларни ҳатто унинг ўзи ҳам бутун борица ҳали тушунмас, идрок этолмасди.

-Энди не манзилни ихтиёр этмоқ истарсен?-дея сўради Абу Тохир Умарга синовчан тикиларкан.

Шоирнинг ўз муддаоси, кўзлаган мақсади бор эди. Мовароуннаҳр ҳоконининг унга бўлган муносабати анчайин совуқлиги шунда ҳам акс этардики, унга тайин этилган маош нафақат қадр-қимматини, балки тирикчилигини меъёрига солмоққа-да изн бермасди. Аммо Хайём қозикалонга буни арз этмайди, бу борада аввало унинг ўзи сўз айтмоғини кутади. Унинг феъли шундай-бирова ҳасрат қилиш, юкиниш, ўтиниб ёрдам сўраш мағрур юрагини жароҳатлайди. Қолаверса, Абу Тохир ҳам унинг бу феълени яхши билади ва қадрлайди.

-Сизнинг маслаҳатингизни кутмоқдамен.-деди Хайём тавозе ила.

-Бухорони тарк этмоқчи эканлигингни сезиб турибмен. -Қозикалон мудом мулоҳазакор бир оҳангда сўзларди. -Менинг фикримча, ҳозир сенинг жойинг Исфаҳонда. Чунки Салжукийлар султони Жалолиддин Маликшоҳ ва унинг улуғ вазири Низом ул-Мулк жаноблари ўз доруссалтанатларига кўплаб олиму фозилларни жаъм этмоқдалар. Илло Султон ҳазратлари хўп илмпараст ва Исломпараст эрмиш. Агар истасанг, дўстим Низом ул-Мулк жанобларига нома битиб берурмен. Иншооллоҳ, ул зот сени бенасиб этмагай.

Хайём учун бу айти муддо эди, айти шу нарса у кўзлаган мақсаднинг ибтидосини ташкил этарди. Чунки шоир Исфаҳондаги улкан кутубхонанинг шухратини эшитган ва ўшал бебаҳо

хазинага тезрок етишмок орзусида эди. Шунингдек, кўхна Исфахонда ўзининг ғойибона устози, Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино ҳам яшаб, ижод этганлигидан бохабар эдики, илло унинг битикларини зўр бир ташналик ила мутолаа киларди. Унинг баъзи мухтасар асарларини ёддан билар, «Ал-Қонун»ини эса ёнидан кўймасди. Айна дамда Шайх ур-раисдай улуғ олимнинг янги асарлари билан танишмок иштиёкидан шодланмокда эди. Зеро уни Бухорои шарифга етаклаб келган асосий сабаблардан бири ҳам жаннатмакон Ибн Сино доҳосининг завқу сурури бўлганди.

-Марҳаматингиздан миннатдормен, мухтарам қозикалон ҳазратлари! -Шоир хиёл бош эгиб, таъзим килди.

Шундай килиб, Умар Хайём қозикалоннинг улуғ вазирга битилган номасига эришгач, Бухородан Исфахон сари йўл тутган қарвонга қўшилди. У қарвонда уч туяга эга бўлиб, бирига ўзи минган, қолган иккитасига эса китоб ва битиклари ортилган эди. Қарвондаги бошка туя ва отларга Мовароуннахр ҳукмдори Шамс ул Мулкнинг чор атрофни босиб келаётган Салжукийлар султони Маликшоҳга йўллаган совға-саломлари юкланганди. Шамс ул-Мулк шу йўл ила жон сакламокка уринарди...

Баҳорнинг ўрталарида доруссалтанатга етиб келгач, бир-икки кун ювиниб-тараниб, хордик олди ва улуғ вазирнинг қабулига ошиқди. Ҳшанда ҳам Низом ул Мулк шоирни ўз касрида қабул қилган эди. Ёши эллиқдан ошган хуш чехрали улуғ вазир Умар Хайём хақида аввалдан эшитган, унинг ҳеч бир битикка киёслаб бўлмайдиган рубоийларидан ҳам бохабар эди. Шунинг учун ҳам кўп илмлар борасида баҳс этмокка қодир бўлган донишманд вазир ёш шоирни илиқлик ила кутиб олди. Унинг истикболига пешвоз чиқиб, қучоклашиб кўришди. Хайём бундайин муомалани кутмаганлиги боис бироз эсанкиради ва эҳтимол улуғ вазирнинг салобати ҳам босди.

Вазирнинг таклифи билан нақшинкор хонтахта ёнига юзма-юз ўтирдилар. Оллоҳ таолодан яхшилик тилаб, юзларга фотиҳа тортилгач, шоир Абу Тоҳирнинг мактубини тавозе ила улуғ вазирга узатди.

Умар Хайём шухрати узок-узокларга кетган Низом ул Мулкдай инсон билан бу янглиғ юзма-юз ўлтириб ҳамсухбат бўлмок ҳар кимга ҳам насиб этавермаслигини яхши тушунар ва шул важҳдан-да имкон қадар ул муборак зотнинг эътиборини қозонмок истагида одоб сакларди. Вазир то мактубни ўқиб бўлгунича бошини қуйи солиб, жим ўлтирди. Ваниҳоят улуғ вазир очик чехра ила яна шоирга юзланди.

-Қалай, сафар толиқтирмадимми? Оллоҳ таолонинг паноҳида эсон-омон етиб келдингизми? (вазири аъзам учрашувларининг дастлабки вақтларида шоирни «сиз»лаб гапирарди.) Биродарим Қозикалон Абу Тоҳир жаноблари ҳам омонда юрибдиларми?-дея бир муддат ҳол-аҳвол сўрамок ила банд бўлди.

-Шукр.-деди Хайём илкени (қўлини) кўксига қўйиб, -ул зоти бобарокот Оллоҳ таолонинг паноҳида соғ-омон яшаб юрибдилар. Мазлумлар паноҳи, олиму фозиллар ҳомийси бўлмиш сиз вазири аъзам жаноби олийларига кўпдан-кўп дуои салом йўлладилар.

-Ул зотдан Оллоҳ рози бўлғай. Филҳақиқат, Абу Тоҳир жаноблари ўз номасида битганларидек, улуғ султонимиз Маликшоҳ жаноби олийларининг фармонлари ҳамда истакларига биноан Ислом оламининг билимдон олиму фозилларини, оташзабон шоирларини доруссалтанатга жаъм этмокдамиз. Иншооллоҳ, Исфахон жумлаи жаҳоннинг бош кентига айлангай. -Улуғ вазир бир муддат сукутга толди-да, сўнг яна сўзида давом этди. -маълумингиз бўлғайки, доруссалтанатда расадхона бунёд этилмиш. Лекин унинг улуғворлиги султонимизнинг шону шавкатларига монанд ва арзирли эмасдур. Расадхона қурилишини ниҳояламок, айниқса, унинг юқори қисмини такомилга етказмок илми ҳандаса ва илми нужумдин бохабар бўлган сиз каби олимга лозимдур.

-Қуллук, ҳазратим!-деди илки мудом кўксида бўлган шоир хокисорлик ила.-Банда ҳам улуғ

султонимизнинг шону шавкатлари соясинда илм ила машғул бўлмок орзусида ёнмоқдамен. Илло Исфахон расадхонаси-ю кутубхонаси хақида кўп бор эшитганмен. Оллох таолога ҳамдлар бўлғайким, ул мўътабар даргоҳлар остонасини кўзга суртмок бахтига мушарраф этаётир.

-Бороколло, аё шоир! -Улуғ вазир шоирга меҳр ва самимият ила бокиб деди,- Қаерга кўндингиз?

-Карвонсаройдамен, жаноби олийлари.

-Бу кеч ҳам ўша ерда тунамokka сабр этурсиз. Эртага хузури муборакдин сўнгра расадхонага кўчиб ўтгайсиз. Улуғ Султонимизга шу бугунок сиз хакингида етказурмен.

Шу билан суҳбатлари ниҳояланиб, Хайём карвонсаройга кайтди. Эртаси куни Низом ул Мулкнинг чорлови ила Султон хузурига кирди ва салжукийлар салтанатининг ёш хукмдори назаридан ўтди. Султон ҳам унга олий мулозамат кўрсатди, шоирнинг ташрифидан илҳомланибми, ўзи орзулаган юмушлар хусусида-да мухтасар сўзлаб ўтди. Қабул ниҳоясида шоирнинг режалари борасида ҳам кизикди. Ҳша илк учрашувдаёк Умар Хайём ёш Султоннинг билимига, ўзини тута билиш салоҳиятига койил қолганди. Зеро яқиндагина тахтга ўлтирган ўн етти ёшли Маликшоҳ ўзини худди катталардай ва ҳатто анча-мунча йилларни яшаб қўйган донишмадлардай тутар, келишган қадди-басти ҳам унга янада салобат бахш этарди. Шоир асли кўчманчи турк-ўғизлардан бўлмиш Султондан бундаин қобилият ва юксак маданиятни кутмаганди. Ўша учрашувдан сўнг унинг қалбида туғилган Султонга бўлган хурмати вақт ўтгани сайин тобора мустаҳкамланиб, собитлашиб борди...

Улар улуғ вазирнинг боғидаги тош ётқизилган текис йўлак бўйлаб борардилар. Вазири аъзам эрта баҳорнинг этни жунжиктиргудай салкин ҳавосини гўё писанд қилмаётгандай ўзини мағрур ва викорли тутар, у кишидан бироз тикроқ бўлган, юз суяклари бўртиб чиққан, қисқа қора соколи ўзига ярашган басавлат шоир эса бошини хиёл эгганча кадам ташлайди.

Ваниҳоят улуғ вазир тилга кирди:

-Шоирлар шоирини саҳармардонда бизнинг хузуримизга не юмуш бошлаб келди?

-Аввало узримни қабул этгайсиз, жаноби олийлари.-Шоир субҳий бир тиниқ ва ўктам овозда сўзларди. -Расадхонамиз таббоҳига (ошпазига) бир-икки бор қутлуғ назарингиз тушган бўлса керак.

-Хўш-хўш?...-дея вазири аъзам диққатини жамлаб, шоирга қаради.

-Ўша одамнинг ёлғиз қизи мана бир неча кундирки ғойиб бўлган. Назаримда, Саббоҳниг таррорлари ўғирлаб кетишган шекилли...

Хайёмнинг мақсадига тушунолмаётган вазир мудом унга тикилиб турарди.

Буни пайкаган шоир дарров гапига ойдинлик киритишга ўтди:

-Агар бошқа бир ташвиш туғилмаганда сизнинг қимматли вақтингизни олишга жазм этмаган бўлур эрдик.

-Тортинмай сўзлайвер.-дея далда берди вазир.

-Энг яхши сангтарошимиз бўлмиш йигит ўша қизга кўнгил қўйган экан. Ҳозир у жуда безовта. Қизни излаб кетиб қоладими деган ҳадиқдамен..

-Агар йўқолганига шунча кун бўлган бўлса, ўғирлашгани аниқ. -Вазир бироз хаёлга толгач, деди,-Бироқ сенга ёрдам бермокка ожизмен. Боиси улуғ Султонимиз тез кунларда улкан юриш режасини тузганлар. Илло бир ожизани деб бу режага даҳл этолмаймен.

Умар Хайём шу билан суҳбатга якун ясалганини тушунди. Улуғ вазирнинг бу ошқора тушунтиришидан сўнгра бирон нарса дейиш одобсизлик саналиши аниқ эди. У Низом ул-Мулк билан хайрлашиб, расадхона сари кайтаркан, Маҳмудни ўйларди. Бечора йигит шу бир ҳафта ичида хароб бир аҳволга тушди қолди. На бир тузукроқ овқат ейди, на бир ишида унум бўлади. Шоир йигитга дил-дилдан ачинаркан, уни илк бор учратган пайтини эслади...

Иккинчи боб

Бухородан Исфахон сари бораётган карвоннинг йўлга чикканига икки ҳафтадан ошганди. Бир маромда йўрғалаб боргувчи карвон Бухоро салтанатидан чиқиб, аллақачон азим Жайхундан кечиб, Хуросон бағридаги кумлок даштлар оралаб ўтар, мудом давом этаётган чўлу даштлар нигоҳларни толиктирар даражада адоғсиз кўринарди. Бу адоғсизлик шундайин тамсилга муносиб келадики-гўё улкан аждаҳонинг қия очилган оғзи аста-секин баралла очилаётгандек ва мана-мана борликни ютиб юборадигандек туюларди. Одамзотнинг ибтидоси каби қадим ва шунингдек, асрорга йўғрилган ҳамда файласуфнинг ўйи мисол чўзилгандан-чўзилган чўллар ҳам баҳорда жонлана бошлайди. Қибла ёқдан мунтазам эсиб тургувчи, ҳали пешини йиғиштириб улгурмаган қишнинг қакшаган тунларида бисёр яхлаган ва бунинг устига тап-тақир чўлда ўзини қаерга кўйишни билмай гир-гир айланиб, шўхланган шамол танларга муз каби урилади. Аммо илк кўкламнинг бу совуқ шамолида ҳам ёқимли бир бўй борки, у димоқларни ҳузурбахш сийпалайди. Эҳтимол шамолдаги бу хушбўйлик чўлнинг у ер-бу ерида ниш ураётган саҳройи гиёҳлар ва ёхуд энди-энди жонлана бошлаган чўли маликнинг баҳорий нафасидандир. Балки саркаш шамоллар бу ёқимли исларни тоғу тошлардаги эртароқ уйғонган гулу чечаклар ёхуд обод кентларнинг гулзору бўстонларидан олиб қочиб келгандирлар. Не бўлганда ҳам одамзот наздида ёвузлик, бало-ю офат тимсолига айланиб қолган бу чўллар айна дамда ҳаётга ташна бир мавжудотни эслатарди. Балки бу ёз жазирамасига асос солиб, борки жонзоту набоботни ўз оташ қозонида қовурган бобо Қуёшнинг заминга ажиб иликлик билан боқаётганлигидандир.

Даштнинг бағридан ўтиб, ҳов узокларда кум барханлар елкасига опичган илонизи йўлнинг туси чўлнинг бошқа ерларидаги рангдан хиёл ўзгачалиги билан ажралиб туради. Бу йўлдан аста-аста йўртаётган карвон юкоридан қараган кўзга ўз ўлжасини пойлаб судралаётган улкан илондек кўринади. Карвон асосан юзлаб туялардан иборат, лекин туёқлари йўғон бир неча ўнлаб отлар ҳам борки, уларда қуролланган сарбозлар -карвон соқчилари борадилар. Туялар аксари қўш ўрқачли бўлиб, ўрқачлари орасидан икки ёнбошига осилган зил-замбил юклар уларнинг одимларига монанд лўкиллайди. От ва туяларнинг гоҳо-гоҳо пишқириши, сарбозларнинг бир-бирларига баланд овозда гапиришлари, кимларнингдир хиргойилари, қурол-яроғларнинг шақир-шуқурлари карвон кўнғироқларининг умидбахш товушларига қўшилиб, карвонга хос кўхна умум бир сасни вужудга келтиради. Кўнғироқ овозини ёпинган бу сас узок-узоклардан ҳам эшитилади ва карвон келаётганидан олис-олисларга ишончли хабар беради.

Хайёмнинг икки туяси ва бир (ўзи минган от билан иккита) оти карвоннинг бошроғида-карвонбошининг туяларига бақамти жойлашганди. Бухоро қозикалонининг номидан карвонга қўшилган шоирни карвонбоши ўзига яқинроқ жойлаштиришни лозим топди. Ҳар ҳолда Бухоро қозикалонидан Исфахондаги вазири аъзам даргоҳига бораётган бу зот сағир одам бўлмаса керак, деган андишага борди. Қолаверса, ҳордиқ пайтлари тилла-ю қумуш ва молу матоҳдан бошқа гапни билмайдиган карвоннинг асосини ташкил этган савдогарлардан кўра китоб кўрган, айтишларича, замини само илмини билгувчи олим зот билан суҳбат қурмоқни афзал билди. Ҳар тугул узундан-узок сафарни зерикмайроқ қаритмоқни умид қилди. Шулу боис, ётиш-туриши-ю емоқ-ичмоғи ҳам Хайём билан бирга бўлиб қолди. Карвонбошининг хизматкорлари хожасининг истагига биноан Хайёмга ҳам хизмат қила бошладилар. Айниқса, олов ёқиб, овқат пишириш, туя ва отларга ем-хашак бериш, ниҳоят карвонбошининг иссиқ-совуғидан хабардор бўлиб туришда сидқидил заҳмат чекаётган савлатли йигит шоирнинг эътиборини тортди. У жуда гавдали эди. Жағ суяклари кенг, туртиб чиққан, бўз чопони яширган елкалари улуғвор, билаклари йўғон эди. Бундан бир-икки кун бурун бўлиб ўтган воқеа бу йигитнинг ниҳоятда бақувват эканлигини ҳам намоёиш этди. Ҳшанда кеч кириб, карвон истироҳат учун тўхтади. Бундай пайтда таомилга биноан туялар чўктирилиб, уларнинг устидаги юклар ҳам тушириб

қўйилар ва жониворлар шу тарика дам олдирилади. Хайёмнинг зил-замбил китоблари ортилган туялари ҳам чўктирилди ва у юкларни тушириш ниятида ҳаракат қилаётган бир пайтда ҳалиги йигит пайдо бўлди. Икки-уч одам базўр кўтаргувчи юкни даст кўтарди-да, ерга қўйди. Унинг бу ишидан ҳайратлангандай бўлган туялар ҳам пишқириб юборгандай туюлди. Ана ўшанда Хайём бу йигитга эътибор берди ва мавриди билан уни саволга тутди.

Бу йигит асли Кешнинг туркий уруғларидан бўлиб, исми Маҳмуд экан. Бухорода илм олмаса-да, касб-хунар ўрганибди. Ниҳоят Бухоро мулкидан файзу барокат кўтарилаётганини сезиб, ҳам аҳли хунарманд қудратли Салжукийларнинг бош кенти Исфаҳон сари интилаётганини эшитиб, ўша ёкка бормокни ихтиёр этибди. Бухорода хунармандларнинг тирикчилиги танг бир аҳволга келган, боиси ҳеч қандай қурилиш-бунёдкорлик ишлари олиб борилмасди. Эҳтимол бу қўхна замин ҳукмдорлари шундоққина ёнбошларида дунёни ларзага солиб турган салжуклар хавфидан ҳадиксираб, ёйинки жонлари кўзларига кўришиб, бундайин эзгу ишларга ҳафсалалари келмаётгандир. Нима бўлганда ҳам қадим Бухородан кўр-кут кўтарилиб улгурган ва бу шаҳарда хунармандларнинг камайиб бораётганида ҳам кўринарди.

Исфаҳон эса буюк салжукийлар салтанатининг дорулсалтанати, улуғ Султон Маликшоҳ орзусига кўра жумлаи олам пойтахтига айлангулик шаҳар. У ерда кўпдан-кўп бинолар, масжиду мадрасалар барпо этилмоқда. Демак, у ёкларда меҳнаткаш ҳар қандай қўл қуруқ қолмаслиги, тишга ботгулик емиш топмоғи тайин. Бухорода сангташликни ўрганиб, устасининг дуосини олган йигит ана шундай ўй-хаёллар билан маблағи йўқлиги сабабли қарвон эгасига хизматга ёлланиб, Исфаҳон сари борарди.

Хайём ўз бахтини излаган бу заҳматкаш йигитга боқаркан, дунёнинг ажаб савдоларини ўйлай кетди. Ризқининг билаклари кучи ила топиб, бир нави кун кўраётган, ўзи оми эрса-да, шоирнинг наздида, гўзал қалбнинг соҳиби бўлмиш бу йигит ҳам Маҳмуд ва дунёни зир титратиб, не-не тилло бошларни чопиб, қанча-қанча жавоҳир китобларни ёкқан султон Фазнавий ҳам Маҳмуд. Ул жоҳил подшоҳ беҳисоб одамларнинг ризқини қийиб, уларнинг умрларига зомин бўлиб яшади, гўё кўк тоқига устун бўлгудай тутди ўзини. Яратганнинг адолатини қарангки, ўшал соҳиби қудрат ҳам тупрокка қоришди. Бу Маҳмуд эса оддий бир камбағал, ризқидан ортиғини даъво қилмагувчи оқкўнгил хунарманд. Кун келиб у ҳам барча қатори тупрокнинг бағрига қайтади. Ваъда қилинган ҳисоб-китоб эса барча учун баробар. Шоирнинг бошида янги сатрлар ғимирлай бошлади:

*Кулол дўконига кирдим бир сафар,
Дастгоҳда ишларди уста кўзагар,
Гадо қўлидану шоҳнинг бошидан
Кўзанинг бўйини-ю дастасин ясар.*

Во дариг! Олам оқиб борар одамни оқизиб. Агар шу осмон ёхуд тун ва кун бўлмаса, умр ҳам худди мана шу чўлу даштлар янглиғ чексиз-чегарасиз туюлади. Балки Оллоҳнинг ҳикмати ҳам шундадирки- у одамга ўз умрини ўзи ҳисоб-китоб қилишлигини амр этгандир. Мана умр, уни хоҳла кунга ёз, хоҳла тунга...

Хайём атрофга ўйчан боқаркан, умри мана шундай сафарларда, одамларнинг ҳикояларига қараганда сарсон-саргардонликда ўтган ғойибона устози Абу Али ибн Синони эслади. У бу улуғ олимни ўзгача бир меҳр, ўзгача бир эҳтиром ила ёд этарди. Чунки Хайём донғи етти иқлимга кетган ана ўша олимнинг китоблари таъсирида улғайганди, вояга етганди. Ҳатто унинг баъзи асарларини ёддан билар, қувваи ҳофизасининг кучлилигидан қайси боб қайси саҳифада жойлашганигача айтиб бера оларди. Айниқса, табобатга оид асарларининг мутолаасига ўсмирлик йилларининг катта бир қисмини сарфлагандики, дардларни даволашда тузуккина моҳирлиги ҳам бор эди. Гиёҳлар ва жониворларнинг аъзоларидан дору тайёрлаб, дард қувмок,

жароҳатларни шифоламок санъатига эга эди. Бу хислатларга ғойибона пешини тутмиш устози Ибн Синонинг китоблари оркали эришганди. Лекин у ўзининг бу хунарини кўпда ошкор қилавермас, зарурий ҳолат пайдо бўлсагина кўлларди. Хайём, шунингдек, Ибн Синонинг фалсафий карашларини ўзига яқин оларди...

Бу карвон одатдагидан анча катта эди. Боиси буюк салжукларнинг хужумидан титраган Бухоро ҳокони Шамсул Мулкнинг жони кўзига кўриниб қолганди. У махсус карвон ёллаб юзлаб туяларга олтину жавохир, қоракўлу шойилар тўла сандикларни юклаб, ўз элчилари билан Маликшоҳ хузурига йўллаганди. Ажабмаски шу билан бир неча йил жон саклаб олса.

Шоир миясида айланган ҳалиги сатрлар таъсирида кўксини тўлдириб бир нафас олди-да, кескин қайтариб чиқарди. Кўзларини хиёл қисиб, атрофга назар солди. Шом яқинлашмоқда эди. Карвонбоши мана-мана буйрук бериб карвонни тўхтатади, сўнг намозни жамоа бўлиб ўқийдилар. Афтидан шу ерда тунаб ҳам қолишса керак, боиси оёкка тура бошлаган шамол кучайиб кетиши ва тунда юришни мушкуллаштирмоғи мумкин.

Муаззин азонни айтиб, карвондагилар шом намозини ўқимокқа йиғилганларида, соқчилар бошлиғи тунги кўриклаш жойларини белгилай бошлади. Хизматкорлар эса ўз хўжайинларининг юқларига яқин жойларга олов ёқишиб, кечки овкатни ҳозирламоққа тушдилар...

Намозни тугатгач, ҳар ким ўз олови атрофида танавул қилдилар. Таомдан кейин карвонбоши соқчилар бошлиғини алоҳида чорлаб, топшириқлар берди. Қоровуллар хушёр туришлигини, имкон қадар оловларни ўчирмасликни тайинлади. Чунки миш-мишларга қараганда, бу ерларда шер тўдалари изғиб қолганмиш ва карвонларга хужум қилаётганмиш. Карвонбоши ҳали бирон марта ҳеч йўқ биронта шерни кўрмаган бўлса-да, эҳтиёт бўлишликни лозим топди. Ҳайтовур ўша узун кулоқ гаплар ҳақиқат бўлса, ғафлат балосидан Оллоҳнинг ўзи асрасин. Унинг устига бу махсус карвон. Унда Бухоро ҳукмдорининг жон риштаси, тўғрироғи, радди балоси, Маликшоҳ Салжуқийнинг эса кўринмас назари бор. Бу назар айни кунларда дунёнинг тўрт буржини кўрмоққа қодир. Карвонбоши ана шуларни ҳам эътиборга олиб хизматга зўр бермоқда эди. Умрининг асосий қисми мана шу саҳройи йўлларда кечган карвонбоши учун ҳар бир нимарсанинг, ҳар бир ҳодисотнинг заррадин қабири қадар ҳисоб-китоб этмоқ одат эди. Эҳтимол шунинг учундирки, савдогарлар ва умуман сафарни ихтиёр этганлар орасида унинг обрўси баланд эди... У ўз вазифаларини бажариб бўлгач, эртароқ уйқуга ётди.

Хайём мудом бояги ўй-хаёллар таъсирида бўлганлиги учунми, олов қошида анча ўтирди. Идиш-аёғу дастурхонни йиғиштириб қайтган Маҳмуд ҳам оловни қовлаш ва кучайтириш баҳонасида унга ҳамроҳ бўлди. Андишада бироз ўтиргач, журъат қилиб шоирни саволга тутди:

-Ҳазратим вазири аъзамнинг қанотига бораётган эмишлар?-деди иложи борича овозини кўтармасликка уриниб.

Хайём оловга тикилиб ўтирарди ва Маҳмуднинг сўровидан кейин ҳам ҳолатини ўзгартирмади. Оловга термуларкан, эҳтимол рўпарасидаги содда йигитнинг самимиятга йўғрилган овози таъсирданми, балки бошқа сабабданми, бутун вужуди жимирлаб, гўё ичидан нимадир чиқаётгандай, ўзини иккига ажралаётгандай ҳис қилди.

-Мен сенга ҳазрат бўлдимми? -деди беозор таъна ила ва шу гапи ортидан ҳалиги ҳолатидан мосуво бўлди.

Маҳмуд беодоблик қилиб қўйдим шекилли дея ўйлаб, безовталанди, ўзининг авбош (бебош) коми (истаги)дан таассуф қилди.

Бироқ ҳали унинг ҳафсаласи пир бўлиб улгурмай, ўз ҳазилининг нохуш оқибатини бартараф этишга шошилган Хайёмнинг таскинловчи овози эшитилди:

-Ҳғизларда ўзидан ёши улуғларни не деб эъзоз этадилар?

Маҳмуд шоирнинг олов шуъласида ялтираган кўзларига мақсади не экан, дегандек ҳадиксираб боқаркан, хиёл чўзиб деди:

-Оғойи дерлар.

-Унда мени шундай атай қол.

Соддадил ўғиз йигити Хайёмнинг муродини дабдурустдан англаёлмай тек котди, сўнг кўзлари чакнаб, бакувват йирик тишларини кўрсатиб, жилмаяркан, ўнг кўлини кўксига қўйиб, бош эгди.

Хайём ҳам бош силкиб, унинг ҳалиги саволига кайтди:

-Филҳақиқат, вазири аъзам Низом ул-Мулк жанобларининг даргоҳларига бормоқдамен.

-Мени ҳам ўз хизматингизга олсангиз, ҳар не юмуш бўлса бўйин товламасдим.

Шоир «иншооллох» деб қўйди-да, хордик олмоққа шайланди. Карвонбошининг ўнг ёнбошидаги бистар (тўшак) устига чўзилиб, жундан тўқилган ёпинчиғига бурканди...

Оламни бузгудай фарёддан чўчиб уйғониб кетди. Кўзларини очди-ю ёнбошида тўлғонаётган карвонбошини кўрди. У чап кўлини бағрига босганча «Илон! Илон!» дея додларди. Хайём ирғиб ўрнидан турди-да, бир силтаниб карвонбошига етди ва унинг сўл билагидан тутаркан, олов бошида нима қилишини билмай гарангсиб турган Маҳмудга ҳайқирди:

-Ёруғ келтир!..

Маҳмуд олов ичидаги энг баралла ёнаётган саксовул шохини суғуриб олиб, бир ирғиб Хайём устига келди-да, карвонбошининг билагига ёруғ тутди. Унинг билагидаги қон сизган жароҳатни кўрган шоир табобатдан бохабарлиги боис саросимага тушмади, ниҳоятда тезликда карвонбошининг белбоғини ечиб, тирсагининг юқорисидан қисиб боғлади. Сўнг ҳамон талвасага тушаётган карвонбошининг билагини икки қўллаб маҳкам тутиб, жароҳатига лаб босди. Уни қаттиқ-қаттиқ сўриб, ёнбошига туфлайверди. Охирги сўришларида карвонбоши кучлироқ ингради. Хайём ўз наздида жароҳатдаги захарни сўриб ташлагач, бир-икки томоқ қириб, кетма-кет туфлади-да, Маҳмуднинг кўлидаги милтираб ёнаётган саксовул шохини шитоб тортиб олди ва унга буюрди:

-Бос!..

Маҳмуд унинг гапини тушунган бўлса-да хўжайинини босишга ҳадди сиғмадими ёки қаерини босишни ўйладими, тек туриб қолди.

-Елкасидан бос дейман!.. -дея дўқ урди Хайём бетоқатланиб.

Маҳмуд хўжайинининг кўкрагига ўнг тиззасини қўйиб, икки қўли ила икки оёғини босди. Хайём эса карвонбошининг ўнг кўлини тиззаси остига олиб, чап илки ила жароҳатли кўлини маҳкам ерга тираб, кип-қизил чўғни илон чаққан жойга босди. Карвонбошининг танаси жизиллаб куйди, атрофга қўланса ҳид таралди. У оғриқ даҳшатида бир-икки кучаниб силтанди, оҳ урди, бироқ забардаст Маҳмуднинг чангалидан халос бўлолмади. Ана ўша зўриқишлар асносида хушидан айрилиб, жимиб қолди.

Хайём хуржунидан турли гиёҳ ва жониворларнинг аъзоларидан тайёрланган малҳамни олиб, хушсиз карвонбошининг жароҳатига сурди-да, боғлаб қўйди. Сўнг жойига яхшилаб ётқизаркан, унинг юзидаги терларни артиб, устини ёпди ва Маҳмудга деди:

-Эрталабгача истималайди. Ора-сира ичиргали хапдору тайёрлаб берурмен. Иншооллох, тузалиб кетгай?!

Хайём шундагина атрофига эътибор қилди-уларни карвонбошининг фарёидан уйғониб кетган одамлар ўраб туришарди.

-Бу баҳорий аёзда илон инидан чикмаслиги жоиз эрди. Фикримча, охирги тунаган карвонсаройимизда юкларнинг ичига кириб олган бўлсам.-деб қўйди шоир ўзига ўзи гапираётгандай ва Маҳмудга қайрилди. -Эрталаб жамики юкларни бир бор кўздан кечирмоқ лозим. Ул мори газанда узокқа кетмаган чикар.

Учинчи боб

Маҳмуднинг ғойиб бўлганидан хабар топгач, Хайём унинг ортга қайтмаслигига, расадхона эса бир моҳир сангтарошдан жудо бўлганлигига ишонди. Чунки у Маҳмуднинг феълини жуда яхши биларди. У қайсар ва жасур эди, дўсту ёр учун жону танидан кечмоққа кодир эди. Суюклиси гўзал Райҳона учун эса ўшал жону тандан ортиғини ҳам бахшида қилмоғи мумкин эди. Унинг феъли шундай эди, феъл эса Оллоҳдан. Мағриб Машрикка оғиб, Жайхун Сайхунга куйилиши мумкин, вале Одам алайҳиссалом фарзандларининг феъли эврилибди десалар, шоир асло ишонмағай. Демакки, Маҳмуд сангтарош ҳам ўз ёрининг ҳеч курса изини, жоизки, ўлик ёхуд тиригини кўрмагунча қўймас. Хайём ундан буткул умидини узди. Шул боис панжшанба субҳида бош бозорга бормокни, расадхона учун асбоб-анжом ва турфа хил бўёқлар харид қилмоқни ихтиёр этди. Баҳонада йўликса, қурилиш учун бир-икки хизматгар ҳамда билгичроқ сангтарош ёлламоқ ҳам нияти бор эди.

Эрталаб Хайём, ёш мунажжим Абул Музаффар ал Исфазарий, расадхона корфармоси (ишбошиси) отда ва икки чухра (хизматкор, ғулом) аробада бозор сари йўл олдилар.

Исфаҳонда бир неча бозорлар мавжуд эди-катта-кичик, ҳатто баъзилари маълум бирон нимарса номи билан ҳам аталгувчи эди. Энг катта бозор эса шаҳарнинг расадхонага қарама-қарши томонида жойлашганди. Унга етмоқ учун масжиду мадраса, Султон саройи ва шоҳмайдонни ёнлаб ўтмоқ жоиз эди. Шаҳристоннинг кўчаларига текис қилиб тош ётқизилган, икки ёнида эса ажиб бир дид ва режа ила икки қаватли дўконлар бино этилганди. Уларнинг пастки қавати савдо-сотик учун бўлса, юкори қисми мол сақламоқ, баъзиларга ҳатто ётиб-турмоқ ҳаёт кечирмоқ учун хизмат қиларди. Дўконлар олдидан кичикроқ ариқ ўтган бўлиб, унинг икки четига сарв ва сапидор (терақ)лар оралатиб ўтказилган, уларнинг остига эса турли гуллар экилганди. Шаҳар аҳли кориз (ер ости қувур)лардан оқиб киргувчи ана ўша ариқлардан сув ичарди. Исфаҳон тарих саҳифаларида бежиз «Яшил шаҳар», «Гул шаҳар» дея ном қолдирмаганди. Айни дамда дарахтлар барг чиқармаган. Яланғоч, гуллар ҳам ҳали ғунчаламаган бўлса-да, шаҳарнинг бир ой ўтгандан кейинги хусну жамолини тасаввурга келтириш қийин эмасди.

Дарҳақиқат, шаҳри азим Исфаҳон буюк салтанатнинг дорулсалтанати ўлароқ бисёр ораста, покиза ва мухташам эди. Шунингдек, шаҳарда баҳорий бир уйғониш кезмоқда эдики, гоҳо-гоҳо кўкламга хос юмушлар ила банд бўлган кишилар ҳам кўзга ташланарди. Боз устига ундаги саҳарги осудалик қулоғу кўнгилларга хуш ёқса, бир маромда «тақ-туқ» қилаётган от туёқлари бўлмаса-да, аробанинг ғийтиллаши ва ғилдирақларининг тош йўлда айланишидан чиққан овоз кишига хиёл нохуш туюларди. Бу айниқса, айни дамда кўнгли сабуҳий на-сиймлар янглиғ мусаффо ва жазбали бўлган Хайёмга ўзгача таъсир этар, янаки бу мутаассирлик ортидан «балки бозорга бормаганим дурустмиди», дея надомат ҳам қилиб қўярди. У ўз мавқеи ва хизмат бурчига биноан бозорга бормаса ҳам, харид хусусида корфармога амр этса ҳам бўларди. Вале ўзи хўп ва кўп меҳр бахш этган расадхонага сангтарош ёки оддий бўёқчи қиёфасида қандайин одам келишидан ташвишга тушардик. Шоир бу андиша ила аввало ўз кўнглини эҳтиёт қилса, шу каби, расадхона аҳли орасида фтина-ю ноаҳиллик пайдо бўлмоғидан ҳам сақланарди. Бундан ташқари, у савдо-сотикни, тўғрироғи, бозорни мутлақо хуш кўрмас, унга кирди нафаси бўғилиб, кўксига оғир бир тош бино бўлгандек туюлаверарди. Бозор аҳлига боқиб, бирон сўз демоққа майли ҳам, хоҳиши ҳам қолмасди. Бу мол бозоридаги олди-сотти авжига минган бир пайтда аҳли бозорга қарата шеър айтмоқ билан баробар эди. Илло шу феъли ила ҳам унинг бозорга бормоқдан тийилмаганлиги муддаосининг чандон муҳимлигидан далолат эди.

Бозор қошида от-уловларни қолдириш учун махсус манзил мавжуд эди. Улар ҳам ароба ва отларни ўша ерда омонат қилдилар.

Бозорнинг бош дарвозасидан сўл тарафга юрилса, мева-чева, сабзавот ва каппон расталарига ўтиларди. Тўғрига борилса, базозлик дўконлари бўлиб, турфа рангдаги матолар ёйиб ташланганди. Филҳақиқат, Исфаҳон ўзининг шойи ва пахтадан тайёрланган газламалари билан

машхур эди. Бу борада пойтахт хунармандлари анча номдор эдилар. Шунингдек, матоларга гул босиш санъати ҳам бу ерда ўзгача даражотга етган эдики, Исфаҳон газламалари гули ҳамда бўёқларининг тиниклиги ва турфалиги билан ажралиб турарди. Дорулсалтанатда бўёқ тайёрлаш, тери ошлаш, китоботчилик хунарлари ҳам бисёр ривож топган эди. Ҳша бозозлик расталарининг адоғида бўёқ тайёрловчилар, кўнчилар ва китобдор устоларнинг дўконлари қаторасига қурилганди. Бозорнинг бу қисмлари ҳам жуда гавжум эди.

Ҳнг томонда эса эшиксозлик, бешиксозлик, кулолчилик, темирчилик, наддофлик (ип йигириш) каби расталар жойлашганди. Бу қисм хийла шовқин-сурон, янада аниқроғи, тақир-туқирдан иборат товушларга макон эди. Мазкур расталарнинг охиридаги майдонда иш излаган хунармандлар, мардикорлар ва ҳатто дарвешу гадоилар жой олишарди. Бу ерда ҳам бақир-чақир етарли эди.

Шоир ҳамроҳларини ўнг тарафга бошлади. Нияти-энг аввало уста бир сангтарошни ёлламоқ эди. Расталар ёнлаб борарканлар, ёш Исфазарий шоирнинг юзида изтиробми, маъсум кўнглидан оққан озорми акс этганини кўриб, уни бироз андармон этгиси келди. Яқингинада Исфаҳон Низомиясини хатм қилиб, устозлари тавсиясига биноан расадхонага, Хайём ҳузурига келган бу олим йигит илми нужум ҳамда илми риёзатда билгич эди. Шу боис тез орада Хайёмнинг ҳурматига, эътиборига мушарраф бўлди. Шу билан бирга, Исфазарийнинг бироз шумлиги, шўхлиги ҳам мавжуд бўлиб, вақти-вақти билан кишини мутойибага чорламоқ ойини (одати) бор эди. Худди шу феъли гоҳо шоирга хуш келар ва аксарият ҳолларда унинг беозор шўхликлари гашнок қалбини тарабнок (хурсанд) етарди.

-Устоз,-деди Исфазарий овозига шўхлик бағишлаб,-Оллоҳ таборака таолога хунармандлар ёвуқроқми ёхуд олимлар?

Хайёмнинг тундлашган юзида табассумга мойиллик пайдо бўлди. Исфазарийга кўз қирини ташларкан,

-Кўнгил ёвуқроқ. Илло банда ўз эгасини қалбида кашф этмай туриб, унга яқинлашолмайди.-деди шунчаки сўзлаётгандай. Бир муддат жим боргач, кўшиб қўйди:

Оллоҳ бу дунёи бозорга боқиб, бандаларининг нафс жунбушидан ёқа тутган чиқар. Бир-иккисининг орасинда биз шунчаликмиз, барчасидин огоҳ зот не қўйда экан?

Исфазарий мамнун жилмайди- мана, энди ҳақиқий устозига ўхшади, унинг мутойибали сўзига мос сўз айтди.

Хайём ҳали ёш, янаки бошкентга келганига эндигина икки йил бўлганди. Шу боис уни ҳали кўпчилик таниб улгурмаган, халқ орасида унчалар шуҳрат топмаганди. Ҳозир улар расталар ёкалаб борар эканлар, ора-сира берилган саломларга алик олардилар. Шоирни таниган кишилар эса ёнидагиларга маъноли қараб қўйишар ёки унга тавозе ила салом бергач, «сизни таниб қолдим», дегандай бош қимирлатишарди. Ёшроқ, илмпешароқлари эса бир-бирларига «Хайём ҳазратлари, Хайём ҳазратлари», дея шивирлашарди. Лекин бу каби сийлов-сўрашувлар сезилмас даражада сийрак бўлиб ўтарди.

Расталар адоғидаги майдонга чиқдилар. Бу ер янада ғала-ғовурга тўла эди. Айниқса, майдоннинг сўл ёнидаги жанда кийган дарвешларнинг овози бошқа товушларни босиб кетади...

Ўнг томонда, майдоннинг четида ўтирганча нималарнидир минғирлаётган одам Хайёмнинг эътиборини тортди. У бир пайтлар кулранг бўлган, лекин ҳозир ўнгиб кетганидан тусини ҳам англаб бўлмас ҳолатда қирлаган чопони устидан эски белбоғ боғлаб, унга мул (май) учун аёқ (идиш, хумча) илиб олганди. Бошида қулоҳ, сочи, мош-гуруч соқоли ўсиқ, қирлаган эди. Бўй-басти паканага монанд, юзи думалоқ, кўзлари сузилиб боқади.

Шоир унга ёвуқ келди. Бозор шовқинидан унинг минғирлашини ажратмоққа уриниб, диққатини жамлади. Нафақат олатасир бозорни, балки бутун оламини унутган бу одам шеър ўқирди. Бир пайт у Хайёмнинг нигоҳини сездими ёхуд бошқа важҳданми, шахд бошини кўтарди-да, дарвишлар томонга қараб шеър ўқий кетди. Унинг овози бироз хирқираб чиқар,

бирок девона бир кайфиятга йўғрилгани боис ёқимли эшитиларди:

*Мугона бодадин маст бўлсам бордур,
Ошиқу ринд, буднараст бўлсам бордур.
Ҳар ким мени ҳар хил гумон қилади,
Қандайлигим фақат менга ошкордур.*

Дарвишларнинг баъзи ғофилроқлари, унга ола караш килиб, «астағфуриллоҳ!» дея наъра тортдилар.

Хайём ғалати бўлиб кетди. Авваллари бўлганидек бутун вужуди титраб, ичидан бир нарса сидирилиб чиқаётгандек туюлди. Шундайин бир жазба ила ёқасин чок, жисмини пора этиб, фарёд урмоқ истади. У гўё иккига айрилмоқда эди. Бирок рўбарўсидаги одамнинг кўзларига йўлиққан биринчи бўлаги уни фарёддан тўхтатди. Ҳқилган рубоий Хайёмники эди.

-Кимсиз?-сўрди у овози титраб.

-Бир мулпарастмен?-деди ҳалиги одам елкаларини силкитиб. Унинг оқшайган елкаларига боқиб ҳаммоллигини фаҳмлаган шоир яна сўроққа тутди:

-Қаердансиз?

-Оллоҳдин!..

Бу жавобни эшитган Хайём ҳар доим берилгувчи саволнинг иккинчи қисмини тилига чиқармоқдан тийилди. Чунки ҳаммолнинг жавоби қандоқ бўлишини англаб етди. Шунинг учун исмини сўраб қўя қолди.

-Юсуф дерлар мени.-деди у хиркироқ овоз ила.

-Расадхонага чорласам борурмисиз?

Юсуф шоирга қаттиқроқ тикилди.

-Во-оҳ!-деб юборди у оҳ уриб, -Хайём ҳазратларининг дийдорига мушарраф бўлдимму, ё, Оллоҳ!.. Ахир эндигина сизнинг ўтлиғ сатрларингизни ўқимаган эдимми! - Тавозе ила келиб, меҳнатдан қадоқланган, эгри-бугри бармоқли кўлларини шоирга узатди.

-Ассалому алайкум, ё, зоти шариф!..

Шоир ҳам кўш кўллаб кўришди.

-Бир умр ошиёнингиз гардин аритсам шодмен.-дея бош эгди Юсуф эҳтирос ила.

Шоир унинг сўзларидан ва айниқса, улардаги эҳтиросдан мутаассир бўлди.

Улар Юсуфни эргаштириб сўл ёққа юрдилар. Дарвишлар ёнидан ўтиб, айиқ ўйнатаётган одамга рўбарў келдилар.

Айиқ ўйнатувчи жуда басавлат бўлиб, қалин соқол-мўйлови малла тусли, кўзлари мовий эди. У мусулмонча кийиниб олган бўлса-да, афт-ангори муслимга ўхшамасди. Бирок белида зуннори (мусулмон бўлмаганлар боғлаб юрувчи чилвир) йўқ, демак, муслим. У чап илкида айиқ боғланган занжирни тутиб, ўнг илки ила турли ҳаракатлар қилар ва айиққа шунга монанд ҳар хил буйруқлар бериб, уни идора этарди. Аслида кўнғир тусли бўлган айиқ айни дамда кир-чирлигидан тўқ кулранг ҳолга келган, жунлари гадонинг жулдур чопони янглиғ кўринарди. У озиб-тўзиб кетган, бирок аслида баҳайбат бўлганидан йирик устихонлари туртиб чиққан ва шул боисми, важоҳатли туюларди. Лекин эгасининг буйруқларини икки оёқлаб турганча итоаткорона бажаришидан бировга озор етказмаслигини англаш мумкин эди. У маймоқлиги етмагандай яна ажабтовур қилиқлар қилиб, атрофдаги томошабинларнинг завқини келтириб, кулгусини қистатарди.

Хайём ҳам завқ ила унга тикилиб қолди. Унинг завқини англаган Юсуф ўзгаларга эшиттирмасликка уриниб, аста сўз қотди:

-У олис шимол юртидан бўлур, номини ўрус дерлар. Исфаҳонда яқинда пайдо бўлмиш. Илкидин келмай-дурғон юмуш йўқ кўринадур.

Суриштиргач, билдиларки, унинг оти асли Михаил экан, Ислом динини қабул қилгач, Микоил деб ўзгартирибди. Туркий ва форсийда захматсиз сўзлашмоққа кодир, Юсуф айтмоқчи, кўп ҳунарлар соҳиби, жумладан, сангтарошлик, наққошлик борасида ҳам устолиги бор экан. Шоир уни ҳам ишга ёллади...

Тўртинчи боб

Расадхона ҳовлиси хийла кенг эди. Саҳнига тош ётқизишиб, ихоталанган айланалар ичига мевали дарахтлар ва гуллар экилган. Икки ёндаги икки қаватли гиштин бинолар турли ҳажмдаги ошёналардан (хоналардан) иборат, барча ошёналарнинг эшиклари расадхона ҳовлисига қараган. Ҳндаги бинонинг иккинчи қаватидаги бир неча хоналардан иборат энг катта ошёнага Умар Хайём жойлашган бўлиб, унда соҳиб девон (бош вазир) шоирга инъом этган бир канизак ҳам истиқомат қилади. Хайёмнинг икки ёнида ҳамда сўлдаги бинонинг иккинчи қаватидаги кичикроқ ошёналарда эса мунажжимлар-Абул Музаффар ал Исфазарий, Маймун ибн Нажиб ал Воситий ва бошқа олиму толиби илмлар қўним топмишлар. Пастдаги ҳужраларда бўлса, расадхонанинг корфармо бошлиқ хизматчилари, қурилишда меҳнат қилаётган ҳунармандлар, чухра ва бошқалар яшайдилар. Ҳтинхона, қозону ўчок ва омборхона ҳам ўша ерда жойлашган.

ҳар икки тарафдаги бу бинолар рўпарадаги бош бинога уланиб кетган. Расадхонанинг асосий биноси ҳам икки қаватли бўлиб, тоғ тошларидан бунёд этилмоқда эди. Унинг биринчи қавати битказилиб, иш иккинчи қаватда давом этарди. Бу бино Хайёмнинг тархи асосида бунёд этилар, унинг иккинчи қаватида улкан бир хосхона барпо этмоққа киришилганди. Бу хосхонадаги ишлар ниҳоясига етгач, унда Хайёмнинг режасига асосан илмга хизмат қилувчи мўъжизалар тикланиши мўлжалланмоқда эди. Расадхона биносининг ҳар икки қаватидаги бошқа хоналарда буюк салжуқийлар салтанатига дунёнинг кўплаб мамлакатларидан олиб келинган, таклиф этилган олимлар илм ила машғул бўлишиб, кузатишлар олиб боришар, ҳисоб-китоблар ўтказишар, турфа тархлар чизишиб, коинот сарҳадларига етмоққа интилишарди. Бу ишларнинг бари шахсан Султон Жалолiddин Маликшоҳ ибн Али Арслон Салжуқий ва вазири аъзам Абу Али ҳасан ибн Али ат Тусий-Низом ул Мулк ҳомийлигида, Абул Фатҳ Умар ибн Иброҳим Хайём-Нишопурий бошчилигида олиб бориларди. Шунинг учун ҳам жамики юмушлар пишиқ-пухта, тартиб-қоида билан бажарилар ва ҳамиша расадхона узра ёрқин бир нур сузиб юргандай, эҳтимолки, бу нур ундаги кишиларнинг қалбларига туташдай туюларди. Расадхонадаги олимлар, илми толиб ва хизматчилар, айниқса, унда олиб борилаётган юмушлар асло моддий тақчиликка йўлиқмасдилар. Аёнки, бу расадхона буюк Салжуқлар салтанатининг, хусусан, Султон Маликшоҳнинг фахру ифтихорига айланмоқда эди.

Юсуф ва Микоил ўнг томондаги бинонинг биринчи қаватида-Маҳмуд яшаган ҳужрага жойлашдилар. Айиқ эса Хайёмнинг ижозатига биноан ўтинхонадан макон топди.

Хайём шом намозини ўқигач, таомланди. Таомдан сўнгра эса канизаги келтирган илиқ сувда қўлини ювиб, оғзини чайқади. Айни пайтда у ажиб бир иштиёқ ила анчадан буён ёзаётгани риёзатга, хусусан, жабрга оид асарини давом эттирмоққа ўзида рағбат сеза бошлаганди. Ҳйчан қиёфада хонтахта ёнига ўтириб, давотни очди ва илкига хомани (камишдан тайёрланган ручка, қалам) олди. Бироқ хомани қоғозга теккизар-теккизмас хаёли чалғиди, ҳалигина кўнглида жўш урган илҳом бахш эҳтирос энди уни олис хотиралар гирдобига тортди. Она шахри Нишопур бағрида ўтган болалиги, илмга ҳаво янглиғ ташна бўлган дамлари ёдига тушди. Ҳшанда ўн ёшдамиди... Фойибона устози бўлмиш Ибн Синонинг китобларидан бош кўтармасди, на кун, на туннинг фарқига борарди. Илми ҳисобга оид асарларини гўё гўзал бир дoston мисол ўқир, айниқса, бу илм билан энди-энди шуғуллана бошлаганлигидан сеҳрли рақамлар ўйини уни ҳайратга соларди. Рақамларнинг мўъжизакор бу ўйинларини Ибн Сино ажиб содда, шунингдек,

мафтункор бир йўсинда тасвирлаб бергандики, бирозгина киришиб қолган одамни асир этарди кўярди.

Дунёда фақатгина мўъзижалар кутиб, унга хайрат ила боқувчи болакай Умар учун Шайхурраиснинг «Ал ҳисоб» асари улуг бир оламга олиб киргувчи кутлуғ боб (эшик) вазифасини ўтаган бўлса ажабмас... Хайём асарнинг рақамлар хоссалари ҳақидаги биринчи фаслини эслади. Ҳамон илқида турган хома билан ўзга ниятда очган қоғозга беихтиёр рақамларни ёза бошлади. Мана, уни илк болалик чоғлариданок асир этган оддийгина рақамлар: 1, 2, 3, 4, 5... Рақамларнинг бу туришини Ибн Сино «рақамларнинг табиий катори» деб белгилаганди. Ҳа, Хайём билади-сонлар башарият кашф этган энг буюк мўъзижадир. Балки оламнинг асосини ҳам шу ўнтагина рақам ташкил этар. Уларнинг куч-қудрати нечоғли эканлиги фақатгина Оллоҳга ва уларнинг сеҳру жодусини англаган зотларгагина аён. «ҳар бир сон ёнидаги кичиги билан каттаси йиғиндисининг ярмига тенг ҳамда ўзидан шундай тенг узокликдаги сонлар йиғиндисининг ярмига тенг». Бу Ибн Синонинг Хайём учун ёд бўлиб кетган сўзлари эди. Масалан, «5»ни танласак, Хайём шу хаёл билан қоғозга «5» сонини ёзди. Унинг ёнидаги кичиги- «4», каттаси -«6», яъни, $5=(4+6):2$. Худди шунингдек, 5 дан 3 ва 7, 2 ва 8 ҳам тенг узокликда жойлашган, яъни $5=(3+7):2$ ... Бу эса дунёдаги ҳамма нарса ҳисоб-китобли, янаки Буюк Зотнинг ҳисоб-китобига тааллуқли эканлигини кўрсатмайдими? Рақамлар ҳам худди сўз каби сеҳрга эга.

Хайёмнинг лаблари хиёл қайрилиб, юзида мамнунлик акс этди. Яна «Ал ҳисоб»даги сўзларни эслай бошлади. «ҳар бир соннинг икки баробар узокликда жойлашгани ўша соннинг ўзига тенг бўлади». У завқ билан тез-тез ёза бошлади: масалан, 3 нинг 2 баробари 6 бўлиб, бу сон 3 дан ҳисоблаганимизда учинчи ўриндадир. Яъни $3 \cdot 2 = 6$ --- 3 --- 4, 5, 6...

Ибн Сино бу китобини ёзишда юнон олими Уқлидус (Евклид)нинг «Устуксот» асаридан фойдаланган. Дарвеш, Уқлидус ёдига тушди. Бу олимнинг фалсафий қарашлари Хайёмни ҳамиша ўйга толдиради. Унинг исбот талаб қилмайдиган «қоида»ларига (постулатларига) мудом исботу далил қидиради...

Ташқаридан келган ғалати овоз шоирнинг хаёлини бўлди. Унинг не сас эканлигини билмоқ илинжида канизакни чорлади:

-Пармуда!

-Лаббай, ҳазратим. -Унинг қаршисида назокат ила бош эгди канизак.

-Не товуш келадир ҳовлидан?

Пармуда ўзига ярашган табассум ила жилмайди:

-Сиз келтирган одамнинг ҳалиги улкан маҳлуқи наъра тортадур, ҳазратим.-деди у бош эгиб.

Хайём канизакнинг сўзларидан завқланиб, унга ғалати қараш қилди. Шу пайт кўнглида алланучук соғинч пайдо бўлди-да, сим-сим оқаётгандай теюлди. Киприқларининг ости ачишди, ўртанди ва ичидан нимадир сидирилиб чиқаётганга ўхшади. У «ё Оллоҳ!» дея ўрнидан турди. Канизакнинг ёнидан ўтаркан, деди:

-Боқайчи, ул маҳлуқ не деюр!

Пармуда яна жилмайди.

-Сен эса мени кутгил!-дея уни уялишга мажбур этгулик қараш қилди ва ташқарига чиқиб кетди.

Аслида Хайём чўри тутмасди, эрандан хизматкор сақласа сақлардики, канизакни ихтиёр этмасди. Пармудани эса яқинда вазири аъзам инъом этди. Шоирнинг уйланмаганлиги, ёлғиз истиқомат қилиши ва бақувват вужуди уни шундай иш тутмоққа ундади. Хайёмга бир шеърий аёл лозимлигини пайқади, лекин бу мулоҳазасини унга айтмади-ю канизакни измига топширди.

Хайём ташқарига чиқиб, ошёнасининг эшиги рўпарасидаги нақишкор панжара ёнига келди. Кўксини тўлатиб нафас оларкан, чўзиб чиқариш асносида тўлин ой зиёсида оқиш кўринган кўкка тикилди. Узукнинг тилло кўзидай ялтираб, кўнгилга самовий энгиллик

бағишлагувчи сочкин юлдузларга интик термулди. У бутун умр ана ўша самога интилиб, уни ўрганишга уриниб яшади. Бу ҳадсиз кенгликлар сиру синоатга тўла эканлигини билганлиги учун ҳам унга талпинди. Ундаги мўъжизакор борлик калбини доимо ром этиб келади...

Куйидан найнинг киши бағрини ўртагувчи хазин ноласи эшитилди. Бу нола ҳайбатли, улуғвор ва шунингдек, асрорли тунга шу қадар коришиб борардики, кулок ёхуд калб на уни эшитарди, на тунни ҳис киларди. Балки тун ва куй ажиб сирлиликка йўғрилган дил билан уйғунлашиб борарди. Самовий хаёллар хуружидан сармаст бўлган шоирнинг бутун жисму жони жимирлаб, каъридан нимадир сидирилиб чика бошлади. Бу унинг вужудида яшаётган иккинчи Хайём эди. У ташқарига чиқди-да, киприкларининг ости ачишиб, кароғи оловланди. Кенг, суякдор кўксини узун бармоқлари билан либоси устидан гўё тимдалагандай силади. Юзи изтиробли тиришиб, соғинчли бир интилиш билан сўлга юрди...

У ҳовлига тушиб, най овозига интилгани сари куй унга ёвук (якин) келаверарди. Жон олғувчи мусикор Юсуф ва Микоил жойлашган ҳужрадан эшитиларди. Шоир пастак эпик қошида бир муддат туриб қолди, чунки у эшик очилиши билан най овози танишини ҳис этар ва шу боис унинг тўхташини истамасди. Куй авжига келиб, най энг юкори пардада инграганда ихтиёрсиз шиддат билан эшикни туртиб юборди. Эшик тараклаб очилди, занжири шакирлади. Куй узилди. Чўчиб тушган ҳамхоналар бақрайганча бир лаҳза котдилар. Сўнг биринчи бўлиб ўзига келган Микоил ирғиб ўрнидан турди, кўлида най тутган Юсуф сармаст бир алпозда унга эргашди. Шошиб салом бердилар. Шоир алик олгулик ҳолатда эмасди. Унинг кўзлари оловдай ёнар ва ўчоқда хонани ҳам иситиб, ҳам ёритиб ёнаётган олов бу кўзларга нисбатда анчайин ожиздай туюларди. Юзи кизариб, бўғрикиб кетган, қош, кўз ҳам ҳалиги оловга қўшилиб ёнарди гўё.

-Тўхтамангиз!-деди шоир илтижоли титроқ овозда илки ила Юсуфга ишора қилиб.

Унинг аҳволини Микоил англамаган бўлса-да, Юсуф дарҳол фаҳмлади ва шоирни тўрға-ихчам хонтахта ёнидаги бўйрага ўтказиб, найни лабига босди. Ёр лабига қовушган ошиқ ох урди гўё. Шоир кўзларини юмиб, куйга монанд тебрана бошлади. Ҳозир у ҳеч нарсани кўрмасди. Ўчоқдаги оловдан қорайган бу тор ҳужра, ундаги ғарибона ашёлар, ҳалигина бозор чангига қоришиб, тирикчилик илинжида ҳар кўйга тушган мана бу одамлар унинг учун фарқсиз. У буларнинг бари билан бирга эди. У дунёда ёлғиз эди. Бағрида ўзи ҳам англамаган улуғ бир ком тўлғонарди...

Микоил қорайган сопол пиёлага аёқдан ачимсиқ хидли, арпадан тайёрланган арзон бўзани куйиб, Хайёмга узатди. Шоир кўзлари юмуқ бўлса-да, буни пайқади, пиёлани олиб, бир зарбда сипқорди. Юзи бужмайиб, ўз тебраниши ила мусиқага жадалроқ жўр бўлди. У куйдан, яшашдан, бўзадан, мана бу даврадан ва умуман дунёдан махмур (маст) эди.

Роса ўртаниб ингранган куй ниҳоят тинди. Унинг ортидан Юсуфнинг хирқироқ, лекин ёқимли овози эшитилди. У шеър ўқирди:

*Меҳробга саждадан нима ҳам фойда,
Дилда Бухоро-ю Тароз жонони.
Намозни ёқтирмас менинг худойим,
Унга мақбул тушар ишқ галаёни...*

-«Одами шуаро»! (Абу Абдулло Рудакийнинг лақаби. Уни биринчи шоир маъносида Одам алайҳиссаломга нисбат беришиб, шундай аташган)-деди Хайём паст овозда ва ўзи ҳам ўртаниб Радукийнинг байтидан ўқиди:

*Тўлин ойдек нигор бирлан ақиқ май, чолғу бўлса, воҳ,
Фаришта ҳам тушар кўкдан, тушар жой бўлса ҳамки чоҳ.*

*Нечук узгум назар ундан, зарар топса имоним гар,
Мозоримдан чиқар ҳаттоки наргис, қовжираб гиёҳ.*

*Унинг ишқ лаззати жаннатда ҳам асло топилмас шаҳд,
Кечар ўз ҳолидан кимки агар бир бор бўлур огоҳ.*

*Кўзингда кутпа-кундуз гар хари бўлса кўролмайсен,
Кўрурсен қоп-қора тун ўзга кўзи ичра чўп ногоҳ.*

Сўнг Юсуфга юзланиб, деди:

-Кимсиз? Бу фано даҳрида не шўришлар ёғилмиш бошингизга?!

Юсуф ютокиб кўксини силаркан, яна боягидек хазин, бироқ ёкимли овозда шеър ўкишга тушди:

*-Мен ул риндменки, номимдир қаландар,
На хонумон, на уй кўрдим, на лангар.
Кучанг кездим, чиқиб қолсанг мабодо
Фидо этмоққа бошимни муқаррар.*

(Бобо Тоҳирнинг рубойиси)

У шеърни тугатиб, биров тин олди-да, ўз кечмишини мухтасар ҳикоя қилиб берди.

Юсуф асли Бухоролик эди. Отаси моҳир хаттот бўлиш билан бирга уста китобатчи, яъни китоб муковаловчи ҳам эди. У киши жуда илмпарвар ва шунинг орқасидан фозил зотларни кадрлар, уларни дунёнинг устунлари деб биларди. Ҳзи Исломиё илмларни пухта билгувчи мулло зот эрса-да, кишилар билан бўлгувчи муомалотда ирк, дин танламасди, барча «Оллоҳнинг кули» деган ақидага таянган ҳолда қарагувчи эди. Шул сабабли ҳам ёлғиз ўғли бўлмиш Юсуфни бошиданок илм шикорига солди. Юсуф аввалига ўз маҳалласидаги домуллодан харф ўрганиб, ибтидоий билимларни олган бўлса, кейинроқ Бухородаги катта мадрасада таҳсилни давом этдирди. У жуда илмга чанқоқ эди. Фалсафа, фикҳ каби илмлардан ташқари, шеърят ҳамда мусиқийга ҳам ўч эди. Мана шу ихлосу интилишлари ўлароқ улуғ орзулар исқанжасида яшарди. Бироқ унинг бахтиёр ва осуда дамлари қисқа экан. Илло ўша йиллари Бухорони Маҳмуд Ғазнавий лашкарлари ишғол этди. Улар шаҳарни вайрон қилдилар, Бухоронинг улкан кутубхонасидаги дурдона китобларни, яъники диний бўлмаган рисоаларни оловга отдилар, ўзга динга мансуб одамларни қатл ом этдилар. Қадим Бухорода қад ростлаган калиса-ю кунешлар (носаро ва оташпарастларнинг ибодатхоналар) бузиб ташланди. Ғазналик Маҳмуд ўзини исломпараст қилиб кўрсатгани билан ўта золим эди ва шу аҳволи билан китобларда башорат қилинган лашкарбоши бўлишга, бутун мусулмон дунёсига ҳукмдорлик қилишга даъвогар эди.

Ҳша ққирғин бўлаётган кунлари Юсуфнинг отаси бир яхудонинг жонини сақлаб қолиш учун яширади. Бироқ бу гап чакув туфайли босқинчиларнинг юзбошиларидан бирининг қулоғига етиб боради. Алҳол Юсуфнинг отасини ҳам яхудога кўшиб қўлга оладилар. Ҳша ернинг ўзида яхудони ўтда куйдирадилар, Юсуфнинг отасини эса дорга тортадилар. Ёш йигитча бўлмиш Юсуф бу даҳшатларнинг борини ўз кўзи билан кўриб туради ва ўша кундан бошлаб муллабаччаликни ташлайди, намозни тарки одат қилади. Кичкинагина салласини бошидан олиб, улоқтиради ва қаландарга ўхшамаган қаландарга айланади. Майга ошно тутиниб, фақирликда дунё кезади. Фақирлик, танҳолик ва саёхат кўнгил кўзини равшанлаштириб,

девонаваш ҳамда дилбар бир зотга менгзайди. Кеза-кеза ниҳоят Исфаҳонда қўним топади.

Хайём сархуш бир алфозда унинг ҳикоясини тингларкан, айна дамда мана шу девона инсонга жуда-жуда ўхшагиси келиб кетди. Унинг каби жамики нимарсалардан юз бурмокни, факатгина илм ва шеър ишқида яшамокни истагувчи бир иштиёқ бағрида жўш урди. Юсуфга ҳавас ила боқаркан, деди:

-Сиз бизнинг нозик феълли, яъниким ўзингиз лутф килганингиздек, риндий бир маҳрамимиз бўлғайсиз. Ва ризолигингиз ила бугундан эътиборан Риндоний таҳаллуси сизнингдир.

Юсуф сархуш кўзларини сузиб, жилмайди ва шоирга миннатдорона таъзим қилди.

Юсуфнинг ёдномаларини эшитгандаёқ Хайёмнинг калбида ҳам ширин ва шунингдек, эзгин хотиралар бош кўтара бошлаганди. У ҳам она шахри Нишопурни, ота-онаси ва олис болалигини эсламоққа тушганди. Шоир Микоилнинг умр ҳикоясини узук-юлук эшитди. Яъни у олис Хрусия заминидан тери савдоси илинжида машриқ сари йўл олганини ва савдоси юоришмай, ватандоши бўлмиш айиқ билан шу томонларда қолиб кетганлигини элас-элас илғади. Унинг ҳикояси асносида шоир Нишопурда-бундан ўн олти йил нарида, ота хонадошида рўй берган воқеотлар оғушига сингиб кетди...

Бешинчи боб

1

Буюк олим Абурайҳон Беруний султон Маҳмуднинг Фазнадаги зиндошида умрининг интиҳосини кутиб ётган кунларда, яъни ҳижрий 441 (мелодий 1048) йилнинг кўклами адоғида, жавзо эшик қоқиб турган бир кезде, самонинг жамики хос юлдузлари, сайёралари заминга хайрихоҳ ёнгувчи кунда, қадим Нишопурда бир гўдак дунёга келди. Унинг отаси Иброҳим чодирдўз (Хайём чодир тикувчи деган маънони беради) оддий ҳунарманд бўлса-да, илмли кишиларга ихлоси баланд ва қалбан Ислом нуридан баҳраманд инсон эди. Шулар сабабли ўғлининг исмини халифаи рошидинларнинг бири бўлмиш ҳазрати Умар номи билан Абул Фатх Умар деб атади.

Чодирдўз Иброҳим ўғли Умар туғилганида бир мунча камбағал эди. Касби кори бўлса-да, илки калталиқ қилиб, ҳали бирон мустақил иш бошламаган, бировларга ёлланиб топган пулига базўр рўзғор тебратарди. Охир оқибат кашшоклик унинг жонига тегди ва Оллоҳ ярлақаб даромад топиш илинжида Султон Маҳмуд лашкарига сарбозликка ёлланди. Бахтига Султон ўша йили ҳинд мамлакатига юриш қилишга тадорик кўраётган эди. Омади қулиб Иброҳим ҳам ана шу фатҳда иштирок этди, Маҳмуд Фазнавий кўшинига қўшилиб, ҳинд мулкини тарож қилди. Ҳша йили Султон олам-жаҳон ўлжалар-олтину кумуш, дуру жавоҳирлар ила ортга қайтди. Табиийки, кўшинидаги сарбозлар ҳам унинг ижозати туфайли анча-мунча бойликка сазовор бўлдилар. Улар орасида Нишопурлик Иброҳим чодирдўз ҳам бор эди. У ана ўша бойлик билан она шахрига қайтди ва чоғроғ боғи бўлган кўп хонали уй сотиб олди. Ҳавлининг бир ёнига катта устахона қуриб, бир неча аёлу эркақни ёллади ва чодирдўзликни йўлга қўйди.

Умарнинг ширин болалиги ана ўша боғда, гоҳо эса хотин-халажнинг гап-сўзларига тўлган устахонада ўтди. Меҳрибон ота-онасининг ҳароратли кучоғи унинг учун нақадар азиз бўлганлигини кейинроқ англаб етади. Ҳозир эса дарду ташвиши китоб, фикру ёди илм олмоқ ила банд.

Ҳшанда ҳам қиш интиҳолаб, кўкламнинг илиқ кунлари бошланган кунлар эди. Ҳн ёшли Умар бутун қиш ичи Куръон мутолааси ила машғул бўлди. Оллоҳнинг китобини хатм қилиб, бир юз ўн тўртта муборак сурани ёд олди ва қироатни ўрганди. Қиш охирида бир неча кун мобайнида устозининг ҳузурида бўлиб, улуғ Китобни бошидан охиригача қироат билан ёд ўқиб, ул зотнинг таҳсинига сазовор бўлди. Зеро устози уни алоҳида бир меҳр ила севар, қувваи

хофизасининг тиник ҳамда кучли эканлигидан ифтихор этарди. Шундай қилиб, Абул Фатх Умар ўн ёшида хофизини Куръон мураттаб қорига айланди.

У устозининг табаррук фатвосини олиб қайтган кечаси туш кўрди. Бу унга бутун умр ҳамроҳ бўлгучи, самовий ўй-хаёлларга солиб инсон қурбининг бениҳоялигини англагучи сирли, эҳтимолки ишоратли туш эди. Тушида гўзал бир манзарали маъвода сайр этиб юрган эмиш. Туйқус қалбида югурмоқ истаги жунбушга келибди-ю жон жаҳди ила чопа кетибди. Чопгани сари қадамлари тобора катталашаверибди, катталашаверибди, ниҳоят оёқлари ердан узилибди-да, осмони фалакка кўтарилибди. Илкани мисоли қаноат янглиғ икки томонга ёйиб, парвоз этаркан, заминдан узоклашиб, юлдузларга яқинлашаверибди. Мана энди юлдузлар шундоқ ёнбошида нур соча бошлаганида само токида бетимсол зиёга чулганган сиймо пайдо бўлибди-да, унга маъноли бир нигоҳ ташлаб, яна тезликда ғойиб бўлибди. У эса энди пастлай-пастлай ниҳоят заминга келиб қўнибди. Кўкка парвоз этганидаги бетакрор туйғу, юракни кўкрак қафасини ёрмоққа қодир қилгучи эҳтирос шу-шу бағрида макон тутди.

Умар ширин энтиқиш билан уйғонди. Бомдод намозини ўқигач, ота-онасига қўшилиб, нонушта қилди. Ҳар кунгидек Куръон ёхуд бошқа бирон китоб мутолааси ила машғул бўлмади. Боиси Уммул Китобни хатм этгач, илму китобга оид ҳер не машғулотдан «озод» олганди. Энди маълум муддат эмин-эркин бўлмоғи, барча болалардек турли ўйинларни ўйнамоғи мумкин эди.

Ҳша куни чошгоҳдан сўнг ёмғир ёға бошлади. Боғнинг ҳали япроқ ёзиб улгурмаган яланғоч дарахтлари оралаб кезинган Умар, кўккам ёмғирини ҳар нечук хушламасин ўзини панага олмоққа мажбур бўлди. У бутун қиш бўйи хонанишин ўлтириб, мутолаа захматини тотганлиги учунми, бир мунча носоғлом кўринарди. Юзи рангпар, бу рангпарликда ожиз бир ойдинлик мужассамдек. Оёқ-қўллари узун, нозиклашгандек туюлади, кўзлари ичига ботган, бироқ тубидаги қорачўғлари мардона чакнайди. Айни дамда қадам ташларкан, оёқлари ердан узилиб, парвозга интилаётганга ўхшайди...

ғочиб, яна уйга кирмоқни кўнгли истамади-да, илдам қадамлар ила устахонага ўзини урди.

Устахонанинг эшиги иккита эди-бири кўча томонда бўлса, иккинчиси ҳовлига қараганди. Ҳар икки эшик ҳам катта, икки тавақали эди. Умар ҳовли томондаги бир тавақаси қия очик эшикдан кириб борди. Кирди-ю таққа тўхтади. Бу ерга авваллари ҳам кўп бора кирганига қарамай, ундаги манзарани, одамларни худди илк бора кўриб тургандай кўзларини катта-катта очиб, серрайиб қолди.

Устахонада асосан аёллар ишлашарди. Юк ортиш, юк тушириш каби оғир юмушларни отаси ёллаган бир-икки эркаклар бажарсалар-да, чодир тикмоқликнинг бутун захмати аввало аёлларга тушарди. Ҳозир эса биронта эркак кўринмас, уларнинг отаси билан бирга шаҳар ташқарисидаги ерларини экишга тайёрлаш учун кетганлигидан Умар бохабар эди. Устахонадаги юмушларга онаси корфармолик қилмоқда эди.

Оллоҳ таолло аёл зотига жумла неъматларидан энг аввало забонни ато этганлиги маълум. Айни дамда кенг сўриларнинг тўрт томонига ўтириб олган аёллар ҳам чодир тикмоқ ҳамда сўзламоқ ила банд эдилар. Умарнинг кириб келганлигини бирови пайқади, бирови пайқамасди.

-Вой, мулло Умар ҳам бор эканлар-ку! -дея шодон сўз қотди уни биринчи бўлиб кўрган ёшгина жувон.

ҳаммаларининг нигоҳлари болақайга қадалди. Ростдан ҳам улар Умарни қиш бўйи кўрмагандилар. Шунинг учун барчалари ишларини қўйиб, неча бор эшитиб, гувоҳи бўлганлари фавқуллода истеъдод соҳиби деб аталмиш йигитча билан кўришмоққа тутиндилар.

Шу пайт кўча томондаги эшикдан ажиб бир наъра эшитилди. Эҳтимол бу овозни наъра дея атамқлик хатодир, зеро у дарвишларнинг жаҳрий зикрларини ёдга солувчи бағрнинг туб-тубидан отилиб чиқаётган ҳароратли ўртаниш эди. Ҳамма ўша ёққа қаради. Эшикдан қадди хиёл буқилган бир пиразан (кампир) кириб келарди. Унинг уст-боши жулдур ва шунга монанд равишда кир-чир эди. Буткул оқарган, бироқ кирлигидан қулранг тусга кирган сочлари паришон

тўзғиган, не фурсатлардан буён таралмагани боис қўйнинг пўстагига киёс килгулик аҳволга келганди. Бошида кўхна кулоқ, ўнг илкида эгри-бугри асо, сўлида эса мухтасар кўза-май учун аёқ. Қўллари озғин, коп-кора, бармоклари узун-узун, устихонлари баралла намоён турадилар. Юзи ҳам коп-кора, тўғрироғи, кўкимтир қора, унга кўзи тушган одамнинг бир сесканиб қўймоғи тайин. Фақатгина кўзлари, нигоҳи... Унинг ана ўша кўзлари ва бояги хазин, шунингдек, мардона наъраси, ўртаниши чор атрофни ёритиб юбораётгандек туюлади. У ўз сасига монанд тебраниб, паҳлавий тилида байт ўқимокда, балки куйламокда:

*Дилинг зулмга ҳеч тўймайди, ё раб,
Кўзингга ёш келмас ҳолимга қараб.
ғизиги-сени мен жондан дўст тутсам,
Юз минг ёвдан баттар сен ажал талаб.*

Аёллар «Биби Мастона! Биби Мастона!» дея чуғурлаб қўйдилар.

Пиразан-Биби мастонанинг овози сеҳридан Умарнинг вужуди жимирлаб кетди.

-Авлиё хотин-да бу Биби мастона!-деди кимдир аёллар ичидан.

Аёллар Биби Мастонани олдинлари ҳам бир неча маротаба кўришган, аммо Умар унга илк бор йўлиқиб турганди.

Икки нигоҳ тўқнашди. Иккала нигоҳда ҳам ҳайрат зоҳир эди. Инкори тан пиразан рўпарасидаги болақайнинг ҳарирдай вужуди ҳамда нигоҳидаги маънодан ҳайратланаётган эрса, азимуш шаън китоб хатмидан ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан покланган ўсмир Биби Мастонанинг шиддати ҳамда кўзларидаги нурдан ҳайратга тушмокда эди.

Пиразан уни ўзи томон имлади. Умар беихтиёр унга яқинлашди. Нигоҳлар эса мудом бир-бирларига қадалганди. Биби Мастона асо тутган ўнг илки ила боланинг бўйнидан кучиб, бағрига олди. Умарнинг юзи унинг кўксига кўмилди. Бу бағр шу қадар оташли эдики, Умар юзини оловга теккизиб олгандай ҳис қилди ўзини ва нафаси бўғилиб, юз-кўзлари куяётгандек туюлди. Аммо кампир унинг бўйнидан қисганча тураверди. Умар бутунлай бўғилиб қолди, жон халпида нозик қўллари ила олов бағридан халос бўлмокқа уринди. Уринишлари бекор кетди. Ниҳоят ожиз бир силтаниш ортидан жим қолди. Ҳудди шу пайт Биби Мастона уни бағридан озод этди. Боланинг кўзлари қинидан чиққудай турар, бўғзидаги сўнгги ҳавони ютишга уришиб силтанар, юзи кип-қизариб кетганди. Пиразан шақирлаб кулиб юборди.

-Во-оҳ!.. Куйиб қолдингми, бўтам?!- деди дўрилдоқ овоз ила ва сўл илкидаги аёқни боланинг оғзига тутди. Тирсаги билан унинг бошини хиёл кўтарди-да, очиқ оғзига май куйиб юборди.

Боланинг кўзлари баттар олайиб кетди. Силтаниб-силтаниб, ютоқиб-ютоқиб бир неча култум май ютди. Пиразан уни қўйиб юборгач, бир-икки қадам гандираклади-да, хузурли бир хўрсинибми, оҳ урибми, ерга кулади.

Бўлиб ўтган воқени ҳайрату кўркув ила кузатиб турган аёллар шундагина ўзларига келдилар ва ув тортиб, Умар сари интилдилар. Барча у билан андармон қолганлиги боис Биби Мастонанинг қачон, қандай ғойиб бўлганини биров сезмай қолди.

Умар кўзини очиб, боши узра афтодаҳол ўлтирган падари-ю волидасига кўзи тушди. Ҳа, шундай бўлди, бироқ уларнинг киёфаси кўз ўнгида бир бора йилт этди-ю ғойиб бўлдилар. Сўнг унинг нигоҳи оппоқ нурга тўлди ва боши ул нурга кўшилиб гир-гир айланаверди. У томоғига қадалиб турган нимарсани ютмокқа саъй қилди ва шунинг учун юзи тиришиб кетди. «Болам!» деган йиғи аралаш сас келди узокдан-бу волидасининг ноласи эди. Кимдир бошини силади-бу қафтнинг оғир ва катталигидан отасиники эканлигини пайқади.

-Кўркма, онаси, иссиғи тушибди.-деди таниш овоз, бу отасининг овози эканлигини кейинроқ фаҳмлади.

Демак, истималабди-да. У аста-секин ўзига кела бошлади. Кўзи равшанлашиб бораркан, хонани хира ёритаётган мойчирокни илғаб, аллақачон кеч кириб улгурганини англади.

У ҳамма нарсани тўла идрок эта бошлагач, шуурида нечукдир эврилиш рўй берганлигини тушунгандай бўларди. Бу эврилиш шундан иборат эдиким, ҳар нимарсанинг чети, чегараси аниқ-тиник кўринар, оқ ила қора, нур ила савод (зулмат) яққол намоён бўлаётгандек туюларди. Ҳатто меҳрибон ота-онасининг хавотирли нигоҳларидаги беназир меҳр ҳам балкиб, бўртиб кўринарди.

-Тузукмисан, болам?-дея сўради отаси мудом унинг юз-кўзларини силаркан.

-Менга не бўлди, ота?-деди Умар саволга савол ила, кўзларини пирпиратиб.

-Оллоҳга шукр!-деб қўйди онаси йиғламсираб.

-Кўкламда об-ҳаво илғаб олади-да, ўғлим.-деди отаси жилмайишга уриниб.

Биби Мастона ҳозир Умарнинг ёдида йўқ эди ва не бўлганини ростдан ҳам англаб етмаётганди. Бироқ падару волидаси ҳам ул ғалат пиразанни на эсламадилар, на қарғамдилар. Эҳтимолки уни ёд этиб, болани тақи кўркитиб қўйишлари мумкинлиги хаёлида шундай қилаётган бўлсалар ҳам ажаб эмас.

Онаси пиёлада гиёҳлардан тайёрланган дору келтирди. Отаси унинг бошини ёстикдан узиб, доруни ичирди. Бироқ энди бола ўзини кучсиз, ҳолсиз сезмасди, табора қувватга кираётганини ҳис қилмоқда эди.

-Онажон, ғамнок бўлмангиз!-деди Умар шодон товушда, дадиллик ила бир қўзғолиш олиб. - Сихатим соз. Фақат егу (таом) истайдурмен, онажон.

Онаси хурсандлигидан қалқиб кетди. Кўзлари ёшга тўлиб, жилмаяркан, шошиб қолди:

-Егу? Вой, егу деган тилларингга жоним садоға, болам! ҳозир... -У ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди. Ҳеч қанча муддат ўтмай бир коса суюқ таом ва мис патнисда бир жуфт нон олиб кирди. Хонтахта устига дастурхон ёзиб, егуларни қўяётганда, Умар отасининг кўмагида ўрнидан туриб ўтирди. Унинг ўз қўлига қараб қўйганини сезган отаси, муддаосини англаб, онасига ишора қилди. Бироқ Умар волидасининг уринтирмоқликдан истиҳола қилиб, ўрнидан қўпмоққа саъй этганида отаси елкасидан тутди:

-Хижолат тортма, ўғлим! Андак қувватга киргунча қўзғалмаганинг маъкул.-деди мулојимлик ила.

Умар отасининг истагига ризолик билдирган каби итоаткорона тин олди.

Онаси келтирган чилобчин ва обдастада юз, қўлини ювиб, оғзини чайқади. Сўнгра шошилмай енгил таомланди ва падарининг сўзига биноан яна болишга ёнбошлади.

Иброҳим чодирдўз ўғлининг кенг пешонасини силаркан, хайбату хайрат балқиган кўзларига термуларди.

-Тузукмисан ишкилиб, болам? Кўнглингда бирон мушқуллик бўлса айтакол, ўғлим!-деди у боласининг безовта нигоҳидан ташвиш чекиб.

Умар отасига чуқур бир хаёлдан чалғиётгандек тикилди.

-Соғлигим яхши. Асло қайғурмангиз, отажон.-У токчада милтираётган мойчирокқа ўтрилди.-Фақат бошим бўм-бўшдек. Оллоҳ таолонинг буюк ижоди бўлмиш бу олам, бу коинотга боқиб, қалбимда улуғ бир хайрат ва ҳатто ваҳм туғёнга келадир.

Отаси унинг сўзларини англамади, бироқ «нечук, ўғлим?» деди беихтиёр.

Умар яна отасига қайрилди.

-Сўзларимдан ўзгача ўйга бормангиз, ота, ақлу хушим жойида. Бу кўхна олам биносини англамоқ истайдурмен, бас... -У ўйчан бир қиёфада сўзини давом эттирди.-Устоз Арасту дейдики-замин бу курра шаклида ва у коинотнинг марказидир. Архимедус эса ернинг думалоклигини, бироқ у оловли булут, яъни Куёш атрофида айлангувчи кичикроқ сайёра эканлигини тасдиқлайди. Сўнг... -Умарнинг қошлари чимирилди.-Анови токчада турган Батлимус (Птолемей)нинг «Алмажастий» деган китоби. Уни биз мадрасада ўрганамиз. Унда

айтилишича ҳам замин думалоқ, лекин ҳаракатсиз. Ер атрофида нурафшон бир жисмлар айланадилар. Улардан Ерга энг ёвуғи Ой муҳити. Ундан сўнг Аторуд (Меркурий), сўнг Зухро (Венера), ундан сўнгра куёш, Миррих (Марс) ва бошқа муҳитлар мужассам. Саккизинчи муҳитда эса юлдузлар жойлашган. Ниҳоят тўккизинчи муҳитда бирламчи онг, яъни уларнинг барчасини, бутун коинотни ҳаракатлантирувчи Мехвари Муаззам барқарор. Бу энди Батлимуслининг фикрлари.

Улуғ Беруний эса қадим ҳиндларнинг илми донишларига асосланиб, «Ер ҳаракатда, самолар ҳам ҳаловатсиз» дейди..

Иброҳим чодирдўз ўғлига ҳайрат ва кўркув ила тикилиб турарди.

-Бизнинг замин коинот қаҳқашонида бир заррадайин заиф вужуддир. Эҳтимол ўшал олис муҳитларда биз қаби жонзотлар бордур. Ақл кўзи билан бир боқинг, отажон, Яратувчи айлантираётган чархдаги Ой, Миррих ёки бошқа сайёралар эмас, нега энди айнан Ер бағри муҳитнинг ўзаги ҳисобланади? Нега?!..

-Оллоҳ билгувчидир, болам. Ҳар неда Оллоҳнинг иродаси мужассам.

-Рост айтдингиз, ота!..

Умарнинг кўзлари кенгайиб, чакнадилар. У яна гапини давом эттирмакка чоғланганда, отаси уни чалғитмакка уринди, чунки омий чодирдўзнинг кўнглида ўғлининг аҳволидан хавотир пайдо бўлганди.

Ўшанда ёшгина Умар ўзидан аввал ўтган устозлари -Арасту (Аристотель), Афлотун (Платон), Батлимусли, Жолинусли (Гален), Беруний, Ибн Сино, Фаробий, Ибн ҳайсан, Ар Розий, Ал Хоразмий, Харроний, Баттоний ва ниҳоят кейинчалик бир умр асарларидан илҳомланган ғойибона устози Уқлидусли (Евклид) ҳақида, уларнинг асарлари, баҳри муҳитни англаш борасидаги фикрлари хусусида гапирмакчи, гапирганда ҳам узоқ-узоқ, бутун вужуди ила гапирмакчи бўлганди. Лекин унга аввало отаси, сўнгра ўзидаги андиша монелик қилди. Ўша ҳолатини, вужудини қамаган эҳтирос, оташни ҳали хануз кўмсайди ва ўша кунги воқеани такрор-такрор эслайди. Ким эди ул пиразан? Жону жаҳонини мудом ёндиргувчи оловни солган ул мастона зот қай қаромат соҳиби эди?! Шу кундан бошлаб у ҳам қалбан, ҳам жисман улғайиб борди. Боши ақлга, билаги қувватга тўлаверди...

2

Хайём Микоил узатган майли пиёлани оларқан, узоқ-узоқлардан келаётгандек эшитилгувчи сас ила айни дамда туғилган рубоийни ўқиди:

*Хушёр бўлсам, менадан хурсандлик йироқ,
Маст бўлсам, ақлимдан ажраймен бироқ.
Мастлигу хушёрлик оралиги бор,
Ҳаёт шу, унга қул бўлсам яхшироқ.*

У юзига фотиҳа тортди-да, шахд ўрнидан турди. Риндоний ва Микоил ўринларидан кўпишиб, кузатмакка шайланиб эдилар, бир ишора ила изн бермади. Хужра эшигидан чиқиб, энди ўнг ёққа қайрилди. Бир-икки қадам босгач, расадхонанинг қорайиб кўринган улкан гумбази устида-ойдин осмонда жимирлаётган юлдузларга тикилиб қолди. Нигоҳи ортидан шуури ҳам ўшал юксакликларга интилди. Интиларқан, вужуди нимадандир фориғ бўлиб бораётгандек туюлди ва шу енгиллашиш асносида оҳиста одимлар билан ўз ошёни сари юрди...

Бир силтанди-ю жойнамоз устида ўлтирганини, илкида тасбеҳ ва тилу дили зикруллоҳ ила машғуллигини пайқади. Бутун вужуди, қалби хил-хил эриб бормақда эди. Ашкли кўзлари бир нуқтага қадалган, ҳўл лаблари титрайди.

-Ла илаҳа иллаллоҳ, ла илаҳа иллаллоҳ, ла илаҳа иллаллоҳ!..- Бу гўзал сўзлар адоғсиз эди. Бир замон ўзига қайтиб, юзига фотиҳа тортди ва ўрнидан тураркан, «Одами шуаро»нинг ушбу шеърини эслади:

*Шу оддий кўз билан боқмагил, балки
Билим кўзи ила боқгил жаҳонга.
Жаҳон дарё эрур, яхши ишингдан
Кема ясаб ўтгил нари томонга.*

Хобгоҳ сари ўтди. Айни дамда канизак Пармудага айтган сўзини эслаб, хижолатли жилмайди.

-Интиқ бўлгандир шўрлик!..

Бирок энди вужудидаги бояги оташ сусаймоқда эди.

Олтинчи боб

1

Тонгга яқин туш кўрибди: гўё еттинчи осмонга кўтарилганмиш. У ердаги гўзал бир масканда башар аҳлининг жамики улуғлари йиғилганмиш. Хайём уларнинг ўртасида турар, бир ёнида Ибн Сино, иккинчи ёнида Уклюдус жой олган бўлса, атрофида Арасту, Жолинус, Фаробий, Ал Хоразмий, Беруний ва бошқа у таниган-танимаган зотлар қатор-қатор саф тортганмиш. Барчалари хушнуд киёфада эмиш. Бир пайт қибла ёқда улкан олтин кўшк пайдо бўлибди. Устида боши фақатгина нурдан иборат киши ўлтирар, унинг юзига бокмоқликка ҳеч бир нигоҳ дош беролмасмиш. Ҳшал зотнинг ишораси ила Ибн Сино Хайёмнинг елкасига заррин чопон ташлабди. Барча «Муборак! Муборак!» дея олқишлабди. У мислсиз бир ички туғёнли орзиқиш билан кўшк сари ошиқибди. Не бўлибди-ю кўшк туйқус силтаниб кетиб, нурли тўлқин унинг кўзига урилибди...

Шоир алланечук кайфиятда, рухий зўриқиш оғушида уйғонди. Ҳамон туш таъсиридан чиқолмай шифтга термулиб ётаркан, намози бомдодга чорлаётган муаззин овози олис-олислардан эшитилаётгандек туюлди. У шуурининг туб-тубида кўшкда ўлтирган уз зоти мукаррам Расулиллоҳ саллалоҳу алайҳи васаллам эканлигини англаб, лекин муборак юзини кўролмаганлигидан ўзича маъно чиқариб, изтиробланарди...

Нонуштадан сўнг вазири аъзам Низом ул Мулкдан чопар келиб, чошгоҳ маҳали ҳузури муборакда бўлмоғи лозимлигини етказди. Улуғ Султон машварат ўтказмоқликни ихтиёр этибди.

Чошгоҳда Хайём Султон саройининг жамики аъёнлари ила хосхона бўсағасида ҳозир турарди. Барча Султон дийдорига интиқ эди. Айниқса, амирул шуаро Шамсиддин Қазвиний безовта турар, кўзларининг олазарақ боқишидан, қўлларини қаерга қўйишини билмагандай тез-тез қимирлатиб қўяётганидан ҳукмдор ила бўладиган бу учрашувга ошиқаётганлиги ва ул зотнинг шоҳона мурувватидан умидворлиги сезилмоқда эди. У Хайёмга қайта-қайта қараб қўяр, уни илк бор кўрганида бош силкиб саломлашган бўлса-да, энди ўзини мағрур тутишга уринарди. Хайёмнинг хотиржам нигоҳи ҳар сафар унга тушганида у кўксини тобора кериб, бошини ҳам тик тутиб, мағрур кўринишга интиларди. Бирок бунинг уҳдасидан чиқолмас, чунки унинг виқорли, салобатли кўринмоғи учун ҳамиша ўйнаб тургувчи дум-думалоқ митти кўзлари монелик қиларди. Қолаверса, унинг жуссаси анчайин кичик эдики, эғнидаги либослари шалвираб кўринарди. Юзи кичкина, тағинки бир зувала хамирни бир муштлаб туриб, ўртасини чимдиб қўйгандек пачоқ эди ва буларнинг бари унинг кибор кўринмоғи учун халакит берарди.

Ниҳоят ҳузури муборакка ижозат бўлди. Аркони давлат ўз мавкеларига қараб бирин-сарин хосхонага кира бошладилар. Улар эшикдан кириб оқ улкан тахтда мағрур ўлтирган Султонга таъзим бажо айлашар ва сўнгра икки тарафга тизилишарди. Султон Маликшоҳнинг ўнг ёнида вазири аъзам Низом ул Мулк турарди. Хайём ўз мавкеига кўра вазири аъзамнинг ўнг ёнидан жой олди. Султоннинг сўл ёнида эса соҳиби фатво, Салжуқийлар салтанатининг бош имоми, мухтасиб (шариат назоратчиси) Саййид Муҳаммад Бадрий, султоннинг иниси Муҳаммад Такаш, сўнгра шоирлар амири Қазвиний ва бошқа аъёнлар саф тортдилар. Салжуқийлар салтанатининг давлат бошқаруви тизимидан боҳабар киши аъёнларнинг жойлашувига қараб уларнинг қай бири не мансабда эканлигини дарров пайкамоғи мумкин эди. Хўш, дунёнинг катта бир қисмини эгаллаган бу мамлакатнинг идора тизими қандай эди?

Салжуқийлар салтанатининг ҳукумат идораси икки улкан девонга-девони хос ва девони олийга бўлинган эди. Девони хос- бу султоннинг шахсий девони бўлиб, у султонлар сулоласининг уруғ-аймоғи, қўйингки, султоннинг номи ила боғлиқ барча меросий нимарсаларни тасарруф қиларди. Унга султоннинг жамики мол-мулклари, ерлари кирарди. Бутун-бутун вилоятлар ҳам унга бўйсуниб, солиқлар тўларди ва бу солиқлар девони хосга келиб тушарди. Давлат ғазнаси ҳам бевосита мазкур девонга кирар ва унда султоннинг борки олтин-кумушлари, жавоҳирлари ҳамда қимматбаҳо буюмлари сақланарди.

Девони олий эса ўз навбатида тўртта йирик девондан ташкил топганди. Улар девони туғри, девони истифо, девони ишроф ва девони арз деб номланарди.

Девони туғро султоннинг фармонларини, турли номаларини ва умуман давлат ишларини бошқаришдаги топшириқларини тасарруф этарди. Бу идоранинг бошлиғи туғройи деб аталар ва у ҳукумат ишига оид барча ҳужжатларни ҳукмдорга олиб кириш ҳамда унинг муҳрини шахсан бостириш ҳуқуқига эга эди. Туғройи давлат бошқарувига келиб тушадиган ва ундан чиқадиган барча ҳужжатларни, хабарларни, элчилик фаолиятига оид халқаро иш қоғозларини қатъий бир тарзда текширар, шунингдек, ёрлик ҳамда фармонлар, барча расмий қоғозларнинг тўғри юритилишини, берилишини назорат қилмоққа, ниҳоят давлат сирларини сақламоққа бурчли эди.

Салжуқийлар салтанатида расмий иш юритиш асосан форсий тилда, халқаро ёзишмалар эса кўпроқ араб тилида олиб бориларди. Бироқ жамики салжуклар сулоласининг эл аро муомалатида ва ҳатто шахсан олампахоҳнинг гоҳо сезилгувчи ихтиёрида ҳам туркий тилнинг гўё камситилишидан оғриниш сезилиб турарди. шул боис Султон Маликшоҳ туркийда сўзлагувчи амалдорларга, шу тилда лутф этган фузалоларга гоҳо рағбат ҳам этгувчи эди. Лекин азалий расмий тил форсий ва арабий экан, туғройидан ҳар икки тилнинг нозик жиҳатларини, истиораларини пухта билишлик талаб этиларди. Бундан ташқари, у гўзал ҳусниҳат соҳиби бўлмоғи, арабий имлога хос барча ёзув усулларида бемалол ёза олгувчи ҳаттот бўлмоғи зарур эди.

Девони истифо ҳам бу салтанат идора усулида катта ўрин тутарди. Унинг пешвоси мустоуфий деб номланарди ва у ўз мартабаси бўйича учинчи одам ҳисобланарди. Мустоуфий давлатнинг молиявий юмушларини идора этарди. Девони истифо давлатнинг кирим-чиқим маблағлари, солиқ ва бошқа тушумларнинг, шунингдек, ғазнадаги мол-мулкларнинг ҳисоб-китобини қиларди. Девони хоснинг ҳисоб-китоб ишлари ҳам айна шу девон зиммасига юклатилганди. Мамлакат миқёсидаги ерларнинг, қимнинг мулки бўлишидан қатъи назар, хатлаб берилиши ҳам девони истифо хасми-ҳаққига мансуб эди.

Девони ишроф эса давлатнинг олий назорат идораси ҳисобланарди. Бу девон бошлиғи, яъни мушрифнинг вазифаси молиявий ва солиққа оид ҳисоб-китобларни назорат қилмоқ ҳамда тафтиш этмоқдан иборат эди. Ҳуфия хизмат ҳам мазкур девон тасарруфига кирарди. Маҳфий хизмат ва назорат, у орқали мамлакатнинг ички аҳволдан огоҳлик қудратли салжуклар давлатининг асосий таянчларидан бири эди. Буни вазири аъзам жуда яхши биларди ва шунинг

учун ҳам Маликшоҳ ҳамда авваллари унинг сохибкирон падари бузруквори Алп Арслон ҳазратларига мушрифлик мансабига энг ишончли, садокатли кишиларни тайинламок лозимлигини таъкидлаб келарди. «хукмдор амалдорлар борасида ҳеч қачон эҳтиётсизлик ва бепарволикка йўл қўймоғи мумкин эмас, ҳамиша уларнинг ҳаёт тарзларидан огоҳ бўлмоғи жоиз. Токи мушриф юқори масабдорларни махфий равишда назорат қилиб бормоғи ва у амалдорнинг ишлари хусусида хукмдорга мунтазам хабар етказиб турмоғи лозим.»-дерди. Низом ул Мулк ҳамиша.

Шунингдек, салжуқийлар ҳукуматида ҳарбий идора-девони арз ҳам мавжуд эди. Унинг бошлиғи «Ариз ал жойиш» деб аталарди.

Давлатни идора этувчи бу девонларнинг барчаси мамлакатнинг ҳамма вилоят ва шаҳарларида ўз бўлимларига эга эди.

Бағоят мукамал бўлмиш мазкур идора усулини Низом ул Мулк жорий этганди. Айни дамда ҳузури муборакда жамики девонларнинг бошлиқлари ҳам ҳозир эдилар. Бироқ улар ўз ишлари ҳақида вазири аъзамга аллақачон ҳисоб бериб бўлганликлари боис хотиржам қўл қовуштириб турардилар. Султон уларга у қадар назар қилмас, ўз навбатида вазири аъзам ҳам девонлардаги аҳвол ва ишлар хусусида олампахоҳга ҳисоб бериб бўлганди. Мазкур машваратдан мурод эса кўпчиликка маълум бўлган кўкламги юмушларнинг ва умуммамлакат миқёсидаги бошқа зарурий тадбирларнинг режасини тузмокдан иборат эди. Яъниким салтанатнинг асосий ҳаётий зарурати бўлмиш экин-тикин ва заминкорлик борасидаги муҳим ташвишлар эътибори олийга молик эди. Буларнинг ҳисобини олмаган хукмдор бу кун эрмаса-да, эртага боши берк манзилга рўбарў келиб, авомнинг норизолигига ва ҳатто нафратига гирифтор бўлмоғи шубҳасиз.

Тахт ниҳоятда улуғвор эди. Жимжимадор нақшлар билан безатилган, суянчиқлари кунгурадор, султон илкининг ҳар икки кафти ўрнашадиган жойига шер тасвири туширилган. Улуғ амакиси ясаттирган бу тахтда савлат тўкиб ўлтирган ёш султон Маликшоҳ кишига қаттиқ тикилгувчи эди. Унинг ёши эндигина йигирма бирга тўлаётган бўлса-да, шамойили улуғ кўринарди. Бу эҳтимол шоҳлик салобатидан эди, аммо юз сўнгақларининг бўртиб туриши, иякдор ва елкадорлиги, ниҳоят эрта қалинлашган қоп-қора калта соқоли ҳам унинг қиёфасига улуғлик бахш этарди. Насли туркий қавмнинг саҳройи уруғларига бориб тақалгувчи султон чинакам бақувват ва мардона сувратли одам эди. Бошидаги соф олтиндан ишланган султонлик тожига туташган йўғон қошлари остидаги хиёл қисик кўзларига ҳар нечук инсоннинг тик боқмоғи мушкул эди. Ҳозир ҳам у аъёнларининг барчаларини бир-бир назаридан ўтказди. Кўзи тушганки одам бир безовталанар, нигоҳини ёхуд қўлларини қаерга яширишини билмай қоларди.

Тахтнинг ортида икки забардаст занжи қўлларини кўкракларига қовуштириб, ҳайкалдек қотиб турар, лекин совуқ нигоҳлари сергак эди. Улар султоннинг хос соқчилари эди.

Султоннинг сезилар-сезилмас ишораси ила вазири аъзам аста томоқ қириб олди-да, ўктам овозда машварат муддаосини баён этди. Унинг шаҳар ташқарисидаги иқталарни (маълум хизмат эвазига турли мансабдорларга тортиқ қилинган ерлар) ва улардан олинадиган ҳосилларни тартибга солмок, баҳорги экин-тикин юмушларини бошламок, юртнинг уруғликка бўлган эҳтиёжини қондирмок, Наврўз байрамини нишонламок, мадраса-ю расадхона ислоҳлари борасида айтган умумий сўзлари унчалик узок чўзилмади. Ниҳоят султоннинг бу зарурий юмушлар хусусидаги ихтиёрини ҳам ошкор этди. Айниқса, Исфаҳондаги Низомия ва бошқа мадрасаларнинг бепул деб эълон қилиниши ҳамда уларга сарфланадиган маблағларнинг давлат томонидан қопланиши ҳақидаги хуш пайғом аҳли аъённинг олқишига сазовор бўлди. Айни дам казвиний ижозат ила олдинга чиқиб, хукмдор шаънига жимжимадор сўзлардан тузилган мактовларни ёғдирди ва султонга бағишланган неча кунлар аввал битиб, ўқимок учун маврид кутгани ашъорини қўйнидан олиб, куйиб-пишиб ўқимокка тушди. Шоирлар амири янглишмаганди-унинг таъма ўқи нишонга тегди, яъни султон қасидадаги ҳамду санолардан мум

каби эриди. Кибр ила кошларини кериб девонбегини чорлади ва Қазвинийнинг елкасига хилъат (заррин чопон) ёпмокни амр этди.

Қазвиний султонга боши ерга теккудай таъзим қиларкан, пайт топиб Хайёмга ғолибона назар ташлаб кўйди. Хайём шоирлар амирининг бу хушнудлиги-ю у эришган тухфага ҳам беъътибор турар, бироқ мадрасаларнинг бепул қилинганлигидан дил-дилидан шодланмоқда эди. У бу эзгу амалларнинг ижодкори вазири аъзам эканлигини билар ва унингдайин донишманд зотнинг тадбирларини қўллаб-қувватлагувчи ҳукмдор борлигидан мамнун турарди. Дарҳақиқат, номи бутун мусулмон дунёсига тараннум бўлган вазири аъзам қудратли салжуклар салтанатининг ишонган устунларидан бири эди. Уни Маликшоҳнинг падари бузруквори Султон Алп Арслон саройга келтирган ва таъбир жоиз бўлса, ундаги буюк истеъдодни кашф этиб, қадрини юксакка кўтарган эди. Шунинг учун валиаҳдининг тарбиясини унга ишонган ва рихлат маҳали ўғлининг ҳамда салтанат такдирини унга топширган эди. Эл бахтига, вазири аъзам таъсиридами, ёш султон илмпарвар, динпарвар, шунингдек, фузалопарвар бўлиб чиқди. Яъни Низом ул Мулкнинг таклифларини инобатга олиб, жамики олиму фузалоларни Исфаҳонга йиғмоққа тушди. Бунинг ортидан бошкентнинг шухрати етти иқлимга таралди.

Вазири аъзам Наврўз байрамини нишонламоқ, унга тадорик кўрмоқ ва кетадиган сарф-харажатлар хусусида сўзлади. Сўзини тугатаркан, султоннинг хоҳишига баноан баъзи аъёнларга топшириқлар берди. Сўнгра олампаноҳнинг янги тақвим жорий этмоқ ҳақидаги ихтиёрини баён этди. Аслида бу амалнинг бошида ҳам вазири аъзам ила Хайём турардилар. Шунинг учун вазир бу борадаги фикрини ва мулоҳазаларини билмоқ истагида Хайёмга қаради.

Хайём бироз олдинга чиқиб, ҳукмдорга таъзим бажо этаркан, мардона жарангдор овозда сўз айтмоққа киришди:

-Филҳақиқат, олампаноҳ ихтиёр этган бу улуғ юмушда улкан маъни бор. Барчага аёнки, биз қўллаётган ҳижратга молик қамарий йил шамсий йилдан ўн бир кунга қисқадир. Бу фарқлилик эрса бисёр мушкулотларга рўбарў этмоқда. Шулар боис йил ҳисобини ислоҳ қилмоқ ва ҳукмдоримиз шону шавкатига муносиб тақвим тадбиқ этмоқ мақсади олиймиз эрур.-Хайём Султонга яна таъзим қилди.

Султоннинг бу сўзларга хайрихоҳлигини билиб, барча Хайёмнинг фикрини овоз чиқариб тасдиқлади.

ҳақиқатан ҳам салжуқийлар мамлакатида бир вақтнинг ўзида иккита тақвимдан қамарий ва шамсий йил ҳисобларидан фойдаланардилар. Шамсий тақвим асосида шамсий йил ётади, яъни заминнинг Шамс (куёш) атрофида айланиш даври 365 кеча-кундузи 5 соат, 48 дақиқа 46 сонияга тенг ва мана шу муддат бир йил ҳисобланади. Қамарий тақвим асосида эса Қамар (Ой)нинг замин атрофида айланиш даври муддати мужассам. Бу муддат 29 кеча-кундуз 12 соат 44 дақиқа 3 сонияга тенг. Шундай қилиб, ўн икки ойдан иборат қамарий йил 354 кеча-кундуз 8 соату 48 дақиқа 36 сонияга тўғри келади. Демак, шамсий йилдан ўн бир кун қисқа бўлган қамарий йил баҳорги экин-тикин юмушларида нокулайликлар туғдиради. Бу борада шамсий йил ҳисоби жуда қўл келади. Натижада қамарий йил ҳисобидан диний ва ҳукумат ҳужжатларини юритишда, шамсий тақвимдан эса деҳқончилик юмушларида фойдаланилади.

Хайём йил ҳисоб-китобларига оид тақвимлар тарихидан жуда яхши бохабар эди. У қадимги форслар сулоласининг асосчиси шоҳ Гуштасп даврида дунёга келган Зардўшт ва унинг дини ҳақида кўп фикр-ўй қилган. Ҳшанда шоҳ Зардўшт динини қабул қилган ва йил ҳисобини ислоҳ этиб, Наврўзга асос солган. Унинг тақвими то Искандар Зулқарнайн замонасигача умр кўрган. Шундан кейин одамлар яна қадимги анъаналарга қайтишиб, бутунлай хатоликка юз тутганлар. Бу кечмиш сосонийлар сулоласининг асосчиси шоҳ Ардашер давригача ҳукм сурган. У ҳам тақвимга ислоҳ киритиб, улкан байрам жорий этган ва уни Наврўз деб номлаган. Хайём буларни жуда яхши биларди ва ҳатто пайти келиб Наврўз ҳақида бир рисола битмоқ орзуси ҳам бор эди. Номи афсонага айланган, эл оғзида кўп ҳурматга сазовор, сосонийлар сулоласининг

асосчиси Нўширавони Одил замонасида Наврўзнинг ривож топиши, Аббосийлар халифаси Маъмун даврида Қуёшни кузатишлар ва у ҳамал буржигида кирганда Наврўзни нишонлашнинг жорий этилиши-буларнинг бари Умар Хайёмга маълум эди. Эҳҳе-е, бу жафокаш ва лекин ҳамиша тўлин киздек табассум ила кириб келгувчи ҳамда кўнгулларни сарафроз этгувчи Наврўз не-не замонларни-ю не-не ҳукмдорларни кўрмаган. Ҳатто уни мажусийлар байрами дея таъкиқ этганлар ҳам бўлган. Бирок ҳаётбахш Наврўз мудом яшамокда.

Ўша ўтган замонлардаги таквим ислоҳларида йил ҳисобига ҳаммаси бўлиб ўн олти кун қўшилиб қолган эди. Яъники ҳар бир ислоҳ киритган ҳукмдор кабиса (ҳар тўрт йилда келадиган 29 феввали бор йил) йил ҳисобига бир кундан қўшаверган. Ислом таянчи, муслимлар ҳомийси буюк Маликшоҳ ҳазратлари замонасига келиб, яъни айна дамда ана ўша хатоликларни тузатишга амр этилмокда эди. Бу ҳукми олий юлдузлар ошноси бўлмиш Хайёмни беҳад хушнуд этмокда эди. Зеро у ҳозир тунги-Риндоний ва Микоилнинг ҳужрасида ўлтирган бағри чок шоирга мутлақо ўхшамасди. Султоннинг қаршисида салобатли мударра салласини (мударрислар ўрайдиган катта салла) ўраб, зарбоф чакмон кийган адл қоматли, юзида ғурур акс этган олим турарди.

-Биздин не тилақ этурсиз?-дея сўради ниҳоят илк бора сўз айтган Султон. -Расадхона юмушлари бароридами? Харажатлар нечук?

Хайём тагин қўл қовуштириб, таъзим қилди-да, жарангдор овозда деди:

-Олампаҳоҳнинг буюк давлатлари соясида ҳамиша омондамиз. Расадхона қурилиши жадал бормокда, сарф-харажатлардин мустарлигимиз йўқ. Оллоҳ султонимизнинг давлатларини яна-да зиёда қилғай. Биргина мушкул бизни қийнайду...

-Сўйлангиз!-Султон Хайёмга қаттиқроқ тикилди.

Хайём мулоҳазакор ва андишали оҳангда деди:

-Ҳазрати олийлари бохабардирларки, расадхонамизда улкан устурлоб (телескоп) бино этмок юмушлари ниҳояланмокда. Вале сағирни кабир этгувчи шишаи олмос-заррабинга эҳтиёмимиз борду. Бундаин олмос алкимё илмининг усталари бўлмиш мажусийлар даргоҳида мавжуддир...

Султоннинг овози кескинлашди:

-Нечук сўз? Ақчага муҳтожлиғинғиз борму? -Султон туркий сўзларни аралаштириб сўзларди. Бу, демак, унинг ҳаяжонланаётганидан ёхуд ғазабга келаётганидан дарак берарди. (Ва умуман султоннинг лафзидан учгувчи «нг» товуши «нғ» тарзида эшитилардики, бу унинг асли турк ўғизларидан эканлигини эслатиб турарди.)

Хайём султоннинг овозидаги ўзгаришни мажусийларни тилга олганидан ғазабланаётганга йўйиб, бироз саросималанди.

-Маблағга муҳтожлигимиз йўқ. Хуршиди оламнинг ҳиммати олийлари барча юмушларимизни бисёр таъмин этмиш.

-Унда не сабаб?

-Мен бу ишга ижозати олийни олмоқ истагинда сўзлаб эрдим. Илло Ислом таянчи бўлмиш султон ҳазратларининг расадхонасида мажусийларнинг буюми...

Султон Хайёмнинг сўзини бўлди:

-Хайём ҳазратлари Расули Акрам саллаллоҳу алайҳи васалламнинг «Чиндан бўлса ҳам илм ўрганинг», деган ҳадисларидин бизни беҳабар деб хаёл қилдилар чоғи.

Хайём ўз феълига ва кўнгил майлига зид иш тутиб, хато қилганини англади, султонга итоаткорона бош эгди. Шу маҳал нигоҳи беихтиёр шоирлар амирига тушди. У Хайёмнинг мот бўлганидан ва унинг султонга малол сўз сўзлаб, гўё уни ранжида этганидан мамнун бир қиёфада роҳатланиб турарди. Лекин у янглишаётганди, чунки олампаҳо Хайёмни ўзгача меҳр ила яхши кўрар, унинг феълидаги мағрурлигу ҳамда тўғрисиўзлигида туркийларга уйкашлик сезарди. Шул боис ҳам ҳозир Умар Хайёмни оғир аҳволга рўбарў қилганлигини фаҳмлади-да,

навбатдаги ихтиёрини вазири аъзамга ишорат этди. Вазир султоннинг фармонини ошкор килди:

-Олампаноҳимиз фузалонинг пешвоси, осмон илмининг билимдони, шоир Умар Хайём ибн Иброҳим жанобларини ўзларига надим этиб сайладилар ва у кишининг йиллик маошларини ўн икки минг динор қилиб тайин этдилар.

Барча «офарин, тасанно» дея султонни олқишлади. Қазвиний ҳам бу олқишларга тил учида кўшилса-да, аслида Хайёмнинг толедан адойи тамом бўлганди. Ахир ўн икки минг-а! У бўлса бор-йўғи уч минг динор маош олади, тагин амирул шуаро деган номи бор. Хайёмни эса Султон ўзига надим этиб сайлади. Бу дегани подшоҳнинг энг якин кишиси, суҳбатдоши демакдир. Ё Оллоҳ, бундайин бахт нечукким унга насиб этмаса?! ҳа, мана шу нишопурлик пайдо бўлди-ю шоирлар амирини ўша бахтга олиб боргувчи йўллар тўсилди. Энди бу йўллар Хайём даф бўлгачгина очилади. Қазвиний аянчли тиржайиб турар, аммо ич-ичидан отилиб келаётган бир фарёд бўғзини ёргудай бўларди.

Султоннинг ишораси ила Хайёмнинг елкасига ҳам хилъат ёпдилар.

Машварат якун топгач, султон вазири аъзам ва Хайёмга ўз хузурида қолишликни буюриб, бошқаларга ижозат берди.

Султоннинг уни бошқалардан айру кўрганлагги маъносини тушуниб ва ҳатто бу яхшилик эканлигини билиб турса ҳам Хайём ўзини қандай тутмоқ лозимлигини билмасди. Ҳалигина мулоҳазасизлик ила айтган гапи Хайёмни анчайин хижолатга солган, шул боис ҳам мудом ўшал туйғу оғушида эди. Асли бу сўзларини вазири аъзам жанобларига айтиб, рухсат олиб, уни боҳабар қилиб қўйса ҳам бўларди. Не лаъин қавми йўлдан урди-ю шу гапни олампаноҳга арз этиб турибди. Ё ашъори туфайли иззат-икромга сазовор бўлган амирул шуарога ҳасади келиб, ўзининг султон ҳазратларига нечоғли ёвуқ эканлигини намойиш этмоқчи бўлдимми? ҳа, султоннинг ҳалиги сўзидан сўнг Қазвиний қанчалар хузур қилганлигини сизди...

Хайём ҳукмдорларга боз якин юрмоқлик, уларнинг ошнолигига эришмоқлик офатлар асоси эканлигини яхши билгувчи эди. Лекин замона зайлига биноан ва ёхуд Хайёмники каби мақомга сазовор одам учун уларнинг назаридан узоқлашмоқ ҳам яхшилик аломати эмасди. Чунки бул замонада дабдабали умр сурмоқ, улуғлар, яъни аҳли сарой, беку боёнлар ила ошнолик қилмоқ, ҳамдавра бўлмоқ русум эди ва барча шундайин тутумлар ортидан обрўга эришмоқ истарди. Мазкур таомили замонадан келиб чиқиб фикр этганда ҳам саройдан, яъни ҳукмдордан узоқлашмоқ ақлли одамнинг иши эмасди. Нима бўлганда ҳам ундан хатолик ўтди. Мана энди олампаноҳга не муомалотда бўлишлигини билолмай ҳалак.

Султон Маликшоҳ ақлли, кўпда адолатли ва Исломпараст ҳукмдор эди. Валекин барча ҳукмдорлар каби худбинлик қусуридан ҳам халос эмасди. Дўстни қадрлаш, сийлаш унинг феълига хос эрса-да, вақти-вақти ила ўша дўстнинг шохига болта уриб турмоқ одати ҳам мавжуд эдики, бу эл аро ҳукмдорлик иззатини сақламоқ учун қўл келарди. Буюк салжуқийлар феълида авомга нисбатан саҳро самуми (гармсели) янглиғ илиғлик мавжуд эрса-да, бу илиғликнинг мунтазамлиги ҳар қандайин набоботни қакратиб-қакшатмоғи тайин эди. Ҳа, улар исломпарвар, илмпарвар, фузалопарвар эдилар, бироқ бу олий амалларнинг барчаси уларнинг шуҳратпарастликлари ила қоришиб кетганди. Улар, зотан султон Маликшоҳ ҳам ҳокими мутлақликка интилардилар ва жами ҳаракатларида мана шу истак-хоҳиш намоён бўлиб турарди. Шу истак ортидан салжуқлар сулоласига доҳил мамлакат тахтини эгаллаганки кимса ўз теварагидаги тахтга даъвогар кишиларни қатлиом этган, ҳатто ўз жигарларини ҳам аяб ўтирмаган.

Ҳижрий 428 йили Муҳаммад Тўғрулбек отлиғ ҳукмдор салжуқий султонлар сулоласига асос солди. Уни «Буюк султон, дин ва осойишталик таянчи» дея атай бошлашди. Филҳақиқат, бу қудратли салтанатнинг олий ҳукмдорлари «Шаҳаншоҳи олам», «Мағриб ва Машрик султони» номли унвонлар ила улуғланардилар.

Боғдод Ислом халифалиги бутун дунё мусулмонларига ўз ҳукмини ўтказиб келаётган бўлса-

да, аслан энди салжуклар сулоласи Ислом оламига хукмронлик кила бошлади. Айнан улар халифа билан баробар тургувчи «Ислом олами султони» дея аталгувчи олий хукмдор лавозимини жорий этдилар. Бироқ султонлик хукукини эл кўзига расман халифадан олар эдилар. Шунга карамасдан, уларнинг ҳадлари чегара билмас даражада кенг эди. Улар исломий халқлар яшовчи барча ерларда хукмдорлик қилардилар. Бу хукмронликни ушлаб турмоқ ва ривож топтирмоқ учун айғокчиликка асосланган хуфия хизматларга алоҳида эътибор қаратардилар. Шунингдек, «душман-ичингда» деган ҳикматга амал қилиб, ўз тахтларига даҳл қилгувчи ҳар қандай жигару қандошнинг баҳридан ўтмоққа тайёр эдилар. Таъбир жоиз бўлса, бу анъанага ҳам Маликшоҳнинг амакиси султон Тўғрулбек асос солган эди. Яъни унга қарши бош кўтарган ўз туғишган иниси Иннолбекнинг исёнини бостиргач, уни бўғиб ўлдиришга амр этди. Маликшоҳнинг отаси Алп Арслон тахтга ўтиргач эса оғаси Тўғрулбекнинг унга қарши бош кўтарган амакиларидан бири Кутулмишбек ила саваш қилди ва шафқатсизларча бостирди. Сўнг ўз иниси, Кармон ҳокими Ковурдбек ила сўғишди. Бироқ инисига омонлик берди. Ҳша Ковурдбек ўтган йилнинг кўкламида Исфаҳон тахти орзусида Маликшоҳга қарши бош кўтарди. Ҳамадон бўсағасида бўлиб ўтган уч кунлик савашдан сўнг Ковурдбекнинг кўшини тор-мор этилди ва ўзи асир олинди. Эртасига тунда Низом ул Мулк маслаҳати ила у ҳам бўғиб ўлдирилди. Бу салтанат яхлитлигини ва осойишталигини таъминламоқ ниятида қилинди. Бундай шўр қисматдан султоннинг туғишган иниси Муҳаммад Такашгина ҳозирча омонда. Аммо унинг оёқ олишидан вазири аъзам Ҳамиша оғоҳ турмоққа уринади. Чунки бир-икки шубҳаларига асос топа олди. У кўчманчи элга мансуб бу сулоланинг бироз соддалигини билиб, қадрласа-да, уларнинг пайти келганда ўта шафқатсиз ҳамда тап тортмас бўлиб кетишларини ҳам тушунар ва шундан сақланишга уринарди.

Султон Маликшоҳ замона зайлига нечоғли шўнғимасин ва вазири аъзам таъсирига қанчалар тушган бўлмасин, ўзининг мустақил фикрлари, орзу-ўйлари ҳам бисёр эди. У анчайин саводхон, тафаккурга суянган, илму маърифатга ён босган, ободончиликни хуш кўрувчи, бунёд этмоқдан шодлангувчи ва шунингдек, камбағалпарвар хукмдор эди. Хайём унинг айнан шу сифатларини қадрлар ва бу фазилатларидан илм йўлида наф олмоққа саъй этарди.

Султон ҳазратларининг авомпарварлиги ҳақидаги бир воқеотни вазири аъзам ажиб эҳтирос ва ифтихор ила сўзлаб берганди: мева-ю сабзаёт тақчиллашган бир кезде сарой хизматчиларидан бирови бозорга тушибди. У тарвуз сотаётган деҳқоннинг тарвузидан бир дона олибди-ю ҳаққини тўламай жўнаворибди. Жабрдийда деҳқон шу ондаёқ саройга югурибди, чунки у султоннинг адолатипеша эканлигини ва арз этгувчилар учун сарой эшиги Ҳамиша очиклигидан бохабар экан. Султон деҳқоннинг тотини (арзини) диққат билан тинглабди. Сўнгра

-Ул юзсизни танийсанму?-дея суроқ қилибди.

-Суратин фаромуш айламишмен.-дебди афсус ила деҳқон.

Бу суҳбатдан кейин султон ҳазратлари деҳқонни панага олиб, саройнинг жамики хизматчи-ғуломларини хузурига чорлабди.

-Қанийди биттагина тарвуз бўлса, кўнглим ани тусайдур. Надоматким анинг мавсуми ўтмиш.-дебди у сасини самимиятга йўғириб.

Шунда ҳалиги хизматчи олдга чиқибди-да, олампаҳога ёқмоқ истагида хушомад ила хонасида тарвуз борлигини ошкор этибди. Султон деҳқонни чорлабди ва у таланчини танибди. Ғуломи айбини бўйнига олгач, султон уни деҳқонга инъом этибди ва дебди:

-Бу сенга ғулом бўлғай. Анинг ихтиёри сендадур.

Алқисса, ғулом ўзини деҳқондан уч юз динорга сотиб олибди-да, озод бўлибди.

Бу воқеот вазири аъзамнинг султон ҳазратларига бўлган эҳтироми маҳсули ўлароқ ул зотнинг тахайюлида туғилиб, мардумга таралганми ёхуд ростдан ҳам кечмишми Хайёмга равшан эмас. Вале бундайн саховатпешалигу адолатни улуғламоқ олампаҳо феълига хослигига боз инонади. Шундай экан, унинг султон ҳазратларидан ёмонлик кутмоғи асоссиз

эди.

Султон Маликшоҳ тахтдан кўзголиб, виқор ила қуйига тушаркан, вазири аъзам ва Хайёмни ўнг ёқдаги хона сари бошлади. Иккиси ҳам унинг ортидан эргашдилар. Хайём икки соҳиби давлат тақи буюк салтанатнинг устунлари изидан юраркан, олампадохнинг боши узра ярқираган, айна дамда ўзлари тарк этаётганлари хонаи хоснинг нақшинкор усутунлари-ю шифти янглиғ ва кўкламги қирлардаги алвон чечакларга менгзаган нақшин деворлари каби улугвор кўринган султонлик тожиги боқиб, кўнглида ажиб бир ҳузурни ҳис этди. Ҳузур унинг вужудини бир неча лаҳзалар ишғол этди. У оддий чодирдўзнинг ўғли бўлмиш фақир шоирнинг подшоҳларга ҳамсуҳбатлик шарафига эришганлигидан ифтихору ғурурга ўранган инсоний коникиши, тўғрироғи, кибр эдиким, буни англамоққа ҳамма ҳам қурб тополмасди. Бандалик Хайёмга ҳам хос эди. Бунинг устига замонанинг зайли ҳам шу эди, яъниким одамлар юқори мартабали кишилар ила яқинлик қилмоққа, аҳли сарой ила қариндош бўлмоққа ва уларнинг суҳбатига мушаррафликка интилардилар. Аҳли замоннинг бахтиёрлик тақи шарафлилик ўлчови ана шундоқ эди. Ҳозир Хайёмнинг борлиғини сийпалаб ўтган туйғу ана ўша кечмишларга йўғрилган, бироқ унинг руҳиятидан қувватли бўлмаган нафсий бир ҳис эди.

Хукмдор уларни танаввул хонасига етаклади, демак, у вазиру надими ила тушлик қилмоқни ихтиёр этган. Султон ишорати ила анвойи ноз-неъматлар тўла кенг нақшин хонтахта теварагига ўлтурдилар ва Оллоҳга шукрона келтириб, юзларига фотиҳа тортдилар. Фуломлар хизматга киришдилар. Аввали ҳарир либосга бурканган, қадамлари парвозга шай оққушмонанд гўзал канизак обдаста ва чилобчин келтириб, барчаларини қўлларига сув тутди.

-Умар Хайём жанобларининг бизга ҳамроҳ бўлганликларидан бахтиёрмиз.-деди султон табассум ила бош силкиб. Бу исломий одоб тамойилларидан бохабар хукмдорнинг дастурхон ҳурматидан қилган мулозамати эди. Шунингдек, у бу билан даврага илиқлик киритмоқни ҳам истади.

-Куллуқ, олампадох.-деди Хайём таъзим қилиб.

Таомдан сўнг шоир ва султон шатранж сурдилар. Хукмдор бу донишмандлар ўйинини хуш кўргувчи эди. Шул боис Хайёмдек кучли рақиб унга икки ҳисса завқ бағишларди...

Еттинчи боб

1

Бу юртнинг кўклами ўзгача-унинг ҳусну таровати ва файзини таъриф этмоққа ҳар не тил ожиз, қиёсига бирон муносиб ҳилқат топилмас. Шаҳар атрофида ястанган яйловлар, қирлар сабз уради, қирларнинг елкасига опичган тоғлар бағридан оқиб тушаётган дарё тўлиб-тошади. Ҳаво он қадар ғуборсиз ва хушбўй бўладики, халқумлар ачишиб кетади. Ҳали гулу чечаклар очилмагани боис бутун водийга яшил гилам тўшаб қўйилганга менгзади, дўмпайган қирларни эса гилам тусига уйқаш ёстиклар дегулик...

Хайём болалигидан фасли баҳорни яхши кўради, рутубатли кишнинг зулумотини қувиб солгувчи улкан чироғни олиб келган гўзал парийга қиёслади уни. Филҳақиқат, улкан чароғ-бу офтобки, у кўкламда нақадар чароғон бўлади. Кўз-ку бардош этолмас, бардош этганлари камашур. Кўк эса мислсиз даражотда таниқлашади, қор уюмларини эслатгучи оппоқ абрлар, кўм-кўк уммондаги кемалар янглиғ бир маромда сузадилар. Кўнгуллар бўлса уларнинг ортидан парвоз этмоқ истайдилар. Айниқса, назмга ошно кўнгуллар.

Хайёмнинг кўкламни яхши кўриши рост. Эҳтимол унинг бу гўзал фаслга бўлган меҳри аввали-ҳов ўшал парвозлари чоғида самода туғилгандиру сўнг заминга қайтгандир. Чунки баҳор-бу Наврўз, Наврўз эса олдин юлдузлар чаманида таваллуд топган ва кейин башар фарзандларига инъом этилган. Наврўзнинг қон томирлари юлдузларга туташган. Шунинг учун

ҳам Хайём эсини танибдики юлдузларга ошиқ, Наврӯз ва кўкламга мафтун. У мажусийларнинг пешвоси бўлмиш Зардўшт колдирган ва уларнинг муқаддас китоби саналмиш «Авасто»ни ҳам мутолаа қилиб эди. Унда ҳам Наврӯз ҳақида кўп ва хўп сўз айтилмиш. Зеро мажусийлар осмон илмини жуда пухта эгаллаган қавмдирларки, йил ва ойлар ҳисобида, тақвим табдили, юлдузлар ҳамда уларнинг жойлашуви, буржлар, умуман самонинг заминга, башар тақдирига таъсири борасида улардан кўп нарса ўрганмоқ мумкин. Бежиз мардум мажусийлар динини жодугарлар дини деб атамаган, чунки улар илмда чуқур кета бошлаганлар. Хайём буларни жуда яхши биларди, мажусийларнинг коинот илми, Наврӯз ва йил ҳисоблари тўғрисидаги китобларидан бохабар эди.

Мажусийларнинг ҳисоблари бўйича, Қуёш ҳамал буржига кирган кун Наврӯз, деб аталарди, яъни ўша кундан янги йил бошланарди. Улар юлдузлар ҳаракатига қараб ҳар бир кун ёхуд ойнинг ҳислатларини белгилай олардилар ва ўз турмушларига жорий этардилар. Мисол учун улар ҳамал ойини фарвардин деб номлардилар ва бу ойни жаннатга қиёслардилар. Чунки бу муддатда наботот оламига жон киради дов-дарахту гиёҳларда тириклик барқ ура бошлайди. Офтобнинг заминга меҳри зиёдаланади.

Қуёшнинг савр буржида кечгувчи даврини улар урдбихшат ойи деб атайдилар. У кўкламнинг айни ўртасидир, замин ям-яшил либосга бурканади. Ундан сўнг хурдад ойи, тир, мурдод ва ҳақозо ойлари келади. Хайём буларни жуда яхши билади ва уларга эҳтиром ила қарайди. Ҳатто у нужум илми борасида мажусийларнинг дунёни идрок этмоққа асосланган ҳар турли фалсафий фикрларини ҳам ўрганган, улардан фойдаланган. Боиси шоир асрлар оша собитлашиб, башар ҳофизасига бораётган улуғ бир ҳикматга астойдил ишонарди. Бу «дунёдаги ҳар бир илм Яратувчига элтади», деган қадим ва лекин оддий фикр эди...

Қуёш ҳамал буржига кирадиган куни эрта тонгданок шаҳарни ва шаҳар ташқарисидаги маъволарни ноғора-ю сурларнинг тантанавор саслари тутди. Бу саслардан нафақат аҳли башар, балки ҳайвонот ва наботат ҳам кўз очди. Доруссалтанат аҳли-ёшу қари, эркагу аёл ўзларининг янги либосларига бурканиб, шаҳар ташқарисидаги яйловлар сари отландилар. Шаҳар теварагидаги кишлоқларнинг аҳли ҳам ўшал кенг яйлов сари ошиқдилар. Бу умум хуш кайфият расадхона жойлашган тоғ ёнбағридаги Бўйра кишлоғи кишиларига ҳам хос эди. Бўйраликлар ҳам субҳи содиқдан Наврӯз томошалари бўлиб ўтадиган жойга томон кўчдилар.

Оз фурсатда бутун водий бозормонанд томошагоҳ тусини олди. Аввалдан қазиб қўйилган ўчоқларга улкан қозонлар осилди ва уларнинг остида оловнинг кизғиш тили кўрина бошлади. Қозонлар атрофида гулгун юзли сулув қанизақлар тизилдилар. Уларнинг илкида катта-катта ёғоч қафтгирлар бўлиб, сумалак пиширмоқ учун тадорик кўрар эдилар. Баайни Наврӯзнинг хуш таоми бўлмиш сумалакнинг сирру асроридан воқиф сирли малақлар давра қургандек.

Бир тарафда қатор қилиб ўрнатилган дорларга бўғизланган қўй ва моллар илинган. Пичоқ тутган қассоблар уларнинг терисини шилиб, эту устихонларини нимталаш ила банд. Қассобларнинг қўли-қўлига тегмас, чунки султон ҳазратларининг амрларига мувофиқ бу йил Наврӯзий маъракалар учун жуда мўл жонлиқ ажратилганди. Ниматаланган этлар саватларга солиниб, майдон четидаги турли таомлар учун мўлжалланган қозонлар бошига элтилади. Таббохларда ҳам бир лаҳза тиним йўқ, уни у ёққа, буни буёққа юмуш учун югуртиришиб, ҳар хил таомларга мослаб масалликлар ҳозирлайдилар. Зеро бутун водий бўйлаб солинаётган қатор-қатор дастурхонларга ҳадемай илк таомларни тортмоқ жоиз бўлур.

Майдоннинг энг марказида жойлашган қир устига султон Муҳаммад Жалолиддин Маликшоҳ учун тахтиравон ўрнатилди. Тахтиравоннинг ҳар икки ёнига олампаҳоҳнинг аҳли аёли, яъни маликалар ва фарзандлари учун юмшоқ оромқурсилар қўйилди. Бу ошёни олийнинг уч тарафи нақшинкор алвон гиламлар билан тўсилди. Устига офтоб нури баралла тушиб, олампаҳоҳ майдоннинг ҳар буржидан бемалол кўриниб турсин учун оқ ҳарир мато ёпилди.

Бир томондан мутриблар-созанда-ю хонандалар жой олдилар-да, ҳозирданок гўзал бир

музикийни бошладилар. Бир ёнга улкан дор тикилиб, унинг остида адл коматли дорбозлар ва киёфалари кулгили алпозда бўяб-бежалган масхарабозлар томоша кўрсатмоққа шай турардилар. Улардан нарида мерганлик бахслари учун майдон барпо этилиб, бир неча турли-туман ҳажмдаги кабак йиғочлари (нишонлар ўрнатилган ёғочлар) ўрнатилган. У ерда камонкашлар (ёй отувчилар) яна бошқа майда-чуйда тайёргарлик ишлари ила оворалар. Мерганлар майдонининг ёнида эса бутун салтанатнинг кенту қишлоқларидан йиғилган муборизларнинг (пахлавонларнинг) куч синашмоқлари учун бир неча қават кигизлар солиниб, таппа-тахт қилиб қўйилган кураш жойлари кўринади. У ерда юрган ва турли тан машқлари ила машғул бўлган ҳайбатли муборизлар ҳар нечук эътиборни ўзига чорлаб, кўнгилларда завқ уйғотади. Бундан ташқари, одамлар ичра қора танли ҳиндий морбозлар, олов ютиб, олов пурковчи чиний жодугарлар ҳам томошалар кўрсатмоққа ҳозирланардилар.

Умуммайдоннинг энг четида турфа тусли ва насли турли отлар кўзга ташланади. Отларнинг ёнида ҳам одамлар ғимирлайдилар -булар чавандозлар ва уларнинг кўмакчилари. Алоҳида кўрада турган ва таналари лов-лов ёниб, кўзни қамаштиргудай кўринган отлар эса султон ҳазратларига тегишли. Салжукий ва ароабий бу зотдор отлар шахсан олампахоҳнинг назоратида, эътиборида туради. Ота-боболари асли саҳройи кўманчилардан бўлган ва жон риштасининг бир учи отлар жонига туташган, чин эранга хос бу мардона ишқ ила ёнган султон Маликшоҳ отларни бениҳоя севарди ҳамда ўзи ҳам беназир чавандоз, отлар ҳикматини билгувчи эди. Шулар боис ҳам унинг отхонасида ўз мамлакатининг ҳар четидан жамланган уста сайислар хизмат қилиб, уларни отларнинг чин билгичлари бўлмиш зийрак синчилар назорат этардилар. Айна дамда отларга аралашиб, уларни артиб, ҳар ёқларини кўздан кечириб юрган анови отпараст одамлар на шу синчи-ю сайислар эдилар.

Алқисса, Исфаҳоннинг осмону замини бир малоҳатли байрамнинг, бир таърифсиз шукуҳнинг оғушида эди...

Бу тонг анча эрта бош кўтарган офтоб тезроқ кўк тоқига етмоққа ошиқарди. Ҳаво кечагидан илиқ, ёқимли бир шабода елиб турибди. Танлар ҳар кунгидек жунжикмайди ва аксинча, заррин-заррин нурлар элтгувчи офтобий ҳарорат хуш ёқиб, этларни жимирлатади. Аҳли расадхона ҳам кўнглида Наврўзга эш гўзал бир завқ ва жунбуш ила уйғонди. Улар ҳам ҳадемай расадхонадан чиқиб, тантаналар манзили сари оқдилар. Хайём Исфазарий, Воситий, роҳиб Артур ва бошқа олиму толиби илмларга бош бўлди. Уларнинг ортидан эса расадхона қурилишида ишловчи ҳунармандлар, хизматқору аҳли аёл ҳамда канизаклар эргашдилар. Байрам бошланаётган майдонга етишгач, барчалари ўз тўпларига қўшилдилар. Хайём ва бошқа аҳли илмлар эса тахтиравон бўсағасида олампахоҳ ташрифига мунтазир бўлишиб, қўл қовуштирдилар. У ерда вазири аъзам мустасно жаъми аркони давлат ҳам ҳозир эди.

Ниҳоят шаҳар томонда сур чалиниб, қатор-қатор тизилган яроғли сарбоз ва сипоҳийлар дарвозадан чиқишиб, чопганча икки ёққа айрила бошладилар. Улар устларидаги совут ва қуролларини шақирлатишиб, бир маромда югурганча, ҳавасли тартиб ила яйлов теварагига сафланиб, халқа ҳосил қилдилар. Аёнки, бу ҳаракатлар Султон ҳазратларининг омонлигини таъмин этмоқ ниятида амалга оширилди. Раиятнинг интиқ нигоҳи ўша ёққа қадалди.

Сарбозу сипоҳийлар майдонни ўраб бўлишгач, шаҳар дарвозасида ярим яланғоч темирдек қоп-қора танлари мой сурилганидан ялтираган, елка ва биллак пойлари бўртган занжилар пайдо бўлдилар. Йигирма-ўттиз чоғли бу кулларнинг ортидан Султон Маликшоҳ ўлтирган кўшк кўринди. Кўшкни ҳам ўн нафар ҳабаший кул кўтариб келмоқда эди. Султон кўшкдан сўнг кўринган маликалар Зубайда Хотун ва Туркон Хотун жойлашган кўшкларни ҳам занжилар елкалаб келардилар. Улардан кейин келаётган кичкинтой шахзодалар-Маҳмуд, Бекёрук, Муҳаммад, Санжар ва соҳиб девон Низом ул Мулк минган отларнинг ҳар бирини биттадан кул етаклаб олганди. Охирида яна йигирма-ўттиз нафар занжи эргашиб келарди.

Халойиқ иккига айрилиб, султонга йўл берди ва бош эгиб, таъзимда қотди. Тахтиравон

тарафдан бир неча жарчиларнинг акс садо янглиғ бир-бирига уланган баланд овозлари эшитилди:

-Дин ва шариат таянчи, фукаронинг суянчи, олам мусулмонларининг буюк амири, Искандари соний, хуршиди олам султон Муҳаммад Жалолиддин Маликшоҳ ибн Алп Арслон хазратлари!..

Султон кўшкдан тушиб, тахтиравон олдига келди ва бошини хиёл кимирлатиб, фукарога салом берди ҳамда уларнинг олқишига жавобан ўнг қўлини кўтариб, енгил силкинди. Сўнгра ўнг ёнидан жой олиб, кўл ковуштириб турган аёнларга ҳам бош силкиб ўтди. Малика ва шахзодалар сўл тарафдаги ўриндикларга ўлтирдилар.

Орадан бироз муддат ўтгач, суру ноғоралар овози, олқишу хайкириклар тинди, ҳаммаёкка жимжитлик инди. Энди маросимнинг асосий қисми бошланмоғи лозим эди. Филҳақиқат, султон қошида бир неча киши пайдо бўлди. Улар оппоқ бўз либосда эдилар. Улардан бири -оқ соколи кўксини қоплаган басавлат чол қўлида патнис ила султон қошида тиз чўкди. Патнис тўла буғдой эди. Султон ўрнидан туриб, «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм», дея илқиға бир сиким буғдой олди. Сўнг шундай деди:

-Илоҳи ризқ-рўзимизни бисёр, иймонимизни басаломат, умримизни баракотли қилсин, омин!

Жарчилар султоннинг лафзини баланд овозлар ила атрофга таратдилар. Халойик «Омин! Омин!» дея уларга жўр бўлиб хайкирдилар.

Султон кўлидаги буғдойни ҳаволатиб, атрофга сочди ва бу саъйини уч бора такрорлади. У гўё юрт узра хайру баракот уруғини сочди. Жарчилар эртадан бошлаб ерга уруғ қадамққа ижозат бўлганлигини халққа ошкор қилдилар.

Энди бояғи фаришта мисол чол илкидаги патнисни сўл ёнидаги одамга бериб, ўнг ёнидаги ҳамроҳидан Каломуллоҳни олди ва ўпиб, кўзларига сурди. У Оллоҳнинг Китобини икки қўллаб Султон томон чўзди ва яна тиз чўкди. Олампаноҳ «Бисмиллоҳ» ила Китобни тутиб, ўпди ва кўзларига сурди. Сўнг унн илки ила бағрига босди. Халойик «Оллоҳу Акбар» дея наъра тортди. Бу билан ҳукмдор мамлакатни илму ирфон ва адолат ила бошқармоққа ваъда бермоқда эди.

Чол иккинчи ҳамроҳидан олтин сопли ва қинли каттакон шамширни олиб, тақи тиз чўкканча Султон хазратларига узатди. Маликшоҳ сўл илкида шамширни тутиб, боши узра кўтарди ва «Оллоҳу Акбар» деди. Барча унга эргашди. Бу унинг юртни, дину иймонни ҳамиша мардона ҳимоят этмоққа, ғанимга аёвсиз бўлмоққа аҳду паймон қилганлигидан нишона эди.

Султон ўз ўрнига ўлтиргач, муҳтасиб Бадрий гўзал бир овоз ила Қуръон тиловат қилди. Офтобнинг заррин ва илиқ нурларига, тоғнинг майин шабодасига Оллоҳнинг асрорли каломи қоришиб, мардум вужудини ёқимли жимирлатди. Сура ниҳоясига етгач, унинг савобини хазрати Мустафо Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам, жамики анбиёю мурсалин саҳобаи киром, ҳалифаи рошидин, азиз авлиёлар ва султон Маликшоҳнинг ота-боболари руҳларига бахшида этдилар.

Шундан сўнг ноғора-ю довуллар зарбланиб, мардонавор ва ҳайбатли бир товушлар мажмуи вужудга келди. Бу сарбозий рақсга ишорат эди. Икки тарафдан жанговар либосларда, қўлларида ҳилолсимон шамширлар тутиб, ажиб бир шиддатли ҳаракатлар ила кириб келган эран давра қуриб рақс эта бошладилар. Шунингдек, улар рақс асносида шамширлар ила бир-бирларига ҳамла қилиб, баланд овозда хайқириб ҳам кўярдиларки, унда чинакам улуғ муҳорабалардаги манзаралар намоён бўлиб, «ё ху, ё, ху!» деган наъралар кулоқларга чалингандай туюларди. Ушбу кўчманчи жангчи қавмнинг мардона рақси эди.

хузури муборақда бошланган рақс асносида ижозати олий ила бутун майдон узра байрам тантаналари бошланиб кетди. Хайём вазири аъзамга билинар-билинемас ишорат этиб, аркони давлатнинг орқароғида турган аҳли расадхона орасига келди. Уни кўриб Исфазарий ўз одатича ҳазиломуз оҳангда деди:

-Устоз бу кун чавандозликда ўзларини намоён этадиларми ёхуд мардлар мухорабасидами? - У Хайёмнинг ҳар субҳида қилгувчи жисмоний машқларини ва отларга бўлган меҳру муҳаббатини жуда яхши биларди. Шунинг учун устозининг кўнглини топиб, эркалик килди. - Балки назм баҳсини ихтиёр этарлар?

Хайём Исфазарийга муғомбирона жилмайиб боқаркан, деди:

-Сезабон машки ила банд бўлганда, биз чавгон ўйинига майл билдирурмиз. Филҳол, чавгончилар майдонга тушса, бизни бохабар этурсен.

Атрофда енгил кулгу кўтарилди.

Шундан сўнг Хайём эғнига қора ридо кийиб, белига зуннор боғлаган роҳиб Артурга бир махфий сўз айтмоқчидай бўлиб қайрилган эди, ёнидагилар одоб юзасидан улардан эътиборларини олиб, хиёл нари сурилдилар. Роҳиб Артур ўрта бўйли, кенг елкали, чўзиқ, катта юзига қора паҳмоқ соқоли монанд тушган одам эди. Унинг қошлари йўғон, қоп-қора, кўзларининг қорачиқлари ҳам тим сиёҳ ва катта эди. У кишига дастлабига олайгандек боқар, чехраси суҳбат мазмунининг оғишига қараб, аста-секин очилиб борарди. Ёши элликлардан ошган бу армани роҳиб илми нужум ва илми ҳандаса-ю тарроҳлик бобида анча моҳир эди, боз устига насроний ҳамда мажусийларга хос сеҳр-жодудан ҳам бохабар эди. Эҳтимол мусулмонликни қабул этмай, белига зуннор боғлагани ҳам шундандир.

Салжукий султонлар қайси юртни фатҳ этсалар, у ердаги аҳли илм, шоиру ҳунармандларнинг энг зўрларини ўзларининг бош кентларига келтирардилар. Роҳиб Артур ҳам Маликшоҳнинг падари бузруквори султон Алп Арслоннинг Арман юртига қилган юриши чоғида Исфаҳонга олиб келинганди. Ҳшанда унинг хотини ва Марям исмли кизалоғи бор эди. Хотини Исфаҳонга келиш пайтида безгак ҳасталигидан вафот этди, қизи Марям эса ҳозир бўйига етиб, мислсиз бир соҳибжамолга айланган.

-Неча кунким Марям кўринмайду, сиҳати дурустми ишқилиб? -сўради Хайём чин дилдан қайғуриб.

Артур унинг самимиятини жуда яхши биларди, шул боис қондошларча қилган муомалотига монанд жавоб берди:

-Райҳона қиз йўқолганидан буён хонанишин бўлиб қолди. Биласиз-ку иккиси жуда иноқ эдилар.

Хайём дом-дараксиз кетган Райҳона ва унинг ишқида бир кечада ғойиб бўлган Маҳмудни эслаб, оғир бир хўрсиниб кўйди. Яхшики, унинг қоронғилашиб бораётган кўнглини Артурнинг овози қайта ёритиб юборди:

-Шукрки, у бу кун байрамга чикди. Ҳов, ана, қуйида кизалоклар ила ўлтираду. -дея Артур майдоннинг энг четига ишорат этди.

Хайём нигоҳи ила Марямни ахтараркан, ўзига қадалиб турган ўткир бир нигоҳни ҳис этди-бу малика Туркон Хотуннинг нигоҳи эди. У хийла узоқ бўлишига қарамай, Хайёмга қаттиқ тикилиб турарди. «Муддаоси недур?» деган фикр ўтди шоирнинг хаёлидан ва ўзини чалғитмоққа уринди.

-Абул Музаффар!-дея чақирди Исфазарийни.

-Лаббай,устоз.-деди ёш олим унга яқинлашиб, қўл қовуштираркан.

-Чавгончилар не бўлди?- ҳазилкаш тарзда сўради Хайём.

-Назаримда ҳозирланмоқдалар.

Хайём султон қаршисига ўтиб, таъзим килди ва ушбу тавозеси ила бир ишга жазм этганини билдирди. Султон жилмайиб билинар-билинемас бош силкиб, ижозат ишорасини килди. Шоир айна дамда ҳам Туркон Хотуннинг ўйиб юборгудай нигоҳини ҳис этиб турарди, бироқ у томонга қарамокқа жазм қилолмади. Четрокка чиқиб, эғнидаги жуббасини (кийимлар устидан кийиладиган узун гулли либос) ва салласини ечиб, Исфазарийга берди-да, бошига тақясини кийганча сўл тарафдаги отликлар давраси томон кетди. Бош сайис унга энг яхши отлардан

бирини келтирди. Чўғ мисол ялтираётган узун ёлли от жувонмард бир холатга тушган Хайёмнинг завқини таки оширди. У отларга бегона эмасди, болалигидан уларнинг зотларини билар, у пайтлар отаси ила далада юрганида, сўнгроқ Бухорода яшаганида ҳам чавандозлик машқини олганди. Бу борада унга чапдастлиги, чайир илки ва оёқлари кўмак берарди. Шунинг учун сакраб отга минди-да, қўлига эман дарахтидан ясалган чавгон таёғини олиб, бир хайкириб, ўзини отлиқлар даврасига урди...

Чавгон ўйини тинимсиз хайкирик ва наъралар ила томошабинларнинг олқишлари остида анча давом этди. Ниҳоят интиҳога етгач, Хайём терга ботган қўйи таки султонга рўбарў бўлиб, таъзим бажо этди. Хукмдор уни чин ихлос ила олқишлади ва бир ҳамён тилло ҳадя килди.

-Биз жаноби Хайём ҳазратларини олимларнинг олими, шоирларнинг шоири, само токига нарвон қўйган зот деб юрсак, ул сиддиқимиз чавандозлар чавандози ҳам эканлар?-деди султон ўз хайратини яширлмай.

ҳам тинимсиз жисмоний ҳаракат натижасида, ҳам олий мақом олқишдан вужуди лов-лов ёнган Хайём бояги нигоҳни тагин ҳис этди...

Бу орада ҳузури олийда мушоира бошланиб, шоирлар навбатма-навбат ашъорлар айтдилар. Ашъорлар асосан султон Маликшоҳ ва салжукийлар сулоласи мадҳида эди. Бу назм баҳсида амирул шуаро Қазвиний музаффариятга эришиб, хукмдорнинг тухфасига сазовор бўлди.

Кураш майдонида бўлган муборизлар муҳорабасида Исфазарий ва Риндонийнинг қистови ила Микоил ҳам иштирок этди. У фузало ва толибларнинг олқишу рағбатлари остида бир неча паҳлавонларнинг елкаларини тубан этди. Бироқ сарой муборизларидан бўлмиш бир филмонанд туркманга бел бериб қўйди. Шунга қарамай, вазири аъзамнинг хос ҳадясига мушарраф бўлди.

Намози пешинга яқин султон ўз аҳли аёли ва аржумандлари ила водийни тарк этиб, шаҳар ичкарасига юзланди. Намоздан сўнг авомнинг байрам шодиёналари таки давом этди.

2

Хайём ўйчан ва девона бир кайфитда танҳо ўзи дарё сари юрди. Тоғ ирмоқларидан ҳосил бўлиб, кенгайган дарё водийдан бироз қуйида эди. Унинг суви бир қадар лойқаланган ва шунингдек, кўпайиб, икки соҳилининг қабоқлари остига бош уриб оқарди. Дарё суви пасайганда кўриниб қолгучи икки қирғоқдаги тошлоқ ҳозир сув остида қолган, шунинг учун ҳам дарё бир қарашда ғоят ваҳимали туюладики, бу унинг ростдан-да улуғворлигини намоён этади.

Умар Хайём водийдан анча пастлаб, дарёнинг тик соҳилидаги яшил гиёҳлар устига чўнқайиб, шитоб оқаётган сувга тикилди. Шовқин-суронли байрам оғуши дўнг ортида қолган, у ўлтирган жойдан кўринмаса-да, одамларнинг овозлари баралла эшитилиб турарди.

Дарё тоғдан, яъни юқоридан тушаётганлиги боис жуда тез оқарди. Эҳтимол унинг киши кўнглига ваҳм солмоғи ҳам ана ўша тезлигидан бўлса-да ажабмас. Зеро сувнинг шашти кўзни толдиктирар даражада эди.

Хайём ана ўша тезоб сувга тикилиб ўлтираркан, қошлари керилиб, кўз косалари катталашгандай бўлди-да, шуурида маҳзун ўйлар айлана бошлади. Одам умри ҳам худди шу сув каби жуда шитоб оқиб ўтиб кетаркан. Гоҳо ён-верингга қайрилиб қарагани ҳам улгурмайсан. Ҳатто ҳаётининг энг тотли онларини яшаётганлигини ҳам ўз вақтида пайқамайсан. Фақат фурсат бой берилганидан сўнггина... У ҳам яқиндагина бола эди, раҳматли қиблагоҳининг паноҳида шўх-шодон умр кечириётган китобсевар болакай эди. Отаси оддий хунарманд бўлгани билан гоҳо кўп ҳикматли гапларни топиб гапирардики, Абул Фатҳ жон қулоғи ила тингларди. Балки чодирдўз Иброҳимнинг бундайин ҳикматларни топиб сўзлаши унинг дунё ва ёхуд кўпни кўрганлигидан бўлса ҳам ажабмас. Қолаверса, Нишопур жуда қадим маскан эдики, унинг кечмиши юзлаб ҳикматли китобларга жо бўларди.

Ўша куни ҳам улар шаҳар ташқарисига заминкорликка чиққандилар. Туйқусдан отаси Иброҳим Адҳам ғорига бормокликни истаб қолди. Накл қилишларича, Шайх Иброҳим Адҳам ибтидода подшоҳ нуфузида бўлган экан. Кунларнинг бирида ўз тахтида ўлтираркан, сарой тоmidан ғалати товуш эшитибди.

-Бу ненинг овози? -дея сўрабди у.

-Туяни қидираяпман.-деган овоз келибди.

-Туяни томнинг устида қидирадимми?- дебди у хайрат оғушида.

-Эй, ғофил, сен ҳакни тож-тахт ва саройдан қидирмадингми?! -дебди ғойибона овоз.

Иброҳим Адҳам каттиқ мутаассир бўлиб, ёмон аҳволга тушибди ва подшоҳликни аёнларига топшириб, пулдор кийимлар кийибди-да, сахрога бош олиб чиқиб кетибди. Бир жойда тавбаи насух (соф ҳолда, қайта гуноҳ этмаслик аҳди ила қилинадиган тавба) қилибди. Ўшанда сахроларни кезиб Балхдан Нишопурга келибди ва мана шу ғорда тўққиз йил хилват тутибди. У ҳар пайшанба ғордан чиқиб ўтин терар ва Нишопурга олиб тушиб сотаркан. Ярим пулини дарвишларга бериб, ярмига ўзи учун емиш оларкан. У сидқ ила кўп улуг мақомотларга етишган валийлардан, машойихлардан эди. Отаси бормокни ихтиёр этган ғор мудом шайх Иброҳим Адҳам номи ила аталарди. Умуман Нишопур шаҳри ва унинг атрофида бунақа зиёрат жойлари, хонақоҳлар бисёр бўлиб, бу азим кентда жуда кўп азиз авлиёлар яшаб ўтганди. Ҳшанда отаси ғор ичида Умарни ҳамроҳ тутиб, икки ракат намоз ўқиди. Кўп яхшиликлар, ўғлига улуг мартабалар тилаб, дуолар қилди. Сўнг уни ғор яқинидаги булоқ бошига олиб борди. Муздек булоқ сувидан қониб ичдилар ва отаси булоққа тикилиб ўтириб, мана шу ривоятни сўзлаб берди:

-Қадимда бир савдогар яшаган экан. У савдо сотиқ билан жуда кўп юртларда бўлибди, катта бойлик тўплабди. Кунларнинг бирида навбатдаги кент дарвозасига яқинлашаркан, шундайин манзаранинг гувоҳи бўлибди: бир заминкор омонда ер ҳайдар, лекин омончи от эмас, терга ботган қул тортиб борарди. Савдогар юмшоқ кўнгилли эди, шул боис қулга раҳми келди. Қул ва унинг хожасини ёнига чорлаб, қулни сотиб олиб, озод қилиш истаги бор эканлигини билдирди. Бироқ қул савдогарни хайратга қориб, аввал миннатдорчилик билдирди, сўнг унинг таклифини рад этди ва уни сотиб олишида маъно йўқлигини айтди. У савдогар ва унинг қарвонига хотиржам боқаркан, деди:

-О, муҳтарам зот! ҳамма нарса ўткинчи, бу ҳам ўтади.

Савдогар мулзам бўлибди-да, бир сўз айтмасдан йўлига равона бўлибди.

Орадан бир неча йил ўтиб, иттифоқо савдогар тақи ўша шаҳарга келиб қолибди. Бироқ у ҳалиги воқеани аллақачон хотиридан айирган экан. Хуллас, молларини ўз вақтида сотиб, катта фойда олибди ва таомилга кўра барча тужжорлар ила ўша юрт ҳукмдорининг ҳузурида бўлибдилар. Ҳукмдорга қимматбаҳо совғалар инъом этибдилар, у эса меҳмонлар шарафига катта базм уюштирибди. Савдогар тўкин дастурхон устида ўлтираркан, баногоҳ ўзи бир вақтлар қулликдан озод этмокни истаган ҳов ўша одамни кўриб қолибди. У қимматбаҳо либосларга бурканиб, подшоҳнинг ўнг ёнида ўлтирарди. Ниҳоят унинг, яъни собиқ қулнинг бош вазир эканлигидан хабар топгач, лол бўлиб қолибди.

Вазир ҳам эски танишини эслабди ва базми олийдан сўнг ўз уйига таклиф этибди. Меҳмонига қимматбаҳо инъомлар бериб, ўз тарихини ҳикоя қилиб берибди: шаҳар беҳисоб ёғий қуршовида қолиб, подшоҳ чорасиз аҳволга тушибди. Қул тақдир тақозоси ила ҳукмдорга рўбарў бўлибди ва ёғий ўртасига низо солиб, бир-бири билан уриштириб қўйиш тадбирини айтибди. Ҳукмдор унинг айтганини қилибди ва зафар қозонибди.

Вазирнинг бу ғаройиб саргузаштидан янада хайратга тушган савдогар сўрабди:

-Бу не? Бошингиздан кечирган азоб-укубатлар эвазига тақдирнинг инъомими ёки?..

Вазир мийиғида қулиб, хотиржам дебди:

-Ҳаммаси ўткинчи, бу ҳам ўтади!

Савдогар лолу хайрон ҳолда шаҳарни тарк этибди.

Таки бир неча йил ўтибди. Савдогар ўзининг тижорий юмушлари ила тагин ўша шаҳарга келиб қолибди. Эски таниши бўлмиш вазирни йўқлаган экан, юрт подшоҳининг вафотидан сўнг бош вазир унинг ўрнига ўлтирганини айтишибди. У кечқурун подшоҳ қабулига кирибди. Янги ҳукмдор уни илиқ кутиб олибди ва дуру жавоҳирларга кўмибди. Тун бўйи инсон умри ва уни бошига тушгучи турфа кечмишлар ҳақида суҳбатлар куришибди. Ниҳоят савдогар подшоҳ шаънига ҳамду санолар айтиб, бу бу мартабага чиндан муносиб эканлигини изҳор этибди. Шох ҳеч нарса демабди. Фақат хайрлашув олдидан мулойим овоз ила ўзининг доимги гапини айтибди:

-ҳаммаси ўткинчи, бу ҳам ўтади!..

Орадан йиллар ўтиб, савдогарнинг йўли яна шу шаҳарга тушибди. Шаҳарга кирибди-ю совуқ хабар эшитибди-унинг кадрдонига айланиб қолган подшоҳ яқинда казо қилган экан. У чинакам қайғуга чўмиб, дўсти қўйилган мазористонга борибди ва унинг қабри устида ўлтириб, қуръон тиловат қилиб, унга Оллоҳдан улуғ ажрлар тилабди. Кўз ёшларини артиб, сағана тошига битилган таниш сўзларга кўзи тушибди: «Бу ҳам ўтади». Савдогар фарёд урибди, умрнинг бебаҳолигини эслаб оҳ тортибди ва ушбу сўзларни айтибди:

-О, менинг биродарим, бу сафар сен янглишдинг! Буниси ўтмайди!

Маълум муддат ўтиб, кексайган, соч-соқоли оқарган савдогар яна ўша таниш шаҳарга келибди. Ҳар сафаргидек ўзининг савдо-ёстик ишларини яқунлагач, дўстининг қабрини зиёрат қилмоқчи бўлибди. Валекин ҳар қанча изламасин мазористонни тополмабди. Одамлардан сўроқлабди. Айтишларича, уч йил аввал қўқлам чоғи шаҳар четидаги дарё тошиб, кўп офатлар келтирибди. Қутурган тўлқин ҳатто мазористонни ҳам текислаб кетибди. Филҳақиқат, унинг ўрнида қақраган биёбон ётарди.

Савдогар бирон сўз айтмабди-да, ўша куниёқ шаҳарни тарк этибди...

Отаси сўзини тугатиб, булоқ сувига ўйчан тикилиб қолди. У ўз ривоятини берилиб ҳикоя қилди, бу бевафо дунё унинг ўзига ҳам вафо қилмаслигини ҳис этиб, сўзлади. Балки у бу ривоятни бирон бир дарвишдан эшитгандир, чунки Нишопурда дарвишу зоҳидлар мўл бўлгучи эди. Уларнинг ваъзалари, каромату мақоматлари оғиздан оғизга кўчиб юрарди. Бироқ отаси бу ривоятни гўё ўз бошидан кечирган мисол ҳикоя қилди. Шунинг учунми, Умар ўзини ўшанда жуда ғалати ҳис қилиб, ажаб ҳолга тушганди. Ҳали бола бўлса-да, бир неча кун ҳаловатини йўқотиб, на ёмоқ-ичмоғида ва на уйқусида ором қолмаганди. Ҳозир ҳам худди ана шундай аҳволга тушди, шиддат билан оқаётган дарёга тикиларкан, юраги орзиқди. Нималарнидир истаб, бағри ўртанди, кўзларининг чети жизиллади. Чуқур бир хўрсинди-да, «ҳаммаси ўткинчи», деди овоз чиқариб. Айни дамда қалбида жўш урган тугён ила миясида уйғонган фикр уйғунлашиб, шеърий сатрларга айланди:

*Лоладек қадаҳ тут Наврўз айёми,
Лолаюз ёр ила хушдир дил коми.
Шодлик ила май ич, фируза фалак
Тупроқ қилур охир, шул иш анжоми.*

У ютоқиб бағрини силади. Ҳозир унга на баҳорий салқинлик ва на айқириб оқаётган дарёнинг этни жунжиқтирувчи салқин шабадаси таъсир қилмасди...

Ортидаги шарпани сезиб, чап елкаси оша ўша ёққа қайрилди. Бир неча кадам нарида пешонабанд ила бостирилган харир рўймоли ел оғушида мафтункор ҳилпираган Марям ҳижолатли боқиб турарди.

-Фикру ўйингизга завол бўлдим, узр устод!- деди у юзи олланиб,-Ассалому алайкум.

Хайём фикрини жам этгунча бир муддат эсанкиради ва саломга алик оларкан, ўрнидан

турди. У бу бемисл гўзал хилкат ила рўбарў келаркан, таки ичидан бир нарса суғурилиб чиқаётганини, ўзининг иккига айрилаётганини сезди.

Филхақиқат, Марямнинг тим қора армани кўзлари жон олғувчи эди. Бу кўзларни асрамоққа шай турган пайконлар қайрилма бўлиб, тим қора қошларга тутшиб кетгудек. Юзи шу қадар пок ва оқки, қараган сари таки қарамоқ истаган кўзлар тез толиқади. Лаблари пуштига мойил, четлари юз қисмидан тиниқ чизик ила ажратилган мисол. Улар тез-тез қимтиниб турар ва қимтинганлари сарин лаби устидаги қоп-қора холи ҳам ҳаракатга келардики, бу ҳари нечук қалбларга ўртаниш солмоғи аён эди. Хуллас, кундузи дарё бўйига тушган тўлин ой кўклам қуёшидан ҳам ойдин кўриниб, ҳаммаёқни кўзларни камаштирғувчи, дилларни сим-сим оқизғувчи нурга чулғади.

Хайём ҳар сафар Марямга тўқнаш келганда, алланечук туғён ва тебранишларга гирифтор бўлар, гоҳо қаерда тургани, мудаосию айтмоқчи бўлган сўзларини ҳам фаромуш этарди. Вужудида олов ёниб, қони қизий бошлаганини бетакрор ҳузур ва сархушлик ила яққол ҳис қиларди. Балки бу эҳтиросли кечмишларга айна кучга тўлган йигит ёшидаги Хайёмнинг шоир қалби боисдир ва эҳтимол Марямнинг ҳуркак оху каби зоҳири остидаги бир қадар эркину озод феъли, мусулмон қизларига аксил ўлароқ дадиллиги ёхуд эркаликка менгзаган шўхлиги сабабдир. Не бўлганда ҳам Хайём унинг қошида ҳузурбахш бир оташда қоврула бошларди.

-Завол не, ширин хаёлларимга ҳаёт бахш этдинг, Марям, мархабо! -Айни дамда Хайём ўзини идора этолмай, саросималанмоқда эди. -Нечук танҳосен?

Қизнинг киприклари силкиниб, шоирнинг бағрига таки ўқ отдилар.

-Райҳонани унутмоққа ўзимда куч тополмасмен. Шўрликкинанинг холи не кечди экан? -Марям форсийда беҳато, лекин ёқимли бир талаффуз ила гапирарди.

Иккиси соҳилда сувга тикилганча маҳзун турардилар. Хайём Райҳона ҳақида Марямнинг кўнглига таскин берғувчи бирон сўз айтмоққа ожиз эди.

-У ғойиб бўлди-ю мен учун сўзлашғулик ҳамроҳ, дўст қолмади. -Марям ҳамон сувга тикилиб сўзларди. -Райҳона кўп тафаккурли қиз эди, кўп китоб ўқирди. Қанча шеърү ғазални ёд биларди. -У сўзларди-ю кўзларидан ёш оқарди ва уларга яна-да каролик бахш этарди. -Уни эсладимү юрагим сикилди, танҳоликни истаб қолдим. Бу томон юрсам, бахтимга сиз турибсиз!

Хайём қизнинг ростмона йиғлаб, андуҳ чекаётганини кўриб, ачиниб кетди.

-Ўзингни азоблама, Марям, балки қизгинани Маҳмуд топиб келар. Оллоҳ хоҳласа, ҳеч гап эмас. -У қизни чалғитишга уринди. -Ҳзинг нечуксен? Падаринг ила расадхонада қийналмаяпсизларми?

Марям бир энтиқиб, илки ила кўз ёшларини артди.

-Шукр қийналганимиз йўқ. Ватандин ўзга ҳамма нарса муҳайё, устод.

Хайёмнинг бағри ўртаниб кетди, чунки қизни кичик дарддан олиб, каттасига отганини фаҳмлади.

-Ҳар кун мана бу тоғларга боқиб, Ватанимни, онажонимни эслаймен. Бу ернинг тоғлари арман тоғларига жуда ўхшаш, лекин бу ерда тупроқ, гиёҳ мўл, бизларда эса тош. Бу ернинг ҳавоси хушбўй, бизники бўлса енгил ва мусаффо!- Марям чуқур бир соғинч ила гапирарди.

Хайём таки сўзсиз қолди, тилига келтирғулик таскинли сўз топа олмади.

Қиз сезгир эди, Хайёмнинг аҳволини англади.

-Узр, устод, дилингизни хира тортгирдим.

Бир томони Марямнинг Хайёмни ўзига яқин олиб, бу сўзларни гапириши унга хуш ёқарди ҳам.

-Ҳа, айтгандай, отам нечукдир кейинги кунларда камгап бўлиб қолди. Дилидан ҳаловат ариган кўринади. У киши сизнинг суҳбатингизни хуш кўради, балки...

Хайём қизнинг муддаосини тушунди.

-Албатта гаплашаман.-деди қизни эркаловчи бир оҳангда...

Саккизинчи боб

Жавзо кириб, коинот тиниклашди ва шу важхдан ҳам расадхона юмушлари жадаллашиб қолди. Самопараст олимлар кеча-ю кундуз осмон ила тиллаша бошладилар. Расадхонанинг устурлоб ўрнатилган кенг хосхонаси олиму толиблар ила гавжумлашиб, гоҳо баҳс-мунозаралар ёхуд илми нужумга оид ваъзлар ҳам жонланмоққа тушди. Осмон, хусусан, юлдузлар сиру синоатга бой бўлганлиги ва уларнинг қисман инсон тақдирига туташлиги дунёни англаш талабидаги бошларни ўзи сари чорлаб, уларга кун сайин мўъжизалар ваъда қилаверарди.

Расадхона тоғ ёнбағрида жойлашганди ва шул боис унинг асосий катта гумбази ортидан тоғ чўққилари қорайиб кўриниб турарди. Хайём мажусийлардан олиб келинган шиша заррабинни устурлобга ўрнатиб, кузатишларини давом эттира бошлади ва бу билан гўё кўк токига нигоҳи етадиган бўлди, мажозан унга нарвон ўрнатди. У шогирдлари Исфазарий, Воситий ва бошқалар ҳамроҳлигида юлдузларни ўрганаркан, шу билан бирга уларнинг Миррих, Муштарий каби сайёраларга нисбатини, ҳаракату ҳажмларини ҳам аниқлашга, кузатмоққа тушди. У янги таквим яратишга киришганлиги боис юлдузларнинг ўн икки буржини ўзида мужассам этган Самон йўли (Зодиак) туркумини ўрганмоққа астойдил бел боғлади. Зеро сирли самонинг башарият тақдирига туташ манзиллари ҳам айнан шу туркумда эди. Эҳтимол само меҳвари, Арши аълога туташ маъво ҳам шунда бўлса ва чексиз коинотнинг, таъбир жоиз эрса, маркази (нисбатан) мана шу оралиқда бўлса ажабмас. Чунки Ер айланади, Ой, Қуйёш ва бошқа хилқатларнинг бари айланади, яъни бутун коинот ҳаракатда, айланади. Демак, айланаркан...

Бу осмонга дил боғлаган Хайёмнинг ўйлари, фикрлари эди. У бутун борликни ўз қувваи хофизасига бирваракай жо этмоқни истарди...

Хайём ҳеч вақт фикрлашдан, изланишдан тўхтамасди. У хамиша янгилик сари интиларди, умрига маъно бўлаётган барча илмларни қамраб олмоққа ва уларда ўзига хос бирон кашфиёт яратмоққа ҳаракат қиларди. Унинг феъли шундай эди, умрининг маъно-мазмуни ҳаракатда эди. Шу кунларда у яна бир янги юмушга қўл урди, яъниким осмон хилқатларини ва унинг заминга нисбатини ўрганишни осонлаштирувчи бир асбоб бунёд этмоққа киришди. Бундан саксон йиллар муқаддам Рай шахрида яшаб ўтган риёзатчи ва мунажжим Абу Маҳмуд Ҳомид ибн Хидр ал Хўжандийнинг «Судси фаҳрийси» («Фаҳрий секстанти») Хайёмни қизиқтириб келарди. Мазкур судс ёрдамида Хўжандий Қуёш бир йилда айланиб чиқадиган катта фазовий доиранинг (эклиптика) Ернинг марказий айлана чизигига (Экваторга) оғиш бурчагини аниқлаган. Шунингдек, Райнинг кенглама даржасини ҳам ўлчаган. Хайём ана шу судсни бино этмоқчи бўлди. Аввало ҳар томонлама ҳисоб-китобли мукамал тарх чизди. Мазкур тархга асосан расадхона юқорисидаги тоғнинг тўшида оралиғидаги масофа етти газ келадиган иккита ўзаро ёндош тош девор ўрнатилмоғи лозим. Уларнинг орасига эса учидаги туйнуғи айланасининг кўндаланг кесими (диаметри) бир қарич келадиган гумбазсимон тоқи бириктирилади. Бу туйнукнинг марказини шу деворлар орасидаги текисликка (меридианга) ўрнатилган ва кўндаланг кесими саксон газ келадиган доира судсининг маркази ила устма-уст тушадиган қилинади. Сўнг судсни ёғоч тахта ила ўраб, уни мис ила қопланади ва айлана даражаларининг ҳар бирини уч юз олтмишга бўлинади. Бу бўлимларнинг ҳар бири эса ўн сония (секунд) келади. Қуёш чиқаётганида унинг нури шу туйнукдан текислик чизигига тушмоғи лозим.

Хўжандий тажрибасига биноан, туйнукдан ерга тушаётган нурнинг ҳажмича (микдорича) доира ясаб, унинг марказини ўзаро кесишувчи иккита кўндаланг кесими ила белгилаб қўйилади. Доиранинг айланаси ердаги нур чегараси ила мос келади ва унинг марказига биноан Қуёш билан осмоннинг кузатувчи тепасидаги энг баланд нуқтаси (зенит) оралиғидаги масофа аниқланади.

Шундай қилиб, Хайём мазкур тарх асосида судсни қуришга киришганди. Кеча Микоил

бошлик сангтарошлар ёндош деворларни куриб битказдилар. Тоқини ўрнатишда эса Хайёмнинг ўзи иштирок этмоғи шарт, чунки бу юмуш заргарлик каби нозик ва аниқ ҳаракатларни, ҳисоб-китобни талаб этади. Озгина хатога йўл қўйилса ва нурнинг оғиши сезилмас даражада сурилса ҳам бир неча сониялар тугул кунлар нисбатида адашув келиб чиқмоғи мумкин.

Хайём расадхонанинг хосхонаси марказидаги устурлоб олдида қоғоздаги иккита ёндош чизикка тикилганча чуқур ўйга чўмиб турарди. Аини дамда у тақи устод Уқлидуснинг беш қоидаси ҳақида бош қотираётганди ва шунингдек, ҳайрат оғушида эди. Бу машҳур беш қоида, исбот талаб этмагувчи шу беш ҳақиқат унга болаликдан ошно. Гўё унинг барча илмларга оид жаами фикрлари, қарашлари ва ҳатто кашфлари мана шу қоидалар ортидан ёхуд уларнинг етовида яратилгандек...

Корфармо ва Микоилнинг кириб келганлигини унинг ёнига етиб, салом берганларидагина пайқади.

-Ваалайқум ассалом.-деди у нигоҳи мудом тафаккур оғушидан чиқмай.

-Хожам, агарки судснинг тоқини бугун эрта ўрнатмоққа киришмас эканмиз, биз расадхона хоналари пештоқларидаги нақшларга ишлов бера турсакми, деб эдик?- руҳсат сўраш маъносида деди корфармо.

Ниҳоят Хайём фикрини жамлади.

-Тоқини ўрнатишга эртадан киришурмиз. Унда ўзим иштирок этмасам бўлмас. Сизлар эса бугун хордиқ олинг, ижозат.

-Хўп бўлади, хожам.-деди Корфармо итоаткорона бош эгиб.

-Яхши бўлди. Микоилнинг қалин соқол-мўйлови орасидан тишлари кўриниб, мамнун жилмайганлигини ошқор этди. -Полвон (айиғининг исми шундай эди) ила водийни бир кезиб қайтамиз!

Хайём кулди:

-Полвоннинг тирноқларини тарошлаб қўйсанг бўларкан, жудаям ўсиб кетибди. Оллох сақласину... -У сўзини интиҳоламади.

-Хўп бўлади, устод...

Тағин у икки ёндош чизик ила танҳо қолди. Қошлари чимирилиб, манглайи тиришиб, уларга тикилди. Сўнг қўлига хомани олиб, иккала ёндош чизикни ҳам давом эттириб, кескин хома тортди. Чизиклар қоғоз четида яқун топди. Мабодо ул қоғозга туташ тақи бир қоғоз ёхуд хома чизик тортмоғи мумкин бошқа бирон нимарса бўлганда эди, икки ёндош чизик яна давом этаверарди, бироқ туташмасди. Шундай қилиб, бу чизиклар Хайёмнинг нигоҳида чексиз бир маъвода ғойиб бўлиб, коинот қаърига сингиб кетардилару лекин туташмасдилар, кесишмасдилар. Ё Қодиро! Наҳотки бу жуфт ҳад мангу шундай давом этаверсалар?! Йўлларида қанча нигоҳлар, юксакликлар, кўтарилишу тушишлар, не-не талотумлар бор. Бу итоаткор, мўмин чизиклар бир-бирларига эргашиб, абадий йўлдалар, на бир-бирларига яқинлашадилар, на бир-бирларидан узок кетадилар. Улар қандайдир кўринмас кучга, тўғрироғи, қонунга бўйсунадилар, итоат этадилар. Бу қонунни исботламоққа ҳожат ҳам йўқ, у абадул абад амалда. Ё парвардигоро! Бу абадий қонуннинг, ўзгармас, исбот талаб этмас қоиданинг асосчиси, эгаси ўзингсан! Устод Уқлидус ҳам буни англаб етган ва ўзининг исботга беҳожат қоидаларини яратган. Унинг бешинчи қоидаси! Мана, ўша бешинчи қоидага муқобил беш умумий тушунчалар... Хайёмнинг кўзлари катта очилиб, чакнарди. Ҳозир у бутун вужуди ила илм завқининг уммониға шўнғиб борарди. У илми хандасанинг шоириға айланарди... Хў-ўш!.. Ҳақки рост, мана ўша умумий тушунчалар:

«Бир-бириға тенг бўлган ўзаро ҳам тенгдир.»

Нақадар содда ва жўн, бироқ ҳеч қачон ўзгармас қоида. Хайём ҳар бир тушунчани эслар экан, ўша тушунчаға монанд чизикларни қоғозға чизиб борарди. Демак, иккинчи тушунча:

«Агар тенгга тенг қўшилса, унда бутун ҳам тенг бўлади.»

Учинчиси:

«Агар тенгдан тенг олиб ташланса, унда қолдиқ ҳам тенг бўлади.»

Ва:

«Бир бири билан кесишувчилар ўзаро тенгдир.»

Ёки сўнггиси:

«Бутун бўлакдан каттадир.»

Бу борада бахсу мунозарага ҳожат йўқ, ҳаммаси тўппа-тўғри. Шунинг учун ҳам хандаса ва унинг фалсафаси буюқдир...

Хайём таниш овозни эшитиб, узоқ-узоқлардан қайтди ва овоз келган томонга ўгирилди. Кўзларида чакнаган олов ёруғ нурга айланди ва нур ҳарир пардага менгзаб, ниҳоят маълум фурсат ўтгач, парда кўтарилиб, каршисида турган роҳиб Артурни илғади.

-Хаёлингизни бўлмадимми ишқилиб?-деди роҳиб ҳижолатли овозда.

-Бу гапингиз ғалат, Артур ҳазратлари.- Хайём очик чехра ила кучок кериб, роҳибни хонанинг даричалари остига қурилган сўричага таклиф этди. -Марҳабо! Марҳабо!..

Юзма-юз ўлтирдилар.

-Нечукдир хужрамга ҳам, расадхонага ҳам сиғмасмен. -Артур нигоҳини каерда тўхтатишни билмас, кўкси ҳапкириб-ҳапкириб кўярди. -Аслида туни билан киприк кокмадим.

Хайём отаси тенги бу ғайри дин алломанинг аҳволини тушунгандай бўлар, бироқ наҳотки шу ёшда ҳам шунчалар туғён, бу қадар безовталиқ насиб этса, деган андишали ўй фикрини хулосалашга монелик қиларди. Шунинг учун Артурнинг кўнглини эҳтиётлаб гапиришга уринди:

-Не боис ухламадингиз?

-Рости тун бўйи юлдузларни томоша қилдим.

-Ахир умр бўйи томоша қилиб қонмадингизми? -Кулиб ҳазиллашди шоир.

-Демак, қонмаган эканмен.-роҳиб дарича орқали мовий осмонга тикилди. -Қизик, юлдузлар ҳаммага бир хил кўринади - мусулмонга ҳам, насронийу мажусийга ҳам!.. Аммо одамлар уларга бир хил қарамайдилар. Уларга боқиб, турли маънолар чиқарадилар.

-«Дарҳақиқат, биз (ерга) энг яқин осмонга чироғлар (юлдузлар) ила зийнат бердик...» («Мулк» сураси, 5-оят) -Хайём бу оятни гўзал бир қироат ила ўқиди ва давом этди. -Бу Оллоҳ таолонинг қавли. «Саҳиҳи Бухорий»да эса бу борада шундай дейилади: «Қатода розияллоҳу анҳу дедилар: «Оллоҳ таоло бул юлдузларни уч мақсадда -осмонга зийнат, шайтонларга отиладирган тош ҳамда бандаларига йўл кўрсатувчи аломатлар бўлмоғи учун яратди. Кимки бу оятни бундан бўлакча талқин қилса, янглишган, охират насибасини бой берган ва ўзи билмаган (ақли етмаган) нарса хусусида ўзбошимчалиқ бирлан фикр юритиб, ўзини-ўзи кулфатга қолдирган бўлур!»

Аввали буюқ оятнинг гўзал қироати таъсир этдими ёки «Саҳиҳ»дан келтирилган сўзларми, Артур Хайёмга тикилиб турар ва унинг аслан хўмрайиб боқувчи кўзлари айни дамда катта очилиб, мулойимлашгандек эди. Ҳатто бу кўзларнинг четларида ашқий шодалар думалар ва нигоҳи «нажот, нажот» деяётгандек туюларди. У ҳозир ўзини шоирнинг пойига ташлаб, худди ёш бола мисол дод солмоққа, ўкраб-ўкраб йиғламоққа тайёрдек эди гўё.

Хайём ундаги бу ҳолатни ҳов ўшанда ҳам кўрганди. Марям дарё бўйида ундан отаси ила бир гаплашиб кўришини сўраганидан сўнг, эртаси куни пайт пойлаб Артурнинг хужрасига кирди.

Артур том маънодаги китоб кўрган одам эди. Юнон ва лотин тилларини билар, бу ерга келиб арабий ҳамда форсийни ҳам анча ўзлаштириб олганди. У хандаса, риёзат, нужум илмларини мукамал эгаллаган, алкимёдан бохабар ва шунингдек, афсунгарлик (мағия) ила ҳам тузуккина машғул бўлган эди. Ўз наздида, у ҳам руҳий камолат сари интиларди.

Хайём хужрага кирганида Артур ўчок ёнида оловга тикилганча тиз чўкиб ўлтирар, лаблари нималарнидир пичирларди. У ёлғиз эди. Хайём унга халакит бермаслик учун индамай

беринокка ўлтирди ва ҳам кизиқиш, ҳам ҳайрат ила роҳибнинг ҳаракатларини кузатишга тушди.

Артур хиёл овоз чиқариб, алланималарни ўқир ва маълум бир фурсат орасида икки кўлини олов сари чўзиб, юкорига аста силтаса, олов шиддатли овоз чиқарар ҳамда алангаси улканлашиб, мисоли мор (илон) янглиғ тепага интиларди. Бу ҳол бир неча бор такрорланди, ҳар такрорланганда, бунда шайтоний ғайб борлигини сезган Хайём ичида калима келтириб ўтирди. Роҳиб ниҳоят ўз юмушини яқунлаб, чўқинди ва Хайёмга ўгирилди. Ўгирилди-ю шошиб ўрнидан турмоқка чоғланди.

-Келинг, хожа, мархабо!

Бироқ шоир уни турмоқликка қўймади:

-Кўзғолмангиз, жаноб. Неча бор айтдим, мени «хожа» демангиз деб! -Хайём ростмона ранжиган эди.

-Афу этгайсиз, фаромуш қилибмен. -Артур меҳрли бир табассум ила ёнидаги аёқдан сопол пиёлага баҳорда ичилгувчи гиёҳлар дамламасидан қуйиб, шоирга узатди. Бу илиқ ичимлик аввалига бироз тахир туюлса-да, оз фурсат ўтиб, оғиздаги баҳорда бўлгувчи чучмал таъми даф этиб, ёқимли бир маза бергувчи эди.

Хайём ичимликдан бир хўплаб, роҳибга гап айтмоқчидай маънода қаради.

-Кулбаи вайронамизни кўп обод этдингиз.-Артурнинг бу мулозамати шоирни муддаога ундади:

-Айб этмагайсизу, тақи жоду ила машғул эдингиз чоғи?

Артур хиёл зардали жилмайиб, деди:

-Не қилай, буям бир андармонликда.- Унинг кўзлари йўлини йўқотган одамнинг нигоҳи каби тоқат қилиб бўлмас даражада мунглиғ ва таънали боқарди.

-Банданинг зийнати ва андармонлиги ибодат ила деганлар.

-Ибодатим бор, билурсиз.

-Намозни назарда тутиб эрдим...

Артур Хайёмга янада қаттиқроқ тикилди.

-Намоз?... -Ненингдир андишасида бироз жим қолди. -Ахир намоз мусулмонлар зийнати-ку?! Мен эрсам... -Энди унинг нигоҳи синовчан маънога йўғрилди.

-Мусулмон бўлмоғингизга не тўсиқ бор, жаноб? -Хайём бу гапни ёқимли бир тарзда айтди.

-Диним тўсиқлик қиладур.-деди Артур нигоҳини оловга қаратаркан, лекин унинг овозидаги қатъият ожизона эди.

Жим қолдилар. Сўнг:

-Мусулмонлик дейсиз! Афу этгайсиз, Хайём жаноблари, бироқ... -Артур лабларини қимтиб, у ёқ-бу ёққа бетоқатлик ила аланглади, ненидир қидирди гўё.

Хайём эса унга хотиржамлик ила мулоим боқиб турарди.

Артур сўзида давом этди:

-Бироқ мусулмонларингиз мана бу ишга кодирми? -У шахд ила илкини ўчоқдаги оловга тикди.

Хайём бир сесканди-ю «ё Оллоҳ!» деб юборди ва лаҳзалик ҳайрати яна хотиржамлик ила алмашди. У шундагина Артурнинг нигоҳидаги маънони ва ҳаракатларидаги болаларча зарда ҳамда қайсарликни тушуниб етди. Филҳақиқат, роҳиб айни дамда «Менинг гапим тўғри» ёхуд «Мен зўрман» қабалида иш тутар ва буни содаларча исботламоққа уринаркан, рўбарўсидаги аксил фикрли одамнинг ҳам ўз фикрини уникадан зўр эканлигини исботлаб бермоғини истарди. Тўғрироғи, ундаги инсоний бир худбинлик, аросат даштида сарсонликда қолган аҳволотини тан олмоғига монелик қиларди.

-Бу юмуш менинг илкимдан келмас.- деди Хайём раҳми келаётганини сездирмасликка уриниб. -Бироқ буни сиз ухдалаётганингиз йўқ -бунисини аниқ билурмен.

-Унда ким? -сўради Артур ҳайратини яширолмай.

-Шайтон. Улуғ динимизда «Агар мўъжиза кўрсангизу у иймондан бўлса, ростдан ҳам мўъжизадир ва у раҳмонийдир, мабодо мўъжиза кўрсатаётган зот иймонсиз бўлса, у шайтонийдир, яъни жинларнинг хунаридир», дейилган. Сиз эса иймондан!.. -Шоир «иймондан бебахрасиз» деёлмади, суҳбатдошининг дилини оғритиб кўймоқликдан ҳадиксиради.

Кейин нималар хусусида гаплашдилар, ёдида йўқ. Лекин Хайём у ердан елкасида оғир юк ила чиқди. Артурнинг илки куймаганидан юрагида иштибоҳ пайдо бўлди, яъни насроний роҳиб кўрсатган бу нарса мўъжизами ёки йўқми, дея ўйланиб қолди. Ҳатто ўз ошёнига қайтгач, илкени оловнинг тилига тиккизиб кўрди- тегар-тегмас жизиллади. «Ё, Оллоҳ, нахотки бир насроний уҳдалаган юмушни мен эвлалмасам?! Нахотки унга берган мўъжизангни менга бермасанг?!»-дея ўртанди. Бу саволига ўша кеча кўрган тушида жавоб топди. Тушида ғойибона бир овоз эшитилди: «Эй, Абул Фатҳ Умар!-деди жарангдор овоз,- Ул насронийнинг сидки (ўз эътиқодига садоқати) шул даражада кучли эдики, оқибат истади, тани ўтда ҳам куймади. Агар шундайин сидқ мусулмонда бўлса, не мўъжизалар рўй беришини фикр эт. Магар ўзинг Раҳмоний ва Шайтоний сифатлар хусусида гапириб, сўнг ўзинг унга инонмадинг?» Хайём уйғониб, тавба ниятида икки ракат намоз ўқиди ва ўртаниб мағфират сўради...

Энди эса Артур Хайёмнинг юлдузлар борасидаги сўзларини эшитиб, хайратини яширолмади:

-Ўзингиз ҳам юлдузлар ила ошносиз-ку. Унда сизнинг бир умр юлдузлар аҳволу саъйидан маъно излаганингиз не бўлур? Гуноҳкор бўлмасмисиз?

Хайём яна унинг болаларча қайсарлигидан, баҳс этмоққа иштиёқидан жилмайди:

-Мен юлдузлар хайлидан йўл излайдурмен, бас.-деди боягидек хотиржам боқиб.

-Менинг худойим эса бу илмга монелик қилмас. -деди Артур мот этмоқ иштиёқида.

-Яратувчи ягона -меники, сеники дейилмас, фақат адашган бандалари бор.

-Адашганлар, сизнингча, насронийларми?

-Айб этмагайсиз, зеро Буюк Учлик ғоясини, яъни Ота, Ўғил ва Муқаддас Рухга эътиқодни илгари сурган айнан ўша насронийлардир. Ийсо алайҳиссаломни Худонинг ўғли дейдилар, ахир Оллоҳ туғмайди, туғилмаган.

Анчадан бери бағрини кемираётган иштибоҳ зўр келдими ёки Хайёмнинг гаплари ҳақ эканлигига тан бердими, Артур жим қолди.

Хайём эса босиқлик ила давом этди:

-Ийсо алайҳиссаломга тушган ҳақиқий Инжил йўқолган ахир. Сиз эътиқод қилаётган Аҳдлар сохта устозларнинг уйдирмалари эканлиги сир эмас-ку!..

-Бунчалар маломат этманг!-деди роҳиб кўзларини ерга олиб, лекин энди овозида бояги қатъият, шиддат йўқ эди.

-Бу гапларим асло маломат эмас, жаноб. Мана, бир исботи: насронийлар Ийсо алайҳиссалом Худонинг ўғли эканлигини, астағфуриллоҳ, айтадилару тақи ул зотнинг насл-насаби шажарасини кўрсатадилар. -Хайём ўз феълига зид ўлароқ айни пайтда мутлақо кизишмас, ўзининг ҳақ эканлигини билганлиги ва суҳбатдошининг ёши улуғлиги унга шундайин босиқлик бахш этаётганди гўё. -Эски Аҳдда келтирилган башоратларда айтилишича, Бани Исроил кутаётган Масиҳ Довуд алайҳиссалом хонадонидан чиқиши ва ким ўзини Масиҳ дея билдирса, Довуд алайҳиссаломнинг подшоҳлик сулоласига мансублигини исбот этмоғи лозим эди. Ҳозир сиз муқаддас санаб келаётган Инжилда эса Ийсо алайҳиссаломнинг насл-насаби Бани Исроилга қаратилган ва у Довуд алайҳиссалом сулолаларининг давомчиси қилиб кўрсатилган.

Артур рўбарўсидаги мусулмон шоирга ҳай рат ила тикилиб қолган эдики, чамаси, у Хайёмнинг Инжилни билишини хаёлига ҳам келтирмаганди.

-Бу Адларни баён этмиш Магто ва Луқа каби авлиёларингиз катта хатолиғ йўлни тутганлар. Эътиқод ва мантиққа зид шажара тўқимоқ ила овора бўлишиб, Довуд алайҳиссаломнинг сулоласини Марям онамизнинг завжи бўлмиш Юсуфга боғлайдилар. Қолбуки Юсуф Ийсо

алайҳиссаломнинг отаси эмас эди. Бу тўқима шажараларга черков руҳонийлари асло жавоб тополмайдилар. Ийсо алайҳиссаломни Оллоҳ таоло отасиз дунёга келтирган экан, Матто ва Лука келтирган Аҳдлардаги шажарага на ҳожат? Эҳ-хе, мазкур Аҳдларда бу каби чалкашликлар бисёр, қай бирини айтай!.. Биз мусулмонлар Ийсо алайҳиссаломнинг пайғамбарлигига иймон келтирамиз ва ул зотнинг отасиз дунёга келганлигига шак-шубҳа ҳам қилмаймиз. Чунки бизга Оллоҳ таолонинг бир сўзи кифоя: «Албатта, Ийсонинг (отасиз туғилишининг) мисоли Оллоҳ наздида Одамнинг мисоли кабидирки, уни тупроқдан яратиб, сўнгра «Бўл?» деди. Бас, у (жонли) одам бўлди.» («Оли Имрон» сураси, 59-оят) Зеро Ҳазрати Ийсо алайҳиссаломни ҳақиқий макомларида улуғлаган, ул зотнинг пок номларини ҳар хил бўлмағур тухмату бўҳтонлардан асраган ҳам Исломдир, буюк Қуръони каримдир! -Хайём сўзини тугатиб, куйига боққанча сукутга толди.

Артур эса бутунлай бўшашиб, инон-ихтиёрини Хайёмнинг сўзларидаги ҳақиқатга ва эҳтимолки унинг ўзига топширгандек итоаткорона бош эгиб ўлтирарди. У аини дамда бирон сўз айтмоққа қодир эмасди, Хайёмнинг сўзларидан сўнг шунга амин бўлдики, энди Қуръонни, шариатни астойдил ўрганмоғи лозим экан. Ҳеч йўқ баҳсда тенг бўла олмақ учун ҳам ўрганмоғи шарт. Шул боис ҳозир у фақат ва фақат танҳо қолмоқни, шуурини қамраб бораётган фикрлар талошини филҳол тиндирмоқни истарди. Шул боис Хайёмга аста бош ирғаб «афу этгайсиз» деди-да, охиста қадамлар ила хужраси сари йўл олди.

Хайём эса ўрнидан туриб, унинг ортидан хижолат ила қараб қоларкан, «бечора роҳибнинг дилига озор етказдим», деган андиша юрагига тиф янглиғ санчилмоқда эди. У ўзини билағон фаҳмлаб кўп гапириб қўйганлигидан ва бу ила етук бир олим зотнинг олдида одобсизлик қилибгина қолмай, ваъзхонлиги ила ўз кўнглининг тиниқ оинасини ҳам хира торттирганлигидан ростмонасига афсусланарди. «У сенга ўн-ўн беш яшар боламидийки унга дарс берсанг, ақл ўргатсанг», дея ўзини гадабларди. Бу ҳам етмагандек, ёлғон ҳам сўзлади ва бу ила ўзини кўз-кўз этмоқни истади. Юлдузларни фақат «Саҳих»да айтилганидек, яъники йўл кўрсатувчи сифатидагина ўрганар эмиш. Ёлғон бўлса шунчалар бўлар ахир. Кунларни тунларга улаб, юлдузларнинг инсон тақдирига, кунлару ойлар ҳисобига ва умуман заминга таъсирини ўрганганини, ул осмон зийнатларининг сиру асрорларини билишга уринганлигини ҳамда мудом ўз қисматини юлдузлар ила боғлаб келаётганлигини наҳот унутди?! Ундай пайтларда бу юмушининг гуноҳ эканлигини ва ҳатто гуноҳ ва савоб тушунчалари ҳақида мутлақо ўйламас, фақат илм ила машғул бўлар эди-ку! У сон-саноксиз юлдузлар аро ва умуман чексиз бул коинот бағрида яратганнинг башар қисматига доҳил не-не сирлари, ҳикматлари яширинганлигини жуда яхши билади. Шунинг учун ҳам юлдузларга тобора ёвуқ келмоқни тилайди...

Юлдузлар!.. Юлдузлар!..

Ер айланади, Ой, Күёш ва бошқа барча ҳилқатлар айланади. Яъниким бутун коинот ҳаракатда, айланади. Демак, айланаркан... Аёнки, бирваракай чарх ургувчи хилқатнинг ўртасида гирдоб, яъни туйнук ҳосил бўлади. Ё Парвардигоро! Танҳо олим зот! Балки у парда ила башар назаридан пинҳон этган ўзга оламига ана ўша туйнук орқали олиб ўтар? Икки оламини боғловчи узв шу туйнук бўлса ажабмас...

Хайёмнинг хаёли бўлинди-ю тагин роҳиб Артурни эслади. Бир мусофир, мазлум кўнглини ранжитдим, дея ўйлади надомат ила. Ул бечоранинг олдида билағонлик қилмоққа не ҳожат эди? Унинг икки оташ орасинда жизғанақ бўлиб юрганлигини биларди-ку ахир! Унга иймондан сабоқ бермоқ истади. Рост, иймон буюк неъмат, Оллоҳ таолонинг улуғ инъоми, у ўзи суйган бандаларгагина иймон ато этади. Бироқ у барча учун битта, ягона эмасми? Фақат Унга элтувчи йўллар турфа, кўп. Демакки, ўша йўллардан танҳо Яратгувчига интилган барча-барчани тушунмоқ, асрамоқ лозим. У гоҳо девонаваш кўйга тушиб, хос йўл ахтарган дамларида, бошқа бировнинг тушига ҳам кирмагувчи фикр- ўйларни бошидан ўтказди. Қандай ибодат қилмоқнинг, дея осийона фикрларга берилади у, не маъноси бор-турибми, ўтирибми? Мақсад-

Оллоҳ ва унинг раҳматига умидворлик экан, ибодатнинг шакли муҳим эмас-ку! Пок руҳ, пок тан бўлса бас, ахир! Ё Оллоҳим, мен ижод қилганимда ёхуд бирон севимли, нафли юмушимни бажараётганимда бисёр ибодат қилаётгандек туюлавераман, наздимда. Зеро сидқидилдан меҳнат қилмоқ ҳам ибодатку, ё Соҳиб Адолат!.. Не баъд ўйларни қиладурмен?! Ўзинг кечиргайсен, Оллоҳим!.. Муҳтарам Артурни каттик ранжитдим, мен дилозор банда.

Риндонийнинг ижозат сўраш маъносидаги томоқ кириши унинг хаёлини бўлди.

-Маликамининг канизаклари хузурингизга кирмокни тилайдур, хоҷам. -деди Риндоний таъзим ила.

Хайём юз-кўзини кафти ила бир-икки ишқалади ва сергак тортгандай бўлди. Сўнг,

-Олиб киринг. -дея амр этди.

Орадан ҳеч қанча муддат ўтмай, шоирнинг қошида таъзим ила гўзал бир канизак турарди. У канизаклар либоси бўлмиш яшил қабода эди, бошидаги оқ ҳарир рўймол устидан пешонабанд таққанди.

-Маликаи олиялари сизга нома йўлламиш. -У думалоқланган қоғозни тавозе ила Хайёмга узатди.

Хайём номага бир қур кўз югуртириб чикди-да, канизакка «маъқул» дегандай бош ирғади ва шу ила унинг кетмоғига ижозат ҳам берди.

Канизак тез-тез юриб, пастга-расадхона ҳовлисига тушиб, бўсағага етганда Полвонни етаклаб келаётган Микоилга рўбарў бўлди. Улкан маҳлукни кўриб, ҳам ҳайрат, ҳам кўрқув оғушида тош янглиғ ўрнида қотди.

-Кўркмангиз!-деди Микоил айикни ортига олиб. -Полвон соҳиби жамолларга хуруж этмагай. -У маънодор жилмайиш ила шундай дегани замоно Полвон бир ириллаб кўйди. Бундан канизак баттар кўрқувга тушди, аммо Микоилнинг мулойим боқиб турган, оташли нигоҳига кўзлари тўкнаш келиб, хиёл хотиржам тортди.

-Исмингизни сўрайдур.-деди мудом жилмайиб, Полвонга ишора қиларкан. -Бунинг оти Полвон, меники эса Микоил.

Энди канизак бутунлай ўзига келиб олганди. Шул боис йигитга ҳар не дилни ўртаб юборгувчи нозли нигоҳ ила бир қараш қилди-да, «Лайли!» деди ва шаҳар томон чопа кетди...

Тўққизинчи боб

Канизак келтирган нома Султон Маликшоҳнинг суюкли завжаси- Мовароуннаҳр ҳукмдорлари Қорахонийлар наслидан бўлмиш Зухра (Туркон) Хотундан эди. Малика мактубида Хайёмни бисёр мутавазелик ила ўз саройига таклиф этганди. Номани ўқиди-ю шоирнинг юрагини хижиллик қамради, руҳияти хира тортди. Маликанинг маъноли қарашларини эслаб, эски гумонлари кучайди, шуурига маҳзун бир хавотир соя солди. Бироқ малика барибир Малика эди, у ҳам соҳиби фармон бўлиб, султонники каби унинг ҳам амри вожиб эди. Шул боис айтилган вақтда унинг хузурида қойим бўлмоғи шарт.

Эртаси кун чашшоҳга яқин Микоилни эргаштириб Туркон Хотуннинг қасри сари йўл олди. Мекоилни шерик қилмоғига сабаб-бир йўла сарой кутубхонасига кириб, анчадан буён мутолаа этмокни ният қилгани китобларни олиб қайтмоқ ҳам эди. Қолаверса, Микоилнинг бусиз ҳам Хайёмга эргашмоғи тайин эди. Чунки вазири аъзам шоирнинг Микоилга бўлган меҳрини ва бу айикмонанд айикбознинг ўз хоҷасига нисбатан самимий муҳаббатини туйиб, уни пинҳона Хайёмнинг жонига посбон этиб тайинлаганди. Лекин бу юмушни ўта яширин бажармоғи лозим эдики, акс ҳолда шоирнинг ранжида бўлмоғи ва қарши турмоғи аниқ эди.

Маликанинг қасри султон саройига туташ эди. Таъбир жоиз бўлса, Туркон Хотуннинг саройи ҳам безаклар борасида султоннинг саройидан қолишмасди. Фақат маликанинг саройи бир қадар чоғроқ бўлиб, чин саройга муҳташамликда ён берарди холос. Бироқ девору

шифтлардаги накшлар бекиёс нафис бўлиб, кўпрок алвон ранглар ишлатилганди ва бу кўзларни камаштирарди. Ул накшларга дуру жавохирлар, ёкутлар ҳам кадалганди. Шифтдаги кандиллар ҳам ниҳоятда накшин ва маҳобатли эди. Уларга ўрнатилган шағамлар мазкур кандиллар учун махсус тайёрланганди.

Малика саройида оҳиста қадамлар ила елиб-югургувчи канизаклар бисёр эдилар. Хосхона бўсағасида икки басавлат ҳабаш кул кўлларини кўксида қовуштириб турардилар. Саройбека Хайём ва Микоилни кутиб турмоққа ундаб, ўзи маликанинг изини сўрамоқ учун ичкарига кириб кетди. Орадан пича муддат ўтиб, саройбека чикиб келди-да, тавозе ила Хайёмни ичкарига таклиф этди. Шоир Мекоилни ўша ерда қолдириб, хосхонага кирди-ю хира алвоний тусдан кўзлари қамашиб, бир лаҳза ўзини йўқотди. Бу жой худди гўшангани эслатар, шунинг учун шоирнинг қалби ҳам илк бора ўз келинчагига ёвуқ келаётган кўёв мисол дуқирлаб кетди. Шундагина у бу маликанинг чин фароғатхонаси, яъниким ишратхонаси эканлигини фаҳмлади ва шунинг асносида ўзини тутиб олишга уринди. Нигоҳи равшанлашиб, рўпарасига синчковроқ разм соли: ҳарир парда ортидаги тахтиравонда оппоқ фарқуларга чулғаниб, малика ўлтирарди. Икки ёнидаги икки канизак елпигич елпиб турар ва ундан пайдо бўлган ожиз бир шабода ҳарир пардани билинар-билинемас тўлқинлантирарди.

Хайём хиёл бош эгиб, салом берди.

-Хуш келибсиз, эй, шоирлар султони!-деди малика тантанавор ва шунингдек, титроқ овозда. У бу хитобини айтarkan, ҳаловатсиз бир кўйда силтаниб ҳам кўйди. Бу орада икки ёнида бош эгиб турган канизакларга ишорат қилган эди, улар ҳарир пардани икки томонга қайириб кўйдилар.

Ана энди малика тахтиравонининг бутун ҳашамати ва унинг ҳусну жамоли бир варакай намоён бўлиб, шоирнинг кўзлари тинди. Қорахонийлар наслидан бўлмиш бу навжувон чиндан-да соҳибжамол эди. Унинг оқ пушти юзи, қора қайрилма қошлари, кишига қаттиқ тикилгувчи ва қорчўғлари чуқур-чуқур кўринган жухудий кўзлари ростдан ҳам жон олғувчи эди. Малика Бухоро-Мовароуннаҳр ҳукмдори Шамс ул Мулкнинг синглиси эди ва шунинг учун ҳам унинг бутун жисму саъйидан аслзода хотинларга хос кибру ҳаво, ғурур ҳамда такаббурлик ёғилиб турарди. Шул боис ҳам у ўзини салжуқий султоннинг бошқа хотинларидан анчайин юқори кўрарди. Айниқса, салжуқий малика Зубайда Хотунни орқаваротдан «зоти паст» дея таҳқир этарди. Унинг султонга нисбатан эркин муомалотда бўлмоғининг сабаби яна шунда эдики, айна дамда Мовароуннаҳрнинг тасарруфини олиб келаётган ҳокон Шамс ул Мулк султон Маликшоҳнинг опасига уйланган эди. Султоннинг Бухорога юриши қолдирилганлиги аввало Боғдод шайхулислонининг аралашуви ва вазири аъзам Низом ул Мулк жанобларининг тадбири туфайли бўлса, шунингдек, малика Туркон Хотуннинг эрига таъсирига ҳам боғлиқ эди. Илло қариндошлик ришталари ҳар ишда ўз ҳукмини имкон қадар ўтказиб келарди.

Шоир маликанинг ишорати ила рўбарўдаги накшин ором курсига омонат ўлтирди. Канизаклар олтин аёқда салқин гулоб тутдилар. Хайём муздек аёқни тутгандан сўнггина бутун вужуди олов янглиғ ёнаётганлигини фаҳмлади. Нафас олишини енгиллатмоқ учун кўйлагининг ёқасини бироз бўшатди. Гулобдан хўплади. Яхдек ҳузур бағрини ёқимли сийпалаб ўтди.

Нигоҳи ила шоирни тинимсиз таъкиб этаётган малика унинг аҳволидан бохабар эди. Шунинг учун уни баттар исканжага олмоқни ихтиёр этди:

-Нечукким бизнинг ҳолимиздин хабар олмоқдин қочадурсиз, эй, юлдузлар ҳокони?-деди малика маънодор табассум ила.

Хайём ўзини қўлга ола бошлади.

-Маликам ихтиёр этсалар, биз каби кулларини ҳар дафъа оёқлари остида кўрурлар.

Шоирнинг гапидан малика аёлларга хос ёввойи бир ҳузурни ҳис этди, бироқ бу кечмишини сир тутмоққа уринди.

-Сизни чорламоқдин муродимиз, ситамгар кўнгулларимизни гоҳо-гоҳо шеър файзи ила

сарафроз этмоғингизни ўтинмоқдир. Зеро сизнинг ҳикмату... -малика бир тўхталиб, маънодор томоқ кириб кўйди- ишк сеҳрига тўла рубойларингизга ошиқлиғимиз чиндур. Назму мусиқий базмларимизга таклиф этсак, раддингиз бўлмасму?

Шоир ўнг қўли кўксида хиёл бош эгиб, деди:

-Маликамнинг ихтиёрлари биз учун вожибдур, бироқ бунинг учун аввало давлатпаноҳимизнинг фарз ижозатлари жоиздур. -Хайём маликанинг нозик жойидан тутди ва гўё ғолиб бўлгандек туйди ўзини.

Аммо Туркон Хотун уни зоҳиран сўзамоллиги учун табассум ила олқишлаган бўлса-да, ботинан бағридаги хусуматнинг қаро қасрига яна бир мустаҳкам тош қўймоқда эди...

Бу маҳал хосхонанинг даҳлизида хожасининг чиқишига интиқ турган Микоил сарой юмушлари ила елиб-югураётган канизак Лайлига рўбарў келди. У Микоилни кўрди-ю кўзлари чакнаганча тўхтаб қолди. Айни дамда шодликданми, кўркувданми ва ёки ишқданми, қаттиқроқ дукурлай бошлаган юраги басавлат йигит ўзининг қисмати эканлигини сезиб турарди.

-Хуш келибсиз! -деди қиз кўзларини олиб қочиб, бош эгаркан.

-Оллоҳнинг карамини қаранг... -деди Микоил қувончдан яйраб, -Полвон туни билан исмингизни такрорлаб чиқди, Лайли!

Қиз гап айиқ ҳақида бораётганлигини дарров фаҳмлади ва йигитнинг ҳазилиги ҳузурбахш бир эркалаш ила жавоб берди:

-Сизчи? Сиз эсламадингизми исминми?

Йигит ўртанди:

-Исмингизни жонимга нақш этмишмен, Лайли!.. Сизни кўрмоққа имкон...

Лайли унинг гапини бўлди:

-Сизнинг бу ерга келмоғингиз хавфли. Имкон етгач, ўзим сизни топурмен!..

Қиз уни тарк этди.

Шу пайт ҳаллослаганча бир мулозим пайдо бўлди.

-Умар Хайём ҳазратлари шундадилар?-дея сўради у Микоилга боқиб. У Микоилнинг Хайёмга доҳил эканлигини билармиди ёки шошиб қолганидан унга мурожаат этдими, англаш мушкул эди.

-Маликамизнинг ҳузурдалар. -таскинловчи оҳангда жавоб берди Микоил.

Мулозим Хайёмнинг зудлик билан Низом ул Мулк ҳузурига бормоғи лозимлигини хабар қилгани келганди. Яхшики, шоир маликанинг ҳузурда узоқ қолмади. У ердан чиқди-ю Микоилни эргаштириб, вазири аъзамнинг қасри сари югурди. Чунки соҳиб девоннинг чопари бир жиддий ҳодисот рўй берганлигига ишорат этган эди. Филҳақиқат, Хайём вазири аъзамнинг ошённи сари кириб келганида у рангпар бир аҳволда чўзилиб ётар, тинмай кўксини ишқалаб, оҳ урар ва ўкчирди. Ёнида бир чухраси идиш тутиб, чўнқайиб ўлтирар, уч мулозим эса (табиблар шекилли), вазир шундай амр этганиданми, берирокда юзларида хавотир ила тик туришарди.

Хайём шошилинич бир шахд ила вазири аъзамнинг ёнига чўнқайиб, унинг билагидан тутиб, томирига бармоқ босди.

-Не бўлди, ҳазратим?!-дея сўради титроқ овозда ва унинг ранги қочган юзига сарасоф солди.

Вазирнинг кўзлари юмуқ, мислсиз бир оғриқми ёхуд оташданми манглайдаги тиришлар қалинлашган, оғзининг икки чети кўпиклашгандай эди. У Хайёмнинг овозини эшитиб, кўзларини қия очди ва унга умидвор назар ташлади. «Хайрият» деди ожиз сас ила ва оғир бир ўртаниб, кўзларини қайта юмди. Чамаси, у Хайёмни интиқ кутган ва ёнидагиларга ишончсизлик билдиргани боис улар боягидек алпозда турардилар.

Хайём вазирнинг заҳарланганлигини дарров фаҳмлади ва ўз эғнидаги енгил чакмонини ечиб ташлаб, тезликда муолажага киришди. Ёнидагиларга аниқ-аниқ буйруқлар бериб, чор тарафга югуртирди. Бир пасда илиқ сув, доривор гиёҳлар ва тайёр дорулар келтирилди. Хайём вазирни парда ортига олиб, табиблардан бирининг кўмагида уни хукна қилишга киришди. Аввало

ошқозонни ҳамда ичакларни ювмок лозим, сўнгра конни тозалашга киришилса ҳам бўлади. Оллоҳнинг карами боис оғу ҳали бутун вужудга таркаб улгурмаган кўринадир, чунки вазири аъзам ҳамма нарсани идрок этиб турарди. Бирок тўлғона-тўлғона ўкчир, кон аралаш кўкимтир нимарса қусарди. Ниҳоят ҳукна яқунланганда уни совуқ тер босди, кўзлари ағдарилиб, дир-дир титрай бошлади. Борки табиблик ҳунарини шуурига жамлаган Хайём энди вазирга конни тозаламоқ учун хапдори ва кетидан раддиоғу ичирди. Шу асно унинг юз-кўзларидаги терни ҳам артарди. Лекин вазири аъзам зир какшаб қалтираётганидан бир муддат саросималаниб, кўрқди. Орадан ваҳмага йўғрилган маълум фурсат ўтгач, беморнинг титроғи майинлашиб, нафас олиши текислашди.

Хайём ўзига келиб, қаддини ростлади ва «Оллоҳга шукур!» деди хўрсиниб. Шундагина ўзи ҳам жикқа терга ботганлигини сезди ва енги ила манглайини артди. Чиндан ҳам хавф чекиниб, хастанинг аҳволи умид бахш эта бошлаганди. Хайём ўрнидан туриб, ёнидаги кишиларга юзланди.

-Не воқеа рўй берди?-дея сўроққа тутди уларни.

Табиблар ва кейинроқ кириб келган вазирнинг надимлари бир-бирларига боқиб, кўз уриштириб олдилар.

Ибн Баҳманёр жаноблари келиб эди... -дея сас берди ваниҳоят улардан бири.

Ибн Баҳманёр деганлари девоннинг нуфузли мансабдорларидан эди. Шунданми, Хайём фожеани фаҳмлагандай бўлди-да, дарҳол султон ҳазратларига хабарчи йўллади ва соқчибошига Ибн Баҳманёрни тутиб, ҳибсга олмоқ ҳақида фармон берди.

Хайём бироз тин олгач, пешин намозини ҳали ўкимагани ёдига тушди. Вақт асрга яқинлашиб қолган, намозни қазо қилмасдан адо этиб олмоқ лозим эди. Рўбарўсида хизматга шай турган надимлардан бирига вазири аъзамни топширди-да, таҳорат олмоққа шошилди.

Номи бутун Хуросону Мовароуннаҳрга ёйилган вазири аъзам Абу Али Ҳасан ибн Али ат Тусий Низом ул Мулк ҳазратлари ҳозир ожиз бир суратда чалқанча ётар, энди унинг юзидаги аянч, азият излари чекинган, хотиржам кўз юмиб, ором оларди. Умр бўйи илм-маърифатга, давлат ишларини такомиллаштирмоққа интилиб яшаган бу зот чинакам донишманд, соҳиби ҳикмат одам эди. Бу унинг юз-кўзида шундоққина зоҳир этиб турар, унда кишиларни ўзига тортувчи бир хислат, илоҳий инъом мужассам эди. У эллик беш ёшларни қоралаб, умр шоми сари борар, бунинг устига тоат-ибодат ва илмнинг файзиданми ёхуд қалбидаги нурнинг аксиданми, анча нуроний кўринарди. Ўз замонаси учун анча мукамал давлат идорасини яратган, «Сиёсатнома»дек тарихий китоб ёзган, ҳатто Низомия мадрасасида толиби илмларга сабоқ берган вазирнинг болалиги анчайин муҳтожликда кечганди...

Вазири аъзамнинг падари бузруквори қадим Туснинг олийнасаб кишиларидан бўлиб, тақдирнинг ёзиғи боис камбағалликка юз тутган эди. У узоқ йиллар Хуросоннинг Ғазнавий ҳукмдори даргоҳида хизмат қилганди. Саройда ўрта бўғиндаги мансабдор бўлганлигидан топган-тутгани оиласини таъмин этмоққа зўр-базўр етарди. Волидаси у ҳали сут эмди бўлган пайтдаёқ оламдан ўтган, шўрлик болакай фақатгина ота меҳрига қаноат қилмоққа маҳкум эди. Бироқ Оллоҳ таолонинг карами бекиёс, ҳикмати мўл, яъни у меҳрга ташна бу норасидага илоҳий бир истеъдод, нодир қувваи ҳофиза ато этган эди. Шунинг учун у илмга жуда эрта чексиз меҳр кўйди. Арабу форс тилини мукамал ўрганди, энг нодир китобларни мутолаа қилди. Айниқса, фикҳ ва ҳадис илмларида бекиёс бир даражотга мушарраф бўлди. Унга омад эшиклари кетма-кет очилиб, тақдири табассум ила боқа бошлади. Хуросон шаҳарларини кезар экан, иттифоқо Ғазнага келиб қолди. Бу ерда бир зодагон ила танишгач, у туфайли Балх ҳокими Муҳаммад Довуднинг даргоҳига етиб, унинг омили (олик-солик ишлари билан шуғулланувчи мансабдор) ихтиёрида хизмат қила бошлади. Муҳаммад Довуд кейинчалик салжуқийлар султонига айланган Алп Арслоннинг падари эди. Бу даргоҳда у ўз илму салоҳияти ила назарга тушди, валинеъматининг ишончини қозонди ва моддий аҳволи яхшилана бошлади. Асли илму

маърифатни суйган омил умр адоғида садокатли ходимини шаҳзода Алп Арслон хизматига тавсия килди. Кекса омилнинг садокатига инонган Алп Арслон ўз юмушларининг тасарруфини Низом ул Мулкка топширди. Сўнгрот эса уни ўз вазири этиб тайинлади. Алп Арслоннинг амакиси султон Тўғрулбек оламдан кўз юмгач, Алп Арслон тахтга ўтирди ва султонлик тожини кийди. Низом ул мулкни эса вазири аъзам даражасига кўтарди. Кун этиб, султон Алп Арслоннинг ҳам казоси етгач, у ўғли Маликшоҳга султонликни васият қилди ва ўғлининг тақдирини донишманд вазирига топширди. Шу-шу салжукийлар сулоласининг маърифатпарварлиги ва кекса вазирнинг илму тадбиркорлиги боис бу туркий салтанат кун сайин яшнаб, куч-кудратга тўлиб бормокда. Лекин...

Мана, энди у ожизу нотавон бир ахволда тўшакка миҳланиб ётибди. Бир неча соат давом этган жон талвасаси уни толиктирди, йикитди. Аввало Оллоҳ таборака таолонинг меҳрибончилиги ва сўнгра шоиру табиб Умар ибн Иброҳимнинг сидкидил тадбири ила омон колди. Айна дамда у жон талошида бой берган тан кувватини тиклагувчи уйкуда. Ҳозир ҳеч нарсани ўйламайди ва ўйламокка имкони ҳам йўқ. Лекин ҳали ўзига келиб, шуури тиниклашгач, изтиробли бир хаёлга тушмоғи аниқ: ё, алҳазар! Бани башар ёвлашмоқдин, бир-бирига хусумат этмоқдин қачон толаркин, тинаркин-а?! Бутун умрини мана шу одамларнинг тинч ва тўкин яшамоғи, кентларнинг обод бўлмоғи учун сарф этаётган бунингдек эзгулик талаб банданинг ҳам шунчаликка боргувчи ғаними бўлса-я! Ибн Баҳманёрнинг бадният эканлигини хуфиялар орқали хур тугул биларди. Бирок бунчаликка борар деб ўйламаганди. Султоннинг иниси Муҳаммад Такаш ва шоирлар амири Қазвиний ила бул кимсанинг пинҳона мажлислари бўлиб турмоғидин ҳам бохабар эди. Лекин буни ҳасаднинг азалий ғимирлашлари, оддий фисқу фужур-да, деб ўйларди. Энди эса янглишганига ақли этиб турибди. -Ҳа, ҳаммасига сабаб-султон Маликшоҳ ила яқинлиги, олампаноҳнинг унинг сўзига кўпда ён босмоғи. Бу одам боласининг феълида бор-икки оқил бирлашса, чин ишонч ила баҳамжихат иш олиб бормокка киришса, уларга қарши қора кўнгил кимсаларнинг бир неча жамоатлари пайдо бўлади. Шундай экан, султон ила вазирнинг самимий дўстлигини кўролмаганлар неча-нечалаб бўлмоқлари мумкин ахир! Вазири аъзам қанчалар доно бўлмасин, барибир у ҳам оддий банда эди ва шунинг учун бу адоватларга икки вилятдаги ҳоким ўғиллари ҳам боис эканлигини хаёлига келтирмасди. Бандага хос бўлган бу худбинлик унингдек доно зотни ҳам чалғитмоғда эди. Филҳақиқат, унинг жами ўн икки нафар ўғли бўлиб, уларнинг иккиси икки вилоятда ҳоким, қолганлари ҳам саройдаги нуфузли мансабларни эгаллаган эдилар.

Ибн Баҳманёр эрталаб вазири аъзамнинг ҳузурига кирмоққа ижозат сўради. Балхда ҳокимлик қилаётган тўнғич ўғлига доҳил гапи борлигини рўқач қилди. Ибн Баҳманёр ҳузурига кириб, ўлтиргач, соҳиб девон кун иссиқ бўлганидан муздек шарбат келтирмоқни буюрди. Энди билса, бу иши Ибн Баҳманёр учун айна муддао бўлган экан. Аслида-ку оғуни у солганлигини кўргани йўқ, бу шунчаки қалб сезгиси, аниқроғи, гумон эди холос. Ибн Баҳманёр чиқиб кетгач... У ўғли ҳақида нималар деди?! Бирон нарса дедими ўзи?! Ҳеч нарса айтгани йўқ, муддаоиси ҳосил бўлгач, қочиб колди чоғи. Кейин эса... Йўқ, ҳали у баттол чиқиб кетмасидан аввал вужуди оловлана бошлади. Ё фалак! Бу ғаддор хусумат деганлари қачон чархинг остида қолиб, яксон бўларкин?!..

Хайём намозни адо этиб қайтганида вазири аъзам мудом осойишта уйкуда эди.

-Кўзғолмадиларми?-сўради уни кўриб ўрнидан кўпган надимдан ва беморнинг ёнига чўкиб, манглайига кафтини босди.

Султон Маликшоҳ ошқора хавотир ила шошиб кириб келганида Хайём ҳамон ҳаста вазирнинг ёнида ўлтирарди. Султоннинг ортидан иниси Муҳаммад Такаш ҳам кўзларида саросима ила эргашиб келганди. Олампаноҳни кўриб Хайём ўрнидан кўпди ва ўзини четга олиб, кўл қовуштирди. Ташрифи муборакни сезган вазир ҳам кўзини очди ва ўрнидан турмоққа уринди. Султон эпчиллик ила унинг ёнига чўкиб, елкасидан аста босди.

-Азият чекмангиз, устоз!-Султоннинг меҳри товланганидан овози титраб кетди. -Аҳволингиз дурустми?.. -деди у беихтиёр донишманд вазирининг ранги кочган юзига боқаркан, сўзини йўқотиб.

Вазирнинг куруқшаган лаблари тамшаниб, ожиз ва хорғин овози эшитилди:

-Шукур, олампадох!.. -У сўзини давом эттиролмади-да, юзи аянчли тиришиб, табассум ясашга уринди.

Султон саволли назар ила Хайёмга боқди.

-Вазири аъзам жанобларини оғулашибди, олампадох. Келганим ҳамоно зарур тадбирларни қўлладик. Иншооллоҳ, хавф чекинди. Оғунинг асли набототдин экани боисми, хавф осонрок даф бўлди. Чунки гиёҳдин олинган оғу заиф бўлур. Худо хоҳласа, бир-икки кунда оёкка турғайлар... -Хайём бор гапни султонга тезрок етказмоқ учун мухтасар сўзлади.

Олампадох кўзларини юмиб олган вазирга яна бир бор назар ташлади-да, отилмокка шайланган ғазаб ўтини босмоқ учун тишлари орасидан деди:

-Ким?!.. Оғуни ким солибдур?!..

Хайём Султоннинг сўроғига унинг овозига аксил ўларок вазминлик ила жавоб килди:

-Озгина фурсат бурун ҳузурларига Ибн Баҳманёр кирган экан...

-Тутдиларму?!.. -султон шоирнинг гапини бўлиб.

Хайём бунга тайёр эди, шул боис эсанкирамади:

-Соқчибошига тутмокка фармон бердим.

Султон вазири аъзамнинг устидаги гулдор чойшабни меҳрибонлик ила тузатган бўлиб, шахд ўрнидан турди. Ёш салжукийзода султоннинг кони чинакамига кўпирмокда эдики, кўзлари ғазабдан ёниб, тишлари ғижирлаб кетди. Филҳақиқат, айнаи дамда навжувон ҳукмдорга ёшлик ўз ҳукмини ўтказар ва у вазминликни фаромуш этмокда эди. Ғазабдан хайкирмоғига ҳаста вазирнинг оромини бузмаслик истаги монелик киларди холос.

-Зудликда бош табибни бунга чорланғиз! У бошлик барча табиблар шунда огоҳ турсинлар. Вазири аъзамнинг сихатидаги ҳар не ўзгаришдин мени хабардор этсинлар!-дея амр этди султон.

Шу пайт шахдам сарбозий одимлар ила соқчибоши кириб келди ва султон қошида тиз чўкиб, бош эгди .

-Сўйла!-деди султон шошиб, унинг ижозатсиз бир сўз айтмаслигини билганидан.

-Фармонга биноан Ибн Баҳманёрни банди этдик, олампадох!

Султон Хайёмга қайрилиб.

-Нариги хонага ўтайлик!

Улар вазири аъзамнинг кўринишхонасига (кабулхонасига) ўтганлари ҳамонок чухралар султон учун оромкурси ҳозирладилар. Ҳукмдор ҳам айнан шуни хоҳлаганди-аклга эрк бермок учун не қилиб бўлса-да, ғазабини синдирмоғи лозим эди. Бунинг машойихлар эътироф этган бирламчи тадбири эса ўлтирган бўлсанг кўпмок, турган бўлсанг ўлтирмак ва калимаи илоҳий ила лаъинга хайр бермокдир. Оромкурсига ўлтириб, ишорат этгач, микти жуссали Ибн Баҳманёрни олиб кирдилар. Унинг думалок кўзлари олазарак боқар, бироқ уларда кўрқув сезилмасди.

-Не номакбул нимарсани танаввул этдинг, сакбачча?! -ғазабнок бир овозда сўради султон.

Кўлларини ковуштириб, итоаткорона бош эгган Ибн Баҳманёр ер остидан ғўлдиради:

-Муборак сўзларингизни англамокдин ожизмен, офтоби олам.

-Муғомбирлик нафсиз. Қилмишинг айён. Вазири аъзамда не хусуматинг бор эди шуни билмок истайдурмен.

Ибн Баҳманёр жим тураверди.

-Гапир, ножинс!.. -дея хайкирди султон.

Ибн Баҳманёр яна жим.

-Унинг бошига сакнинг кунини солинғиз, токи хиёнатини бўйниға олиб, ғаламис

шерикларининг номларини ҳам ошкор этсун! Олиб чикинг!..

Ўнинчи боб

1

Султон бу тунни ҳар васлида уни лаззат ва шунингдек, тушуниксиз бир ваҳмга ошно этгувчи малика- кўҳна Бухоро гўзали Зухра Хотун оғушида ўтказди. Малика чиндан ҳам ҳусну латофат, нозу карашма ва ҳатто навкирон султонни олов-оташ бағрига солмиш шахват, яъни ишк ўйинлари борасида ҳам беназир эди. Бу албаттаки тождор ҳазратларини бефарк колдирмас, кўпинча окшомларини унинг тўшагида ўтказмоққа ошикарди. Бирок султон ёш бўлишига қарамай ўз ҳаддини ҳам биларди, яъни изму ихтиёрини ожизалар илкига бериб қўймоқликдан сақланарди. Бу борада отаси васият қилган устози Низом ул Мулкнинг насихатларига амал қилмоққа уринарди. Чунки бутун умрини илмга, ободлик ва эзгуликка сарф этаётган вазир ҳар бир юмушга киришмоқдан илгари узоқ ўйлар, машойихлар айтганларидек-етти ўлчаб бир кесарди. Шул боисми, камдан-кам адашувга, хатоликка йўл қўяр ва султон ҳам унинг йўриғига юриб, ҳали шу дамгача афсус-надомат чекмаган. Қолаверса, вазири аъзамнинг юз-кўзида, сўзида ва умуман бутун хатти-ҳаракатларида ажиб бир илиқлик, кишини ўзига тортгувчи, эҳтимолки, ўзига ишонтирувчи, охир оқибат ўз ортидан эргаштирувчи тажаллийми ёхуд сеҳрми мавжуд эди. Айни шу сеҳрми ва ёхуд бошқа нимарсами, унинг ғанимларига ёқмасди, ҳатто ундан кўркардилар. Султонни сеҳру жоду ила ўзига банди этиб олган, йўриғига солган, дея ёзғирардилар. Султоннинг соҳиб девонга нисбатан ота мерос самимий меҳрини, ҳурматини ва иккисининг ораларидаги дўстликни тушунмоққа улар кодир эмасдилар. Чунки бу кўҳна дунё шундай яралган. Унда иймон аҳлининг бирлашмоғи, якдил бўлмоғи азал-азалдан мушкул, жамики яхшилиқпешалар якка-якка ҳолда изтироб оғушидалар. Ҳа, азали шундай. Аксинча, шайтони лаъин қавмидан бўлмиш иймонсиз кимсалар эса жуда-жуда осон эшлашадилар, бир лаҳзада бошлари бирикиб, тил ҳам топишиб оладилар. Ёш султон мана шу жумбокни ечмоққа ожиз, худди шу савдонинг изтиробидан доғда. Адоватнинг қўллари узун, тирноқлари ўткир, бир зум эҳтиётни унутсанг, вужудингни тилка-пора қилади. Унинг қошида тождорларнинг ҳайбату виқори ҳам ҳечдир. Агар акси бўлганида, ул хусумат аҳли султоннинг энг яқин кишисига, пинҳона пири муршидим деб қўл бергани донишманд зотга тиш қайрармидилар?! Надоматким, уларнинг бу қилмишлари биринчи бора ҳам эмасдики, ҳукмдор уни ҳамиша ҳис қилиб яшарди. Во дариғ! Ахир на унинг, на вазири аъзамнинг бошқаларга, аниқроғи, аёнларга асло ёмонлиги йўқ-ку. Наҳотки дўстликнинг, чин биродарликнинг, яхшилиқ қувватланмоғининг сийлови шу бўлса?!..

Султон Маликшоҳ гўдаклик чоғлариданоқ падари бузруквори Алп Арслон ҳазратларининг ва у кишининг хоҳиш иродасига биноан Низом ул Мулк жанобларининг назоратида бўлди. Ҳа, у салжуқий султон буюк Алп Арслоннинг забардаст билаклари, кескир қиличи соясида ҳамда буюк Низом ул Мулкнинг тафаккури, илми дониши таъсири остида улғайди. Айнан шундай! Эҳтимол у ҳам шамшир кучига зўр бериб, тафаккур нуридан бебахра бўлганида бу адоватлар бўлмасмиди. Чунки қаттиққўл отаси бу каби пинҳоний сўғишларга мутлақо йўл бермасди, ҳар не бўлса қилич ила бостиради. Балки у илмга ҳурмати боис юмшоқ кўнгил бўлиб ва шунинг учун ҳам ғаламис кимсалар ғимирлаб қолгандирлар? Не қилсин, у ҳам барча мушкулотларни қилич ила ҳал этсинми? Унда қураётгани бу расадхона, бу масжиду мадрасалар конга ботмайдими? Бир карашда жуда оддий туюлган бу ўйлар, ҳал қилиниши, айниқса, ҳукмдор учун, осон кўринган бу мушкуллар кишини чиндан-да азобловчи эди.

Маликанинг васлидан хушнуд қайтган султон миясига туйқус урилган бу хаёллардан сўнг тақи тундлашди. Малика ҳақиқатан султоннинг кўнглини овлашга уринди, бу сафар ҳам

киёссиз лаззат оғушига ғарк этди. У икки ўғлини ёшига етмай тупрокка топширгач, юрак олдириб кўйганди. Беш ёшга тўлган якка-ю ёлғиз ўғли-шаҳзода Маҳмуд унинг танҳо умид юлдузи эди ва у мана шу умид юлдузининг сўнмаслиги, само узра баралла нур сочмоғи эригасултон Маликшоҳга боғлиқ эканлигини жуда яхши биларди. Гўзал маликанинг султон кўнглига йўл изламоғига, унинг ишончини қозонмоққа уринмоғига боис юксак маъволарни кўзлаган онанинг матлуби (орзу қилган нарсаси) эди. У ёлғиз ўғлининг салжуқий малика Зубайда Хотундан туғилмиш шаҳзодалардан аввал тахтга ўлтиришини, султон уни биринчи меросхўр этиб танлашини истарди. Аслида бу бахтга энг аввало салжуқий маликадан туғилмиш шаҳзодалар ҳақли эдилар. Буни Зухра Хотун ҳам жуда яхши билар ва шул боисдан ҳам султоннинг кўнглига йўл ахтарарди. Ботинан эрини саҳройи авбош (бебош) дея камситар, ўзининг кўхна Бухоро маликаси эканлигидан фаҳру ифтихор этарди, кибр ҳавосида учарди. Бироқ султон Маликшоҳ аёл зотининг макру хийласидан огоҳ эди ва шунинг учун ҳам калласидаги ўйларини бировга, айниқса, ожизаларга ошкор этмасди. Унинг кучи ҳам аслида шунда эди. Аёлларнинг давлат ишларига аралашмоғига йўл қўймасликни вазири аъзам ўргатганди. У бу борада кўплаб ҳикоят ва ривоятлар ҳам айтиб берганди. Айнан ўша ҳикоят ва ривоятлар унинг «Сиёсатнома» отлиғ китобига ҳам киритилганди. Аёллар ила маслаҳатлашмоқ аслида султоннинг Оллоҳ берган феълига ҳам бегона эди.

Султоннинг қалби хуш бир суҳбатни соғинди. Пешин намозидан сўнг киши юбориб, вазири аъзамнинг аҳволидан огоҳ бўлгач, Умар Хайёмни чақиртирди. Ўз боғида шоир ила суҳбат қуриб, кўнгил хижиллигини ёзмокни ихтиёр этди.

Султон боғ сари ўтмоғи арафасида яна бир нохуш хабарни эшитди: тўрт кундан бери зиндонда бўлган Ибн Баҳманёр кўкқисдан қазо қилибди. Хабар беришларича, ҳали унчалик оғир қийноқларга солинмаган хиёнаткорнинг бирдан жон таслим қилиши шубҳали эди. Ҳар тугул уни ўлар даражада азоблашмаган ва султоннинг ижозати бўлмагач, қатл этмокқа ҳам журъатлари етмаслиги аниқ эди. Наҳотки хиёнатчи касларнинг илдизлари зиндонгача етган бўлса-я? Банди ўз шерикларини фош этгучи бирон бир гап айтиб улгурмаганлигидан билмок мумкинки, уни ўлдиришгани чин... Султон ўйчан ва паришон киёфада улкан боғнинг нақшинкор шийпонига етиб борганда ортидаги Хайёмни пайқади. Кўришдилар. Ибн Баҳманёрнинг вафоти ҳақида Хайём ҳам эшитганди, шунинг учун султоннинг юзида зухур этган ташвиш маъносини тушунгандай бўлди. Бу эса ҳукмдор то фикрларини жамлаб олгунга қадар жим турмоғи лозимлигини англади.

Ўлтирдилар...

Боғ бисёр кўркам эди. Ҳов нарида турфа хил мевалар барқ уриб яшнаган, офтоб нурига йўғрилган яшиллик кўзни камаштиради. Берида, яъни шийпон теварагида эса хар хил тусдаги гуллар қийғос очилиб ётибди. Гулзорнинг умумрангида музаффарликка эришган қизиллик бетакрор бир гўзал манзара кашф этгандики, киши қалбига эҳтирос, туғён солмоғи аён эди. Гулзор ёқасида қад ростлаган қатор сарвлар эса гул узмокқа шайланган сулув қизларга монанд. Гул ва меваларнинг ораларига тош ётқизиблиб, текис йўлақлар қурилган. Боғу гулзор бағридан хар турфа кушларнинг сайрашлари эшитилади.

Шийпон жуда сўлим эди. Айниқса, унинг тоmidан хар тарафга бир маромда шилдираб оқиб турган сув таровати жонга ором бағишлайди. Бу сув коризлар (ер ости ариқлари) орқали оқиб келиб, шийпон томига кўтариларди ва том узра ёйиларди. Гўё шийпоннинг тўрт томонига ялтироқ ҳарир парда тортилгандай... Табиатнинг фусункор манзараси ғашланган кўнгулларга ўз таъсирини ўтказмай қолмади-султон хиёл енгил тортди. Шай турган гўзал канизаклар унинг ишораси ила хизматга киришдилар. Кенг хонтахта устидаги шоҳона дастурхон кўзни камаштирарди. Энг аввало канизаклар тутган яхна шарбатдан тотиндилар. Вужудларига хузур инди.

-Бу гал шатранж ила бошингизни тангламоқчи эмасмен, шоир. -дея жилмайди султон,-Илло

бизни ҳам шеър уюлдузларга ошно этмоғингизни истайдурмиз.

Султоннинг лутфидан шоирнинг ҳам юзида табассум балқиди.

-Бош устига, олампадох.-деди қўлини кўксига қўйиб.

-Кўнглингиз дарё бўлиб оқсун, шоир. Биз эса унда фарқ бўлайлик.

Хайём султоннинг қошида ўлтирганини унутмади, зеро у ҳукмдорлар ҳузурда мувозанатни тутмоқ лозимлигини жуда яхши англади. Шоҳлар Қуёш янглиғ-бисёр ёвуқлашсанг, куйиб қоласан, онча узоқлашсанг, яхлаб тўнасан, деган ҳикматни ўқиган, уққан эди. Шулар боис ҳамду сано учун тилига эрк берди:

-Сизнинг шону шавкатингиз тақдирингиз уммони олдида биз бир жилғамиз, ҳазратим. Сиз баҳри муҳитсиз.

Шоирнинг гапи хуш ёқиб, султон мамнун жилмайди, кўзлари қувлик ила қисилиб, бўртган туркона ёноқлари ялтиради.

-Бир шеър айтингиз, шоир!

-Менинг шоирлик даъвом йўқдир, вале бир-икки машқ этганим бор. Ҳозир эса... -Хайём бир кўзғолиб олдида, қўлини кўксига қўйиб, енгил таъзим қилди.- Рудакий ҳазратларидан бир битик айтгум:

*Дилим, тоқай «ўзим» дейсан, паршон,
Темирни урма қўп беҳуда, эй жон.*

*Дилим бир дону шиқ эса тоғ,
Нечун бир донга бу тоғдек тегирмон?*

*Келиб кўр Рудакийни, сен агарда
Кўрай дерсан тирик танники бежон.*

Хайём шеърни ўқтам бир овозда, ёқимли оҳангда ўқиди. Кўзларини юмиб, шеър оҳангига монанд тебранган султон бироз сукут ортидан «Офарин!» деди ва чуқур хўсиниб қўйди.

-Филҳақиқат, бу кажрафтор фалак одам боласининг увуқдек бошига тоғ янглиғ балоларни ёғдирғуси экан!

Хайём ўз кулоқларига ишонмади-мана шу рўбарўсида ўлтирган одам дунёни зир титратган ўшал буюк салжуқий султон Маликшоҳми ёхуд ўзгами? Бунчалар хорғин ва забун кўринмаса у?!

Бироқ султоннинг бу ҳолати лаҳзалик эди, оний бир инсоний ожизлик, олам шўришларидан хорғинлик уни шу лаҳзалар ичра маҳф этганди. Мана у яна мағрур ангорга кирди, қошлари чимирилиб, ўйчан бир ҳолатда деди:

-Ибн Баҳманёрни ўлдирибдурлар! Тақдир хиёнат!..

Хайёмнинг феълида тезлик ва хиёл бадгумонлик бор эди. Юраги сесканиб, «наҳотки мендан шубҳа қилаётган бўлса?», дея ўйлади. То султон унга назар ташлагунча қони ҳам, ўйи ҳам тиниб, ўзини ўнглаб олди.

-Эшитдингизми?-сўради султон ярим қаҳрли овозда яна тилида ўғизона шеваси пайдо бўлиб.

-Эшитдим, олампадох.

-Бунга не дейсиз?

-Бир нима демокқа ожизмен, султоним.

-Бу кимнинг илқидур?-султон бу гапни ўзига ўзи гапираётгандай ўйчан киёфада айтди.

Бу орада канизаклар муздек мавиз (майиз) мусалласидан келтирдилар ва аёқларга қуйиб, ҳамсухбатларга тутдилар. Мезбонлик ҳурматиданми ёки ростдан ҳам Хайём ила хуш сухбат

курмок истагидамиди, султоннинг юзига яна табассум югурди.

-Бул ҳақда шеърингиз бисёр турар, жаноб?-деди Маликшоҳ бармоғи ила бодали олтин аёқни чертаркан, муғомбирона жилмайиб.

Шоир ҳам табассум қилди ва тагдор сўз айтди:

-Тождорнинг амри вожиб.

*Хуррамлик китобин ўқимоқ керак,
Дилда ғам кўкати ўсмасин андак.
Май ичиб, истагинг ўринлат доим,
Маълумки, тез келур ўлимдан дарак.*

Бу султоннинг кўнглига қараб айтилган шеър эди.

-Ўлмағайсиз, шоир! Қани!-кадахга ишора қилди ҳукмдор.

Ичдилар.

Бу орада хуш бўйи димоғларни қитиқлаган суяқ таом тортилди.

Таомландилар.

-Жаноблари осмон илми ила ҳам машғуллар. Юлдузлар асроридан ҳам сўйласунлар.- Султоннинг нафси ором топиб, мусаллас туфайли қони қизиганиданми, энди мулойим сўзларди.- Уларнинг инсонлар тақдиридан сўз айтмоғи чинми? Ахир Уммул Китобда...-гапини сўнгига етказмади, зеро фикрини шоир тушунганлигини пайқади.

-Ҳақ гап, султоним.-дея гап бошлади Хайём сўз оҳангига оз бўлса-да дағаллик сингмоғидан эҳтиётланиб. -Филҳақиқат, Оллоҳ таборака таоло Қуръони каримда юлдузларга қараб фол очмокни, тақдирлардан башорат қилмоқни таъқиқ этган. Зеро бу мажусийларга хос бир илатдурки, у билан машғул бўлмоқ мусулмон умматига чандон офатлар ёғдирмоғи ҳам тайин... - Шу ерга етганда шоир чайналиб, ўз фикрини султонга тўла айтмоқдан хавфсираётганлигини ошкор этиб қўйди.

-Тортинмай сўзлайверинг, эй, Иброҳимнинг ўғли! -дея хитоб қилди султон араб лисонида ва жилмайиб кўшиб қўйди, -Ижозат.

Шоир дадиллашди:

-Бироқ илми нужум ўз номи ила илмдур. У ила шуғулланмоқ олам мўъжизаларини англаб, Оллоҳнинг кучу қудратини туймоққа имкон беради. Демак, жамики маҳлуқотни англамоқ мумкин бўлади. Бу эса ўзни англамоқдур. Ўзликни анламоқ ўз давомийлиги ила Оллоҳ васлига мушарраф этади. Илло Ҳазрати рисолатпаноҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам «Бешиқдан то қабргача илм изланг», дея бежиз марҳамат қилмаганлар.

Султон кулди:

-Демак, оламни англаш йўлида куфр кетмоқ ҳам жоиз экан-да?

-Фикри ожизимча, ундай эмас, олампаноҳ. Эҳтимолки, сарвари олам пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам «Динда чуқур кетманглар» деганларида шу нарсани назарда тутгандирлар.

Бу айти топиб айтилган гап эди. Жим қолдилар.

Ниҳоят яна султон тилга кирди:

-Нахотки улар чиндан ҳам одам боласининг тақдирига таъсир эта олсалар?

Хайём ҳукмдорнинг изат-нафсини ҳимоялаган ҳолда оҳиста жавоб берди:

-Айнан шундай, ҳазратим. Илло Оллоҳ таолонинг мўъжизаси-ю асрори беҳисоб. Юлдузлар ҳам ана ўша асрордан биридир. Фалакнинг айланиши боис тун ва кун алмашиб туради. Юлдузларнинг тақдирларга таъсири ҳам фалакнинг ўша айланиши асосига қурилган. Яъни ўн иккита бурж бўлиб, уларнинг ҳар бирида маълум юлдузлар туркуми жам бўлганлар. Улар юлдузларнинг хонадонлари ҳисобланадилар. Буржларнинг номларини султоним ҳам биладилар,

албатта.

-Адашмадингиз, шоир. Вале бу сирнинг остига мудом етолмаётирмен,-деди султон борки диккатини жамлаб Хайёмга тикиларкан.

Хайём ҳам энди суҳбатга берилиб кетганди.

-Инсоннинг рухи ва шуури само токига узвийлиги шубҳасиз. Ахир Одам сафиюллох кўкдан-жаннатдан кувилмаганмидилар. Қолаверса, рух бизнинг аклимиздан неча чандон тараккий этган бир асрордир. Бу ҳақда Оллох таборака таоло ҳам хабар берган. Балки кодири Оллох ўз сирини ўша юлдузларга пинҳон этгандир. Сайёраларнинг ўшал буржлардаги юлдузларга муносабати инсон такдиридан муждалар беради.

Канизаклар навбатдаги таомни келтирдилар.

-Сўзлайверинг, шоир!-деди султон шошиб, кизик бу суҳбатдан айрилиб қолишдан чўчигандай.

-Оллох бу буржларни тўрт хусусият ила яратди. Буни билмоқ ҳам жуда муҳимдир. Яъники уларнинг учтаси ўтга, учтаси тупрокқа, учтаси ҳавога, учтаси сувга мансубдир. Зеро Оллох Одамни мана шу унсурларнинг уйғунлигидан бино этган-бу сир эмас. Демак, ҳар биримизнинг вужудимизда ана ўша унсурлар мужассам ва уларни рух идора этади ҳамда само ила боғлаб туради.

-Субҳоноллох!.. -Султоннинг кўзлари чакнаб кетди,-Демакки, бутун маҳлуқот-набототу хайвонот, барча-барчамиз бир бутун эканмиз-да?

Хайём таъзим қиларкан, деди:

-Султоним ҳақ гапни айтдилар. Бир бутунлигимиз шунда ҳам акс этадики, агар одам жазм этса, ўт-ўлану дарахтлар, парранда-ю дарранда ва жамики маҳлуқотнинг тилини тушунмоғи мумкин. Бундайин хислат пайғамбари мурсалинларга ва баъзи валиюллохларга ҳам ато этилганлиги бунинг исботидир.

-Ҳа-а, -бу гаплардан таъсирланди султон,- Оллох таборака таолонинг ҳикмати мўл!..

Шоирнинг мабодо гап само хусусида боргудай бўлса, берилиб кетганидан гоҳо фикр уммониға ғарқ бўлмоқ одати мавжуд эди.

-Башарнинг буткул ҳаёти осмон ила ҳамриштадир. Олдинги қавмларнинг ҳалокатга юз тутишини, осмондан тош ёғилишини эсланг, олампадох. Ҳатто ерга келадиган офатлар ҳам самодан кутилади. Чунки унда ерга анча яқин бўлган майда олов юлдузлар сузиб юради. Мабодо улар заминга урилгудай бўлсалар борми... Фақат Оллохгина бу офатлардан сақлаб турибди.

Хайёмнинг қулоғига улуғ бир сукунат келиб урилди-да, барча товушлар нари қочдилар ва у ўзини юҳодай бўшлиқ қаърига тушиб қолгандай ҳис қилди. Қаршисида ўйчан ўлтирган султон ҳам кўз ўнгидан узоқ-узоқларга кетиб борарди. У чап ёнига хиёл ўгирилиши ҳамано кўз остида хира қорамтир парда ҳосил бўлиб, тобора чор атрофни қамраб олаётганга менгзади. Бу ҳолат унга таниш эди, шул сабаб кўнглида истиғфор айтди. «Ё Оллох!.. Бу нечук синоат?!..» Орқа томонидаги гулзор бағридан булбулнинг овози эшитилди. Бу овоз шу қадар тиниқ, завқли ва мастона эдики, ҳатто бундайин хонишларни неча бор тинглаган ҳамда бунга кўникиб улгарган султон Маликшоҳнинг ҳам эътиборини тортди. Шоир ҳукмдорнинг нигоҳида акс этган шавқ ва қизиқувчанликка уйғун бир алпозда аста ортига ўгирилди. Надоматки, шийпонча тоmidан оқиб турган сув пардаси нарироқни кузатмоққа монелик қилди. Султонга эргашиб у ҳам ўрнидан турди, иккиси шийпонча бўсағасига чиқдилар. Икки мастона кўнгил-жаҳонгир шоҳ ҳамда беназир олим ва шоир нигоҳлари ила соҳиби навони, қалбларига мислсиз оташ солган ҳофизни излай бошладилар. У ҳамон сайрарди, овози ва куйи тобора жўшиб борарди. Жавзо адоғида қони жунбушга келган куш уларни узоқ интизор қилмади, аввал чаман четидаги гулнинг пастки шоҳида пайдо бўлди-да, сўнг ерга тушди. Овози эса тобора баландлаб, тобора нолакор бўлиб борарди. У ўзига ҳайрат ила боқиб турган шоҳ ва шоирга анча яқин келиб қолганди.

Лолу хайратда қолган султон булбул хонишини узок тинглади. Сўнг:

-Навосозлар шоҳи пойингиздадир, шоир!-деди овозидаги эҳтирос таъсирини яширолмай. - Шунча юрт кезиб, юрт сўраб, ҳали бунақасини кўрмаган, эшитмаган эрдим. Булбул инсон қошида тиз чўкиб, хониш килди-я! Бу ҳам бўлса, сизнинг шарофатингиздандур ва у буюк истиқболингиздин башорат қиладур.

Хайём ҳам каттик мутаассир бўлган ва у ҳам эҳтиросини яширмоқдин ожиз эди. Бунинг устига, оламини титратган тождор унга чин дилдан эҳтиром кўрсатиб турарди. Шунинг учун бош эгиб, султонга таъзим килди.

-Султоним бизнинг таърифда муболаға этдилар. Навосознинг бу алпози олампаҳоҳнинг улўғлиги ҳамда қудратининг хайбатидандур.-деди лутфи олийга жавоб лутф этиб ва сархуш бир овоз ила шеър ўкиди:

*-Бу кун булбул ўқир достону достон,
Майни қўлдан-қўйма мастону мастон.
Туриб гулзорга чиқ, уч-тўрт кун бўлсин
Хуррамлик манзилинг бўстону бўстон.*

Шоир кўз ўнгидаги бояги хира парда кўтарилгандай, ўнг ёнидан ёруғ таралиб, борликни ишғол этгандай туюлди...

2

Хайём расадхонага ўшандай аҳволда, турфа туйғулар оғушида қайтди. Микоилга ижозат бериб, юкориға-ошёнаси томон кўтариларкан, юрагида алланечук изтиробли оташ туғён уриб, ўртана бошлади. Эшикдан кирди-ю унинг шарпасини пайқаб, пешвоз чиққан Пармудага рўбарў бўлди. Унга ўз кечмишини сездирмаслик учун билинар-билинимас ишорат ила ижозат берди ва хонаси сари ўтди. Бошидаги салласини олиб, деворга илди, жуббасини ечаркан, унинг сидрилиб оёғи остига тушганини ҳам пайқамади. У ўзини бу кўйга солаётган туйғуни шеър дарди деб ўйлади ва хато килди. Чунки хонтахта устига келиб, давот узра энқайиши ҳамано бўғзига нимадир тикилди ва сапчиб қаддини ростлади. Наздида, бағри куйиб бораётгандек туюлди-да, кўксини кафти ила ютоқиб ишқалади, бармоқлари ила тирнаб ташлагиси келди. Бироқ бутун танаси қзиб, киприкларининг ости ачишмоққа тушди. «Ё Оллоҳ, бу не асрор?!» деб юборди чийиллаб. Кейин қулоқлари гоҳ шовқин-суронга тўлиб, шанғиллади, гоҳ қиёссиз бир сукунат ила ўраниб, ванг бўлди. Бўғзидаги нимарса ташқарига отила бошлади, киприклари остида чўғ пайдо бўлгандай ёниб, учқунлар сачратди. На туролмас, на ўлтиролмас ва на ётолмас, ўзини у ёндан-бу ёнга урарди. Гоҳ у деворга, гоҳ бу деворга мушт туширар, тинмай «И-ии!.. Ваҳ-х!.. Уххухуху-уу!» дея товуш чиқарар, «Менга не бўлди?» деб ўзини ўзи саволга тутар ва бу сўроққа ҳозир жавоб топулик ҳолда эмасди. Кўзларидан ёш отилиб кетди. «Йў-ўўкк!..» деди у тақи бир бора деворни муштлаб. Аммо на бу хитоб, на вужудидаги ғуруру ор ва на деворга урилган муштлари унинг жолаларини тутиб қола олмадилар. У йиғини тан олмай йиғлайверди, кўз ёшлари оқавердилар ва шу асно бутун хона узра оппоқ нур ёйилаверди.

-Ё Қодир Оллоҳ!.. -дея ўртанди у.

Унинг борлиғини нур қамраб олди. Айни дамда вақт ўлчамсиз эди гўё...

Шу пайт шифтдан ўз ипиға осилиб аста пастлаётган анкабутга (ўргимчакка) кўзи тушди. Унга андармон бўлиб, ўртанишлари тўхтади. Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳалоскори (Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламни мушриклар қувганда, туйқус ғорға яширинадилар. Ўшанда Оллоҳнинг иродаси ила ўргамчаклар тезликда ғор оғзига ўз тўрларини тўкиб ғўядилар. Мушриклар ғор оғзидаги ўргимчак тўрини кўриб, у ерга ҳеч ким кирмаган, деб

ўйлайдилар ва пайғамбаримиз омон қоладилар. Бу ерда шу воқеага ишора қилинмоқда.) қавмидан бўлмишни кафтига олди. Анкабут тек қотди. Шоир бу сероёқ қора жонзотни кўзларига яқинроқ олиб келиб, тикилди. Ё Раб, бу махлук тенгсиз бир санъат маҳсули бўлган нақш янглиғ буюк Мусаввирнинг бемисл ижодини кўз-кўз этиб турарди. Унинг туғёнлари буткул тинди, оташлари сўнди. Анкабутни кафтида тутиб, дарича олдига борди-да, ташқарига чиқариб ташлади. Чуқур бир хўрсинкғ ила вужудини енгиллаштириб, давог сари қайтди. Ўлтирди. Илкига хомани олиб, ёза бошлади:

*Сукут ва фақирлик эмасдир бекор,
Дунё талабига ҳадсиз офат бор.
Икки кўз, тил, қулоқ омон чогида
Кўзу тил, қулоқсиз бўлмоқлик даркор.*

Тўрт сатрни бир нафасда ёзиб битгач, қоғозни кўлига олиб, ёзувига бироз тикилиб турди ва шеърни овоз чиқариб ўкиди. Сўнг мамнун жилмайиб, енгил тин олди. Айни дамда шуурида ушбу фикр айланди: «Пармудани соҳиби девоннинг харамига қайтармоғим дуруст бўлур, чоғи?...» ва бунинг ортидан кўз олдида Марямнинг гўзал чехраси намоён бўлди.

Ўн биринчи боб

1

Микоил Лайлини шаҳар қопқасида кутмоқда эди. Дарвозабонларга берилган кумуш танга қизга ташланадиган саволларнинг умрига зомин бўлди. Оқшом файзидан ва висол туғёнидан масту масрур икковлон илдам қадамлар ила дарё томон бордилар. Тун ойдин эди. Кўк тоқида гуж бўлиб жамланган юлдузлар ҳар тарафга сочилиб бораётгандай сийраклаша борадилар. Тўлин ой мисоли шамчироғу унинг теварагида милтираган юлдузлар парвоналар янглиғ. Уларнинг ожиз нурлари тўлқин-тўлқин бўлиб оқаётган дарё сувида жилваланади. Термулиб турган одамнинг кўзига гоҳо сув ҳам нур таратаётгандай туюлади.

Микоил ҳам расадхонага келиб, Хайёмдек юлдузлар илмининг султони ила мулоқотда бўлиб, ҳар куни само салтанати аҳли ҳақида гаплар эшитавергач, беихтиёр тарзда ўзида юлдузларга қизиқувчанлик сеза бошлаганди. Ҳозир ҳам соҳилдаги қуюқ майса устига ёнма-ён ўлтирадилару у осмонга тикилиб, бир энтикиб кўйди. Эҳтимолки, вужудидаги ғалаённи босиб, тез-тез ураётган юрагини совутмоқчи бўлдими, анчагача сўзсиз ўлтирди. У-ку эр киши, айни дамда қиз ҳам худди шу аҳволда эди, энтикиб-энтикиб нафас оларди.

-Ҳарам бекаси ўз хобгоҳига кириб кетгач, пинҳона қоча қолдим. Дуруст қилибманми?...-деди қикирлаб қиз.

Йигит унинг бу рағбатидан сўнг хиёл дадиллашди:

-Соз қилибсиз, Лайли, жуда соз!-дея ўртанди у бутун жисми ила қизга талпиниб,-шукурки, мактубимни олган экансиз.

-Олгандим...-деди қиз эҳтирос оғушида овози титраб,-Шундан бери жонимда ҳаловат йўк. Ҳали шу чокқача бундайин кечмиш менга бегона эди... Кеча тун бўйи йиғладим!- қизнинг кўзларида ёш йилтиради.

-Нечук, Лайли?!-Микоил қизнинг сўл илкини кафтлари орасига олди,-Нечук йиғладингиз, жоним?!

Бу оловли сўздан қиз бир сесканиб тушди ва унинг таъсирида бир муддат сўзсиз ўлтирди.

-Ҳали гўдаклик чоғимдаёқ мени Мовароуннаҳр ҳукмдорининг қизи, бухоро маликаси Зухра Хотунга инъом қилганлар. На ота-онамни, на қариндош-уруғларимни эслай оламан. Бир умр

ширин сўзга, дилдан қилингувчи самимий муомалага зор бўлиб яшадим. Ахир!.. -Қизнинг бўғзига йиғи тикилиб, гапиролмай қолди.-Ахир кишида оила бўлмоғи керак-ку, шундай эмасми?! Оила Оллоҳ ва унинг пайғамбари томонидан ҳам шарафланади-ку!..

Ўз Ватанидан, яқинларидан бутунлай йироқ тушган Микоилнинг ҳам бу гапдан юрак-бағри эзилиб кетди, қизга дил-дилидан ачинди. Унинг бармоқларини охиста силаб, овутмокка уринди.

Қиз ўзини хийла босиб олди, йигитнинг самимий меҳрини туйиб, шуури тиниклашди.

-Маликамизни султонга узатишгач, бизни ҳам олиямизнинг сеп-сидраси ила Исфаҳонга йўлладилар. Энди менинг бирдан-бир орзуим, туну кун Оллоҳдан тилаган зорим бор-бу ширин бир оила қурмоқ, вайрона бўлса-да ўз уйимга эришмоқ!.. -Қиз хўрсинди, бир-икки хиккиллаб юз-кўзларидаги ёшни артди.-Сизни кўрдиму, кўзларингиздаги самимиятни ҳис этдим, орзуим ушалмоғига ишона бошладим. -У йигитнинг Ой зиёсида аниқ кўриниб турган кўзларига қаттиқ тикилиб, нола қилди.-Орзуим ушалади,а?! Сиз бунга саъй этасиз-а?!

Микоил қизни бағрига тортиб, юз-кўзларини силади. Бутун вужудидан балоғат уфуриб турган ёрининг хушбўй хидини симирди.

-Ҳа, жоним, ҳа! Хожам Умар Хайём ҳазратларидан ўтинамен. У киши бизларга албатта шафқат илқини узатгайлар!

Йигит қизни қаттиқроқ қучиб, тамшанган лабларига лаб босди. Улар чандон тотли эдилар...

2

Микоил расадхонанинг юқори қисмидаги хосхонага кириб келганда устурлоб ёнидаги тарху чизмалар теваарагида Воситий, Исфазарий, Артур роҳиб ва Риндоний қизгин суҳбат оғушида эдилар. Унинг миясига энг аввало «хожам кўринмайдилару» деган фикр урилди.

-Ассалому алайкум.-деди негадир даврага яқинлашмасликка уриниб в тоқчада турган идишдаги сувдан симирмоққа тутинди.

-Ваалайкум ассалом.-деркан Ифазарий одати бўйича жилмайиб, Микоилга икки оғиз сўз айтиб қўймоқни лозим топди.-Сизни Полвонни сайрга олиб кетган десак, ўзингиз кетаверган экансиз-да. Буёқда Полвон бечора бир бўзлайди-бир бўзлайди.- энди у ўз сўзини мутойибага йўғирди. -Соҳиби эрса, дарё оғушида ғарқлар.

Микоил бир саросималанди, «сезиб қолишдимикин-а?» деган ҳадикда зимдан ҳаммага бир-бир қараб чикди. Филҳақиқат, фақатгина роҳиб атрофга ва айниқса, унга бепарво ўлтирар, қолганлар эса бирови сездириб, бирови пинҳона назар ташлаб қўйдилар. Микоил дарёда чўмилгани боис кечки салқинда хиёл жунжикиб турар ва бунинг устига ўртангидан муздек сувни симиргани баданига баттарроқ совуқ таратди. Соқол-мўйлови, танаси мойчиноқнинг хира қизғиш нурида ялтираб кўринди.

Унинг хижолатда қолганлигини сезган Риндоний эътиборни бошқа ёққа бурмоққа уринди:

-Ҳай, сизлар юлдузларингни қовлаштиринглар бўлмаса. Мен ҳам ўз юмушларимни қилай. - У шундай дея қучаниб ўрнидан турди.

Тақи Исфазарийнинг сўзамоллиги тутди:

-Юлдузларга айтарингиз йўқмидур, Риндоний бобо?

-Юлдузлар ила сиз сўзлашурсиз, сиз хезлашурсиз, мулло йигит. Биз эрса заминда юриб турғонимиздан шодмиз.

Риндонийнинг қувнок, бироқ тағдор гапидан сўнг даврада енгил кулгу кўпди.

-Устоз қанилар?-сўради Микоил «мени сўроқламадим ишқилиб» деган савол оҳангида.

-Устоз тафаккур ила бандлар чоғи, хануз чиқмадилар. Шомдан аввал ошёнасига кириб кетиб эдилар.-деди Воситий ҳам саволга жавоб бериб, ҳам ўз фикрларини билдирмоқ маъносида.

Микоил хотиржам қиёфага кириб, бир четга ўлтирди. Айни дамда даврадагилар ҳам унинг ахволига бефарқ қолгандилар.

-Назаримда, ҳисоб-китобларимиз тахт бўлди.-деди Артур дўриллаган овоз ила ўйчан киёфада.- тарху чизмаларимиз ҳам тайёр. Хайём жаноблари бир назар килсалар бас.

-Устознинг ажаб феъли бор-да,-дея яна тилга кирди Исфазарий,-Бир улуғ ишни бошлайдилару таки бошқа нимарсани режалаб борадилар. Мана, шамсий таквим ишлари ниҳоялаб, «Солномаи Маликий» номини олмоқда ҳамки ул зот ўзга ўйлар ила бандлар. Ким билади ҳозир...

Хосхонанинг бурчагида ўз ишлари ила машғул бўлган Риндоний илкида эски латта тутган кўйи таки даврага яқинлашди.

-Хоҷамиз буюк қалб соҳибидирлар. Ҳар соҳада хурликни кадрлагувчилар.-дея гап бошлади роҳибнинг ёнбошига ўлтираркан. -Басийри аълонинг (Оллоҳнинг) ҳаққи-хурмати ҳеч кишини ҳеч бир фикр ва ёхуд амали учун таъқибу тақиқ этмагайлар. Оллоҳни ҳам ҳар ким ўз билганича танийдур дейдилар. Аслинда ҳам ана шуниси ҳақдур. Бировнинг ақли ила топилган нимарса, филҳол бировникидур...

-Девонанинг девона фалсафаси тутди.-дея шипшиди тиржайиб Исфазарий Воситийнинг қулоғига.

-Ҳар илмда қалбга ҳам, ақлга ҳам эрк бермоқ даркор. Хоҷамиз шунинг учун ҳам буюкларки, кўнгул хурлигини тараннум этадилар. Ул зот Оллоҳнинг эрка бир қулидирларки, бу эркалиги барчага хуш ҳам ёқади. У Оллоҳга ҳудди бола онасига эркалагани янглиғ девона бир йўсинда кўнгул ёради...-Риндоний сўзлашдан тўхтаб, гўё нафаси қайтиб кетаётгандай у ён-бу ёнига тўлғонди ва «Эҳ, сизлар барибир тушунмайсизлар-да», дегандай силтаниб қўйди.

-Ишкилиб Бобо Риндоний ҳазратларимизни Адам Шайхга мурид қилиб олиб бориб бермасалар бас.-деди Исфазарий ҳазилини мудом давом эттираркан.

Бироқ энди ҳеч ким қулмади ва аксинча, «етар энди», дегандай кетма-кет зардали томоқ кириб қўйдилар. Шундагина Исфазарий ҳам ёшлигига бориб ошириб юборганини фаҳмлади. Ахир анча-мунча одамни эмас, шухрати етти иқлимга кетган кўхна Исфаҳоннинг энг катта шайхул машойихи, кароматгўй пир Адам Шайхнинг номини тилга олди-я! Улуғларнинг номини калака қилмоқлик нафақат Ислом одобига монанд келмасди, шунингдек, бу улуғ шайхни бутун бошкент аҳли эъзозлашини, унга ихлос қилмоғини инобатга олганда ҳам ул зот ҳақида беписандлик ила айтилган юқоридаги гап беодоблик ва фаҳмсизликдан ўзга нарса эмасди. Айни дамда бу борада барчанинг фикру ўйи уйғун эди.

Ўртада вужудга келган ноқулай вазиятга тақи Риндоний барҳам берди:

-Бир ривоят эшитган эдим. Биз омий одаммиз, мабодо ривоятимиз ҳам омийча бўлса, айбга санамайсизлар. -Бу чолнинг хокисорлик ила айтган сўзи эди, аслида у анча-мунча илмлардан бохабар, китоб кўрган одам эди.

Ҳамроҳлар Риндонийдан қизиқ ва ҳикматли гапларни жуда кўп эшитгувчи эдилар, шул сабаб барчалари унинг оғзига тикилдилар. Айниқса, умрининг кейинги ўн йилча муддатини мусулмонлар ичра яшаб, ўзи учун кўп янгиликларни кашф этиб, ҳаётида кескин ўзгариш ва ёхуд эврилиш пайдо бўлаётганлигини ҳис қилаётган роҳиб Артур унга алоҳида эътибор ила қулоқ тутиб турарди.

-Оллоҳ таборака таолонинг ҳикматли кунларининг бирида ҳазрати Мусо алайҳиссалом йўлда кетаётиб, қўй боқаётган чўбон (чўпон)га рўбарў келибди. Мундоқ сарасоф солса, ул қўйчўбон Оллоҳ ила сўзлашур эмиш. Дермишки, «эй, Худойим, чорикларинг бўлса, бер, тикиб берай, сочларингни тараб кўяй. Мабодо қўйларинг бўлса, айт, боқиб, семиртириб берай, Художон!..» Наздида, ғофил бўлган чўбоннинг сўзларидан ҳазрати Мусонинг жаҳли чиқибди.

-Эй, омий чўбон, сен нелар деюрсан?! Оллоҳ таолода чорик, соч не қилур? Валлоҳу аълам дунёдаги барча қўйларнинг соҳиби ул зот эмасми?-дея қаттиқ танбеҳ берибди.

Чўбон дарров тавба қилибди.

Мусо алайҳиссаломга эса ўша кеча ваҳий нозил бўлибди:

-Эй, Мусо, -дебди Ҳолики олам,-бизни сидки дилдан севгувчи бир хабибимиздан маҳрум этдингиз. Ўшал чўбоннинг айтган сўзлари чин ва самимий эди, сиз уни ранжитдингиз. Биз бандаларнинг сўзига қараб эмас, қалбига назар ташлаб баҳолаймиз!

Энди ҳазрати Мусо айлайҳиссалом истиғфор айтибди...

Худди шу каби Хайём ҳазратлари ҳам Оллоҳга арзу муножотда хур ва самимий бўлмокликни ёқлайдилар.

Бу гап барчага ёкиб тушди ва ҳаммалари бундайин фикр ўз шуурларида азалдан бор бўлганлигини, лекин бу қадар содда ҳамда таъсирчан тарзда ўйлаб кўрмаганликларини, лозим бўлса, бундайин содда йўсинда ифода этолмасликларини ҳам тан олдилар. Шунинг учун суҳбатдошларнинг бари мамнун бир қиёфада, суҳбатнинг ниҳоясидан рози бўлиб, енгил тин олдилар.

-Чизмаларни эртага кўриб чиқамиз чоғ?-деди Воситий «турсак ҳам бўлар», деган оҳангда.

Бу маҳал Микоилни огоҳ этиб, Полвон ҳам аянчли ўкириб кўйди.

Бирин-кетин кўзғолдилар. Кенг хонтахта устида эса тарху чизмалар ёзиғлик кўйи қолди.

Хайём бошчилигида бунёд этилаётган «Фахрий судси» қурилиши ниҳояланган ва унда амалга оширилган ҳисоб-китобларга биноан шамсий таквим яратилиб бўлинганди. Эндиги иш Хайёмнинг сўнги хулосаси-ю «Солномаи Маликий», яъни янги таквимни олампадох ҳазратларига такдим этишдагина қолганди холос. Расадхона аҳли хосининг шоирни интиқ кутганлигининг боиси ҳам шунда эди.

Рамоллар (астрономлар)нинг ёзишларича, Куёшнинг йиллик айланиши уч юз олтмиш беш кеча-кундуз ва бир кеча-кундузнинг тўртдан бир улушига тенг (яъни 365 кеча-кундуз 5 соату 48 дақиқа, 45 1/4 сония). У ўзининг йиллик айланишида ўн икки бурждан ҳар бирини бир ойлик муддатда босиб ўтади. Куёшнинг Ҳамал буржига кириши баҳорги эътидолга, яъни тун билан куннинг тенг бўлган вақтига тўғри келади. Унинг мазкур айлана йўли 360 даражага бўлинган бўлиб, ҳар бир буржи 30 даражани эгаллайди. Ҳар бир даражанинг олтмишдан бири «дақиқа» деб аталади.

Шундай қилиб, Хайём ана ўша судс ёрдамида йил, ой, кун, соат, дақиқа муддатларини аниқ ва равшан ҳисоблаб чиқиб, мукамал бир солнома тузди. Айни дамда бутун Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари Яздижард йил ҳисобидан фойдаланар эдилар. Бу йил ҳисоби сосонийлар давлатининг подшоҳи (632-681) Яздижард учинчи томонидан жорий этилган эди. Ниҳоят энди бу таквим «Солномаи Маликий» билан алмаштириладиган бўлди.

(Умар Хайём яратган таквим ҳозирги кунда бутун оламда фойдаланиладиган Григорян таквимида ҳам аниқроқдир. Амалдаги таквим бўйича йилнинг ўртача давомийлиги 365, 2425 кеча-кундузга тенг, яъни аниқ ҳисобдаги йил ҳисобига нисбатан бўлган фарқ 0,0003 кеча-кундузни ташкил этади. Демак, бундан ҳар 3333 йилда 1 кунлик фарқ вужудга келиши маълум бўлади. Жўнроқ қилиб айтсак, ҳар 3333 йилда бир ортиқча кун келиб чиқади.

Хайёмнинг таквимида эса кабиса йиллар 4, 8, 17, 16, 20, 24, 28 ва 33-йилларга тўғри келиб, 33 йил муддатли оддий ҳисоб яратилади. Унда бир йилнинг давомийлиги 365, 2424 кеча-кундузга тенг бўлиб, фарқ 0,0002 кеча-кундузга тўғри келади. Яъни бир кунлик фарқ ҳар 5000 йилда пайдо бўлади.

Умар Хайём даҳосидаги буюкликни шу оддийгина мисолдан ҳам англаш мумкин.)

3

Хайём давог узра ўлтирар, кўзлари бир нуқтага қадалган кўйи хаёл уммонида сузмокда эди. Бу уммон эса тизгинсиз-гоҳ сокин бир кўйда чексиз-чегарасиз салтанатини кўз-кўз айласа, гоҳ тўфон бағрида тўлғониб, бошини кўк тоқига ургудай бўлади. Хотира унинг кемаси. Яхшики хотира бор, яхшики инсон ёди бор. Акс холда башарий туйғуларга ғорат келмасмиди. Унда

онаизорини, кадрдон хонадонини соғинган шоир не қиларди, бу оловни қай сув ила сўндирарди?

Волидаси жуда мулойим аёл, чин маънодаги муслима. Уни не умидлар ила паноҳлаб улғайтирди. Эрта тили чиққанидан, эрта китоб тутганидан қувонди. Ёлғизим деб суйди, махрамим деб севинди, тобуткашим деб ардоқлади. У эса ўн олтига тўлиб-тўлмаи илм ишқида ва энди ўзини ўзи ғадабламоғига сабаб бўлган шон-шуҳрат талабида уйини тарк этди. Ҳатто қиблагоҳининг жанозасида тобут бошида турмади, уни ўз илки ила махрам сувига (эр кишини ўғиллари, аёлни қизлари вафотидан сўнг ғассол келгунича махрам сувига олиб, танини поклаб, тоза либосларини кийдириб қўйишлари лозим) ололмади, сўнгги сўзини тинглаб, васиятини эшитолмади. Иброҳим чодирдўзнинг ўксик танини лаҳадга ўзгалар қўйди, унинг ёлғиз ўғлига боғлаган умидлари завол топди, ўғиллик бурчига вафосизлик айлади. Воҳ, фалак! Бу не кўргуликки, икки жигарпора сўнгги дамда бир-бирларининг дийдорларига етолмасалар! Шўрлик отаси не армонларда жон таслим этди экан? Бу саркаш фарзандидан норизо кетган бўлса, нахотки охиратда энди унинг аҳволи танг бўлғай?! Астағфуриллоҳ!..

Хайём биларди-унинг вужудидаги нур, зиё волидасидан ўтган. Чунки онаси чиндан ҳам Тангри ярлақанган нурпош аёл, ҳамиша яхшиликка эш, унинг учун ғайриэгуликнинг ўзи йўқдек. Устахонада Умарнинг хуши оғган ҳов ўша кунда ҳам шўрлик онаси не қўйга тушганди, танҳогинасининг алфозидан кўркувга тушган аёл ақлидан мосуво бўлиб, савдойи ҳолига келаёзганди... Волидаи зорини, сингилжонини қанчалар соғинди-я. Бу фоний дунёда қондош жигарларнинг ҳам ўз ўрни, ўз ҳикматли маъноси бор экан. Одам боласи гоҳо қариндошлари ила ҳасратлашгиси келар, ҳеч йўқ дийдорлашиб, бир дастурхон теварагида ўлтирмоқни кўмсаб ҳам қолар экан. Илло хиёнатдан йироқ, таъмасиз суянч ҳамиша зарур ва у кишига бемисл бир қувват ҳам ато этгувчидир.

Хайём аввалига бир қисм ақча ила киши йўллаб, онаси ва сингисини Исфаҳонга чорлади. Бироқ илдизлари кўхна Нишопургнинг ҳикмат тўла туфроғига чирмашиб кетган бева онаси унинг чорловига рад жавобини берди, «падарингнинг хоки муборагини қолдириб, хушнуд яшамоклик, ул кишининг арвоҳини тентиратмоқлик охиратимнинг заволидир, болажоним», дея унинг ҳам қалбини ларзага солди. Энди эса, мана, жигарларига атаб Исфаҳондан бир ҳовли сотиб олди ва тақи Нишопурга киши жўнатди. Бир ҳамён ақчага зор-зор қашаб битган номасини кўшиб йўллади. Оллоҳ насиб этса, ҳадемай номасига жавоб олмоғи ёки онаси ва сингисининг дийдорига тўймоғи тайин.

Хайём кўлидаги хомани бармоқлари орасида айлантириб, қалбу шуурини қамраган соғинчни қувмоққа ва қайта илм ила машғул бўлмоққа уринди. Шу боис хаёлини чалғитмоқ илинжида нигоҳини тақи давотга бурди, фикрини жам этиб, ёзаётгани фалсафий асарининг адоғини эслади. Умуман Хайёмнинг феълу табиати шундоғ эдики, асли у кам битар, аксарият ҳолларда мутолаа ила банд бўларди. Мабодо бирон рисола битмоқни ихтиёр этса, узоқ ўйлаб юрар, сўнг ёзмоққа киришарди. Ўша асарини бита туриб, шуурида бошқа бирон режа туғилиб, уни ҳам ёзмоқ учун илҳоми жўш урса, пайсалламоқ унга бегона эди. У икки хил мавзудаги икки асарни бирваракай қоғозга туширмоққа имконли эди ва бундан ўзи чинакамига ҳузурланарди. Гоҳо қалбида шеър ишқи ёнса, бир замон жунунваш Умар Хайём қойимга келса, битаётган рисоаларининг хошияларига тўрт сатр назм тўкмоқ одати ҳам бор эди.

Айни дамда ҳам бирваракайига икки рисола битмоқда эди: уларнинг бири фалсафага оид бўлиб, «Рисолаи фил вужуд», яъни «Борлиқ ҳақида рисола» деб аталарди. Иккинчи асарини эса «Уқлидус рисоласига кириш мушкулликларига изоҳлар» деб номлаганди ва у Хайёмга болалагиданок ошно бўлиб келаётган Уқлидуснинг ўша машҳур бешинчи қондасига, яъники ёндош чизикларга бағишлаганди. Шу кунларда у мазкур рисоласини ниҳоясига етказмоқ арафасида турарди. У рисоланинг илк сатрларини эслади: «Илм ўрганмоқ ва унинг кўмагида ҳақиқий исботу далилларга эришмоқ охират азобидан омон қолмоқни, абадий ҳаловатга

етишмоқни ихтиёр этганлар учун муҳимдир. Хусусан, у боқий дунё, рух мавжудлиги ва унинг абадийлиги, Мутлак зотнинг боқий ва улуглиги, унга элтувчи сифатларни бунёд этиш, фаришталар, пайғамбарлар саййидининг ҳамда ул зот келтирган хабарнинг ҳақлиги ҳақидаги умумий тушунча ва қонунларга ҳам даҳлдордир...» Хайём худди шу фикрларини барча- уламо ҳам, фузалю-ю фуқаро ҳам ва ҳатто олампаҳо ҳам билмоғини, англамоғини истарди. Филҳақиқат, ҳар қандай илм Оллоҳга элтувчи энг ишончли ва собит йўлдир. Зеро дунёни, оламни англаб борган, шунга қодир бўлган одамгина Яратганнинг борлигини, улуглигини тўла ҳис эта олади. Барча улум (илмлар) ҳам аслида Оллоҳники, демак, у ўзини англатиш, танитиш, қолаверса, башарнинг мушқулани осон қилмоқ учун ўз илмларини яратган. Бундан англанадики, уларни ўрганмоқ шарт, аксинча, уларни инкор этгувчилар эса шаккок ва осийдирлар. Чунки уларнинг бу саъйлари Оллоҳни танимоқдан бош тортмоқлик ила баробардир. Хайём кеча шогирдларига ҳам шунга уйғун гап айтганлигини эслади. Янги тақвимнинг ниҳоясига етаётганлигидан ғурурланган Абул Музаффар кибр бўйи анқиган сўзларни тизди:

-Бу қадар аниқ ҳисоб-китобни мозий кўрмаган, устоз. Ҳар бир дақиқа ва ҳатто сониянинг нечадан бир улуши ҳам қутлуғ назарингиздан пинҳон қолади. Бизлар ҳам шундайин бир улуг кашфиётга даҳлдор...

Хайём шогирдининг гапини кескин бўлди-да, гўзал қироат ила бир оят ўқиди:

-«Албатта Оллоҳнинг наздида ойларнинг саноғи-Оллоҳ осмонларни ва ерни яратган кунда белгилаб қўйганидек, ўн икки ойдир, улардан тўрттаси (уруш) ҳаром қилинган ойдир. Ана шу тўғри диндир (яъни ҳақ ҳукмдир). Бас, у ойларида (уруш қилиб) ўзларингизга зулм қилмангизлар!» (Қуръон, «Тавба» сураси, 36-оят, Аловуддин Мансур таржимаси.) -У Абул Музаффарга мулоим таънали назар ила бироз қараб тургач, ёш шогирди хижолат тортиб, кўзларини олиб қочди. -Ё, аҳли илм, унутмангиз! Биз Оллоҳ таолонинг буюк илми туфайли яратиб қўйилган нарсаларни акли ожизимиз етганича ўрганиб, ўз фойдамиз учун кашф этамиз холос!..

Бу нарсаларни ҳамма тўғри тушунмасди. Ҳатто коинотни, юлдузларни ўрганиш қуфрдир дегувчи ғофиллар ҳам тўлиб ётибди. Улар, айниқса, саройга, девонга ёвуқ эрсалар жуда хавфли-султонни, вазири аъзамни чалғитишиб, уларни илм кишиларига ғайри қилиб қўйишлари мумкин. Бу эса кўп яхши ишларга путур етказди. Хайём мана шундан кўрқарди, хавф туярди.

У эсини танибдики, Оллоҳ ва одам ҳақида фикр этади. Болалигида Яратганнинг тақдир азали борасида ўйларкан, наҳотки уни ўзгартириб бўлмаса, дея иштибоҳга борар ва гоҳо ўз хаёлидан кўриб кетиб, дарров истиғфор айтарди. Бироқ ҳалиги ўй яна қайта келаварарди. Балки шайтони лаъин ҳуружи деганлари шудир? Нима бўлганда ҳам бу тақдир деганлари ўйлашга, фикр этишга арзигулик нарса эди. Кимдир олтину кумушга кўмилиб, тўкин-сочин яшаб ўтади, бошқа биров эса бир бурда нонга зор. Ахир ўша шўрлик, «мени ҳам бой қилиб яратсанг, намоз ўқиб, яхши амаллар ила яшаб ўтардим», дея арз этмоғи ҳам мумкин ва у бунга ҳақли ҳам эмасми?! Ёшлигини эсларкан, Бухоро мадрасасида сабоқ маҳали рўй берган бир воқеот ёдига тушди. Ўшанда шўхроқ сабоқдошларидан бири мударрисга шундай савол қилганди:

-Уч оға-ини бор экан. Уларнинг бири тақво ила умр кечириб, оламдан ўтибди. Бири гуноҳкор, осий бўлиб, бошқаси эса гўдаклигидаёқ қоғозга юз тутибди. Айтингчи, устоз, улар охиратда не ажрга сазовор бўлурлар?

Мударрис гапини биров икки қила олмаслигини билган киши оҳангида жавоб берди:

-Бу кун каби равшандур. Парҳезкор тақводор бўлгани беҳиштга, гуноҳкори эса жаҳаннамга юз тутгайлар. Гўдак эса номаи аъмолида ҳеч нарса йўқлиги боис на у ёққа, на буёққа ҳам тушмас, аросат маъвосида макон топғай.

Толиб дарҳол иккинчи сўроғини йўллади:

-Унда гўдакликдаёк казоға юз тутган банда Оллоҳ таолога арз этсачи?

-Не деб?-дея сўради шошиб, шогирдининг кўзлари ғалати чакнашидан ҳайратланган мударрис.

-Менга ҳам умр ато этиб, савоб амаллар килич, беҳиштга тушмоғимга нечун имкон бермадинг ахир, деса, Холики мутлак не деб жавоб айлагай?

Мударрис таънали жилмайди.

-Барчага аёнки, Оллоҳ таборака таоло меҳрибон ва раҳимли зот. У бандаларига фақат ва фақат яхшилиқни истади. Шундай экан, у ҳалиги бандага, «Сен улғайганингда сергуноҳ ва золим бўлиб, ўзингни жаҳаннам оловига гирифтор этардинг, шунинг учун ҳам жонингни эртароқ олиб, азоблардан халос этдим», дея жавоб қилади.

Толиб худди жазавага тушгандай алпозда тақи савол этди:

-У ҳолда дузаҳий бўлган оғаси, «Эй Оллоҳ, нега менинг жонимни ҳам гўдаклигимдаёк олиб кўя қолмай, гуноҳкор ва золим бўлишимга йўл кўйдинг, нега?»-дея ҳайқирсачи?! Унда Яратганнинг жавоби не бўлур?

Мударрис шошиб қолди ва хиёл сукутдан сўнг зардали бир оҳангда гудранди:

-Астағфуриллоҳ! Сўзларингдан лаъиннинг бад бўйи уфурадур!..

Ўшанда Абул Фатҳ Умарнинг сабоқдоши ўз ғалабасидан ошқора тарзда ҳузурланганди, одобсизларча музаффарият тантанасини намоиш этганди. Унинг фикрларида ўшал замон Бухорода динга ислоҳ киритмоқчи бўлиб, турфа ваъзлар айтаётган ва кўплаб ҳукмдорларнинг қувғинига учраётган мутазаллийларнинг таъсири сезиларди. Уларнинг кўпчилиги дунёвий ва ухровий илмларни эгаллаган фозил одамлар эдилар. Улар Оллоҳнинг борлиги ва бирлигини тан олган ҳолда, тақдирни, охират ҳамда унда ҳисоб-китоб бўлмоғини инкор этардилар. Хайёмнинг ғойибона устози Ибн Сино ҳам ана шундай қарашларнинг соҳиби эди. Мутазаллийлар ҳамма нарсада ва ҳатто ибодатда ҳам эркинлик тарафдори эдилар. Улар олий бир хурликни ёқлар ва тараннум этардилар.

Хайём ҳам аввалига бояги сабоқдошининг фикрларига кўшилганди ва унинг ақлига, мантиқий мушоҳадаларига қойил қолганди. Аммо кейин унинг сўзларида хато, кибру ҳаво борлигини пайқади. Шунга қарамай, шуурининг қайсидир пучмоғида, қалбининг туб-тубида ўша фикрларга хайрихоҳ бир майл мудом яшайди. Бу унинг ўзи ҳам сезмаган ҳолда шеърларида акс этади. Эҳтимол бу ундаги ўзидан қоникмаслик туйғуси тафайлидир, балки барча нарсани англамоққа, дунёни мукамал кўрмоққа уринганлигидандир. Ҳар ҳолда мудом ўша осийона мушоҳадалар замиридан келиб чиқувчи ўйлар гирдобида яшайди. Мудом Оллоҳни, дунёни, ўз қалбини, уларнинг ўзаро узвийлигини ва бир-бирларига нисбатларини англашга интилади. Гоҳо ўзича баъзи фикрларга ҳам келиб, хулосалар ясайди. Шу хулосалари асносида устоз Уқлидуснинг бешинчи қоидасига монанд ўзгармас, исбот талаб этмайдиган қоидалар, баъзан фалсафий низомлар ҳам яратади. Масалан, унинг энг сўнгги кашфиётларидан бири қуйидагича: «Оллоҳ дунёнинг ибтидосида ва интиҳосида мавжуд, ораликда мавжуд эмас, яъни ораликдаги ҳаётга аралашмайди»...

У икки ёндош чизиқлар ҳақида бош қотираркан, тақи бир оқилона фикрга ҳам келганди. Сўзлаётган одам,-дерди Хайём икки чизиқ аро бармоғини қўйиб,- ҳамиша бир ёқламаликка маҳқум. У ҳеч қачон икки томонда ҳам бўла олмайди. Демак, сукут сақламоқлик Ҳаққа ёвуқроқдир, яъни ораликдир.

Хайём ҳамон ўйчан, хомани бармоқларида айлантириб ўлтираркан, кескин бир саъй ила оқ қоғозни олдига суриб, иккита ёндош чизиқларни чизди. Тақи Уқлидуснинг фикрларини эслади. У шу кунгача Уқлидуснинг кўплаб асарларини ўрганиб, унинг беш қоидаси ҳақида рисола ҳам ёзиб улгурганди. Шунингдек, бу олимнинг баъзи фикрларини, илмий кашфиётларини инкор этувчи хулосаларга ҳам келганди. Бу борада унга устози кубро Арастунинг илмий қарашлари ҳам қўл келганди. Мисол учун унинг фикрларини қунт билан ўрганган Хайём ўз хулосасига ҳам

келиб, янги бир фикрни илгари сурмоқда эди: «Икки тўқнашувчи тўғри ҳад (чизик)лар кесишади ва икки тўқнашувчи тўғри ҳадлар тўқнашиш йўналишида бир-бирларидан ажралмоғи мумкин эмас». Бу унинг сўнгги кашфиёти эди. У энди икки ҳадни кесишган ҳолатда чизди-да, унинг ёнига тўрт сатр шеър ёзиб қўйди.

*Бизни айлантирган бу чархи фалак,
Уни фонус дея хаёл қил андак;
Қуёш чирогои-ю олам фонуси,
Икки ўртада биз ҳайрону ҳалак.*

Эртаси кун и аҳли расадхона таквим борасидаги ишларни яқунлаб, жамладилар ва Хайём уни, яъниким «Солномаи Маликий»ни ҳузури муборакка элтиб, султон Маликшоҳ ибн Алп Арслон ҳазратларига тақдим этди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

1

Султоннинг ажаб бир одати бор эди- кўнгилхушликка чоғланса ҳам ҳарб машварати янглиғ мажлис тузарди. Бу каби йиғинлар, айниқса, ҳукмдорнинг хос кишилари, надимларига алоҳида тааллуқли эди. Сарой сари чорланган аъёнлар бирон жиддий кенгаш бўлмоғига хезланиб, ҳар не сўроққа жавоб ва ечим топмоққа ҳозир келардилар. Улар ҳузури муборакка кириб, султон Маликшоҳнинг қошида Жаъфаракни кўрдилару олампаноҳ дилхушликни ихтиёр этганлигини англадилар ва кўпчиликларининг лабларида ним табассум зоҳир бўлди. Аҳли хос ўз мавқеларига биноан султоннинг икки ёнига тизилдилар. Унинг ўнг ёнида ҳар доимгидек вазири аъзам Низом ул Мулк, амирул фузало Умар Хайём ва бошқалар, сўл ёнида эса мухтасиб Бадрий, Муҳаммад Такаш, Қазвиний ва амирлар амири Арслон Тош бошлиқ амирлар турардилар. Қуйроқда бўлса машшоқлар, ҳофизу қасидагўйлар жам эдилар. Султон мулойим жилмайиш ила аъёнлар таъзимига майл билдирди ва бу билан барчага эътиборли эканлигини англади. Филҳақиқат, айна дамда султоннинг юз-кўзидан нур ёғилар, лабидан учаётган ҳар бир сўзда мутойибага мойиллик сезиларди. Унинг либоси-бошидаги тождан фарқли ўлароқ дур қадалган салла, юпқа оч яшил қабо, учи қайрилма этиги ҳам қайфиятига бисёр монанд эди. У жамоатга имкон қадар хуш сўзламоққа уринарди.

Султоннинг бу кунги майлини аллақачон пайкаган унинг қизиқчиси Жаъфарак чучукка, айниқса, Худо берди. Паканагина жиккак бу одам жуда сўзамол эдики, гап келганда, ўзгалар тугул султоннинг ўзини ҳам аяб ўтирмасди ва ҳеч ким унга эътироз билдирмоққа жазм этолмасди. Албатта олампаноҳдан ҳайиқардилар, балки Жаъфарак чучукнинг қисмати султоннинг илкида эканлигини яхши англадилар. Бу аччиқ забон қизиқчи ҳам ўз мақомини тузук билармиди ёхуд аслан шундайин мардона журъат соҳибимиди, атрофдагиларга игна санчишини қўймасди. Унинг «сайдлари» асосан уламою амалдорлар бўлардилар. У ҳеч бировни аяб ўтирмасди. Чамаси, уни онаси шунақа сертикон бир маҳлуқ этиб дунёга келтирган кўринади. Эҳе-е, унга тиш қайраганлар қанча. Айниқса, унинг сўз пайкониға вазири аъзам кўп бор рўбарў келарди. Бироқ вазир унга аччиқ қилишга бир жиҳати султондан ҳайиқар, қолаверса, ўз ожизлигини атрофдагиларга намойиш этмоқни ҳам истамасди. Чучук нишонга урганда зоҳиран енгил кулиб қўя қолар, аммо ичини нимадир бирваракай шилиб юборгандек туюларди.

Шунинг учун Низом ул Мулк Жаъфарак гап бошлаганида зириллаб турарди. Султон наздида эса кизикчисининг вазири аъзамга айтаётган гаплари шунчаки мутойиба эди холос, унга парво килмоклик тузук бўлмасди. Устига устак дунёни зир титратган султон Маликшоҳ ҳам оддий инсон эди. У ҳам оддий бандалар каби гоҳо тушкунликка тушарди, хаёлга бериларди ёки арзимаган нарса учун кимнидир ёмон кўриб, унинг мағлублиги, камчилигини пайкаганда хузурлангандек туюларди. Низом ул Мулкнинг машхурлиги, эл аро бообрўлиги ва ҳатто ўзини бош вазир соясида қолиб кетаётгандек ҳис қилиши баъзан султонни изтиробга солар, бу ожизона ғайирлигини Жаъфаракнинг вазири аъзамга нисбатан масхараларини тақик этмаганлигида гоҳо сездириб ҳам кўярди. Қисқаси, Жаъфарак чучук султоннинг вазири аъзамдан пинҳона қасос олмоғи учун ўзигагина аён воситаси эди.

Жаъфарак чучук кенг чалвор ва яланғоч танасига кизил нимча кийиб олган. Боши тақир қирилган ва кўзлари думалоқ, қатта-қатта бўлгани боис ҳам қулгили, ҳам бироз кўркинчли кўринарди. У султоннинг ёнидан сакраб турди-да, «Шултон шакбоз!» (яъни «сакбоз»-итбоз демокчи) дея ҳайкирди чучук тил ила. Барча султонга бирров қаради-ю унинг жилмайиб турганини кўриб, бараварига қаҳқаҳа урдилар. (Аслида Жаъфарак анойи эмасди- у ўзининг чучук тиллигини рўқач қилиб, султонни «шакбоз», яъни шак келтирувчи ҳам демокчи бўларди.)

-Мен-да унинг кўппагиман.-деди Жаъфарак, энди «тўрт оёқлаб» тилини осилтирганча хақилларкан.

Тақи барча хандон отди.

-Вале унинг ўжга (ўзга) шадокатлийоқ шақи бой-қанжик...

Аъёнлар гап қим томонга оғаётганлигини англаёлмай, жим қолдилар.

Қизикчи энди кетини ўйнатиб, қийкирганча сакрай бошлади:

-Қанжик!.. Қанжик!.. Қанжик!.. -Сўнг думалоқ кўзларини ола-қула қилиб бироз жим тургач, бировга сир айтаётгандай қафтани оғзига олиб бориб, деди,- У ўлгудай тўп (кўп) туғади- ўн иттита шакбаччалайиям бой. Вав, вав, вав... -У ҳар тарафга ирғишламоққа тушди.

Жамоат гап вазири аъзам ҳақида кетаётганлигини фаҳмлади, бироқ барчалари султонга эргашиб қаттиқ-қаттиқ қулавердилар. Баъзилари эса соҳиб девонга зимдан назар ташлаб кўярдилар.

Низом ул Мулк зил кетган, юзига қон уриб, базўр нафас оларди. У аламдан титраётган бўлса-да, сездирмасликка уринар ва ҳаммасидан ҳам Жаъфарак ўз пайровини қандай яқунларқин, дея безиллаб турарди. Бу чучук деганлари аксар ҳолларда сўзини қакшатқич тарзда поёнига етказарди. Вазири аъзам ана шундан кўркмоқда эди. Қўркқанича бор экан...

-Бачалайи-қу ўн иттита этан, лётин қанжик шакнинг ўн иттита эмчаги боймиқин, а? - Жаъфарак қорнига уриб, тақи ирғишлайверди.

Вазири аъзам адоёи тамом бўлди. Султон бошлиқ аъёнларнинг ҳаммалари қаҳ-қаҳ отиб қуларқанлар, Низом ул Мулк гўё қулаётгандек юзини тириштиргани билан ич-ичидан бир ингрок келиб, ҳик-ҳик қиларди холос. Аламдан кўзлари ёшланиб кетганди.

Жамоат узок қулди, бу то султон қулгидан тўхтаб, илкани кўтариб, жим бўлишга ишорат этгунча давом қилди.

-Маълумингиз бўлғайқим, биз асад ойининг адоғи ёхуд сунбуланинг ибтидосида шикорға (овга) чикмокликни ихтиёр қилдук. Шул боисдан амирул сайдгарга (овчилар амири) ва жақиқи сайдгарларга бу шоҳона шикорға ҳозирлик кўрмоқни амр этурмиз.

Бу хабарни эшитган аҳли аъён бараварига мамнунлик қайфиятини намойиш этдилар.

-Амирул фузало, хос надимимиз Умар Хайём жаноблари шикорда бизга ҳамроҳ бўлғайлар. - Султон ним табассум ила шоирга боқарқан, билинар-билинемас бош силқиди.

Хайём аввалига султоннинг ниятини тушунмагандай бир лаҳза ҳайрон турди-да, сўнг шошиб таъзим қилди.

Бу олий эхтиромдан қарши тарафда турган Қазвинийнинг кўзлари олайиб, косасидан чиқиб кетаёзди...

Ихтиёри олий барчага аён этилгач, таки кўнгилхушлик авж олди...

2

Ўшанда Хайём ҳузури муборакдан чиккач, вазири аъзам билан учрашмоқ ниятидан қайтди, чунки айни дамда унга рўбарў келмоқ уни масхара этмоқ ила баробар эди. Соҳиби девон ҳозир танҳо қолмоғи лозим эди. Вужудидаги алам оташини босиб, тин олмоғи жоизлиги шоир учун маъкул кўринарди.

Аслида Хайём султоннинг амридан шодланмади. Шикорга кетса, расадхонадаги ишлар тўхтаб қолиши ва айникса, хома-ю давотидан йироқ тушмоғи уни хомуш этди. Бирок тождорнинг ҳукми вожиб эди.

У эртасига корфармони чақириб, Шокир Талхни олиб келишни буюрди. Шокир Талх деганлари Хайёмга аввалдан эшлиги бўлган этикдўз эди. У билан Исфаҳонга янги келган кезлари мана шу корфармо боис танишган эди. Шоир пошнали пойабзал киёлмасди, кийса-да, оёғи толиқар ва ҳатто мўлроқ юриб қўйса, оғришга тушарди. Шул важҳдан ҳамиша пошнасиз ясси тагчармли оёк кийими кийишга уринарди. Бу унинг наздида, жуда қулай туюлар, уни кийса, қадамини енгил оларди. Ўшанда корфармо Шокир этикдўзнинг бошкентдаги энг олди аҳли ҳунарлардан бири эканлигини айтгач, Хайём уни дарҳол ҳузурига чорлади. Чорлашдан олдин этикдўзнинг исмига нега энди Талх лақаби кўшиб айтилишини сўраб ҳам олди. Чунки Шокир каби гўзал исм ортидан бундайин сифат бергувчи ғализ сўзнинг ишлатилиши уни чиндан ҳайрон қолдирганди ва шунинг учун бу лақабнинг тарихига кизикиши ихтиёрсиз равишда ортди.

-Шокир этикдўз жудаям тўғрисўз.-деди корфармо шоирнинг сўроғига жавоб бериб,- Гапини хаспўшлаб ўтирмай, шартта айтади-қўяди. Сўзини бисёр намакоблаб сўзлар ва шул боис Талх дерлар уни.

Кейин Шокир Талх ила бир неча бор гаплашгач, англадики, у чиндан ҳам талх забонли экан. Ўзи асли тоза кўнгилли этикдўз ҳар қандай фикрини дағалроқ йўсинда ифода этмоққа одатланганди. Бу фақатгина тўғрисўзликдан дейилса, хато бўларди, аниқроғи, бу унинг илму урфон борасида ғофил ва тарбияси нотўқис эканлигидан ҳам далолат эди. Талх тамсили унинг сурату сийратига ростдан ҳам мос тушганди.

Хайём Шокир Талхнинг келишидан завқланди. Йўғон-йўғон бармоқларига монанд думалок қоп-қора юзи, оғоч бутоғи каби катта бурни шоирнинг завқини кўзгаб, табассумга ҳамроҳ этди.

-Ҳазратим чорлаган эканлар.-деди Шокир Талх салом-алиқдан сўнг ўз одатича шошиб.

-Аввало муродимиз сизни кўрмоқ эди... -дея гап бошлади шоир сўзларни хижжалаб, кулимсираганча. -Оз фурсат бўлса-да суҳбатингизни...

Талх дағал овозда бидиллади:

-Оёғимга пойабзал даркор бўлиб қолди, дея қолинг, тақсир!

Хайём этикдўзнинг эркалигини кўтарарди ва бундан ўзи ҳузурланарди.

-Бунча ошиқурсиз, оғойи Шокир! -деди кулиб у, - Сиз тиккан этиклар ҳам худди суҳбатингиз каби биз учун қимматлидур, бироқ ул бир баҳона холос. Аслида суҳбатингизга муштоқмиз, Талх.

-Ҳазратим муболаға этдилар. Илло бизнинг суҳбат нима-ю тегирмон тошининг товуши нима. Шундоғ бўлгач, баҳузур хизматни айтаверсинлар, жаноб.

Хайём юрак-юракдан қаҳ-қаҳ отиб кулди:

-Сўзланг, Талх, сўзланг. Талх отингиз араз этиб, қочиб қолмасин тагин!..

Кулишдилар.

Шоир муддаога кўчиб, султон хазратлари ила шикорга ҳозирланаётганлигини ва дашту саҳрода узок-узок юрмок учун мос келгувчи этик буюрмокчи эканлигини айтди.

-Кўп юрганда оёғим толиқмаса бас. Пишиқроқ чармдан бўлса... Бу юмуш борасида сиздан ўтадурғони йўқтур.

Шокир Талх таки бир бора шоир оёғининг қолипун ўлчамларини олиб, кетмокка шайланди.

-Пошна борасида унутмасинлар, Талх.-дея эслатди шоир унинг ортидан.

-Пошнангиз менинг бўйнимда-ку, хазратим, кандоқ унутай. - деди этикдўз сўзига кўш маъно юклаб.

Хайём кула-кула колди.

Ўша кунлари вазири аъзам Низом ул Мулк ила учрашмок, валинеъматининг аҳвол-руҳиясидан бохабар бўлиб, ҳол сўрмок шоирнинг бирламчи муддаоси эди. Ҳар тугул ўшанда соҳиб девоннинг кўнглига озор етди, бу дард устига чипқон бўлиб, ғанимлар тантана қилдилар, ошкора музаффарлик нашидасини сурдилар. Хайём айни мана шу озорларни вазири аъзамнинг қалбидан қувмок истарди. Бирок ҳадеганда у билан учрашмок насиб этавермади.

Хайём отларга ишқибоз эди ва шикор туфайли таки отларга ошно бўлмоғидан қувонарди. У султоннинг отхонасига ва турфа жонзотлар боқилгувчи томошахонасига кирмок учун ижозати олийга мушарраф бўлган эди. У ҳам бўлса, султон Маликшоҳ шахриёри аъзамнинг саховатлари туфайли насиб этганди. Шунинг учун шикорга ҳозирлик баҳона султоннинг отхона ва томошахонаси сари ошиқди. Хайём тузуккина синчи (отнинг аҳволи, соғлигини ўрганувчи одам) эди ҳамда у ердаги синчи-ю сайис (отбоқар)ларни жуда яхши танирди, улар ҳам ғалат феълли шоирга кўникиб кетгандилар, шунингдек, унинг отпарастлигини ҳам жуда яхши билардилар ва хурматлар эдилар.

Султон Маликшоҳ турфа жонзотларни хуш кўрарди. Тўғри, шикорга чиққанда ҳеч бир маҳлуқни аяб ўтирмай, бирваракай тиғлайверарди, лекин тирик жониворларнинг томошасидан ҳам ўзини тиёлмас, аксинча, гоҳо уларнинг ҳаракатларини кузатиб, завкланар, хузурланар эди. Унинг хос ҳайвонотхона бунёд этганлиги ва у ерга тез-тез кириб турмоғи ҳам ана ўша феълдан эди. Ҳайвонотхона-томошахонада жонзотларнинг жамики турлари мавжуд эди: бўри, паланг, шер, қоплон, тулки, оху, жайрон ва ҳақозолар, кушлару паррандалардан лочин, кабутар, қумри, тўти, саъва, товусу дуррож (тустовук)лар сакланарди. Султон сайдгар лочин ва саклар тайёрламокка алоҳида эътибор бериб, саъй этарди. У отларнинг фаҳму фаросатидан қанчалик завкланиб, шиддатидан нечоғлик куч олса, лочинларнинг жасур сурати-ю мардона феълларидан шунчалар вужудига қуввату шижоат тўлиб борарди. У ўзини лочинга ўхшатарди ва лочиндай тутмокка интиларди. Ҳар бир лочинга айруча эътибор берар, гўё ўз боласини эркалаётгандек меҳр ила сийларди. Лочин парвозини кўрганда унинг кўзлари чакнаб, олов сочаётган монанд кўринар, елкалари шишиб, бўйин томирлари бўртиб кетарди. Бу маҳал мисоли икки ҳукмдор-кушлар шоҳи ила башар султони баҳс бойлашиб, бир-бирларидан завкланаётгандек туюларди.

Хайём от зотлари турлари каби лочинлар ҳақида ҳам кўп нарса билар ва бу жонзотларнинг қадим тарихларидан тузуккина бохабар эди. Аслида султоннинг шоирни ўзига надим этиб тайинламоғига ушбу жиҳатлар ҳам қисман боис бўлган эди. Ўшанда султон сайисхонада Хайём ила отларни томоша қилиб, хордиқ олмокда эди. У тинмай ўз отларини таърифун тавсиф этарди, қайси от қаердан келтирилганлиги ҳақида сўзларди. Султон бошқа бир жойда ёхуд даврада бунчалар очилмаслиги, сўзамол бўлмаслиги аниқ эди. Уни бу хуш кайфиятга солган нарса отларга бўлган мислу қиёссиз меҳри эди. Шунда шоир суҳбат асносида мақбул бир фурсатни топиб, ҳукмдорнинг ижозати ила унга ғазналик Сабук Тегиннинг ўғли султон Маҳмуд ва унинг Аёз отлиғ гуломи тарихини сўзлаб берди:

-Кунлардан бир куни кўшни мамлакат ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавийга элчи йўллаб, унга кўп бебаҳо тортиқлар ила бир от ҳам жўнатади. Элчини султон Маҳмуд саройида иззат-икром ила кутиб оладилар, дабдабали қабул маросими уюштирадилар. Маросимдан сўнг султон тухфа

килинган отни кўрмоқ учун боради. От барчага маъкул келади, лекин султон сарой отбоқарларидан «Отни кўрмаган ҳеч кимса қолдимми?»-дея сўрайди. Сайислар бошлиғи «Султоним, отбоқарларнинг ҳаммалари, ҳатто муҳожир от билгичлар ҳам кўришди ва бу отга койил қолишди», дейди. Шунда бир четда турган отбоқарлардан бири «Аёз кўргани йўк», деганида, султон «У ҳам келиб кўрсин», дея амр этади. Сайислар бошлиғи эса «Олампаҳо, Аёз яқинда келган кулингиз, у ҳеч нарсани билмайди, отларнинг тагини тозалаб юради холос», деб орага сўз қўшади. Султон бўлса, ғазаб ила ўз амрини қайтаради.

Аёзни чақириб келадилар. У султонга таъзим қилгач, бир четда қўл ковуштириб туради. Султон эса унга буюради:

-Ушбу отни яхшилаб кўр ва қандай от эканлигини бизга айт.

Аёз ўйлаб туриб, дейди:

-Олампаҳо, камина ғуломингиз, оддий отбоқардурмен. Синчилик қилмоққа ожиздурмен. Агар ҳазрати олийлари истасалар, амрлари вожибки, билмоққа саъй этгум. Аммо ундан аввал отнинг дарёга тушиб чиқишини кўрсам-да, сўнг бир фикр айтсам.

Султон Аёзнинг талабига рози бўлиб, отни дарёга олиб боришларини буюради. Аёзнинг бу талаби отбоқарлар бошлиғи ва бошқа баъзи кимсаларга ҳам ёкмагани аниқ эди. Бирок «Султоннинг амри вожиб», деб отни дарёга олиб бордилар ва сувга туширдилар. Сув отнинг белигача кўмгач, у бироз сув ичди. Шундан сўнг Аёз отни дарёдан олиб чикди, шу билан бирга унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб турди. От соҳилга чиккач, «энди бўлди, кетдик», деб сарой сари йўл олди. Барча ҳайратда «бу қул нимани билдийкин», дея ажабланардилар. Бош сайис Аёзнинг олдига келиб, секин «Нимани билдинг, Аёз?»-деб сўрагани, Аёз «билганимни сўраган одамга айтамен», деди. У султонга рўбарў бўлиб, таъзим қилгач, деди:

-Олампаҳо, сизга инъом этилган от зотли кўринадур, қадам ташлашлари, юриши, сувга ботирлик ила тушиши, чиқиши ҳайратомуз, шоҳларга арзигулик от. Лекин фикри ожизимча, бу от ёшлигида сигир сути ила боқилган чиқар, чунки ҳаракатлари отларга хос бўлса ҳам баъзи қилиқларида қорамолларда бўладиган аломатлар сезилдики, бу ҳол мени ўйлантириб қўйди. Балки мен хато қилаётгандирмен, унда бир қошиқ қонимдан кечмоғингизни ўтинамен.

Султон отбоқарлар бошлиғидан «Сен нима дейсан?»-деб сўради. У эса ҳеч нарса деёлмаслигини билдириб, бошини эгди.

Сўнг султон элчи ила йўлиқишди. Суҳбат асносида гапни от мавзусига бурди. Элчи от ҳақида батафсил сўзлаб берди:

-Бу от подшоҳ йилқисидаги энг зотли биянинг боласи бўлиб, унинг ёшлигида тасодиф туфайли бия ҳалок бўлган, тойча эса зотли сигир сути ила боқилган.-дея гапини тугатди элчи.

Султон от сигир сути ила боқилганига қаноат ҳосил қилгач, Аёзни ҳузурига чорлади:

-Бу сирни қандай англадинг?-дея сўради ундан.

Аёз таъзим-тавозе ила деди:

-Эй, улуғ султон, ҳар ҳодисага диққату иштиёқ ила қараш ва уни кузатиш, кўрган-билганларини тафаккур қилмоқдан инсон билими, тажрибаси ортади. «Ҳаётда содир бўладиган яхши-ю ёмон ҳар ҳодисани кузатиб боришга ўрган ва шунга одатлан», дер эди падари бузрукворим. Мен ёшлигимдан кексаларни ҳурмат қилар, кекса билим соҳибларининг сўзларига қулоқ солар ва айтганларини уқиб олар эдим. Кексалардан эшитганларим ва ўзимнинг ёшлиқдан кузатганларимдан фаҳмладимки, қорамоллар сувдан чикканларида орқа оёқларини галма-гал ортига силкитадилар. Бу ила орқа оёқларида ўсган юнлардаги сувларни туширадилар. Лекин отларда бундай ҳол учрамайди. Келтирилган тулпор дарёга ҳайикмай, сесканмай тушди. Аммо сувдан чиқиб, орқа оёқларини силкитди. Мен ҳайрон бўлдим. Ўйлай-ўйлай бу от ёшлигида сигир эмган бўлса керак, деган ҳулосага келдим. Эҳтимол мен адашаётгандирмен. Унда султонимдан мени афу этишларини сўраймен.

Султон Маҳмуд Аёзнинг жавобларидан мамнун бўлибди ва ўша захоти мирохур

(отбокарлар амири) этиб тайинлабди.

Бундан аён бўладики,-дея гапани тугатди Хайём-от тарбиясида, унинг зотини тоза сакламоқда ҳар бир нарса эътиборга олинмоғи лозим экан.

Филҳақиқат, отларни билмоқ борасида султон ила шоир бир-бирларидан қолишмасдилар. Балки шул боис ҳам суҳбат кизигандан кизирди. Хайём ўзининг Аёз ҳақидаги ривоятини тугатгач, ундан илҳом олган султон ҳам тақи отлар таърифига тушиб кетди. Чиндан ҳам гўдаклигидаёқ от миниб, шамшир тутган, яъники ҳарб илмини пухта эгаллаган бу туркий ҳукмдор барча қавмдошлари каби отлар хусусида кўп нарса биларди. Қадим туркий шоҳ Афросиёб айтган экан: «Эрга от андоғким, кўкка ой». Агар от бўлмаса, ҳарбийларга жасур одамлар деган ном нолойиқ бўлур эди. Кўп саркардалар отга минмоқни фалак бўйнига минмоқдан афзалроқ билганлар. Зеро уни «Қутлуғ қадам» деб бежиз айтмаганлар. Ҳа, бу гапни турклар айтган, султон ҳам бу таърифга ишонади. Султон Маликшоҳ, шунингдек, расулиллоҳ саллаллоҳу алайҳи васалламнинг от ҳақида айтган ҳадисини ҳам яхши биларди. «Хайр йилқининг пешонасига ёзилган», дейди Пайғамбар алайҳиссалом . Айниқса, араб отлари бемислдир...

-Мана бу форслар алус деб атайдурғон от.-дея гапида давом этганди султон ўшанда. - Айтадиларки, у гўё осмонда учади, жуда зийрак ва бошқа отларнинг дупурини узоклардан эшитади. У жуда қаноатли, аммо совуққа чидамсиз. Бундай от эгаси бўлмоқ бахт, бироқ бу жонивор анчайин нозикдур. Мен бунда хўп чопганмен, шоири замон.

Хайём ним табассум ила султоннинг гапани давом эттириб кетди:

-Устод Аристотилуснинг ёзишича, отларнинг тури жуда мўл. Ул зотнинг эътирофича, кушлар рангидаги, хусусан, оқ от яхши ва эътиборга лойиқ. Унинг соҳиби жангда доимо зафар қозонади. Бундай отни подшоҳлар минса ярашади.

Шоирнинг гапи султонга жуда ёқиб тушди. Чунки у оқ отни хушлар ва бир неча хил зотли оқ отлари бор эдики, ҳар жабҳада уларни минар ҳамда бундан фаҳру ифтихор этиб, хузурланарди.

Ўшанда уларнинг бу ёқимли суҳбати узок чўзилганди ва охирида султон Хайёмга «отлар хусусидаги бу билимларингиз ила «Тулпорнома» отлиғ рисола битсангиз бўлур эркан», дея лутф этиб, сийлаганди. Мана, энди сайисхонада шикори хосга ҳозирлик кўриб турибди. Бу шикордан албатта, яхши, тоза ва хуш ҳаводан симириб, сиҳатини барқарор этиб қайтади. Фақат хома-ю давотдан айру тушмоқ...

Шикорга, тағинки, шоҳона шикорга ҳозирлик узок давом этарди. Аввало учқур отларнинг туёқлари янгитдан тақаланиб, ювиб, мойланар, ёллари хафсала ила тароқланиб, хинолар суртиларди. Бу нимарса от узра ўлтирган чавандозни шижоатлантирар, зотли арғумоқнинг майин, хино тусли ёллари учиши унга журъат ва улуғворлик бахш этарди. Шунинг каби бу амаллар шикори хоснинг зийнати, унинг суратига берилгувчи оролари эди.

Бир ёнда уста сайдгарлар ов қурол-аслаҳаларини созлайдилар, ҳозирлайдилар. Найза ва пайконларнинг синонларини (тиғларини) чархлаб, садоқларга жойлайдилар. Бошқа ғулومлар аробаларга озик-овқат, идиш-аёқлару чодирларни, кўрпа-тўшакларни ортадилар. Кўплаб мешлардаги сувларни асосан туяларнинг ва баъзи отларнинг устига юклашар, қолган керакли буюмларни ҳам шу тарика саранжомлашарди. Икки нортуяга аморий (кажава, туя устида ўлтиришга мўлжалланган махсус ўриндик) ҳам ўрнатилган бўлиб, бу султон ҳазратлари учун эди. Мабодо сафар чоғи от устида толиксалар, аморийда ҳордиқ олишлари мумкин эди.

Шикори хосга шундайин алоҳида тадорик жоиз эди. Сарой ховлиси, ташқиси бир неча кунлаб шовқин оғушида бўларди. Айниқса, овчи саклар занжирларга боғлаб олиб чиқилганда, уларнинг басма-бас хуришлари оламни тутиб кетарди. Зотдор, шикори хос учун ўргатилган бу катта-кичик, турфа ранг итларнинг овозидан наинки одамнинг, оламнинг ҳам қулоғи батанга келарди. Яхшики, уларнинг «тилини» билгувчи сакбозлар бор, акси бўлса, бу мағзи йўқ

махлуклар не кўйга тушардилар, Оллоҳга аён.

Бир неча сайдгар лочинлар эса султоннинг ва аҳли шикорнинг ҳам фахру ифтихори эдилар. Бу мағрур, мардона кушларда улуғлик, киборлик рамзи мужассам эди. Улар ҳам гоҳо юракларга ваҳм солгувчи сас ила хайкириб кўярдилар...

3

Сунбуланинг бошида шикорга отландилар.

Ундан аввал Хайём вазири аъзамнинг хузурида бўлиб, бироз суҳбат курди, Жаъфаракнинг пайровидан сўнг мудом шаштсиз бўлган валинеъматининг кўнглини олишга уринди. Сидқидилдан қилинган муомала, самимият киши қалбига, шуурига таъсир қилмасдан қолмайди. У кўнгилларни кўтаради, одамнинг ўзига бўлган ишончини оширади. Вазири аъзамда ҳам шундай бўлди-ўз жигарбанду аржумандай бўлиб қолган шоирнинг самимий сўзлари, хайрихоҳ чехраси зимистон кўнглини ёритиб юборди. У ўша онда яна бир карра амин бўлдики, бу даҳри дуннинг омонлиги эзгулик, самимият ва чин дўстликнинг мавжудлигига боғлиқ экан. Ҳар ҳолда илму маърифат бокий экан, зеро Хайёмни унга ёвуқ тутган ҳам илму маърифат ва эзгуликка эшлик эди.

-Яхши олиму шоирдан уста сайдгар чикмаслиги аниқ, -деганди ўшанда Низом ул Мулк шоир ила хайрлаша туриб. -Бироқ яхши шоирдан яхши ҳамроҳ чиқади. Оламpanoҳ ила мулоқотда ул зотни эҳтиётлаганинг каби ўзингни ҳам сақлагин. -Бу унинг оталарча насихати эди. У ҳукмдорлар Куёш янглиғ бўлишлигини тақи бир карра эслатганди...

Шикорнинг аввали бошкентга яқин водийда, унга туташиб кетган тоғлар устида кечди. Ёллари ўсик, арабий оқ отда виқор ва хайбат ила чопган султон Маликшоҳ ниҳоят суюкли тулпоридан тушиб, пиёда юрмоққа бошлади. Водийнинг елкасига оёқ кўйган тоғ буюк салжукий султонга ҳам жалолатли (улуғвор) кўринар, унинг юксаклиги қаерда интихо топмоғини тасаввур этмоқ мушкул эди. Бу ерда атроф жавониб (томонлар) тоғдан иборат эди. Тоғ ёнбағридаги катта-кичик қора-кўнғир тусли, гоҳо оқиш харсанг тошларга суяниб турфа оғочлар ўсган. Бу оғочлар баъзи жойларда гуж-гуж бўлиб ўсганидан яхлит ёнғоқзор, тоғолчазор ва мевалари майда-майда ёввойи олмazorларга айланиб кетган. Ундан юқорида эса зарангзорлар ястанган. Бу оғочзорлар остида ўсгувчи гиёҳлар ҳам турфа хил-буғдойик, кўзикулоқ, наъматак, ёввойи олча, қорақанд (зирк) каби ўтларнинг бир неча хиллари мавжуд. Айниқса, бу янглиғ гиёҳлар тоғ устидаги яйловларда мўл-кўл. Бу каби набототнинг бисёрлиги турфа жонзотларнинг ҳаёт кечирмоғи учун ҳам жуда қулайдир. Унда тулки, бўри, сиртлон, гоҳо эса айиқ ва йўлбарслар ҳам эмин-эркин яшайдилар. Тоғнинг юқорисида бўлса, жадий (тоғ такаси), кийик, тоғ кўйи, қор қоплони каби жонзотлар кўп. Тоғда яшовчи кушларнинг тури беҳисоб, уларни таниш, ажратиш анча мушкул.

Сайдгарларнинг бир қисми ва сакбозлар итларини олиб, тоғнинг юқорисига чиқиб кетдилар. Улар баландга чиқиб, бир қанча муддат жим туришар, тоғ устини сукунат қоплаб, жамики жонзотлар хотиржам бўлгач, ваҳимали сас бергувчи бурғуларни чалишиб, итлар ила шовқин-сурон солишиб, куйига энардилар. Бу саъйлари ила тоғдаги борки ҳайвонотни сайёдлар томон ҳайдардилар. Тоғнинг бошланишида султон бошлиқ ҳар хил яроғлар тутган сайдгарлар туришар ва улар кимирлаган нарсаки бор жонталош этардилар. Сайдгарлар асосан султоннинг кўнгилхушлиги учун хизмат қилишар, ўлжалар қисматини ҳам аксаран унга топширишарди. Султоннинг атрофида анча-мунча даррандани (йиртқични) ҳам енга олишга қодир алп қомат сайдгар-кўриқчилари ҳамиша шай турардилар. Шикор маҳали султоннинг жони азизини омонда сақламоқ уларнинг зиммасида эди.

Султон Маликшоҳ ўлжани танлаб ўтирмасди. Жон ташвишида ўзини ҳар ёнга уриб, яширинишга уринаётган жониворларнинг барини бирваракай гоҳ камон, гоҳ палахмон ва ёки

найза ила шикастлайверарди. Ёнидаги бир неча яроғбардорлари хориса хорирдики, султон асло хоримасди. Кишининг этини сескантиргувчи бир киёфага кириб, турфа махлукотни ўлдираверарди. Айни дамда у катлгоҳ узра килич яланғочлаб, махкумни кутаётган жаллодга ўхшарди. У уста мерган эди, отган ўқлари нишонга бехато тегарди... Кўп ўтмай ҳаммаёк ҳайвон жасадларига тўлиб кетди. Уларнинг ҳаммасини ҳам йиғиштириб олмасдилар. Баъзи қимматбаҳо мўйнали жониворларни тўплаб, терисини шилиб олмасалар агар, аксарияти ўша жойнинг ўзида қолиб кетарди. Султон учун шикорда ўлдириш завқи муҳим эди.

Хайём бу «катлгоҳ»га умуман яқинлашмади, баъзан чодирда қолса, гоҳида тескари томондаги тоғ ёнбағирларида кезинди. Тўйиб-тўйиб тоғ ҳавосини ва унга чулғаб май симирди, майсазорларга бурканиб, осмонга термулди, кадрдон маъвони кузатди. Гоҳо эса мастона шеър битди:

*Ул азал Сайёди қўйиб дона, дом
Ўз овига қўйди одам дея ном.
Оламда не яхши-ёмонлик бўлса,
Ўзи қилиб, тўнқар одамга мудом.*

Ўша сархуш кечаларда кўк балдоғи Ойга термулиб, ўртанди, эхтирослари жунбушга келиб, Ой юзида Марямнинг жамоли акс этиб, шуурида тақи шеър айланди:

*Ё Оллоҳ, ул гўзал Ойни яратиб,
Сочи сунбулидан анбар таратиб,
Унга қарамагил, дея буюрсанг,
Зулм-ку, дил шавқин ўзинг қўзгатиб.*

Шоирнинг жон талвасасида типирчилаётган жониворларни кўрмоққа на ҳоли, на тоқати бор эди. У ўлимга сира-сира кўника олмасди. Оллоҳ ўзи яратган инсон ишкида барпо этган бу оламда тўйиб-тўйиб яшашни, барчанинг яшашини истарди. Хайёмнинг ҳамиша ўзгалардан пинҳон тутишга уринган сири-бу унинг жуда-жуда ҳаётпарастлиги эди. У ҳаётни севарди ва шунинг учун, ўлимнинг улуғлигини ҳис этгани ҳолда, унга тоқат қилолмасди.

Тоғдаги ов икки ҳафтага яқин давом этди.

Дашту биебондаги шикор ўзгача бўларди. Бу ерда сайдгарлар кўпроқ от устида ов қилардилар. Султон ҳам оқ тулпорига миниб, ўлжанинг ортидан қувар ва болалигидан ҳадисини олганидай, отни чоптира бориб, жон қайғусида югураётган жониворга қарата ёйдан ўқ узарди. Сайд қулагач, тақи бошқа жониворнинг ортидан кува кетарди.

Ёзида (даштда) оқ саксовуллар мўл эди-уларнинг бўйи гоҳо етти-саккиз газгача етарди. Бундан ташқари, йирик жузғунлар, шувоқ ва шўраклар ҳам кўп бўлиб, қалин бутазорларни бунёд этгандики, бу ҳайвонларнинг жон сақламоғи учун ўнғай эди. Бу ерларда овбоп жониворлардан оху, кийик, тулки, шағол (чиябўри), куён ва шер қаби даррандалар ҳам кўп учрарди. Даштдаги шикор сайдгар учун чинакам синов ҳам эди. Унда отнинг устида ёй ота олмоқ маҳорати ила ботирлик ҳам бўлмоғи лозим эди. Чунки от устида чошиб бораётган овчининг рўбарўсидан баногоҳ бирон йиртқич чиқиб қолиши ва от хурқиб, суворийсини ерга қулатмоғи мумкин эди. Сайдгарнинг ёзиғида (пешонасида) бўлса, шер ёки бошқа дарранда уни ғажиб ташлаши ҳам турган гап. Султон Маликшоҳнинг падари бузруквори султон Алп Арслон даврида бўлган шикорларнинг бирида шундай бўлганди. Унда Маликшоҳ ёшгина болақай эди, ҳавас ила отасининг ортидан югуриб юрарди. Кичкина ёйдан ўзича ўқлар ҳам отарди. Ўшанда кўплаб ярадор жониворларнинг жон беришини кўрган эрса-да, қонга беланган одамнинг бундай тарзда жон талашмоғини ҳеч ҳам қузатмаганди. Буталар ортидан туйқусдан чиқиб келган шер

бечора сайдгарнинг бўғзини ғажиб ташлаганди... Бу мудҳиш манзара уни ҳали ҳамон тарк этмайди Жангу жадалларда неча-неча одамнинг ёстиғини қуритган, ададсиз жониворларни хокга корган султон Маликшоҳнинг ёдига ўша воқеа тушиши ҳамано юраги зириллаб кетади. Чунки бу унинг ўлим ҳақидаги илк болалик тасавури эди. Ўлим деганда унинг кўз олдига ўша бўғзи ғажилиб, қонга беланган сайдгар келарди.

Султон ёзи шикорида лочинларига ҳам эрк берди. Улар ҳам кушбонларнинг илқидан шиддат ила осмонга кўтарилиб, ўлжа излай бошладилар. Лочин подшоҳлар шикорининг улфатидир, у ила қувонадилар, уни севадилар. Лочиннинг хулқи ўзининг нозиклиги ва покизалиги ила тождорларнинг хулқига ўхшайди. У гўштхўр паррандаларнинг подшоҳидир. Шул боис лочин бошқа одамларга қараганда подшоҳларга кўпроқ ярашади. Лочинда бошқа жониворларда бўлмаган жалолат мавжуд. Подшоҳлар уни томоша қилишнинг яхши аломатлари бор деб билишади. Султон Маликшоҳ ҳам шундай деб билар ва айни дамда кушбонлар илқидан кўкка парвоз этаётган лочинларга узоқ-узоқ завқ ила тикилмоқда эди.

Асли лочинларга ишкибоз бўлган Хайём ҳам ҳозир султоннинг ёнида эди ва у ҳам лочинлар парвозини кузатарди. Шоир кушлар шоҳи ҳақида кўп нарса билар ва унинг билишидан султон ҳам бохабар эди. У лочин ҳақидаги ривоятларни билишдан ташқари, унинг ҳаракатларига қараб турли башоратлар қилишга ҳам қодир эди...

Ана, лочинлардан бири тўрғайни тутиб, ваҳшат ила қийқариб қайтди. Шоир сесканиб тушди, лочиннинг бундайин ҳаракати яқин орада бўлгучи ёмонликдан далолат берарди. Куш учиб келиб султоннинг илқига кўнди.

-Шоирлар шоҳи шоҳнинг шоҳ қуши ҳақида не дейди? -дея султон илқидеги лочинни юқори кўтариб, кўз-кўз қилди.

-Султонимнинг лочини беназир. -Хайём от устида ўлтирган султонга яқинлашиб, ўнг илкини куш томон узатганча давом этди. -Унинг пайлари қаттиқ, болдири йўғон, ўзи юмалоқ ва миқти, қомати келишган, туси сарғиш. Демакки, бағоят соғлом ва овга бисёр ҳарисдир (ўчдир). Чин тождорларга муносиб лочин экан.

Шоирнинг гапларидан султон яйраб кетди:

-Сизнинг ҳар хусусда илмингиз беқиёс эканлиғига тақи бир қарра амин бўлдим. -деди ва шоҳона илтифот кўрсатди. -Бу кунги оқшомни биз ила ўтказгайсиз, шоири замон.

Хайём енгил таъзим қилди.

Шоир султоннинг кўнглига йўл топа олганди. Чунки унинг лочинга бемисл меҳри борлигини жуда яхши биларди. Эсида, мана шундай шоҳона шикорларнинг бирида ажаб таассуротли воқеа кечган эди. Ўшанда султон илқига лочинни кўндириб, сув ичаётган кушбонини кўриб қолди. Уни юз дарра уриб жазолашни буюрди ва деди:

-Бу не ҳол?! Лочин -бу кушлар шоҳи, подшоҳлар илқидеги энг азиз ва муҳтарам жонзот. Не бўлдики, сен бундай одобсизлик қиласен? Подшоҳлар эъзозлаган нарса илқингда-ю, сен фаҳмсиз сув ичмоқдасен!

Кушбон таҳлика ичра деди:

-Худовандо умрингизни узун қилсин, султоним, агар ташна бўлсаму илқимда лочин бўлса, не қилай?

-Бу ишга лаёқатли одамга бер.-деганди ўшанда султон бироз юмшаб.-У лочинни ушлаб турсин, сен сувингни ичавер.

Султоннинг чодирини қошида ваъдага биноан тузилган шоҳона зиёфатдан сархуш алпозда қайтган шоир ўз чодиринга киргиси келмай, ташқарига ўлтирди. Доимгидай яна осмонга тикилди. Гўё уни ҳамиша осмон ўзига чорлаб турадигандек, кўк сари талпиниб яшарди. Чўлнинг тунги осмони янада бўлакча бўларкан-кенг, бепоён, тип-тиник. Худди меҳрибон бир кишининг кўзларига ўхшайди. Жимирлаб нигоҳинга санчилгудай бўлаётган ложувард юлдузлар эса ўша кўзлардан отилган меҳрга чулғонган учқунлар янглиғ. Бунчалар ҳам

яркирамаса бу юлдузлар?! Уларнинг партави (шуъласи) жоним риштасига пайванд. Ана, Ой кошида Нохид юлдузи порлайди. Буёқда эса сурати чўмич монанд Дубби Акбар юлдузлари, бир ёнда Хулқари ахгар (чўғ). Бу бепоеён коиноти яратган Зотга ҳамдлар бўлсин! Бу сонсиз юлдузларнинг адоғи бормикин? Уларнинг инсон кўзи илғай олмайдиганлари қанчайкин? Бир кун келиб башар қавми қадами, унинг шуури ана ўша чексиз маъволарга етиб борармикин? Тақи чексизлик! Тақи устоз Уқлидуснинг ўша икки ёндош чизиклари, ҳеч қачон кесишмайдиган ҳадлар. Наҳотки ҳеч қачон кесишмасалар? Худди эзгулик ва ёвузлик каби. Демак, уларни бир-бирларига яқинлаштирмак, ўрталикни топмак учун орадаги холис меъёрни топа билмак лозим экан-да. Ана ўшанда эзгулик ва ёвузлик мажозан бўлса-да қовушадилар. Қовушганлари билан улардан тақи не бино бўларди? Билмайсен, ё Абул Фатҳ Умар, билмайсен! Лекин ораликнинг ҳосил бўлмоғи аниқ. Ҳамма нарсада ораликни топа билмак лозим, уни топа билмак эса улуглик нишонасидир. Ҳамма нарсада меъёр, яъни энг холис оралик топилар экан, мавжуд парда, балки ғайб пардасидир, кўтарилади ва кўп асрор ошкор бўлади. Бироқ бунга эришмак мушкул. Нафс бандаси бўлган одамзот барибир бир томонга оғиб кетади... Яхши фикр. Албатта ёзиб қўймоғи керак... Улуғ муаллим Аристотилуснинг эгри ва тўғри ҳадлар ҳақидаги фикрига уйқаш фикр бўлади. Яъни у эгри чизикни аҳмоқ, тўғри чизикни эса оқилу доно кишиларга ўхшатади. Тўғри чизиклар бир-бирларига ҳамиша текис ёпишадилар, эгри чизиклар эса ҳеч қачон мос тушмайдилар. Яъни оқил кишилар бир-бирларини осон тушуниб, тил топиша оладилар, аҳмоқлар эса... Устоз топиб айтган. Тақи ўша оралик!.. Хайёмнинг мияси чирсиллаб кетгандай туюлди. Хаёлини чалғитиш ниятида юзини кафтлари ила кескин ишқалаб, яна Ойга тикилди. Май оташидан қизиган вужудида ёқимли жимирлаш уйғонди. Ой юзида тақи Марям намоён бўлди. Ҳозир не ила машғул экан у арман гўзали?! Шоирнинг тани қизиб, ўрнидан турди-да, эғнидаги ширдоғини (иссиқдан сақланиш учун кийиладиган кийим) ва Шокир Талх тикиб берган таги ясси ўнғай этигини ечди. Ширдоғини тахлади ва сўл ёнига ёнбошлаб, унга бошини қўйди. Кўзларини юмаркан, хаёли гўзал Марямнинг васлига илк бора етишган онларга учди.

Расадхона қасабасидаги тоғнинг бағрида катта бир булоқ бор эди. Унинг ёқасида улкан ёнғоқлар ўсган бўлиб, уларнинг остидаги харсанг тошлар текис ва силлиқ сояда салқинлаб ўлтириш учун жуда ўнғай эди. Булоқ суви бағоят тиниқ ва тоза, таъми тотли эди, кишининг ичган сари ичгиси келар, бошқа сувлар каби қоринни шиширмасди. Бир сафар Марямнинг майли ила ўша булоқ бўйига бордилар. Силлиқ харсангтош устига ёнма-ён ўлтирдилар. Қиз илкини тиззалари узра қовуштириб, уларнинг устига оппоқ ёноғини босиб, булоқ сувининг хиромига тикилди. Анчагача бир сўз демади. Хайём ҳам унга ҳалал бермакни истамади. Ниҳоят қиз бошини кўтариб, оёқларидаги гулдор хипча чувақларини ечди, ҳовучини тўлатиб сув олиб, юзига босди. Биллурдайин сув томчилари юзида сирпандилар. Шоир унга маҳлиё бўлиб тикилиб турарди. Вужудида ҳузурбахш ва шунингдек, ўртагувчи бир ҳис кезина бошлаганди. У ана шу ўртаниш асносида ютоққандай ютинди.

-Қанчалар соҳибжамолсен, Марям!-деди у қиздан кўзларини узолмай.

Қиз унга қиёлаб, жон олғувчи нигоҳ ташлади. Ўсиқ қайрилма пайконлар бир неча бор силкиндилар.

-Чинингизми?-сўради у ёқимли эркалик ила.

Бу пайт шоирнинг нигоҳи унинг узун кўйлаги остидан чиқиб турган оппоқ оёқларига тушди. Айниқса, товонлари гўзал эди- қизғиш-сарик, кўнгилга эҳтирос ўтини солғувчи.

-Сени жуда-жуда яхши кўриб кетмакдамен, Марям!-деди шоир овози титраб.

-Эндигинами? -деди қиз тақи-да олов қалади.

-Азалдан!

-Мен ҳам айтайинми? -деди қиз энди араз қилгандай боқиб.

Хайём ўзини тутиб туролмади, унинг елкасидан оҳиста ушлаб, ўзига тортди. У қизни илк учрашувдаёқ севиб қолган, бироқ отасининг ҳурматидан андишаси ортиб, ўзга нигоҳ ила

бокмоқдан тийиларди. Ҳозир эса ишқ ўти солган туғёнини жilовлай олмади.

Қиз ҳам каршилиқ килмади. Шоирнинг бағрига суқилгани сари бетакрор ҳузур оғушида қолмоқда эди.

-Жоним!-деди шоир титраб.

Қизнинг бошидаги силлиқ ёғлиғи (рўмоли) сирғалиб, тушиб кетди. Мушк²нинг бўйига чулғанган тим кора сочлари тўлғониб, ёйилдилар.

Шоир ним пушти лабларга лабларини босди. Улар беқиёс тотли эдилар, худди манов булоқнинг сувидек тоза ва мусаффо. Икки ошиқ дил бир-бирларига чирмашдилар...

Чодир ёнида ухлаб қолган шоир хансираб, тўлғонарди. У сўл ёнига ёнбошлаб, юрагини кучганча ширин туш кўрмоқда эди...

Шикорнинг ёзидагиси ҳам икки ҳафта давом этмоқда эди. Султон ҳали шикордан зерикмаганди. Бу сафар пешинга яқин саксовул ва шувоклар чирмашган қумли дарага кириб қолдилар. Атроф жавониб қумтепалардан иборат. Тўрт бурчагига найзалар ўрнатилиб, соябонлар тутилган аробалар ўлжаларга тўлғанди, бироқ ҳукмдор овни тўхтатай демасди. Бир маҳал икки сайдгар тепалиқ ортидан икки шербаччани кўтариб келиб қолдилар. Шербаччаларнинг кўзлари эндигина очилган бўлса-да, тинмай ириллардилар, бироқ бақувват сайдгарларнинг чайир илқидан қутула олмасдилар. Шернинг баччаси ҳам шер бўлгани боис бу бандилиққа дош беролмасдилар. Уларни султоннинг истагига биноан қафасга солдилар. Ҳукмдор шербаччаларни сарой ҳайвонотхонасига элтмоқни ният қилганди.

Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, сайдгарлар шербаччаларни олиб келган ёқдаги тепалиқда наъра тортган она шер пайдо бўлди. У шиддатли тарзда ўқирар ва одамлар томонга талпинарди. Аҳли шикор дарров сергак тортиб, яроғландилар. Ёйларига пайконларини жойлаб, зих (камон ип)ларини таранг тортиб, шай турдилар.

Султоннинг юзида тантанавор бир маъно барқ уриб, кулди.

-Мана энди жанг қизийдурғон кўринадур!..

Она шер қуйига тушиб кела бошлади. Сайдгарлар султоннинг амри ила уни ўққа тутдилар. У ёй ўқларига чап берар, гоҳ олдинга, гоҳ орқага сакраб, ирилларди, одамларга ҳамла қилишига пайконлар бўрони монелиқ қиларди. Бу ҳол анчагача давом этди. Сайдгарлар шернинг аҳволидан завқланиб, қийқирардилар. Ахийри шер бундан зерикдими ёхуд саъйлари нафсиз эканлигини тушундими, ерга думалаб, бошини ҳар ёнга уриб, ўқира бошлади. Барча уни масхара қилгандай баттар қийқирмоққа тушдилар. Бирдан шер тинчиб қолди-да, бир пас кимир этмай ётди.

Ҳаммалари ҳайрат ила сукутга толдилар. «Ўлиб қолдими, нима бало?»-дея ўйлардилар улар. Кўп ўтмай, она шер ўрнидан турди, хотиржам қиёфада одамларга тикилди. Сўнг оҳиста бир неча қадам ортига тисланди-да, шиддат ила олдинга ташланди. Ҳали одамлар ўзларини ўнглаб олмасларидан уларга яқинлашди ва шаҳд ила шундайин бир сакрадики, мисоли учаётгандек келиб, ўлжалар ортилган аробанинг бурчагидаги соябон тортилган найза тиғига кўксини урди. Тиғ ғирчиллаб кўксига чуқур-чуқур ботди. Уни кузатиб турган одамлар увиллаб юбордилар. Шер бир-икки типирчилади-да, нолакор сасда чўзиб бир инграгач, жон берди. Нарироқдаги қафасда турган шербаччалар кетма-кет ирилладилар.

Барча бир лаҳза жим қолди. Ҳамманинг қалбини ҳайрат ва ачиниш ҳисси эгаллади. Бу, айниқса, Хайёмга қаттиқ таъсир қилди, у ёқасини тутиб, «Субҳоноллоҳ!» деб юборди.

Жимликни Султоннинг овози бузди:

-Шерларга ачинмайдурлар.-деди у аста ва итобли (ғазабкор) тарзда хитоб этди. -Улардан ифтихор этурлар!- Аммо у шу гапини айтди-ю беихтиёр бир сўлиш олди. Шу-шу кечгача ожизлана борди. Оқшомда иситмаси чиқиб, ётиб қолди.

---

² Мушк охунинг узоқ югуриши натижасида унинг кораталоғида ҳосил бўладиган кора хушбўй нарса. Сайдгарлар сарой учун охуларнинг танидаги мушкларни ҳам йикқанлар.

Хайём унинг ширдоғини ечиб, ёзи офтобидан корайиб, озгинлашган юзидаги совук терларни артди.

-Менга не бўлди, шоир?-сўради у титраркан.

-Шикорни тўхтатинг, олампаҳо,-деди Хайём ялинчок оҳангда,- Кўнгилхушлик учун жониворларнинг конини тўкмокликни бас қилайлик. Руҳиятингизга шикаст етмиш, султоним!

-Ҳа, ўзим ҳам сезиб турибмен!.. -Султон энтикди.- Тонгда саройга қайтмокликка фармон беринг, шоир. Шаҳарга қайтишимиз ҳамоно Адам Шайх ҳазратларининг хонакосига, муридларига хайру эҳсонлар қилгум, иншооллоҳ!

-Султонимнинг ниятлари ўзларига йўлдош бўлғай.-дея унинг сўзини маъкуллади Хайём.

Эртасига эрталаб Исфаҳон сари йўл олдилар. Султоннинг аморийда ўтирмакка ҳам ҳоли келмагач, аробага ётқиздилар. Умар Хайём уни муолажа қилмокка тушди.

Бу шикорда ўн минг бошдан зиёд жонзотларга кирон келтирилди. Шу-шу халқ ичра «Султон Маликшоҳ, минорат ал корун», яъни «Султон Маликшоҳ шохлардан минора тиклади», деган накл тарқалди.

Иккинчи боб

1

Исфаҳонда ва умуман салжукий султонлар ҳукмронлик қилаётган бутун мамлакат худудида турли дин ва масҳабларга мансуб авом бақамти умргузаронлик қилардилар. Салжукий ҳукмдорлар исломпараст ва исломпарвар бўлганлари ҳолда, ўзга динга мансуб кавмларга ҳам бағрикенглик ила муносабат кўрсатардилар. Улардаги мана шу фазилат кўпчиликка манзур бўлар ва забт этилган ўлкалардан Исфаҳонга ҳамда мамлакатнинг бошқа кентларига олиб келинган шоиру фузалолар, хунармандлар бу ер халқи ила тез қовушар, тақи урфу одатларига ҳам тез кўникиб кетардилар. Бирок бу улкан ва қудратли давлат сиёсатининг бундайин мақомга етишмоғи осон кечмаган, унга анчайин курашлар ила эришилган. Мамлакат ичра бу янглиғ тартиб ўрнатилишида вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазратларининг хизматлари бекиёс бўлган. Кекса вазир ёзган, шунингдек, аллақачон халқ ичра шуҳрат топиб, зиё таратаётган «Сиёсатнома» отлиғ рисолаи мутолаа этган киши бунга янада амин бўлғай. Зотан бу донишмандликка йўғрилган рисолада тождорларга ва умуман давлатни идора этмок ила машғул кишиларга кўпу хўп панду насиҳатлар борки, уларни кулоққа олиб, амал қилмок оқиллар ишидир. Аслан ҳам бу китоб салжукий шахзодаларни тарбия этмок ва уларнинг амаллари ила барпо қилинган буюк ҳамда қудратли мамлакатни сақлаб қолмок орзусида битилган эди. Фозилу дониш вазир ҳукмдорларга неники айтмокни ихтиёр этган бўлса, ўша гап ёхуд унга муқобил ривоят ва ҳикоят мазкур рисоладан жой олганди.

Низом ул Мулк суннийларнинг шофеъин мазҳабига мансуб эди. Султон Маликшоҳнинг амакиси, салжукийлар салтанатининг асосчиси Муҳаммад Тўғрулбек ўлғудай суннийпараст ҳанафий ва бу борада бисёр мутаассиб эди. У бутун умри мобайнида шофеъинларни қатл этиб, қувғин қилиб яшади. Вале соф суннийлар давлатини барпо этмокка қурбу имкони етмади.

Бу ғайирлик ва адоват туйғуси султон Алп Арслонда ҳам мавжуд эди. У шофеъинларни қувғин қилмаса-да, уларни очикдан-очик ёмон кўрарди. Уларга зиён-захмат етказмаслигининг боиси эса Низом ул Мулкдай оқилу доно вазири борлиги ва унинг шофеъинлар мазҳабига мансублигидан эди. Лекин у бундан пинҳона афсус-надомат чекарди. Гоҳо кайфияти бузилган пайтларда бу надомати тилига ҳам чиқиб кетарди:

-Менинг вазирим шофеъин бўлмаса қанийди! Афсус!..-дерди итоб ила.

У салтанатни илки қаттиқлик ва куч ила идора этарди. Ўзининг эътиқодига, яъниким ханафий мазҳабига жуда содик ва муҳаббатли эди. Шофеъин бўлган вазири аъзам унинг худди мана шу садокату муҳаббатидан хавфсираб яшарди.

Ёш султон Маликшоҳ даврида Низом ул Мулк ўз орзусига етди- ханафий ва шофеъин мазҳаблари расман тенг дея эътироф этилди ҳамда улар ўртасидаги низолар бирмунча барҳам топди. Мамлакатнинг жамики жойларида шофеъинларга нисбатан ғайри муносабатлар йўқ бўлди. Гўёки мусулмон дунёси осмонида оқиллик куёши балкиб, жумла жаҳон муроса-ю аҳиллик зиёсига йўғрилди. Бир сўз ила ифода этилса, салжукийлар ва демакки, вазири аъзам орзусидаги мустаҳкам салтанат барпо этилди. Давлат идорасига аҳли диннинг таъсири кучайди. Низом ул Мулк жорий этган Низомияда (кўплаб фанлар ўқитиладиган ва давлат томонидан таъминланадиган ўқув маскани, замонавий тилда айтганда, университет) ва диний идораларда мутакаллимлар (Исломни анъанавий ва турғун ҳолда тушунувчи диний оқим) кўпайди. Сўфийлар алоҳида ҳурмату эътиборга эга бўлдилар, Исфаҳон сўфийларининг пири комили Адам Шайхнинг нуфузи ортди. Хонақоҳлар, муллавачча-ю ҳофизи Куръонлар учун мамлакат хазинасидан мўл-кўл олтину қумушлар тортиқ этиларди. Султон бошлиқ кўплаб амалдорлар шофеъинларнинг марҳум имомлари руҳига иззат-ҳурмат кўрсатмокни одат қилдилар.

Вазири аъзам шулар билангина чекланиб ёки кифояланиб қолмасди. У мамлакатдаги ўз таъсирини, нуфузини мустаҳкамлаб борарди. Бу борада, айниқса, унинг ўзи жорий этган Низомиялар жуда-жуда ўнғай эди. Улардаги вазир томонидан тайинланган мударрислар ва жомеъ масжидларининг имомлари Куръони карим ҳамда ҳадиси шарифларга уйғун тарзда унинг йўриқларини илгари сураддилар. Раиятнинг шуурига машҳур ва донишманд соҳиби девоннинг фикру насихатларини сингдирмокка уринардилар. Филҳақиқат, бу уринишлар зое кетмаётганди, Низом ул Мулкнинг мавқеи салжукийлар салтанати аро мустаҳкамланиб борарди.

Бироқ бани башар барибир бандалигича қоларди, яъни у минбаъд ўзаро низоларсиз, келишмовчиликларсиз яшолмасди. Вазири аъзамнинг хоҳиши ва саъйи ила мамлакатда шофеъинларга қарши таъқиблар тугатилгандек кўринарди, лекин улар ўртасидаги бу муроса-ю мадоралар фақатгина бошкент Исфаҳонда ва тақи баъзи вилоятларда сезиларли эди ҳолос. Бунга аксил ўлароқ кўплаб вилоятларда ва айниқса, Ислом оламининг марказига айланган Боғдодда улар орасидаги низолар мудом давог этарди. Бироқ бу курашлар асосан ом (оддий халқ) ўртасида пинҳона тарзда олиб бориларди. Аслида бу низолар ҳеч қачон барҳам топмаслигини вазири аъзам ва бошқа мулоҳазакор кишилар ҳам жуда яхши тушунардилар.

Шундай қилиб, буюк салтанат бир қадар осойишта ҳаёт кечирмокда эди...

Салжукийлар давлатида кўпчиликка ноаён бўлган ва султон Маликшоҳ ҳамда вазири аъзамгина сезиб турган тақи бир хавф қувват йиғмокда эди. Бу хавфнинг асосида ханафийларни ва на шофеъинларни тан олмаган, уларнинг ҳар иккисига ҳам бирдек тиш қайраган (шиаликка мансуб) исмоилийлар турардилар. Уларни бир сўз ила таррорлар (ўғри, қароқчи, тажовузкорлар) деб ҳам аташ мумкин. Зеро бу аҳли таррор бутун дунё бўйлаб ёйилиб, куч йиға бошлагандилар. Салжукий салтанатда эса улар асосан Қазвин, Исфаҳонда ва Ислом халифаси-ю шайхулислом ҳукмрон бўлган Боғдодда кўпчилик эдилар. Уларнинг саноғи кун сайин ортиб борарди. Бу ҳақда бутун салтанат бўйлаб изғиган ҳуфиялар кунда-кун ора янги-янги хабарлар олиб келардилар. Исмоилийларнинг пешвоси вазири аъзамга жуда яхши маълум бўлган Ҳасан Саббоҳ эди ва у олампаҳоҳнинг исмоилийларга қарши бир режа ихтиёр этганидан ҳам бохабар эди. Шунга қарамай, исмоилийлар вазири аъзамнинг ўз танасидаги энг хавфсираган оғрикли аъзосидек эди гўё.

Бу ўй-фикрлар вазири аъзамни бир лаҳза бўлсин тарк этмас, нафақат шуурини, балки қалбини ҳам кемириб борарди. Кейинги кунларда унинг кўнглига ғулғула солгувчи тақи бира воқеа рўй берди-султон Маликшоҳ ҳазратлари шикордан ҳасталаниб, бунинг устига кишини

хушламайдиган бўлиб, тунд алпозда кайтди. Олампаноҳнинг руҳиятидаги бу дарзнинг шикор маҳали рўй берган шер воқеаси таъсирида пайдо бўлганлигидан бохабар эди. Бироқ ҳасталик чекиниб, оёкка турган бўлса-да, у ҳали бирон марта вазири аъзамни хузурига чорламади. Бу нарсани вазири турли гумону иштибоҳларга рўбарў этмокда эди.

Соҳиб девоннинг шундок ҳам, яъни шунча ташвишу хавфларсиз ҳам хотиржам яшаши мумкин эмасди. Чунки унинг ош аёкига оғу солган, аникроғи, оғу солдирган ғанимлари ҳаёт эдилар. Ибн Баҳманёр зиндонда сирли тарзда ўлим топгани билан унинг ҳамтовоклари, раҳнамолари тирик юрардилар. Бироқ вазири аъзам уларнинг кимлар эканлигини билмасди, билолмасди. Гоҳо танҳо қолиб, ўйга ботганда, сон-саноксиз кўллар унинг гирбонидан олаётгандек туюлар ва хаёлан мислсиз куч топиб, улардан омон қоларди. Шундай вақтлари атрофида пайт пойлаб, писиб ётган беҳисоб кушандалари борлигини ҳис қиларди, пайқарди...

2

Султоннинг дили хуфтон эди. Дунёнинг ярмини зир титратган тождор ҳозир забун бир аҳволда ўтирарди. Унинг бу кўнгилхиралиги шикорнинг сўнгида бошланган эрса-да, саройда рўй берган охириги ҳодиса аввалига ғазаб тулпорига миндирди. Лекин ўтган бир неча кун мобайнида ғазаби сўниб, бағрини ўкинч, алам эгаллади, ҳар нимарсага ҳафсаласиз аҳволга келди. Ундаги сўнган ўша ғазаб шоҳона бўлгани сингари, айна дамдаги ўкинчу алами бир жиҳати оддийгина инсоний бўлса-да, аслида бу туйғулари ҳам шоҳона эди. У ҳатто шоҳларга ҳам дунё бебақо эканлигини англаб, ҳар қанча ҳиммату саховат кўрсатмасин, барибир одамий хиёнатдан, шундоққина биқинидаги ханжарлар тигидан омонда қолмаслигини англаб турарди. Бу нарсани англаш жуда эски, бироқ ҳар бир одам ўзича эришадиган шоҳона кашфиёт эди. Шу каби бу кашфиёт ҳамиша боягидек алам ила ниҳояланади...

Султон қарс уриб, хожиби даргоҳни (сарой нозири, қабул маросимларининг мутасаддиси) чақирди.

Хожиби даргоҳ кириб, таъзим ила хизматга шай тургач, буюрди:

-Аввалан муҳтасибни, сўнгра вазири аъзамни чорла!

Хизматчи чиқиб кетгач, нохуш ўйлар уни тақи ишғол эта бошлади. Менга не бўлди? Бунчалар дилзадалик нечун? Ҳа, бир қизиқчи ўлса ўлибди, вазирзода хиёнат қилса қилибди? Нима, шунга ҳам ота гўри- қозихонами? Ё хиёнатга энди рўбарў келишими? Ахир бу Одамдан (Одам Атодан) қолган шўриш-ку. Шунга шунчалар алам тортмоқ дурустми? Ахир у султон, буюк салжуқийлар салтанатининг ҳукмдори! Бу янглиғ аҳволга тушмок султонга ярашиклими? Йўқ, асло!..

Аслида гап вазири аъзамда ҳам, қизиқчисиди ҳам ва бошқада ҳам эмасди. Унинг аҳволи руҳияси ўша шикорда рўй берган она шер воқеасидан сўнг бутунлай ўзгарганди. Лекин ўзида кечаётган бу айру ҳолатни ўзи тузук-куруқ англамасди. Ваҳоланки, шикордан қайтгач, бир ойча ҳасталаниб ётди. Табиблар муолажа этдилар, нафаси ўткир дуоғўйга бир неча бор дам солдирдилар, сўфийлар хонақосига, бева-бечораларга хайру эҳсонлар қилдилар, аммо жисми сихат топса-да, руҳи, қалби оромга эришмади. Мудом шу аҳвол.

Ҳақиқатда эса салжуқлар давлатининг сарҳадлари кенгайгандан кенгайиб борар, унинг чегаралари мағрибда Ҳозор ва Марварид денгизига, шимолда Қофкоз ва Қора денгиз соҳилларига, жанубда эса Форс кўрфази ҳамда Ажаму Шом саҳроларигача етганди. Византия ва Миср Фотимийлари ҳам унга қарам эдилар. Булар жуда катта худудларни ўз ичига оларди ва мана шу улкан ҳамда бемисл худуд Буюк Салжуқийлар давлатини ташкил қиларди. Энди Султон машриқ томонга кўз тикмокда эди. Унинг ўйида қорахонийлар давлати бўлмиш Мовароуннахр сари юриш қилиш режаси ҳам бор эди, бироқ буни ҳали ҳеч кимсага ошкор этмаганди.

Ҳожиби даргоҳ кириб, муҳтасиб Саййид Муҳаммад Бадрий келганлигини маълум қилди. Султоннинг ижозати ила кўп ўтмай хузури муборакда муҳтасиб пайдо бўлди. У олампаҳога таъзим қилиб, унинг ишораси ила тахтнинг сўл ёнидаги ўриндикка ўлтирди.

Султон илки остидаги Низом ул Мулк битган ва ўзига тухфа этган «Сиёсатнома» китобини олиб, Бадрийга узатди. Сўнг:

-Шариатда хиёнатга жазо борму, муҳтарам Бадрий жаноблари?-деди паст, ўйчан овозда.

Кекса муҳтасиб шошиб қолди. У табиатан жуда хуркак эди ва ҳозир ҳам жони кўзига кўриниб кетди. Шўрлик бировга, бирон гапга қарши чикмоқликни умумун хушламас ва истамасди ҳам. Ҳозир кўзларини жовдиратиб, сукутда қолмоғи ҳам айни дамда макбул сўзни излаётганидан эди.

-Нечун индамайсиз? -Султон бу сўроғини жавобсиз қолдириш мумкин бўлган маънода айтди.

-Агар олампаҳо...

Таъзим ила кириб келган ҳожиби даргоҳ муҳтасибнинг гапини бўлди ва вазири аъзам келганлигини маълум қилди.

Низом ул Мулк хузури муборакка кириб, бош эгиб салом берди ва султоннинг ишорати ила унинг ўнг ёнбошидаги курсига ўлтирди. У хиёл саросимали кўринар, ҳатто боя таъзим қилаётганида ноқулайроқ саъй этди чоғи, амомасининг (салласининг) печи (салланинг чап томонида осилиб турадиган қисми) елкасидан сирғалиб тушиб кетди. Кекса вазир буни ўтиргач пайқади ва осилиб қолган печини шошиб ўнг елкасига ташлади. Унинг бу безовталиги султон ҳазратларининг ўзгариб қолганлиги ва уни шу кунгача бирон марта йўқлатмай, баногоҳ хузурига қорлаб қолганлигидан эди.

Султон вазирга ўгрилиб, мийиғида қулди ва деди:

-Вазири аъзамнинг сихатлари дурустми?

Вазир шуурида бу сўроққа турли маънолар бераркан, таъзим қилди.

-Шукур, олампаҳо. Султонимнинг сояйи давлатларида ҳамиша омондамиз.

-Биз улуғ бир донишмандлик китобидаги ҳикматни сиз ила баҳам кўрмоқни ихтиёр этдик.- деди султон муҳтасибга «ўқинг» маъносида ишорат қиларкан, ҳали белгилаб ва унга тайинлаб кўйгани саҳифани очишга буюриб.

Вазири аъзам ўз китобини таниди ва бир нохушлиқни сезиб, ичидан зил кетди.

Озғин, рангпар муҳтасибнинг нафакат илки, ҳатто сийрак соқолигача титрарди. У ўшандайин титроқ овозда китобни ўқий бошлади:

«-Хусрави Парвезнинг вазири Баҳром Чўбин ила муносабати бошда яхши эди, уни кўп ҳурмат қилди. Усиз ҳатто таом емас, бирон пиёла гулоб ҳам ичмас эди. Шикорда ҳам, саройда ҳам улар ҳамиша бирга бўлишарди. Кунлардан бир куни Хирот ила Сарахсинг омиллари подшога ҳар битгаси бир харвордан зарур ва қимматбаҳо юк ортилган уч юз бош туя олиб келдилар. Хусрави Парвоз буларнинг ҳаммасини Баҳром Чўбинга берди.

Эртаси куни Хусрави Парвезга нохуш хабар келтирдилар-Баҳром Чўбин ғуломини қип-яланғоч қилиб қаттиқ савалабди. Подшо дарғазаб бўлди ва Баҳром Чўбинни дархол чакиртириб келди, сўнг қурчибошига «Қурхонадан беш юз шамшир олиб чиқ!»-деб буюрди. Қилич олиб чиқилгач, Чўбинга қараб мурожаат қилди:

-Қани, Баҳром, қиличлар ичидан яхшиларини танла!

Баҳром юз эллик қилични саралаб олди.

Шундан кейин подшо яна деди:

-Шу қиличлардан ўнта яхшисини танла!

Баҳром танлаб, четга териб қўйди.

Подшо яна буюрди:

-Энди шу ўн қилич ичидан кескир иккитасини танла!

Баҳром энг яхши ва кскир икки қилични танлаб олиб, подшонинг олдига қўйди.

-Энди,-деди подшо, -ҳар иккала қилични бир қинга жойлаштир.

Баҳром Чўбин хайрон бўлди, сўнг деди:

-Аъло ҳазрат! Ахир икки қилич бир қинга сиғмайди-ку?

Подшо деди:

-Ундай тақдирда бир мамлакатга икки ҳукмдор сиғадими?...»

Бадрий ўқишни тўхтатиб, китобни аста ёпаркан, султонга қараб мўлтиради.

Вазири аъзам бошидаёқ ўқиладиган ҳикоятни эслаган ва султон нима демокчи эканлигини фаҳмлаган эди. Бироқ ҳукмдор не боис бу ҳикоятни ўқитаётганлигини англолмай ҳалак эди.

Султон бўлса, ҳикоят тугагач ҳам манглайини тутиб, ўнг ёнбошига суянганча анча сукутга толди. Ниҳоят вазирга маъноли тикилди-да,

-Ана шундоқ!...-деди юмшоқ зарда ила.

Вазир «айбим не» дегандек хайрону лол турарди.

-Сизга ижозат!-деди бир маҳал султон вазирга ўлганнинг устига тепган янглиғ.

Низом ул Мулк забун бир аҳволда хаёллари чалкашиб, эшикка равона бўлди. У чиндан-да яқиндагина рўй берган даҳшатли воқеадан беҳабар эди...

Султон ҳасталиқдан сўнг оёққа тургач, кўнгил хиралигини ёзмокни истаб қолди. Бир хаёли Хайёмни чорламокчи бўлди. Лекин шоир унинг муолажаси ила бандлиги боис кунда-кун оша шу ерда эканлигини ўйлаб, дили янгиликни тусади ва суюкли қизиқчиси Жаъфарак Чучукни чорлади. Аҳли сарой буюк бир саросимада қолдилар, чунки қизиқчи аллақачон уқбога рихлат қилган, бу совуқ хабарни беморликдан энди-энди халос бўлаётган султон ҳазратларига етказолмай неча кундирки хизматчиларнинг ҳоли танг эди. Ана энди тождор ўз қизиқчисини йўқлаб қолди-ю... Ҳар тугул энди шум хабарни аъло ҳазратга етказмок ўнғайроқ. Етказдилар ҳам...

Жаъфарак Чучук сарой аёнлари ҳузурида вазири аъзамни роса масҳара қилгач, вазир бу оғир юкни минг азоб ила ичига ютиб қўяверган эди. Бироқ бу гап устомон кимсаларнинг чақуви ила вазирнинг тўнғич ўғли, Чучук айтмокчи, ўн икки «сакбачча»нинг бири бўлмиш Балх ҳокими Жамол ул Мулкнинг қулоғига етиб боргач, у ўзини қўярга жой тополмай қолди. Итобга келиб, аламдан ва ўч иштиёқида тишлари ғичирлади. Жамол ул Мулкнинг феълида саркашлик (қайсарлик) ва кибру ҳаво устиворроқ эди. Ушбу важҳдан султон Маликшоҳни унча хушламас, бу борада отасининг насиҳатларига ҳам унча қулоқ тутмасди. Ҳали султон Алп Арслон ҳаётлигидаёқ отаси унга ёш шаҳзода Муҳаммад Жалолиддинга, яъни Маликшоҳга вазирлик мансабини тавсия этганида, у «Шу гўдакка вазирлик қиламанми!» дея рад қилганди. Ундаги ўша муносабат ва фикр мудом сақланиб қолганди. Шунинг учун Жамол ул Мулк баттол масҳарабознинг адабини бериб қўйиш ниятида эртасигаёқ дорулсалтанат сари йўлга чиқди. Исфаҳонга етиб келгач, Жаъфаракни тутди ва аввал унинг тилини кесиб, қонга беллади. Сўнг бўғизлаб ташлади. Бу ҳақда на отасига ва на бошқа бировга бир сўз айтмай Балхга қайтиб кетди...

Унинг бу қилмиши султоннинг юзига оёқ қўймоклик ва ҳатто уни очик-ошкора писанд қилмаслик ила баробар эди. У гўё Маликшоҳни курашга даъват этарди. Султон ҳам бу даъватга «лаббайка» дея жавоб берди ва вазири аъзамни бу мудҳиш қилмишдан боягидек киноя ила воқиф этгач, тунда Балх сари ҳуфия киши юборди. Ҳуфия Балхга етиб бориб, Жамол ул Мулкни пинҳона бўғиб ўлдирди ва икки ойдан сўнг бошкентга оғир ҳасталиқдан қазо қилди, деган хабар олиб келди.

Вазири аъзам султон хузуридан чиккач, авбош ўглининг килмишини эшитиб, таҳликада юрган кунларда аёнлар таки саройга чорланди. Султон Маликшоҳ харбий машваратни ихтиёр этган эди. У машварат чоғи қорахонийлар ҳукмронлиги остида бўлмиш Мовароуннаҳрга лашкар тортмоқчи эканлигини ошкор этди. Бу хабарни эшитган сарой аёнлари, сипоҳсолар (лашкарбошилар) олампадохни муборакбод этиб, олқишладилар. Қалби таҳлика-ю андишада бўлган Низом ул Мулк эса зоҳиран олқишларга хайрихоҳ турса-да, ёнидаги Умар Хайёмга зимдан маъноли қараб кўяди. Чунки...

Акаси султон Тўғрулбекдан сўнг салжуқийлар тахтига ўлтирган султон Алп Арслон унинг Боғдод халифасининг аралашуви боис амалга оширолмаган ниятини рўёбга чиқаришга аҳд қилди. Тўғрулбек замонида қорахонийлар ҳукмдори Тамғачхон унинг тажовузларидан халифага арз қилган ва халифа ҳар икки тождорни мурасага солган эди. Бу даврга келиб, Боғдод халифалиги инқирозга юз тутган, халифанинг ҳам, шайхулислоннинг ҳам мудом омонлиги Ислоннинг ҳурматидан эди холос. Аслида бутун шарқий оламга буюк салжуқийлар ҳукмронлик қила бошлагандилар.

Шундай қилиб, ҳижрий 450 (милодий 1071) йилнинг бошида султон Алп Арслон қарийб икки юз минглик кўшин ила Мовароуннаҳр сари юриш бошлади. Бу юрт халқининг азалий халоскори, ҳимоячиси бўлмиш кўхна Жайхун соҳилларига етиб, бир муддат нафас ростлаш баҳонасида дарё узра кўприклар қурдиришга тушди. Кунларнинг бирида салжуқий сипоҳийлар шубҳали бир кимсани тутиб келтирдилар. Ошкор бўлишича, бу кимса қорахонийлар салтанатининг дарвоза шаҳри бўлмиш Термиз қалъасининг қутволи (комендант) экан. У султонга муҳим бир сирни айтмоқчи эканлигини билдиргач, уни султон Алп Арслонга рўбарў қилдилар. Юсуф отлиғ кимса ғанимнинг жонфидо хуфияси бўлиб чикди- у султонга ёвуқ келгани ҳамано унинг кўксига ханжар урди ва ўзи ҳам соқчилар илкида тилка-пора бўлди. Султон қаттиқ яралангани сабабли кўшинни орқага қайтарди ва Исфаҳонга етиб келгач, омонатини топширди. Тахт ворислигини ўғли Жалолиддин Маликшоҳга ҳамда унга раҳнамоликни суюкли вазири Низом ул Мулкга васият қилди.

Ҳали қони қайноқ бўлган ёш султон тез орада падари бузрукворининг хунини талаб қилмоқчи ихтиёр этиб, келаси йили кўкламдаёқ Бухоро сари юришга ҳозирлик кўра бошлади. Бироқ Бухоро қозикалони Абу Тоҳир вазири аъзам Низом ул Мулкга мактуб ила киши йўллаб, бу юришни тўхтатишлигини ўтинди. Эвазига божу хирожлар миқдорини зиёда этмоқликни ваъда қилди. Қозикалон мўлжални тўғри олганди. Чунки вазири аъзам султонга мурожаат этиб, Мовароуннаҳр юришини тўхтатишликка эришди. Унда султон Маликшоҳ ҳали ёш, вазири аъзамнинг йўлига юргувчи, кўп юмушларда унга итоат этгувчи ва шу ила ота васиятини бажараётганлигидан шодланувчи ғуборсиз йигитча эди. Энди эса у улғайган, ўз фикрида қаттиқ тургувчи саркаш ҳукмдорга айланган ва шон-шавкати Низом ул Мулк заковатининг кўлкасида қолаётганлигини тушуниб етганди. Қолаверса, зурриёди қилган авбошлик вазири аъзамга бўлган ишончига ҳам путур етказганди. Энди бу урушга қорахонийлар наслидан бўлмиш малика Туркон Хотун ҳам монелик қилолмаслиги аниқ эди. Бундан ташқари, қозикалон Абу Тоҳир оламдан ўтган, Бухорода авомга нисбатан жабр-зулм кучайиб, унинг аввалги ҳукмдори Шамс ул-Мулкнинг ўғли Аҳмадхон султонга итоатсизлик қила бошлаганди. Вазири аъзам ҳам, Хайём ҳам бу нарсалардан бохабар эдилар ва айна дамда Мовароуннаҳр салтанатининг олдинги куч-қудрати қолмаганлигини ҳам яхши билардилар. Аҳмадхон ҳали ғўр, қиска ўйлагувчи йигитча эди. Аммо Хайём бир замонлар дунёга илкани чўзган қорахонийлар сулоласининг шон-шавкатини, ақлу закосини яхши биларди...

Султон кўкламда бошланажак Мовароуннаҳр юришига тадорик кўриш хақида фармон бергач, машварат якун топди.

Қазвиний хузури муборакдан чиқаркан, мухтасиб Бадрийни эртага шахзода Такаш ҳазратлари хузурида бўлажак, унинг ўзи айтмоқчи, «муҳим суҳбат»га таклиф этди.

Эртаси куни Қазвиний шаҳзода Муҳаммад Такашнинг саройига кириб келганида (салжукий шаҳзодалар ва маликалар ўзларининг алоҳида каср-саройларига эга эдилар.) у ўз касрининг томида эди. Шаҳзоданинг феъли-ю одатларидан анчагина бохабар бўлган амирул шуаро тўғри каср томи сари йўналди.

Такаш болаликдан кабутарбоз эди. Қасрининг томи устига бир неча кўноқлар ўрнатилган бўлиб, уларда ҳамиша турфа хил кабутарлар тизилиб турар, бир қисми эса осмони фалакда чарх урарди. Унинг юздан зиёд кабутарлари бор эди. Ҳозир ҳам осмонда бир гала кабутарлар учиб юрар, юмшоқ оромкурсида пар болишларга суяниб, ёнбошлаб кузнинг илиқ ва ёқимли офтобига тобланиб ўтирган шаҳзода Такаш улардан кўзини узолмас, гоҳ қарс уриб, гоҳ қийқириб, ҳуркитар, таки чиройлироқ ракс этмоққа ундарди. Аини дамда у дунёдаги жамики нарсаларни бирин-кетин кашф этиб, ҳайратга тушаётган маъсум гўдак монанд эдики, қанотли гўзал махлуқларнинг ҳаракатларидан завқу шавққа тўлиб, сакраб юборгудай бўларди. Унга сайин қанот кокканида бир парча нур мисол кўрингувчи кабутарлар тобора юксалиб борарди. (Унинг хуш одати хизматкорлари учун ҳам нафли эди. Улар кабутарларнинг гўнгини кўнчиларга пинҳона пуллардилар. Кабутар гўнги тери ошлашда жуда наф келтираркан.)

Султондан бир ёшгагина кичик бўлган Такаш унинг она бошқа иниси эди. У озгин, новча бўлиб, кўзлари чинакам саҳройиларга хос қисик, бурни катта, ёноқлари бўртган, то табассум қилмагунча кишини ўзидан нари суриб тургувчи қиёфали инсон эди. Бунинг устига у жуда кам кулар, юзи ҳозиргидек кабутарга ошно дамларда кўпроқ ёришарди.

Қазвиний хушомадга уйғун таъзим ила унга яқинлашди. Шаҳзоданинг кабутарлар парвозидан сираям кўз олгиси йўқ эди. Шунинг учун аввалига шоирни хушламайроқ кутиб олди ва сўнг кечаги келишувлари ёдига тушди шекилли, зўраки мулозамат кўрсатди.

-Ажаб тоза кўнглингиз бор-да, шаҳзодам,-деди Қазвиний Такаш кўрсатган ўриндликка ўлтираркан, хушомадгўйларча бидиллаб. -Дўстларингиз парвозидан ҳамиша шодланасиз. -Унинг пачоқ башараси Такашнинг чўзиқ юзи қаршисида аянчли даражада кичик кўриниб, амомасининг остида қолиб кетгандек туюларди.

Қазвинийнинг тагдор гапи шаҳзодага маъкул тушиб, хиёл жилмайди.

-Муҳтасиб кўринмайдилар, шоир?-дея сўради у Қазвинийга бир йўла ўгрилиб.

-У юраксиз така соқолдин не наф, шаҳзодам. Барибир бирон корга ярамайду!

Хизматкор илиқ гулоб келтирди.

Ичдилар.

-Жаъфарак туфайли султонимиз баттол вазиридан юз ўгирдилар. Ўзини кўярга жой тополмай юрадур қанжиқ сак. -Қазвиний Чучукнинг вазири аъзам ҳақидаги пайровига ишора қилиб, хиринглади. -Аслида раҳматли Ибн Баҳманёр солган оғудан ўлиб кета қолгани дуруст эди. Энди ҳали фарзанд доғини ҳам тортмасайди. -У Жаъфарак Чучук учун султоннинг албатта ўч олишини назарда тутаётганди.

Такашнинг юзи таки ёқимсиз аҳволга келди.

-Ҳа, Ибн Баҳманёр мардона турди. Аммо барибир зиндонбонга акча бериб, азобини енгиллаштирмаганимизда охиригача бардош қилолмасди. Бизни ҳам оёғимиздан тортарди. -Такаш бироз жим тургач, кўшиб кўйди.- Минбаъд бу юраксизликдан эмасдулки, ҳали истиқболимизда буюк ишлар турибду. Аларни рўёбга чиқармоғимиз учун ҳам биз яшамоғимиз даркор.

-Тўғри айтасиз, шаҳзодам. Султонлик асли сизга ярашиқли. -Қазвиний овозини пасайтириб, ҳеч ким йўқлигини билса ҳам у ён-бу ёнига қараб олди.- Энди анови худосиз майпарстни даф қилсак, муродимиз икки ҳисса ҳосил бўлғай.

-Ҳа, у мажусийпараст ҳам султоннинг ишончига кириб олди. -Такаш таки бир тўхталди.-
Биз ана шу ишонч чироғини сўндирмоғимиз лозим.

Қазвиний дарров гапни илиб кетди:

-Унинг душмани ўз шеърлари. Улар шеър эмас, лаъиннинг найранглари. Таки у бу шеърларини, - у маъноли жилмайди, -маликамизга ўқиб, кўнгилхушлик қиладур. Султонимизга етказсак кифоя, шахзодам.

Такаш жим қолиб, бармоғидаги забаржад (оч писта ранг кимматбаҳо тош) кўзли узугини бошқа илқининг узун бармоқлари ила ўйнаб, унга тикилди.

Шоирлар амири пайтдан фойдаланиб, таки хушомад отига камчи босди:

-Бу бармоқларга султоннинг муҳрли узуги ярашадур, шахзодам!

Такаш ялт этиб унга қаради-да, мамнун жилмайди ва деди:

-Султонимиз кўкламда Мовароуннаҳр устига кўшин тортмоқликларини айтдиларми?..

Қазвиний унга савол назари ила тикиларкан, «шундай» деди секингина.

Такаш уни яқинроқ келишга ундади ва пичирлаб муҳим бир режасини тушунтира бошлади...

Учинчи боб

1

Умар Хайём бу кеч ижод ила машғул эди. Бир замон унинг ошёнаси остонасида Микоил пайдо бўлиб, одоб юзасидан томоқ қирди-да, шоир ишдан бош кўтариб, у томон қарагач, кирмоққа ижозат сўради. Хайёмнинг ўйчан нигоҳи унда бўлгани ҳолда хаёли ёзаётган асари ила банд эди. Шунинг учун остонада турган Микоилнинг муддаосини англаёлмай бир муддат унга сўзсиз тикилиб қолди. Ниҳоят шуурида қатланган фикрлар бир ёнга сурилиб, рўбарўсидаги кишининг нимадир демоқчи эканлигини илғади. Илғади-ю вужудда ожиз бир итоб уйғонганини кўзлари ошкор этди ва Микоилга «кел» деди хушламайгина. Унинг феълида кўрслик, ҳатто ҳақгўйлик ортидан вужудга келгувчи хиёл долозорлик мавжуд эди ва айникса, уни суюкли машғулотида чалғитсалар, илҳомига дарз солсалар тоқат қилолмасди. Микоил хожасининг бу феълени ҳар тугул яхши биларди. Айни дамдаги ҳаракатлари эса чорасизлик туфайли пайдо бўлган шошқалокликнинг маҳсули эдики, бу суюкли соҳибига бироз эркаланиш ҳиссига ҳам коришиб кетганди.

Хайём унга қовоқ уйганча «ўтир» дегандай ишора қилди.

-Не муддаонинг бор? -дея сўради шоир, у рўбарўсига ўтиргач, ер остидан.

Микоил хожасининг хушламаганлигидан эсанкираб, каловланиб қолди:

-Афу этгайсиз, хожам... Мен...

-Оғзингга чандир солганмисен, нечук бунча чайналасен?! -Хайём хизматкорини дадилликка ундади.

-Аввал ҳам бир ўтинчимни айтиб эрдим, хожам...

Эслади - у севгилиси Лайли ҳақида гапирганди. Агар маликадан рухсат олиб берса, Хайёмнинг оқ фотиҳаси ила унга уйланмоқчи эканлигини айтганди. Нечук унинг бу ўтинчини фаромуш қилдийкин? Ҳа, бир-икки бор маликага рўбарў келганида тилининг учига ҳам келганди, бироқ Туркон Хотундан қарздор бўлишлик ҳисси устун келиб, тилига боғич солганди. Кейин эса унутибди. Қолаверса, у ҳукмдорлар ила мулоқотда бўлавериш пишиб кетган, уларнинг хузурида сўз айтганда хушёрлик лозимлигини жуда яхши тушуниб қолган эди. Бу борада етти ўлчаб, бир кесган маъқул. Бу дунё, саройлар унинг қалб аталмиш ҳур салтанати эмаски, истаган сўзини айтиб, истаган фалсафасини, фикрини тўкиб солса. Йўқ, уларнинг салтанати унинг қалб мамлакати ҳоконига бўйин эгмайди. Уларнинг ўз қонун-қоидалари, тошу

торозулари ва ҳатто ўз шариатлари бор. Шул андишалар боис унинг илтимоси хаёлидан фаромуш бўлибди.

-Ёдимда,-деди мудом тўнг овозда сўзлаётган Хайём. -Фурсат келганда айтурмен маликамизга. Нечук бунча ошикурсен?

Микоил хижолат тортиб, бош эгди ва хазин бир овозда деди:

-Ошиқмоқлигим боиси, Лайли бисёр азиятда қолмиш, хожам. Малика саройидаги можаролардин...

-Бас! -Хайём Микоилнинг гапини кескин бўлди. - Ҳасратинг икки дастурхондин ошаркан-ку, эй, айикбоз. Сенга ижозат, боракол!

Микоил итоаткорона бош эгиб, ўрнидан турди ва эшик томон йўналди.

Хайёмнинг бағрини нимадир тирнагандай бўлди. Ҳозир у ўзининг фикр олаmidан қайтиб, шуури дунёвий ташвишлар қуршовига тушмоқда эди. Бунчалар дилозорлик нечун? Наҳотки бир ширин сўзга ярамаса?!

Микоил остона хатлаётганда уни тўхтатди:

-Менга қара, Микоил.

Йигит тўхтаб, ортига ўгрилди.

-Полвонинг ўзга бир овозда ўкирадурғон бўлиб қолмадимми? Ҳатто кўзлари ҳам бежо бокадур?- Хайём кулди. -Ёки у ҳам соҳиби каби ишқ дардига мубталоми?

Микоил жилмайди.

-Мен сезганим йўқ, хожам.

-Эътибор қилчи, балки сезарсен...

У чиқиб кетди. Хайём унинг кўнгил хиралигини бироз ёрита олганидан таскинланиб, ижодга қайтмоқ илинжида қоғоз узра ўғирилди. Бироқ энди ижод завқи сўнганди, бошидаги фикрлар тиркираб кетганди. Шунинг учун хафсаласи пир бўлиб, тақи Микоилни эслади. Филҳақиқат, унинг айиғи ўзга бир атворга келмиш. Уни кўриб, бир пайтлар айиклар ҳақида эшитган гапи ёдига тушди. Айтишларича, тутқун айиклар умр интиҳосида ўз соҳибини ҳалок этармиш. Буни билганлар айтиб эрди. Полвоннинг феълидаги ўзгаришни пайқаб, гоҳо Микоилнинг тақдиридан хиёл хавотирга тушиб юргувчи эди. Мана энди ўша хавотирни андак ошкор этган бўлди.

Дарвоқе, вазири аъзам эртага Низомияга тақлиф этибди - талабаларга ваъз айтиб, сабоқ бериши лозим эмиш. Бечора ўғлининг қилмишидан андишага, тақдиридан кўркувга тушганлиги рост. Кексайганида бу кўргилик унга оғирлик қилмоғи аниқ. Авбош бола-я! Наҳот подшоҳга ҳамла қилсанг? Ахир у ҳукмдор, сўзи тугул, бир киприк қоқмоғи сени чилпарчин қилмоғи мумкин. Бунинг устига подшоҳнинг хешу яқинларингга итобичи? Буларни ўйламоқ учун ақл даркор, бола! Падарингни не аҳволга солдинг-а! Энди шўрлик талабалар ила мулоқот қилиб овунмоқчи шекилли. Ҳа, вазири аъзам талабаларга сабоқ бермоқни, ваъз айтмоқликни хуш кўрарди. Шул боис у Низомияга кўп келарди. Хайём эса унинг акси-табиатан камгап бўлганлигидан ҳар турфа жамоатлардан ўзини олиб қочар, илми толибларга ваъз айтмоқни ҳам ёқтирмасди. Эҳтимол у мадраса талабалари барибир мени тушунмайдилар, дея бегонасиранмиди ёки уларнинг тилини топиб, дилига йўл сололмаслигидан хавфсиранмиди, не бўлганда ҳам у мадраса остонасига кам қадам кўярди. Унинг феъли шундай эди. Йўқ, аслида ундайин ҳам эмасди, мабодо қулфи дили очилса, рўбарўсидаги кишиларнинг кўзлари унинг суҳбатини англаётган янглиғ ташна боқаётганликларини пайқаса, чунонам сўзлардики, ўзини нутиб кўярди. Айниқса, унинг ўзигагина хос бўлган мастона бир илоҳий жазба ҳолатида шеър ўқиганида буткул бошқа одамга айланарди. Минг афсуски, уни ўкиб тинглаувчилар ва англаувчилар озчилик эдилар.

Канизак Пармуда оҳиста қадамлар ила кириб, илкидаги кўрага (май идиши) ва сопол пиёлани хонтахтанинг бир бурчагига қўйди. Унда Хайёмнинг ўзи тайёрлаб берган гиёҳлар

дамламаси бор эди. Шоир ундан иссиқ-иссиқ ичмоқликни хуш кўрарди. Бундан жуда яхши бохабар бўлган канизак унинг кўнглини олмоқ истагида эди. Бироқ Хайём ҳозир хаёлларидан айру тушмоқни истамасди, шунинг учун канизакнинг бемаврид кириб келиши дилида ғашлик уйғотди. Зимдан унга боқаркан, хамиша гўзал кўринган ва аслида ҳам соҳибжамол бўлган Пармуда кўз ўнгида бадкиёфали бир кимсага менгзади. Бунча хунук бўлмаса-я бу канизак! Аввал кўзим қаёқдайди? Фаҳму фаросати ҳам ҳамин қдар, акси бўлса, айна хаёл уммонига ғарқ бўлганида кириб келармиди... Бас! Бирон гулюзни топиб, уйланганим бўлсин. Балки шунда бул каби хаёлкушлардин йироқ тушурмен!.. Мана шу нохуш ва шунингдек, унинг учун ғайришуурий бўлган ўйлар асносида кўз ўнгида Марямнинг гўзал сиймоси вужудга келди. Пармуда ва хонадаги нимқоронғулик ундан узоклашди, қалбига ойдинлик инди. Марям жуда гўзал эди ва таралаётган нурга қоришиб кетгандай кўринарди. Ҳозир у ҳам ана ўша нурга сингиб борарди...

Пармуда шоирнинг юзидаги маънони англаёлмай, индамай қайтиб чиқиб кетди.

Марям ҳозир не қилаётир экан? Тез-тез ҳасталангувчи отасининг кўнглини овламоқ ила бандмикин? Ё бу каби у ҳам хаёл оғушидамикин?.. Булоқ бошидаги онларни эслармикин?!.. Хайёмнинг вужуди оташлана бошлади. Унинг танаси оппоқ, қахрабо янглиғ эди. Сочи, қошу киприклари тим қора, гўё қора тусли аланга ловуллаётганга ўхшарди. Лаблари пушти, силлик, улардан булоқ сувининг бўйи келади. Лабининг ўнг кунжида лабларига уйғун ҳолда хамиша титраб тургувчи холи бор. Оҳ, бу хол остидаги қимтилган маъводан димоққа урилгувчи хушбўй таъм! Жонни нисор этса арзир ул бўйга!..

Кимдир томоқ кирди.

Хайём олис-олислардан қайтгандай бўлди. Қаршисида хиёл букчайганча турган Риндоний кирмоққа ижозат сўрамоқда эди. Тақи унинг манглайи тиришди, бағридан бемисл бир наъра отилмоққа шайланди.

-Оромингизни буздим, чоғи, хожам? -деди кулранг тусга кирган соқол-мўйлабидан май хиди анқиган Риндоний андақ хижолат тортиб.

Хайём ошқора зарда ила деди:

-Оромимни эмас, беоромлиғимни буздингиз, эй, Ринд.

Кекса фаррош не киларини билмай, мулзам бўлиб қолди.

Шоирнинг эса мудом зардаси қайнарди:

-Менга ғайри кенгаш тузганмисизларки, бу кеч асло ўз ҳолимга қўймағайсизлар!

Риндоний таъзим ила тезроқ жуфтакни ростламоққа шайланди.

Хайём садокатли ва айна шунингдек, дарвеш кўнгилли кишисини ранжитиб қўйиши мумкинлигини дарҳол фаҳмлади, фаҳмлади-ю қон томирлари узра барқ урган бир нимарса лаҳзадаёқ бутун вужудини кезиниб, шуурига санчилди.

-Не юмушингиз бор эди, эй, Ринд? -деди остонадан ғойиб бўлаётган фаррошни тўхтатиб.

У ортига қайрилди ва шоирнинг нигоҳидаги қайтишни сезиб, хиёл жилмайди:

-Тўфон тиндими, хожам?

Хайём аввалига унинг сўзини англамади ва бирдан паришон кўзларида табассум порлади.

-Иншооллоҳ, тинди.-деди ва Риндонийни ўтиришга ундади. -Муддаони айтинг, тақсир.

-Хўп бўлади, хожам.-Фаррош бирров тараддуланиб олди-да, сўзида давом этди, -Расадхонамизнинг таббохи анчадан бери ҳасталаниб юриб эди, хабарингиз бор. Бу кун буткул ҳолдан тойиб, ётиб қолибди. Ахволи анча мушкул, хожам. Шул важҳдан, ошпазликни ўзим эвлаб тусаммикин, деб келиб эдим. Сизнинг ижозатингиз ила, албатта.

Хайём бироз жим турди-да, деди:

-Ижозат. Эрта оқшом чоғи таббоҳ ҳолидин хабар олғаймиз. Бечора қизи Райҳона йўқолганидан сўнг ўнглолмади. Шул айрилиқ дарди йикади (йикитади) шекилли уни. -Унинг нигоҳида тақи паришонлик зухур эта бошлади.

Буни пайкаган Риндоний суҳбат поёнига етганини фаҳмлади-да, бир ишорат ила ижозат сўраб, чикиб кетди.

Хайёмнинг тафаккур бўстонида фикр гиёҳи унмоқда эди. У ўзининг бошидан шу сўнги соатларда ўтказган кечмишларини ўйлаб, тафтиш қилар ва ўзича улуғ бир кашфиёт ясарди: демакки одам боласининг эрки, кўнгил ҳурлигига қанчалар даҳл қилинса, у шунчалар зулмкор бўлар экан. Демак, инсон туйғуларини ҳадлашга саъй этмоқ ёвузликдир. Ё, Оллоҳ! Унинг ўзи шу ўтган қиска фурсат мобайнида ўз эрки, кўнгил майлининг ҳурлиги дея неча дилга озор бермади ахир!..

У илкига хомани олиб, олдидаги қоғознинг бир четига ёзиб қўйди: «Буткул хур бўлмоқлик ёвузликка аксил буюк исёндир».

2

Низом ул Мулк жорий этган Низомия мадрасаларида сабоқлар жуда эркин тарзда бериларди. Илму фанга султон ҳазратларининг ҳам, вазири аъзамнинг ҳам хайрихоҳликлари борлиги боис ушбу илм масканларида инсон тафаккурининг дурлари «бу Исломий, бу ноисломий» дея ажратилмасди. Шу сабабли ҳам илми толиблар Пайғамбар алайҳиссаломнинг «Ҳатто Чиндан бўлса ҳам бориб илм ўрганинг», деган ҳадиси шарифини ўз сулуқларига чароғ қилиб олмишдилар. Вазири аъзамнинг муродига биноан давлат маҳкамаларида ҳам ишлашлари кўзда тутилган бу талабалар ҳукм сурган ўшал эминлик боис хур фикрларга соҳиб эдилар. Бироқ султон ва вазири аъзамнинг амрлари ила ҳуфийлар ҳамма жойларда изғиб, пайкаганки шубҳали гап-сўзларни саройга етказиб турардилар. Бундан Хайём ҳам жуда яхши бохабар эди.

Вазири аъзам ўткир воиз эди ва илми толиблар шунинг учун ҳам уни хуш кўрардилар. Аввало у олий мартабали амалдор бўлганлиги, ҳамки ваъзлари таъсирли ҳамда чуқур билимга асосланганлиги боис ва ниҳоят баъзи талабалар эса унинг назарига тушмоқ илинжида сабоқларни қолдирмасликка уринардилар. Вазир сабоқ бермоқликни ёқтирар, ёш-ёш йигитчаларнинг чакноқ нигоҳлари, илмга ташналиклари унинг завқини келтирарди. Қалбига маҳзунлик чўкиб, андуҳ босса, жисму жонига дунё тор келса, мадрасага ошиқарди. Талабалар ила мулоқот ва узоқ вақт берилиб қилинган ваъзхонликдан сўнг енгил тортарди, кўнгли ёришарди. Мадраса сабоқлари унинг дил дардига малҳаму шифо янглиғ эди.

Бу кун Низомияга вазири аъзам ила амирул фузало Умар Хайём ҳам келганлигидан хабар топган илми толиблар икки қарра хушнуд бўлдилар. Мадрасада камнамо бўлган шоирнинг ташрифи, бу ердаги ҳурлик боис ёшлик сурурига эш парвозпеша ва олис юлдузларга кўз тиккан баъзи дарёдил илми толиблар учун, айниқса, қувончли эди. Улар шоир ва олим Умар Хайёмнинг бетакрор ҳамда илҳомбахш фикрларини тинглашга ошиқардилар.

Сабоқ маҳали вазири аъзам ҳам иштирок этмоқни ихтиёр қилди. Балки у айни дамда безовта бўлган қалбига ҳаловат, дил ярасига малҳам истаб шундай қилдими ёхуд Хайёмнинг сўзларини тинглагиси келдими, ноаён. Дарсхонага Хайём ила кирди-ю бир четга ўтиб, толиб мисол ўлтириб олди.

Хайём жуда равон ва оддий тилда эҳтиросли сўзларди. Гоҳо ўз сўзига берилиб кетганидан чакка томирлари бўртиб, овози баландлаб кетарди. Лекин ҳеч вақт дудуқланиб ёки гапини йўқотиб қўймасди, сўз, фикр тилидан, шууридан дарёдай оқиб келарди.

У сўзини Мутлақият (Оллоҳ) ва инсон, уларни англаш, уларнинг ўзаро ҳамда ташқи олам ила муносабатлари хусусида гапирмоқдан бошлади. Ҳар бир фикрини файласуфона мушоҳада қиларкан, Куръони карим ва Ҳадиси шарифлар ила далиллади. Ниҳоят табиат ҳақидаги фалсафий фикрларини нужум илми ила уйғун этиб, кавокибу (юлдузу) сайёралар ва умуман коинот, унинг тузилиши борасида сўзлади. Узоқ гапирди. Сабоқ бениҳоя таъсирчан ва кизиқарли бўлганлиги туфайли толиблар орасида бирон бора безовталик ёхуд зерикиш

сезилмади. Барчалари жон кулоғи ила тингладилар. Ҳатто вазири аъзам ҳам киприк кокмай, хайратини яширолмаи кулок тутди... Хайём гапиришдан тўхтади. Ана энди дарсхонада жонланиш пайдо бўлди ва талабалар савол бермоқ учун изн сўрадилар. Илк савол шоир ҳеч шубҳаланмай кутган мазмунда бўлди. Уни озғин, рангпар юзли, аммо кўзлари чакнаб тургувчи талаба берди:

-Юлдузлар чиндан ҳам инсон тақдирига даҳл қиладиларми, ҳазрат?

Одатда бундайин мазмундаги сўроққа жавоб қилган кишилар кўпда улуғ мушкулотларга рўбарў бўлардилар. Чунки илми нуҷум тили ила гапирилса, жавоб албатта Исломга, шариатга зиддай туюларди. Салжуқийлар салтанатида қанчалар хур-фикр кадр топмасин, дили сиёҳ, ғаюр кўнгил ғаламис кимсалар ҳам мавжуд эдилар ва улар ўз мақсадлари йўлида ҳар нега ҳозир қодир турардилар.

Хайём тўғриси ўз ва айниқса илм бобида ҳамиша адолатпеша ҳамда фикр айтмоқликда ботир юракли эди.

-Сиз, мулло йигит, қайси оят ва ҳадисларни назарда тутиб, ушбу саволни бераётганлигини сезиб турибмен. Бу савол бани башар дунёга келганидан буён берилади ва ҳар ким ҳар хил жавоб айтади. Бу борада Фиръавну Ҳомонлар ҳам, мубоду (зардўштийларнинг бош руҳонийси) шомонлар ҳам, шоҳлару гадолар ҳам бош қотирганлар. Вале аниқ ва пухта жавоб мудом йўқ. Бироқ улуғ ҳакиму фузалолар юлдузлар ила суҳбат қуриб, кўп асрордин воқиф бўлғонлар. Ҳудди шул каби бу хусусда бизнинг ҳам ўз қарашларимиз бор. Яъни одам танасидаги юрак нима учун хизмат қилади? Қонни совутиб, айлантириб бермоқ учун, шундайми? Юлдузлар эса «йўлчиларга йўл кўрсатмоқ ва осмонга безак учун яратилган». Шу гапга қаноат ҳосил қилмоқ мумкинми ахир? Танҳо буюк зот шунчалар бемисл хилқатларни наҳотки шунинг учунгина яратган бўлса? Йўқ, бу Оллоҳнинг зотини, сифатларини камситмоқ эмасми? Ахир қалб ҳам бор -у Тангрининг назаргоҳи. У қаерда жойлашган? Албатта шуур ва юрак оралиғида. Ҳамма сир ана ўша ораликда яширинган.

Тасаввур этинг, заминимиз бутун фалак (коинот)- кавокибу сайёралар, кўзимиз илғагану илғамаган оламлар ичра буғдой доница келгувчи бир вужуд. Фалак айланаркан, унга уйғун тарзда Замин ҳам чарх уради. Демак, бир-бирига ҳамришта эканми? Инсон шуури Заминга нисбатан жимитдек бир нарса. Лекин у ўз қаърига жумла фалакни сиғдира олади. Эҳтимол Оллоҳ таборака таоло фалакнинг кичик суратини инсон шуурига жо этгандир? Балки шунинг учун у ҳамиша ўз аслига- Эгасига талпиниб турар!.. -Айни дамда Хайёмнинг нигоҳида фалак акси пайдо бўлаётгандек эди. -Ва эҳтимолки, бизларни ўз шууримиз идора этгани каби Оллоҳ номаи аъмолимиз харитасини фалак қаърида пинҳон этгандир? Фалак қаърида эса юлдузлар жилва қиладир. Ҳақ, фалак ва инсон бир бутун, яхлит ва шунингдек, айрудир...

Аксар талабаларнинг кўзлари куёшдай порлаб, хайрат оғушида шоирга тикилар ва унинг фикрлари қанотида юксак-юксакларда парвоз этардилар.

Хайём фикрлар уммонидан чикай демасди:

-Ҳозир қай бирингиз руҳ қақида сўрайсиз-бу шубҳасиз.

Талабалар ичра енгил кулгу кўтарилди.

-Юлдузлар ва фалак, инсон ва руҳ қақидаги саволлар ҳамиша бақамти келурлар. Балки бу саволларнинг туғилмоғига азимушшаън Куръондаги «Эй Муҳаммад, сиздан руҳ қақида сўрайдилар, айтинг, руҳ парвардигори олам амридандур» ояти каримаси боис бўлгандир. Ҳақ гап-бизлар руҳ қақида ниҳоятда кам билимга эгамиз, зеро руҳ Оллоҳнинг сиридир. Колаверса, ҳатто Пайғамбар алайҳиссаломга ҳам бундан ортиқ сўзламасликка амр этилган. Бироқ акли ожизимиз имконида бу борада мушоҳада этмоғимиз ҳам заруридир.

Маълумингизким, инсон жисми унинг қазосидан сўнг хоки туробга айланади. Аммо руҳчи? Оллоҳ уни қаерга йўллайди? Сукрот, Афлотуну Пифағорусларнинг фикрича, инсон руҳи аввалда хиёл ноқис бўлур ва шул боис ул тандан бул танга ўтиб, саргардон кезади. Бу ҳол то

улар комиллик мақомига етгунларича давом этади ва комиликка эришгач, жисм, яъниким тан ила робитани узадилар. Инсоннинг руҳи ҳайвонот, наботот ва ҳатто сангу туробга ҳам ўтмоғу мумкин. Бу бениҳоят ибтидоий фикр, бироқ унда ҳақиқатдан улуш ҳам мавжуд. Ҳа, Оллоҳ инсон руҳини унинг қазосидан сўнг ўз даргоҳига олади ва комиллик мақомига (номаи аъмолига) боқиб, коинотнинг қайси кунжигга йўллашни ҳал этади. Буни авом тилида осмон қаватлари деб аташ ҳам мумкин. Комил руҳлар то қиёматга доғур осмоннинг маълум қаватида ҳаловатда яшайдилар. Бошқалари эса, даражотига монанд макон топадилар. Уларни ҳайвону гиёҳлар, сангу кесаклар ичра ҳам учратмоқ мумкин. Илло пок руҳлар пок маъволарда қўним топура, нопоклари эса... Бу нарса ибтидоий фикрларда руҳнинг тандан танга қўчмоғига нисбат берилган.

Азали мухтасар сўзлашга ўрганган Хайём айни дамда сўзининг чўзилиб кетиши ҳақида мутлақо ўйламас, қуйилиб келаётган қатма-қат фикрларидан завқланиб, илҳом оғушига шўнғиб борарди.

-Ибтидо ва Интиҳо хусусида не дейсиз, устоз?-дея савол берди бир талаба.

-Ибтидо ва Интиҳони англамоқ учун мангулик не эканлигини ақл мезонига солмоқ лозим. Бани башар пайдо бўлгунча беадад вақт дарёси оқиб ўтмиш. Ҳар бир одам қазосидан сўнг тақрибан қанча ҳадсиз вақт оқиб ўтгай. Уч ўлчамли бизнинг маъвода жами инсониятнинг ҳаёти мангулик қошида бир лаҳза холос. Бироқ инсон бир лаҳзада бутун мангуликни ҳис этиши, англаши мумкин. Ибтидо ва Интиҳони инсон англаган ана ўша лаҳза боғлаб туради. Қолгани жуда чексиз-чегарасиз, кўзу шуур илғамас.

Мен ақл баркамоллиги нуқтаи назаридан қараганимда, сўздан мўътабарроқ ва каломдан буюкроқ ҳеч нарсани топмадим. Чунки ундан афзалроқ бирор нарса бўлганда эди, Ҳақ таоло Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васалламга ўша нарса ила мурожаат қилган бўларди. Илло ҳамма нарса сўздан иборат. -Хайём ўз кашфиётидан завқланди ва дилида уни эҳтирос ила қайтариб қўйди: «Оламда энг буюк ва мўътабар нарса сўздир».

Вазири аъзам рўбарўсида оламнинг турфа синоатларидан ваъз айтаётган оташнафас шоирга, тағинки ўзи меҳр қўйган шогирди қавмидаги саркаш олимга маҳлиё бўлиб тикилиб қолганди. У Хайёмнинг сурату сийратидан уфуриб турган хурлик нафасидан масрур эди ва унга бениҳоя ҳавас қиларди. Султоннинг қилган муомаласидан мудом дилхун юрган соҳиб девон ўз фарзандининг тақдири учун қайғуриб толиққанди ва бир таскину андармонлик илинжида Хайёмнинг суҳбатини орзулаганди. Ҳар тугул одам тафтини одам кўтарур, деган гап бор. Агар ўз хонасига қамалиб олиб, минг бир Ғйлар гирдобида қолса, кекса юрагига зил келмоқи аниқ. Ғам-андуҳ кшини ақлу шууридан мосуво келмоғи ҳам ҳеч гап эмас. Устига устак дилни ваҳм офати ишғол этур. Аслида-ку бирон ташвиш борасида узоқ қайғуриш унинг хўйига (фёълига) муҳолиф эди, яъни яратувчига таваккул қилмоқни биларди. Бироқ банда барибир банда экан-да, балки ўз жони унинг кўзига илганмас, вале белидан бўлғонининг қисмати жигарини пора қилавераркан. Вазири аъзам ана шу ўйу хаёллардан йироқ тушмоқ истади ва айни дамда ўз муддаосига етишганди, яъни у Хайёмнинг туғёнли оламига ҳавасу хайрихоҳлик ила кириб бормоқда эди.

Абул Фатҳ Умар эса эса мудом сўзларди, илм ишки ҳақида эҳтирос ила гапирарди:

-Илмда фидолик лозим, акси ўлса, киши нўноқ бир мухлисга айланажак. Илм олмоқ-бу умидворлик, вуслати (висоли) насия бўлган ошиқлик. Агар илмга бутун вужуд, қалб ва шуурнинг гавҳари бахшида этилмаса, беадад саъй пучдир. Эсланг, азиз илм ошнолари: яманлик Увайс Қароний Ҳазрати Рисолат саллаллоҳу алайҳи вассалламни кўрмаган эдилар. Бироқ ҳар нафаси ул зотнинг ишки ила йўғрилган эди. Мабодо васлига ошиқса, уйда кекса ва кўзи ожиз волидаси борки, тарки хона этса, суннатга хилоф бўлур. У куну тунларни бедор ўтказди, мужгонлари (киприклари) бир-бирларининг васлини соғиндилар. Ашклари либосларини нам этди. Ҳазрати Увайс фақат ва фақат Пайғамбар алайҳиссаломни соғиниб яшадилар. Ниҳоят у

улуғ ажрга, буюк бир макомга эришди. Хотамул анбиё ҳам ғайб кучи ила ул зот хақида билардилар ва асҳобга айтардиларки, «Ямандин бир Оллоҳ ошиғининг иси келадур», деб. Уқбога рихлатлари арафасида эса Ҳазрати Умар ва Ҳазрати Алини, Оллоҳ улардан рози бўлғай, ҳузурига чорлаб, муракқаъларини (кийимларини) бердилар-да, «Увайсга айтинг, ушбуни кийсин-да, умматимни дуо қилсин», дедилар. -Хайёмнинг вужуди ёниб, овози хириллаб, кўзлари ёшларга тўлмоқда эди. -Улар муборак муракқаъни элтдилар!.. Воҳки, аҳли уммат, айтинг, бундин ортуқ эхтиром, сазоворлик бўлурми?! Увайс не-не улуғлар орзулаб етолмаган кутлуғ висолга эришмадиларми?.. Ва Пайғамбар алайҳиссалом охиратда Увайсга берилажак улуғ ажрлар хақида ҳам башорат этдилар...

Баъзи талабаларнинг кўзларида ёш айланди. Ҳатто, асли кўнгли тўлиб турганмиди ёхуд чиндан-да шоирнинг сўзларидан мутаассир бўлдими, вазири аъзамнинг кўзлари ҳам ёшга тўлди.

Хайём эса ҳозир ўзини таниёлмасди...

Шоирнинг вазири аъзам ила мулоқоти мударрисхонада давом этди.

Авалло Хайём валинеъматининг сўлғин ва забун аҳволини кўриб ўқинди:

-Аҳволингиз дурустми, ҳазрати олийлари?-дея сўради фарзандларча ғамхўрлик ила.

Низом ул Мулк ҳам буни пайқади ва мутаассир бўлди.

-Шукур!.. Расадхонада аҳвол нечук? Даргоҳи олийдин бирон кўнгилисизлик етмадими?

-Йўк, устоз. Барча юмушларимиз ўз хайлида бормоқда.

Шоирнинг «устоз» дейиши ҳам вазири аъзамга жуда-жуда хуш ёқди, чунки у сўнги кунларда тобора кўнгиличану таъсирчан бўлиб бормоқда эди.

-Энди мен ила камроқ мулоқотда бўлмоқлик пайида бўлғил. -У шоирнинг юзида пайдо бўлаётган ранжиш аломатини сезиб, изоҳ берди. -Ранжида бўлмоғинг ўринсиз. Илло бу иккимиз учун ҳам ва ҳатто расадхона учун ҳам нафлидир. Султонимиз авбош фарзанд туфайли менга нисбатан ғазабдалар. Бу ғанимларимиз учун айни фурсатдир ва улар тезкор саъй этажаклар. Илоҳи, сенга шикаст етмасин!- вазири аъзам жим қоларкан, юзида ўйчанлик зухур этди. -Менинг хавфим Қазвиний ва валиаҳд Такашдин. Алардин воқиф ва эҳтиёт бўлғайсен. Энди сенга зиён етказмоққа бошлағайлар.

Хайём вазири аъзамнинг сўзларини тингларкан, шикорда рўй берган лочин воқеаси кўз ўнгида намоён бўлди. Ўшанда Султоннинг лочинларидан бири ўлжани тутиб, ваҳшат ила қийкирганича ортига қайтган эди. Бу салтанатда таназзул, қўшинда ғалаён бўлмоғидан далолат эди. Наҳотки шу қиёслар ва инсон ёхуд салтанат тақдирининг бир маҳлуқ ҳаракату хўйларига боғлиқлиги рост бўлса? Наҳотки шундайин улуғ салтанатдин ҳам файз юз буриб, унга зиён етса ва ёки султону вазири аъзамнинг азалдин эшу ёвуқлигининг-да баракот кетса? Ё алҳазарки, шуҳрати мағрибу машриққа ёйилмиш вазири аъзам Низом ул Мулкдайн донишманд зот мана бу каби забун аҳволга тушса-я! Ахир у қандайн соҳиби ирода, виқорли ва ҳатто гоҳида кибру ҳаволи илги дароз (узун) киши эмасмиди. Энди эса тождорнинг биргина ишоратидан сўнгра мунғайиб қолибди. Аслида ҳам унга оғир эди, зеро у ўз жонидан кўра кўпроқ фарзандининг қисматини ўйлаб ёнмоқда эди.

-Ёмонларнинг ёмонлиги Оллоҳ таолонинг синовидир, ҳазратим. -деди Хайём таскин оҳангида, -Алардин ҳимоят этгувчи ҳам унинг ўзидир. -Шоир бу гапни айтишга айтади-ю шурида галдаги осиена фикр барқ урди: ёмонликни ўзи йўлласса-да, тақи ўзи ундан ҳимоят этса. Агар ўтрусида (қаршисида) дилхун валинеъмати бўлмаганида ҳозир ушбу мазмунда рубоий айтмоғи тайин эди.

-Малика ва шахзодалар ила мулоқотда ҳам хушёр бўлғил.-деди вазири аъзам кўзлари мудом ўйчан боқаркан.

Хайём энди Микоилнинг ўтинчини эслади-бу хавфу хатар ва ҳатто ваҳима ичра малика Туркон Хотунга бир сўз айтмоқ ҳам душвор.

Аларнинг суҳбати бундин ортиқ мавзуда қовушмади ва шу асно хўшлашдилар.

Орадан икки кун ўтиб, фарзанд доғи адо қилган расадхона соҳиби матбаҳи ҳам оламдан ўтди. Хайём пешво аҳли расадхона уни бир мўминга муносиб иззат-икром ила қабрга топширдилар ва аза очиб, худойи бағишладилар.

Буёқда Қазвинийнинг Муҳаммад Такашга айтган гапи тўғри чикди -орадан икки ой ўтиб, султон Маликшоҳ вазири аъзамга кўшилиб, унинг ўғли учун аза очди.

Тўртинчи боб

1

Хайём вазири аъзам ила кечган ўшал суҳбатдан сўнг расадхонани қарийб тарк этмай қўйди. Ҳатто ижоду юлдузлардан-да кўнгли совугандай бўлиб, бағридаги шеър ишки ҳам сўнаёзди. Кўп фурсатни ўз ошёнасида танҳоликда, сажжода узра ўтказмоқликни одат қилди. Айниқса, тунларини ибодатда бедор ўтказиб, хамиша зикруллоҳ ила машғул бўларди. Унинг дил майли шундайин эврилганди-ўзи ҳам ҳайратда эдики, илки майга ёвук келмасди. Унинг бу кечмиши қошида шеър май соғинчи ва ҳатто ёр соғинчи ҳам ҳечу абас эди.

Ўзидаги бу ўзгариш туфайлими ёхуд аввалдан мақсади бормиди, қанисак Пармудани ҳам ўзидан йироклаштирди. Онаси ила синглиси отасининг қабрини ғариб ҳолда ташлаб, Нишопурдан Исфаҳонга келмоқликни исташмагач, аларга тақи ақча йўллаб, қанисакни шаҳардаги уйига кўчирди. Уй қимсасиз қолаётганлигини баҳона қилди.

У Микоилга ҳам Лайли ила дийдорлашмоқни таъқиқ этди, аммо сангтарошга бу амрининг боисини ошкор қилмади. Шўрлик йигит иложсиз бир аҳволда бўйин эгмоққа мажбур бўлди.

Бироқ Хайём гоҳ-гоҳида ўз хоҳиш-иродасига ақсил тарзда малика Туркон Хотун саройига қатнар, маликанинг хоҳишига биноан шаҳзода Мвҳмуднинг тарбияси ила банд эди. Шундай кунларда истаса-истамаса Туркон Хотун ила рўбарў келар ва унинг юҳо кўзларига бардош бермоққа мажбур бўларди. Малика вужудидаги шайтон тилларидан яралмиш олов камида ундан шеър ўтинар ва гоҳо ана шу ўтинчлари асносида ўзи шоирнинг ўтлиғ сатрларидан ўқий бошларди. Хайём унинг муддаосини англаб турса-да, ўзини бепарво ва беҳабар тутмоққа уринарди. Балки у умр йўлининг айни бекатида ғалаёну фириб бошлаган шайтону жинлар домидан омон чиқмоқлик учун ҳам ибодатга шўнғигандай туюларди...

Шаҳзода Маҳмуд чечак дардига йўлиқди. Мана икки ҳафтадирки Хайём унинг муолажаси ила машғул. Ҳар куни малика қасрига қатнайди.

Бу йилги қиш қаттиқ келди. Ҳатто замин у деворлар яхлади, чунки изғирин шамол йўллар ва деворлар юзига суйкалиб эсади. Унинг таъсирида баданлар зирқирайди... Хайём иссиқ кийиниб, тақи малика саройига жўнади. Шаҳзоданинг сихати анча дуруст бўлиб қолганди. Шул боис шоир унинг ҳолидан боҳабар бўлиб қолган маликанинг кўзига йўлиқмай, зудликда ортига қайтмоқчи бўлди. У гоҳо ҳайрон бўларди- султон у шаҳзода ва маликаларнинг саройларида табиблар беҳисоб ҳамда уларнинг ораларида ўликни тирилтирмоқдин ўзга барча юмушларга қодирлари ҳам бор эди. Лекин негадир соҳиби саройларнинг кўплари Хайёмга майл қилардиларки, у ўз наздида, риёзатчи олим, закий мунажжим ва саркаш шоирлиги қолиб, табибга айланиб бораётганга ўхшарди. Ҳа, у ибн Синони суярди, унинг «Ал Қонун»ини ёд биларди, ар Розийни мутолаа этмоқликдан толмасди, бироқ табибликни қасб қилиб олмоқликни истамасди. Ҳозирги уринишлари эса тождорларнинг ихтиёри туфайли эди.

Хайём муддаосига етолмади-шаҳзода Маҳмуд ҳузуридан чиқай деб турганида Туркон Хотун қанисак юбориб, уни ўз ҳузурига чорлади. Шоир ихтиёрсиз равишда бу амрга бўйин эгмоққа мажбур бўлди. У хосхонага кириб борганида малика кенг оромқурсида ястанганча ял-ял ёниб ўлтирарди. Унинг юзидаги ажиб қизиллик ҳар не марднинг (эркакнинг) юрагига ғулу солғулик эди. Хона анча илиқ эди ва шунга қарамай, чамаси, малика май нўш айлаган эдики, унинг

юзидаги кизиллик, кўзидаги сузиклик боиси ҳам айна шу эди. Қолаверса, майи хосда совукни кесмоқлик сифати ҳам бор.

Туркон Хотун шоирни ўрnidан туриб қарши олди ва ўзига якин турган курсига таклиф этди.

-Шаҳзодамизнинг сихатлари нечук?-сўради у ва унинг сўз оҳангида «Билиб қўй, шаҳзода тахтнинг ягона меросхўридир», деган жиззакиликдан пайдо бўлгувчи маъно ҳам бор эди.

-Иншооллоҳ, шаҳзода соғайиб қолдилар. -Хайём шундай дея шаҳзоданинг муолажаси энди қандай давом этиши хусусида мухтасар сўзлаб ўтди.

Малика ўғлининг аҳволидан жуда яхши огоҳ эди, бу гаплари эса шунчаки суҳбат аввалининг одатий жимжималари эди. Аслида унинг муддаоси ўзга эдики, ҳар учрашувдаги саъйи ўшал сари йўналарди.

Туркон Хотун жодули нигоҳини шоирга қаттиқ қадади-да, ўтлиғ жилмайди.

-Бизларни назмингизни тингламоққа муносиб кўрмаётирсиз, мухтарам шоир.-деди у Хайёмнинг яширинишга чоғланган кўзларини таъқиб этиб.-Бизнинг таъби назмимизга шубҳа қилсангиз ҳам шеърларингизга ошиқлигимиз чиндур.

Шоир енгил таъзим қилди-да, ҳукмдорлар хуш кўргувчи сохта хушомадга ўтди:

-Йўқ, аксинча, шеърларимнинг сизнинг эътиборингизга муносиб эмаслиги рост, маликам.

Мовароуннаҳр маликаси мамнун ва кибрли қиёфада бош силкиди.

-Жанобимизни йўқламоқдин муродимиз шулки, рубойларингизни уста бир хаттот илкида китобот этсак - бу кўплаб мухлисларингиз каби биз учун ҳам айна муддао бўлур эди.

Хайём бу ҳақда сира ўйлаб кўрмаган эди ва унинг шеърга ошнолиғи ҳам кўнгли, аниқроғи, ўзи учун эди. У тўртгина сатрдан иборат рубойларини қалби тугёнга келганда, илм захматидан толиқиб, ўзга машғулот истаганда ва ёки дили озурда бўлганида саҳфалар четига ёзиб қўярди холос. Уларни китобот этмоқ тугул биров ўқимоғи хусусида ҳам мутлақо хаёл қилмасди.

-Мен бу ҳақда асло ўйламагандим. Қолаверса, назмим китоботга арзирли ададда эмас. -деди у маликани ранжитишдан сақланишга уриниб.

Туркон Хотун кетишга ижозат бергач, шоир хосхонадан ўйчан қиёфада чиқаркан, бўсағада канизак Лайлига рўбарў келди. У ғамгин ва ҳатто илтижоли нигоҳ ташлади, сўнг овозсиз таъзим қилди-ю ёғлиғини кўзлари сари тортиб, шошила-шошила нари кетди. Хайёмнинг кўнгли бир аҳвол бўлиб, кўксининг бир чети ачишди. Бу кун менинг куним эрмас кўринадур, дея ўйлади қасрдан чиқишга чоғланиб, фақат озори диллар таъқиб этадур мени! Яхшики, Микоилни расадхонада қолдирибман, акс ҳолда... Воҳ, юлдузлар айна кунларда бизлардин юз буриб, ўзга буржларни кўзлайдур чоғи. Сўнг дарров ўзига танбеҳ берди: бир ҳаста дилга кўмак илқингни узатолмасанг ҳам мунажжимлик қиладурсан-а, эй, чодирдўзнинг ўғли! Кўнглинг зимистон эса, юлдузларда не айб?! Ёруғликни Оллоҳдин тила!.. У аламли бир жилмайиб қўяркан, қаср эшигидан кириб келаётган Қазвинийга кўзи тушди. Ҳали ўзининг маҳзун хаёлларидан айрилиб улгурмай, амирул шуаронинг ёқимсиз овози қулоғига, пачоқ юзи нигоҳига ботди.

-Ассалому алайкум, о, фозиллар амири!-дея илкини кўксига қўйган Қазвиний сохта табассум ила таъзим этди.

Кўришдилар.

-Шаҳзодамизнинг аҳволи нечук? -Асли касби гўнг титкилаш бўлган маҳлуқ нажасга беланган бирон емиш қидиради ва топса, унинг хидидан киши гул бўйларидан сармаст бўлгани янглиғ сархушланади. Қазвиний ҳам ҳозир айна шу қўйда эди.

Хайём хаёллар оғушидан мудом чиқолмас ва боя ўзи эътироф этгани руҳий бедорлик шуурини ҳамон тарк этмаганди. Кўз олдида хира парда пайдо бўлиб, қорамтир доғлар ёхуд шарпаларми, ғимирларди. Айна дамда унинг ўйлари вокелик ила қоришиб кетгандек эди. Шунинг учун Қазвинийнинг сўроғини тўла англамас-да, шаҳзоданинг номи тилга олиниши ҳамонқоқ бошидаги унга боғлиқ фикрлари лисонига кўчди.

-Иншооллоҳ, шаҳзодамиз соғайиб қолдилар. Фақат...

Қазвиний хушёр тортиб, кулокларини динг килди:

-Хўш-хўш?..

Хайём эса шунда ҳам сергак тортмади.

-Факат шахзоданинг кўзларида бир нимарса борки, киши кўнглига вахм солодур...

Нажасхўр махлук ўз муродига етди, «хушбўй» таомини топди...

Қазвиний кўкрагини кериб, ғоз турди, кўзлари ёвузона чакнади.

-Ха энди, ул зот султоннинг зурриёди-да. Авомдин бир нимаси ортик бўлмоқлиги аниқ. Лекин... -Қазвиний овозини насиҳатомуз оханга йўғирди, -Лекин сиздек одамнинг султонзода хакида бундайин сўзларни айтиб юрмоғи...

Хайём зил кетди. У шунча илми, қобилияти ила ҳам рухий такомилга етмаганди. Шу куннинг ўзида кетма-кет рўй берган рухий зарбалар уни шошириб, толиктириб қўйганди ва у шунинг учун ҳам рух мезонининг посангисини фаромуш айлади. Бошидаги ўйларининг тилига кўчгани дил кўзининг ўша онларда сўкир қолғонидан эди. Акс ҳолда боя кўз олдидаги хира парда ва қорамтир шарпаларни пайкаганидаёқ сергак тортмоғи лозим эди.

Қазвиний қаср ичкарасига юрди. Хайём эса ундан чиқаркан, надоматнинг тирноклари бағрини тимдалай бошлади. Бу сўзларни нечун айтди? Ахир Қазвинийнинг ғаразли муддаоларини биларди-ку! Энди эса кеч, ёй пайкони отилди, унинг кимнингдир кўксини пора этмоғи аниқ. Агар ўша кўкрак соҳиби султон бўлиб чикса, не кўргилик! Тождорларнинг, айниқса, туркий султонларнинг феълини Абул Фатҳ Умар яхши биларди. Чунки у қорахонийлар саройида хизмат килган, уларни яхши билади. Ўша Шамс ул Мулк даргоҳида хизмат қилиб юрган кезлари кишини мутаассир этгучи шунга доҳил бир воқеанинг гувоҳи бўлган эди. Дарвоқе, бу воқеа рўй берган ўша куни ёш малика Зухра Хотунга илк бора рўбарў келганди... Хуллас, ўшанда кенжа шахзодага сабоқ бергучи фозиллардан бири кимгадир «шахзоданинг илки китоб тутмоққа қодир эмас, хаёли ҳамиша шамширу тулпорда туради», деган экан қуюниб. Бу гап чакув орқали Шамс ул Мулкнинг қулоғига етибди. Ғазабга минган ҳукмдор «сен китоб жинниси шахзодадан нуқсон қидиргучи бўлдингми», дея муаллимни дарра урдириб, шаҳардан сазойи қилганди. Хайём буни кўриб, ёқа тутганди, ахир бу шахзоданинг тақдирига қайғуриб мулоҳаза тарзида айтилган гап эди холос-ку!.. Энди бўлса яна бир туркий қавмдан бўлмиш салжукийлар саройида кун ўтказмоқда.

Уларнинг феъли эса аён-хиёл гиначи, анчагина бадғумон ва айниқса, зурриёдлари, янаки норасида ўғиллари хакида ёмон сўз айтилишига тоқатсиз бўлгучи эдилар. Ҳозиргина Хайёмнинг забонидан учган пайкон султоннинг ана ўша нозик ерини жароҳатлаши мумкин эди. Афсус чеккан Хайём ёйандоз тилини тишлади...

Бир куни Хайём султон ҳузурида қандайдир базмда ўлтирарди. Шул маҳал эпчиллик ва ёқимтойлик ила хизмат қилаётган амирзодалардан бирини хиёл қузатиб турди-да, завқланди. Ҳайратини яширолмаб, султонга изҳор этди.

Ўшанда султон унга қарата шундай деди:

-Жўжанинг ҳудди ўзи. Тухумдан чикибок ҳеч қандай кўмаксиз донни чўкишни ўргана олади, вале ўз ошёнини топиб боролмайди. Кабутарнинг боласи эса, -Султоннинг кўзлари таънали чакнади,-машксиз донни чўкий олмайди. Бирок Маккатуллоҳдан Боғдодга учаётган кабутарлар галасининг сардорига айланади!.. - Бу унинг султонзодалар хакида айтган таърифи эди.

Хайём ҳозир ихтиёрсиз равишда султоннинг ана ўша худбинона туйғусига даҳл қилганди...

Филхақиқат, Қазвиний ўша кеч Хайёмнинг сўзларига қўшиб-чатиб султонга етказди.

Кўклам яқинлашиб, Бухоро фатҳига ҳозирликнинг сўнги юмушлари уҳдаланмоқда эди. Бироқ султоннинг кайфиятидаги ва ёхуд хўйидаги эврилиш мудом давом этар, яқинларининг пайкашларича, ҳадеганда аслига қайтай демасди. У ҳамон киши суймас, хонанишин эди. Қорахонийларнинг унинг устидан халифага ва таки шайхулисломга килган арзлари қулоғига етиб келгани боис ҳам Мовароуннаҳр ҳукмдорига қаттиқ тиш қайраган ва токи уни мағлуб этиб, музаффарлик нашидасини сурмагунча кўнглининг жойига тушмоғи душвор эди. Арз этсанг, султоннинг ўзига арз эт эди, не балоки, халифа аталмиш номигагина қолган бир қисиндидан паноҳ истарсен! Салжуқийларнинг шону шавкати қошида Боғдод халифаси-ю унинг шайхулисломни не бўпти?! Агарки Исломдек буюк ва муқаддас диннинг хурмати бўлмаса, аллақачон бу халифаликдан ном-нишон қолмасди-я! Қолаверса, Бухорода авом томонидан норозилик ғалаёнлари кўтарилаётганлиги ҳам қулоққа чалиниб турарди. Халқ Шамс ул Мулкнинг ўғли, Бухоронинг ҳозирги ҳукмдори Аҳмадхонга қарши исён қиларди. Бу эса султон Жалолиддин Маликшоҳни Бухоро юриши сари икки ҳисса илҳомлантирарди.

Султон кейинги ҳафталарда завжа-ю канизакларига унчалик майл билдирмай қўйганди. Бу унинг қони совуганидан ёхуд ёшидан эрта қариганидан эмасди. У хали ҳам бақувват, эҳтирос олови бемисл бир йигит эди. Майлсизлиги эса қалбидаги совуш туфайли эдики, ҳамон ўша сўнги шикордан орттириб қайтган дилгирлиги давом этарди...

Бу кеч эса май ила ошно бўлди ва ширин сархушлик оғушида қонида тағи олов уйғонди. Кўз олдида Бухоро гўзали Туркон Хотуннинг жодули нигоҳи намоён бўлди. Бу кўзлар уни ҳамиша сеҳрлаб, ғалат бир тушунуксиз туйғулар оғушига соладилар. Султон қорахонийзода маликанинг бағрига ҳар сафар гўё илк висол онларидагидек ютоқиб-ютоқиб, соғиниб-соғиниб, ўртаниб-ўртаниб ошиқади. Малика уни ҳар сафар бетакрор ва бемисл эҳтирос қўйнида эркалайди. У эса ҳар гал висол онлари ниҳоялагач, бўлиб ўтган оромли кечмишларини бир бошдан эсламоққа саъй этар, аммо уларни бутунлай тикламоққа хотираси ожизлик қаларди. Чиндан ҳам маликанинг жодуси бормидики, тун бўйи мислсиз хузур-ҳаловатга ошно этарди-ю тонг отиши билан ўшал ором онлари унинг хотиридан кўтарилиб бораверарди. У мана шундан ҳайратга тушар ва таки маликанинг оғушига ошиқаверарди. Худди шунингдек, маликага ёвуқ келганида гоҳо қалбини, дунёнинг ярмига соҳиблик қилаётган ёвқур ва забардаст салжуқийзоданинг юрагини ваҳм қамраб оларди. Шу ҳолини ўзи сира англолмас, шундай пайтлари юраги кинидан чиқиб кетгудай бўлар, завжасининг кўзларига ҳадиксираб боқарди. Бироқ у бахш этган хузурни бошқа ҳеч ким унга беролмасди ва буни у жуда яхши биларди.

Султон бу тунни Туркон Хотун қучоғида ўтказмоқликни ихтиёр этди ва бу ҳақда маликага хабар берди. У май таъсиридан кўзлари сузилиб, тахтиравонда ўлтирар, занжилар ҳам унинг оромини бузмаслик учун оҳиста қадам ташлаганликлари боис бир маромда ёқимли тебраниб борарди. Шу пайт унинг кўз ўнгида Қазвинийнинг ёқимсиз башараси пайдо бўлди ва унга қараб тиржайди. Султоннинг қулоқлари остида Хайёмнинг шаҳзода ҳақида айтган гаплари Қазвинийнинг овозида янгради. Киши кўнглида ваҳм уйғотармиш?! Кейин эса маликанинг Хайём ила яқинлигини эслади-буни ҳам Қазвиний шипшиди. Дунёни зир титратган султоннинг дилида унинг ўзи ҳам тушуниб етмаган туйғу-рашк олови жунбушга келди. Лекин айни дамда уни Туркон Хотуннинг ўтли эҳтирослари соғинчи ўзига чорлайверди...

Малика Туркон Хотуннинг гўшангаси буткул шафак рангида бўлиб, кўзларга олов ёқарди. Маликанинг юзи ва ярим яланғоч танасининг туси ҳам ўшал музаффар рангга уйкашиб кетганди. У уч бор тукқан бўлса-да, дуркун эди, тирсиллаган жисмидан ҳирс ёғилиб турарди. Султон ҳамиша ана ўша ҳирс оловида жизғинак бўлар, балки кўнглида уйғонувчи ваҳм ҳам шу қоврилишлар ортидан келармиди?.. Оҳ, бу жодули кўзлар! Сузилиб, бемисл хузур сари чорлаётган бу кўзлар ҳар нечук бағрни ўртаб юбормоғи тайин эди. Маликшоҳ унинг сирли нимарсасидир бор, дея хаёл қилар, шунинг учун ҳам уни ихтиёрсиз тарзда жуда қаттиқ севар,

ихтиёрсиз тарзда жуда-жуда кизғонар ва худди шу каби унинг каршисида кўркув ҳамда таҳликага дучор бўларди.

Малика ел менгиз (каби) оҳиста сирғалиб, парку тўшакнинг четига келди-да, сархуш султоннинг илкидан тутиб, аста ўрнидан тураркан, хушбўй нафаси ила унинг бўйин ва юз-кўзларини хузурбахш сийпалаб ўтди. Не-не бокира моҳитобларни ўзининг жирканч ҳирси ила забуну хор этган ҳукмдор адои тамом бўлди. Ҳозир у Туркон Хотуннинг пойига мум янглиғ тўкилишга тайёр эди... Малика ўзидан хуш бўй таратиб, султоннинг жуббасини аста ечиб ташлади. Ҳарир нилий (ҳаво ранг) тунги кийими ичра кўкраклари, бўлиқ сонлари-ю думбаси эр кўзига ёқимли лорсилларди. Ҳукмдорнинг томоғи куйди, оғзи қурукшаб, тамшанди. Зийрак малика малолсиз бир тезликда саъй этиб, муздек гулоб тутди. Султон уни ютоқиб симирди. Лабларидан аёқ узилиши ҳамано малика хирс ила уларга лабларини босди. Энтика-энтика чирмашдилар. Шу асно тўшакка кулаб, думалай бошладилар...

Иккиси ҳам чалқанча ётишар, вужудларини бетакрор бир ҳазур аллаларди. Султоннинг лаблари билинар-билинемас қимирлаб, мулойим овозда деди:

-Шаҳзоданинг сихати дурустми, маликам?

Туркон Хотуннинг ҳозирги овози ҳам вужудга ўт қаларди.

-Шукур, султоним. Умар Хайём жанобларининг уринишлари ила тез сихат топдилар.

Ҳукмдорнинг қалбини ғашлик тирнаб ўтди. Бояги тушуниксиз рашк олови куйдирди.

-Ҳа, Хайём деганлари қасрингиздан нари кетмай қолганмиш? Ғалат назмбозлик ҳам қилармиш?

Малика султоннинг кесатиғидан Қазвинийнинг кўланса исини сезди. У малика хузурига кириб, Хайёмга маломат қилмоқчи бўлганида, унинг гапини бўлиб, «Хайём бизнинг ҳифзи ҳимоямизда», дея мулзам қилганди. Демакки, у султонга ҳам арз этган.

-Мен не қилсам, сизнинг суюкли ўғлингиз,-Малика бу сўзга атайлаб урғу берди, -валиаҳд Маҳмуд ибн Маликшоҳнинг истиқболи учун қилгум. Маълумингизким, Умар Хайём сизнинг қутлуғ даргоҳингизда қадр топган беназир олим ва шоирдир. Ўғлимиз ул зотдан сабоқ олса, унга ёвуқ юрса, фойдадан холи бўлмас, дея ўй қилурмен.

Султонга маликанинг овози ҳам, гаплари ҳам хуш ёқди. Хайём ким? У бор деса-бор, йўқ деса-йўқ бўлгувчи бир мусофир-да. Султон бўла туриб унга адоват тутса... Султон шахд бурилиб, икки илки ила малика юзини тутиб, ўзига ўгирди ва кўзларига тикилди. Бироқ унинг нигоҳидан бир қават эти сидирилиб тушгандай бўлди-да, сир бой бермай, ожизроқ товушда сўради:

-Шаҳзоданинг... ўғлимизнинг нигоҳи киши кўнглига кўркув соладурми?

Маликанинг ичида музаффарият туйғусига чулғанган бир наъра уйғонди. Шу он «аҳволинг нечук, эй, саҳройи?!» дея қаҳ-қаҳ уриб юборишига оз колди. Унинг наздида, ҳозир султон бутунлай мағлуб бўлганди.

-Бу нечук савол султоним?!-деган малика эрининг серюнг кўксига лаб босди...

Олов янгитдан ёна бошлади...

3

Куёш ёркинроқ нур сочиб, Исфаҳондаги азим дарахтларнинг куртаклари лаб бура бошлаган онларда султон Маликшоҳ лак-лак лашкарини сўнги бор кўздан кечириб, якуний фармонларини берди. У бирваракайига мағрибу машрик сари кўшин тортмоққа аҳд қилди. Яъниким Ҳасан Саббоҳ бошлиқ исмоилийларнинг қилмишлари ҳақидаги турли хабарлар султонни оташин (дарғазаб) этиб, шамшир тутмоққа чорламоқда эди. Бу исмоилий отлиғ нобакорлар ошёнсиз бир сак мисоли ҳар ерда изғирдилар. Ҳатто бошкенти азим ичра ҳам уларнинг шарпалари сезила бошлаганди. Айниқса, улар жойлашиб олган Аламит (яъни «Бургут

уяси») номли тоғ узра кад ростлаган қалъага ёвук бўлган Қазвин шахрида ул кўппакларнинг таъсирлари кучли эди. (Султон ҳам, вазири аъзам ҳам уларни сак, кўппак деб атардилар.) Хабарларга караганда, ҳатто Қазвин ҳокими ҳам исмоилийларнинг сўзидан чиқолмас эмиш. Ҳа, бу Ҳасан Саббоҳ деганлари жуда маккор. У мор мисол кулча бўлиб олиб ётаверади, офтобда тобланиб, заҳар-оғусини йиғаверади ва бир кун они келгач, шундайин ҳамла қиладики, ҳар нечук жонзотни ҳалок этади. Унинг турфа ҳаракатлари хусусидаги хабарлар қанча кўп тарқамасин, айна дамда у кулча бўлиб ётган мор янглиғ эди. Султон буни жуда яхши англари ва шунинг учун ул оғули морни инида кулча бўлиб ётган ҳолида янчиб ташламоқни истарди. Бу истаги уни Аламит сари чоғроқ кўшин йўлламоққа ундади.

Мана, бу тонг Бухоро фатҳига шай турган икки юз минг кишилик лашкар олдида, султонинг содиқ лашкарбошиларида бири, амирлар амири Арслон Тош бошлик ўн минг кишилик сараланган кўшин Аламит сари йўл олди...

Султон давлат идорасини ҳар тугул вазири аъзам Низом ул Мулкка топширди. Бомдод намози адоғида султонга музаффарият ила қайтишликни тиладилар, унинг шаънига узундан-узок ҳамду санолар айтилиб, фотиҳа ўқилди. Улкан аждаҳо янглиғ пишиллаб турган беадад кўшин аста кўзголиб, тебрана-тебрана судрала бошлади. Лекин энди унинг ғала-ғовурга уйқаш гувиллаб-пишиллашини турли аслаҳа-ю яроғларнинг ва шунингдек, ароба-ю турфа хил ҳарб уловларининг шақир-шуқир, тарақа-туруқ товушлари босиб кетди-да, маълум муддат ўтгач, бу товушлар ҳам бир маъромга тушиб қолди. Шундай қилиб, улкан аждаҳо-кўшин Бухоро сари йўл олди.

Филҳақиқат, бу лашкар икки юз минг ададда айтилгани билан, бир қарашда, ҳисобсиздай туюларди. Унинг ўртасида турган киши на бошини, на охирини кўра оларди. Мабодо қиёсга эҳтиёж бўлса, сахармардонда кўшин томошаси учун чиққан одам у ўтиб бўлгунча фурсатни шом этар ва ҳатто намозларни қазо, емак нафсларини сазо айламоғи ҳам мумкин эди. Шунингдек, кўшин қадамларидан кўпган чангу ғубор мўллигидан тун бўйи нафас ололмай уйқуни-да кейинга қолдириши шубҳасиз эди.

Одатда лашкар қарвон менгиз бир маромда юришини ҳисобга олиб, унинг бошига юк ортилган туяларни кўярдилар. Бу жониворлар на жадал ва на суст юрмай, меъёрни сақлай билганликларидан лашкар ҳам унга монанд тартибли одимларди. Ҳозир ҳам шундай қилдилар-турли кўч-кўрон, ҳарб ашёлари ортилган қатор туялар олдинда лўкиллаб борардилар.

Улардан кейин эса ёллари таралиб, хино ва мойлар сурилган, қадамлари хурликоларнинг нозли юришларини ёдга солувчи гўзалдан-гўзал аробий ҳамда турк отларига минган суворийлар жой олганлар. Уларнинг ҳарб либослари деярли бир хил, дубулға ва совутлар ҳайбатидан йирик гавдалари тақи улканлашгандай кўринади. Ҳатто отларнинг бош ва яғринларига ҳам совут кийдирилганди. Қалконларини эгарнинг сўл ёнига, чўқморларини эса ўнг ёнига илганлар. Белларини сиққан пўлат камарларига шамшир осганлар. Уларнинг шамширлари асосан дамашқий, мисрий ва салмоний эдики, нисбатан қимматбахороқ бўлмиш хиндий ҳамда сулаймоний қиличлар эса сипоҳсолару лашкарбошиларга насиб этганди. Суворийларнинг эгарларига ихчам мешкоблар ҳам илинган бўлиб, уларга сув тўлдирилганди. Шўрлик отлар чиниққанликлари боис шунча юкни ҳам писанд қилмай илдам йўртадилар. Отлиқлар қадларини тик тутишиб, мардона қиёфада боришар, сафар эндигина бошлангани боисми, юзларида тетиклик ва бир қадар мамнунлик зоҳир эди. Баъзилари от устида лўкиллаб боришаркан, шунча шовкин-суронга қарамай ёнидаги ҳамроҳлари ила ўзига хос суҳбат ҳам қуриб кўярлилар.

Суворийлар ортидан қоядай-қоядай бўлишиб, улкан филлар келардилар. Улар ҳам ўзига хос «безаклар» ила «безатилган» эдилар. Оёқларига пўлатдан ясалган қалин «ковушлар» кийдирилган ва бу нарса ҳар қандайин жонзот ёхуд тўсиқни эзиб, мажаклаб, вайрон этишга кўмак берарди. Устларига нақшинкор кигизлар тўшалган, икки ёнига ёй ва дароз найзалар осилган. Ҳар бирларига биттадан занжи филбонлар минган бўлиб, улар барчадан баланд

турганликлариданми ёки кенг дала-даштлар хурлигини туйиб, кадрдон ватандошлари бўлмиш филларга ошноликлариданми, хушнуд эдилар. Филлар галасининг адоғида, улардан хиёл узилиб, султоннинг аморийси ўрнатилган, накшинкор матолар ила безатилган йирик фил ҳам келарди. Уни бир занжи етаклаб олган, бироқ устидаги аморий ҳозир бўш эди. Султон филдан орқарокда соқчилар ва хос навкарлар қуршовида ўзининг суюкли оти устида келарди.

Унинг оти оппоқ булутга қиёс эди. Оёқларини шу қадар енгил кўтариб-ташлар эдики, худди парвоз этаётгандай кўринарди. Отнинг устидаги қуёшнинг баҳорий нурида жилвакар ялтираган тилла эгар ҳам тобланиб, кўзни қамаштиргудай эди. Султон калта яманий шамшир осган, унинг ҳам дастаси ва қини олтидан эди. У от устида мағрур ва виқорли ўлтирар, отининг оёқлари узунлиги учунми ёхуд чиндан ҳам у шу қадар барваста эдими, атрофидагилардан анча баланд кўринарди. Эҳтимол ҳайбат, салобат, виқор уйғунлигидан шундайин ҳолат пайдо бўлар. Шунга қарамай, ҳукмдорнинг кўзлари ўйчан боқарди...

Султоннинг соқчилари-ю хос навкарларидан сўнг қатор сафга тизилган ёйандоз ва зарбдор найзабозлар келардилар. Ёйандозлар ёйларини қўлларида тутиб, елкаларига пайкон тўла садоқларини осиб олганлар. Улар ҳам бошларига дубулға ва эгниларига жеба (симдан тўқилган ҳарбий кийим) кийганлар. Буларнинг устларидаги юклари нисбатан енгил бўлганлиги боис шаҳдам қадам ташлайдилар, лекин нигоҳларидаги бир қарашда пайқаш мушкул бўлган чуқур ўйчанлик олдиндаги қақшатқич жанглارнинг мудҳиш манзараларини ёдга солаётгандек туюлади.

Зарбдор найзабозлар ҳам дубулға ва жеба кийган эдилар. Улар бир қўлларида узун найза, бир қўлларида қарийб бўйларига монанд келгучи қалқон тутгандилар. Ёнларида эса калта чўқмор ва ёйсимон эгри ханжар. Буларнинг қадам олишлари жуда оғир ва одимлари ҳам анча суст. Ёйандозларнинг нигоҳларидаги чуқур ўйчанлик, буларнинг юз-кўзларига сингиб кетган мунг ва заҳмат акси қошида ҳеч нарса эмасдек кўринарди.

Ҳарбий карвоннинг кейинги қаторларидан ўк-ёй, қурол-аслаҳа ва озиқ-овқатлар ортилган аробалар ўрин олганди. Улар билан ёнма-ён таббоҳлар ва бошқа турли хизматларга зиммали бўлган кишилар борардилар. Улардан кейинда эса манжанақлар ва уларнинг ўқлари ҳамда қозону сақич, нафт (нефть) ортилган аробалар, ниҳоят сўнгида жанибатлар (эҳтиёт учун олиб юриладиган отлар) келардилар. Айни шу жойда кўшиннинг бир тумани (ўн минг киши) ниҳоясига етиб, янги туман бошланарди. Ҳозир бу ҳарбий карвонда йигирма тумандан ортик лашкар борарди. Беадад кўшиннинг кўчишидан кўкка ўрлаётган шовқин-сурон товуши узоқ-узоқлардан эшитилиб турарди.

Султон қулоқларни батангга келтирувчи мана шу овозлар оғушида ҳам дунёдан узилган янглиғ ўз ўй-фикрлари ила банд эди. Буюк салтанатининг бош кенти бўлмиш муаззам Исфаҳондан узоқлашиб бораркан, юрагининг туб-тубидан нимадир узилиб қолаётгандек туюларди. Айни дамда дунёни зир титратган тождор Оллоҳнинг барча каби бандасига, оддий мардумга айланиб борарди. Ҳали олдинда тақи неча ҳафталаб йўл юрмоқ лозимлигини ва ўшал узундан-узоқ фурсатда яна кўп бор оғиру енгил ўйлар гирдобига тушмоғини билса ҳам ҳозирги ўйлари чўзилгандан чўзилаверардики, ўзи бунга монелик қилишни истамасди. Мана энди тақи бир бора англамоқда-фарзандлари ва хотинларига, кейинги ойларда ораларига анча-мунча дилхиралик тушган бўлса-да, вазири аъзамга, дилкаш мусоҳиби (сухбатдоши), хиёл шубҳа-гумонга солган эрса-да, наздида, садоқатли надими Умар Хайём ҳамда кўплаб бошқаларга кўникиб, ҳаттоки суяниб қолган экан. Ҳали хайрлашаётганда фотиҳа бера туриб вазири аъзамнинг кўзларида ёш айланганини пайқайди. Ҳа, унинг отасидек бўлиб қолгани рост. Султонни дарғазаб этган ўшал воқеотга ҳам аслида Низом ул Мулк боис эмас, фарзанди шаккоклик қилиб, гуноҳга қўл урди. Вазири аъзам унга бир умр садоқат ила хизмат қилиб келмоқда. Унинг кўзларидаги ёш недин нишона? Унинг қадрига етмаганлигидан ўқиниш аломатимиди? Ёхуд ўз фарзандини уруш сари узатаётган падарнинг кўз ёшларимиди? Эҳтимол

унинг ҳам ҳалок бўлиши мумкинлигини ўйлаб, йиғлагандир? Ахир падари бузруквори улуғ султон Алп Арслон Жайхун бўйларида ажалга рўбарў келмаганмиди! Демак, бу ҳам ўлиб кетиши мумкин...

Султон Маликшоҳ қорахонийлар сулоласи ҳақида жуда яхши маълумотга эга эди: бу хусусда аввало туркон Хотунга уйланганидан сўнг билган бўлса, кейинроқ Шамс ул Мулкнинг саройида бир неча муддат хизмат қилган Хайёмдан эшитганди. Ҳа, у бу буюк туркий ҳукмдорлар сулоласини жуда яхши биларди.

Қашқарлик қорахонийлар наслининг асосчиси Абдулкарим Сутук Буғроҳон (ҳижрий 320 йиллар) бўлган эди. У анча маърифатли ва зиёпеша инсон бўлиб, ўз қавмининг камол топмоғини истаб Исломга кирганди. Буғроҳон ва унинг авлодлари туркий уруғларни бирлаштириш ҳамда юртни обод қилиш борасида кўпу хўп ишларни амалга оширадидлар. У бир сафар Сайхун бўйларидан ортига қайтиб кетади. Боиси бу ёқда барқарор бўлган форсий маданиятни енгилан анча мушкул эканлигини, айтиб дамда бу юртга қўшин тортса, ҳадемай уларга қоришиб, сингиб кетиши мумкинлигини англаб етади. Чунки у мустақил туркий давлат ва маданиятни барпо этмокчи эди. Шу сабабли ҳам анча тайёргарликдан сўнг бу юртга ҳужум қилди ва уни ишғол этди. (Бухоро, Вобкент, Жарқўрғон ва Ўзгандаги бир қатор бино-ёдгорликлар қорахонийлар ҳукмронлиги даврида бунёд этилган бўлиб, улар ўзига хос туркий меъморчилик услубларига, жилоларига эгадир. Шунингдек, бу даврда Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Фаробий каби буюк туркий алломалар ҳам етишиб чикқанлар.)

Дилхуш суҳбатларининг бирида Бухоро ва қорахоний сулола ҳақида гап кетганида Хайём қаршисида буюк султон ўлтирганлигини дил-дилидан туйган ҳолда бағоят эҳтиёткорлик ила айтиб берган эди: унинг сўзига қараганда, Сутук Буғроҳоннинг зурриёди бўлмиш Шамс ул Мулк ҳам дастлаб анчагина тадбирли, эл-улусга қайишгувчи ҳукмдор бўлган. Бир куни у Бухородаги барча фузалю-ю шуаро, меъмору наққошларни саройида жам этиб, мажлис тузади. Шунда меъмор ва наққошларни имтиҳон эта туриб, ўз падарини эслайди. Отасининг бунёд этилаётган биноларнинг ҳатто нақшу бўёқларига ҳам эътибор берганлигини айтиб, энди бу ота мерос одат таки давом этажагини таъкидлайди. Ўшанда Хайём хиёл табассум ила деганди:

-Олампадох, қаранки, ул қорахоний ҳукмдор туркий ва форсий наққошлик санъатини ажаб қиёс ила таърифлаганди. Сўнгрок ўзим ҳам эътибор қилдимки, филҳақиқат, форсий наққошларнинг нақшлари дона-дона унсурли, ёркин рангли бўларкан. Туркий нақшлар эса нафис ва жимжимадор, бўёқлари эса кўзга уйғун кўринаркан.

Кейинчалик бу гапга султоннинг ўзи ҳам иқрор бўлганди.

Бирок Сутук Буғроҳон тузган улуғ салтанат унинг наслидан бўлмиш Шамс ул Мулк даврида таназулга юз тута бошлади, юрт салобати ва файзидан барақа кетди. Султон Маликшоҳ бу нарсалардан жуда яхши бохабар эди ва барибир ўзи каби туркий қавмдан бўлмиш қорахонийлар сулоласини дилида ҳурматларди. Бир томони, суюкли завжаси туркон Хотун ҳам ана ўша уруғдан эди. Шу каби султон, ўзидек мағрибу машрикни зир титратган туркий ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий ҳам, унинг ўзи ҳам ихтиёрсиз равишда форсийпараст эканликларини ич-ичидан тан оларди ва қорахонийларнинг соф туркийпараст бўлганликларига пинҳона ҳавас қиларди. Валекин бу кечмишларини сиртига чикармасди, чунки салтанатида истаса-истамаса форсий йўриқ устуворлигини жуда яхши биларди...

Салжукий қўшин икки ой деганда Жайхун бўйларига етиб келди. Султон лашкарнинг асосий қисмига дам бериб, махсус усталарга дарё узра кўприклар қурдира бошлади. Бўсағада қадим Термиз шаҳри турарди.

Бешинчи боб.

Султон бошлик кўшин Бухоро фатхига кетгач, доруссалтанат анча хувиллаб қолди. Бозорларнинг гавжумлигидан, кўча-ю карвонсаройларнинг файзидан ҳам кўр кетди. Бунинг устига бошкент осмони узра кўз илғамас қора булут тўпланиб, бағрида бир мудхиш шарпа изғий бошлади. Бироқ уни ўшал шарпага ошно бир неча кишидан ўзга биров пайқамасдики, зеро унинг кучу қудрати ҳам шунда эди.

Кўшин шахарни тарк этгач, Муҳаммад Такаш ва Қазвиний мулоқотлари таки қуюқлашиб қолди. Шоирлар амири кунда-кун ора шахзоданинг қасрида ҳозир бўларди, Буёғи кунлар илиб, кўкламнинг адоғи кўрина бошлаганлиги боис, улар кўпинча одатдагидек қаср томи устида суҳбат қурадилар. Чунки Такаш кабуларлар парвозига мудом ошику бекарор эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди, Қазвиний томга кўтарилиб бораркан, Такашнинг кабуларларга қарата беўхшов кийкиргани қулоғига урилди.

-Овозинг ўчсин кабуларбоз, юракни ёрай дейдия баттол!-дея ғудраниб қўйди у ўзигина эшитадиган овозда. Бироқ Такаш кўриниши ҳамона шоирлар амирининг башарасида табассум чечаги барқ урди.

-Ассалому алайкум, шахзодам!-деди у соҳиби хонадонга. -Ҳадемай кабуларларингиз менгиз ўз парвозингиз ҳам мамлакат осмонини беагувсидир. Илоҳи, ўшал кун жадал кела қолсин, эй, буюк султонзода!

Қазвинийнинг хушомоди кабуларлар рақсидан олинажак завқдан устун келиб, Муҳаммад Такаш мамнун қиёфада унга ўгрилди. Унинг ялтоқланиб, қўл қовуштириб туриши таки хуш ёқди-да, виқорига виқор қўшилиб, баттар ҳаволанди.

-Аҳлан ва саҳлан, хуш келибсиз шоири замон! -деди кўксини кериб, Қазвинийни ўлтиришга чорларкан, ўзи ҳам ўлтирди ва шу ўлтириш асносида кўкдаги ҳур эшларига илкис кўз ташлаб қўйди. У кабуларларни чиндан-да яхши кўрарди ва уларнинг аксари оппоқ тусда бўлганликлари боис кўк тоқида ўмбалок ошарканлар, серҳаракат қанотлари тангабалиқ сингари ялт-юлт қилади. Кабуларлар Такаш қалбидаги бир парча оқлик эдилар ва унинг хўйида улуғворлик ёхуд эзгулик бўлса агар, у ана ўшал ғўзал маҳлуқларга меҳри туфайли эди.

-Фурсат етди чоғи, шахзодам.-деди Қазвиний шипшиган янглиғ овозини оҳисталаб.

Такаш чуқур тин олди, юзида сезиларли ҳавотир зоҳир бўлди. Шу кўйи анчагача илкидаги забаржад узугини бармоқлари ила ўйнаб ўлтирди.

-Амирни тадбир ила тарафимизга оғдирмоқ лозим.-деди у ниҳоят хаёлчан алпозда қоларкан.

-Тадбир тузилган, жанобим.

Такаш таки жим қолди. Ундан ҳадеганда садо чиқавермагач, яна Қазвиний сўзламоққа тутинди.

-Сизнинг минглик кўшинингиз бор. Анови куффор шоъфеинга (вазири аъзамни назарда тутмоқда) итоат этгувчи ўшал амирни қўлга олсак...

Такашни ваҳм боса бошлагани унинг юз-кўзидан шундоққина билиниб турарди.

-Амирнинг хонадонини тунда олғаймиз. Қарабсизки, ул илкимиздада, чунки аҳли хонадони раҳнда (гаровда) бўлғай. Шоъфеинни эса зиндонга ташлаймиз.

-Эвлармикинмиз, шоир?-сўради Такаш кўзлари ола-кула бўлиб. У таки кабуларларига боқди. Улаирнинг чарх уришларини бир муддат интиқ кузатаркан, ёнбошидаги идишдан ховучини тўлатиб дон олиб, кабуларлари ўрганган овозда ҳайқирди ва том саҳни узра сочиб юборди. Уларнинг иккиси пайкон мисоли тезликда ўзларини қуйига урдилар.

-Эвлаш ҳам гапми!.. Сизнинг султонлик ҳайбатингиз ила тоғларни-да бир ҳамлада йиқурмиз, шахзодам. -Қазвиний нишонни тўғри олди, ниҳоят Такашнинг кўзларида ҳам аста-секин ўт чакнай бошлади.

-Қани, тадбирингизни сўзланг!-деди у шоирлар амири томонга энгашиб...

Ниҳоят келишилган кечаси хиёнаткор фитначилар оёққа қалқдилар. Шахзода ўз сарбозлари

ила (малика ва шахзодаларнинг ўз қасрлари, молиявий идоралари бўлганидек, кичик-кичик кўшинлари ҳам бўларди.) аввало эҳтиёт лашкарга бош этиб қолдирилган амир хонадонини босди. Унинг хотинлари ва фарзандларини раҳнага олгач, ўзи ҳамда лашкари бир қўғирчок менгиз кўйга тушди. Сўнг Такаш ҳар икки кўшинни бир неча қисмларга тақсимлаб, уларга ўзининг ишончли кишиларини бош қилди. Уларнинг иккиси маликаларнинг қасрларини ишғол этиб, қаср аҳлини ҳибсга олдилар ва қасрдан ташқарига чиқмасликка амр қилдилар. Такашнинг ўзи бошлиқ бир қисм лашкар эса вазири аъзамнинг қасрини қамал қилиб, ўзини ҳибсга олдилар. Бу орада девон аҳлининг барчалари ҳам зудлик ила зиндонбанд этилдилар. Соҳиб девон Низом ул Мулкнинг ўзи ҳам зиндоннинг алоҳида хонасига ташланди. Шундай қилиб, бир кечанинг ўзида мавжуд ҳукумат фитначилар томонидан ағдарилди. Нафақат сарой, балки бутун шаҳар аҳли ҳам ғафлатда қолдилар. Саҳармардонда олам-жаҳонни тутган ноғораларнинг ваҳимали овози ҳаммани шоҳмайдон сари чорлади. Одамлар бомдод намозини шоша-пиша ўқишиб, не ходиса рўй берганлигини тезроқ билмоқ учун шаҳристон томон чопдилар.

Бу пайт Такашнинг кўшинлари шоҳмайдонни халқа орасига олди. Унинг ўзи эса хос навкарлари ила супа устида эди ва виқорли нигоҳини саросимада ғала-ғовур қилаётган авомга қадаганди. Ёнбошида кўзлари ола-кула бўлган, бу қировли кекса бошига не шўришлар ёғилишини билмай базўр нафас олаётган мухтасиб Бадрий титраб турарди. Шоир Қазвиний эса ўзига етгулик муғомбир ва устомон эдики, Такашнинг ғалабасига ҳали буткул ишонмаганлиги боис ўзини ғаним кўзлардан панароқда сақларди. Унинг тунги ходисотларнинг биронтасида иштирок этмаганлигини ҳатто Такаш ҳам пайқаманди.

-Сиз ким тарафиндасиз, мухтасиб жаноблари?-деди Такаш Бадрийга боқиб. Бироқ ҳар қанча тиришмасин овози титраб кетди.

Бадрий саросимага тушди.

-Мен... мен... Сул... сиз!..

-У сизга асло эл бўлмағай, шахзодам.-дея шивирлади орқа томонда турган Қазвиний.

-Нега дудуқланурсиз хезалак каби? -Такаш бу гапини Қазвинийнинг сўзидан дадилланиб айтди.

-Ур бу така соқолни!-дея ишора қилди Қазвиний Такашнинг ёнида турган янги ҳукуматда амирликни орзулаган ғилай кўзли, барзанги солорига (аскар бошлиғи).

Ғилай ҳам қонга ташна турган эканми, чўқмори ила Бадрийнинг бўйни ва орқа мияси аралаш бир урди «жик» этган сас чиқди-ю мухтасиб ерга ағдарилди ва лаҳзада жон таслим қилди. Мударра салласи анча нарига думалаб кетди. Бу ноҳос қатлга кўзлари тушган атрофдаги кишилар кўрқув ила орқаларига тисландилар.

-Жазоингни олдингми, така соқол!-дея хиринглаб кўйди Қазвиний.

Такаш бундай бўлишини кутмаган ва ғилайнинг туйқус саъйидан ичида бир қалқиб тушган эса-да, бировга сездирмади, ўзини бепарво тутишга уринди. Майдон сари оқиб келаётган одамларга ғолибона тикилди. Бироқ унинг вужудида тақи ўша эски фаҳм жунбушга кела бошлаганди. Бу не ҳол, дея ўйларди у бўғзидаги нимарса тепа-ю пастга жонсарак тарзда бориб-келаркан.. Наҳотки султондан шунчалар кўркса?! Ахир у кўрқок эмасди-ку. Уни бу кўйга солган наҳотки султоннинг ҳайбати бўлса? Ўзи йўқ одам кишини шунчалар кўрқувга солса-я!.. Ё Оллоҳ, бу қилмишларим не ила интиҳо топмоғи фақатгина ўзингга аён. Ўзинг нажот бер, Танграм!.. Кабутарларим парвозига термулиб, кўнглим ҳаловатда ўлтирсам не қиларди-я?..

Иблиси лаъин йўриғида бу фитнага гўё бош бўлган Муҳаммад Такаш ўз аҳволини англаёлмай ҳалак эди. Юрагида уйғонган ваҳм-бу ўз иймони эканлигини, бузуқ юмушга бош кўшганлиги боис беҳаловат бўлаётганлигини у асло тушунолмасди. Ваҳм-ҳар тугул тоза қалбдан жой олган иймоннинг ўз соҳибига исёни эди.

Бу пайт Шокир Талх ҳам майдондаги оломон ичра эди. У фаҳмладик, хиёнаткорлар расадхона аҳлини фаромуш этмиш, акс ҳолда аллақачон уларни ҳам бош майдон сари қувиб

келган бўлардилар. Талх ҳар томонга аланглай бошлади-шаҳардан чикмоқ учун йўл ва бир ишончли ҳамроҳ изламоққа тутинди. Ён-верини кўздан кечираркан, ҳойнаҳой барча дарвозалар ғаним илкида бўлса керак, дея хаёл қилди. Ниҳоят нигоҳи ила бир косиб биродарини топди-ю у томонга отилди... Иккиси узун расан (чилвир, арқон) олишиб, расадхона тарафга чикувчи дарвозага бордилар. Дарвоза берк эди, унинг олдида бир тўда хиёнатчи навкарлар турар эдилар. Шокир Талх оташин бўлди-ю ғудранди:

-Бу тождорлар касрига дунёда ҳам маъни қолмади. Ини оғанинг яқосидин олса-я! Қиёмат яқин кўринадур... астағфуриллоҳ!..

-Не деб ғўлдирайсиз, Талх?-дея сўради унинг туришидан хайратланган ҳамроҳи.

-Қани, кетдук, дейман.-деди Шокирнинг зардаси қайнаб.

Улар девор ошмоқ учун қулай жойни излаб кезина бошладилар. Аллақачон шаҳарнинг тўс-тўполони чиқиб кетганди. Барчанинг юзу кўзида улуғ бир саросима, ҳаракатларида таҳлика зоҳир эди. Одамлар ниҳоятда шошиб, жонсарак алпозда у ёқдан-бу ёққа ўтиб борардилар ва шу жонсаракликларига уйғун тарзда тез-тез ҳамда мухтасар сўзлаб ҳам кўярдилар. Шу ўтган қисқа муддат мобайнида ғўзал бошкентдан, қадим Исфаҳондан файзу ҳаловат ариб улгургандек эди. Ҳамма нарса ғўё хира қора парда ортига ўтиб бораётгандек кўринарди. Йўл четларидаги борлиққа чирой бахш этган анвойи гулларнинг ранги энди уникқандай, ўзининг жилвакор тусини йўқотгандек. Қатор қад ростлаган сапидор (терақ)ларнинг ҳам яшил ранги қорайиб-сиёҳланиб борарди ғўё. Ҳа, мусулмон дунёси ҳамиша тилдан кўймаган, тинмай Оллоҳдан тилаган файзу барака фақат ва фақат тинчлигу омонлик туфайли экан. Агар юртдан ҳаловат ариса, ҳамма нарсанинг бир зумда зеру забар бўлмоғи ҳеч гап эмас экан.

Шаҳарда ғала-ғовур, парокандалик ва эшу ғанимнинг ўзи билан ўзи овора бўлганлиги боис икки косибнинг девор оша шаҳарни тарқ этганлигини бирон кимса пайкамай қолди.

2

Аҳли расадхона шаҳар юқорисида бўлаётган шовқин-суронларни элас-элас эшитган эсаларда, асли ҳодисотдан беҳабар эдилар. Бундаин шум ғавғо илм аҳлининг етти ухлаб тушларига ҳам кирмаслиги аниқ эди. Чунки улар салжуқий салтанатнинг ва айникса, буюк султон Маликшоҳнинг куч-қудратига, идора усулига шубҳа ила қарамоқлик хаёлидан йироқ эдилар. Илло расадхона ва илму урфоннинг барқарорлиги ҳам султон ҳазратларининг ҳиммату эътиборлари боис эди. Буни илм аҳли жуда яхши англаридилар ва бу борада Оллоҳга шукроналари беҳад эди.

Воқеани Шокир Талх лафзидан эшитган Хайём зарурий тадбир илинжида ўйга ботди. Бош майдон узра музаффарият нашидасини сураётган эканлар, демак, вазири аъзаму аҳли девонни ҳибс этганлари аниқ. Агарки қатли ом қилиб улгурмаган бўлсалар тақи. Вазири аъзам итоатидаги кўшин қаерда қолдийкин? Наҳотки у ҳам хиёнаткорлар тарафига оғган бўлса?! Соҳиби девон ҳазратлари омонмикинлар ишқилиб? Ёки хусумат ва ҳасад гирдобидида қолган Такаш ва ... Хайём туйқус Талхга ўгрилиб, сўради:

-Супа узра амирул шуаро Қазвиний кўринмадимми?

-Кўринмади чоғи.-деган Талх иккиланиб, ёнидаги ҳамроҳига савол назари ила қаради. Ундан ҳам тайинли жавоб ололмагач, Ҳа, у йўқ эрди. -деди катъий.

Хайрият, дея ўйлади Хайём бироз енгил тортиб, яхшики бунга бош кўшмабди у бадкирдор. Тақи ким билур? Булар кўрмаганликларини айтдилар холос... Дарвоқе, не тадбир қўлламоқ жоиз?..

-Микоил! -дея чорлади у ниҳоят у ён-бу ёнга аланглаб, айикбозни кидираркан, юз-кўзида катъият акс этиб.

-Лаббай, хоҷам.-деди унинг ўтрусида қўл қовуштирган Мекоил.

-Энг учкур отни мингайсен ва Султон хазратлари хузурига елгайсен. Хиёнаткорларнинг қилмишидан бохабар этгайсен.

-Сўнг ўз ишораси ила келтирилган коғозга тезкор нома битди, унда бўлиб ўтган ходисотларни жуда мухтасар баён этди ва номани Микоилга тутказаркан деди,- Ушбуни султонимизнинг ўз қўлларига топширгайсен. Қани, Оллох ёр бўлғай. Оллоху акбар!..

Микоил от сари чопиб бораркан, Риндонийга деди:

-Полвонни унутмағайсиз, оға.

Микоилнинг қораси кир ортига яширингач, фурсат ғанимат бўлганлиги, Хайёмнинг айна пайтида тадбир қўллаганлиги аёнлашди. Чунки ҳадемай шаҳар томонда бир тўда отлик сарбозлар кўриндилар.

Хайём ўз измида бўлган ҳамроҳларини ваҳима қилмасликка, таҳликага тушмасликка ундаркан, иродасини бўлғувси синовларга ва ҳатто азоб-уқубатларга чоғларди. Анови яроғланган ҳайвонмижозларга аҳли расадхонани қарши қўймоқликдан маъни йўқ. Барибир уларнинг қўллари баланд келгай, чунки хома ва китоб тутган қўллар бировнинг жонига қасд қилмоқликка қодир эмас. Мабодо тўқнашув рўй берганида ҳам илм аҳлининг мағлубияти аниқ. Уларнинг жонларини омонда сақламоқлик эса аввало Хайём қўллагувчи тадбирга ҳамришта эди.

Филҳақиқат, юз чоғли суворийлар етиб келиб, расадхона атрофини халқага олдилар...

Бу маҳал шаҳарнинг бош майдонига жам бўлган авомнинг рўбарўсида оёқларидаги титроқни сездирмасликка уриниб, ғоз турган Муҳаммад Такаш ўнг илкини кўтариб, халойиқни жим бўлишга ундади. Унинг ишорасидан сўнг, ўтган кечада не воқеалар рўй берганлигини билмоққа интиқ бўлиб турган, бироқ ана ўша ноаёнлик ортидан тинмай сўзлаётганлиги боис шовқини шаҳарни бошига кўтарган одамлар тездагина тина қолдилар. Такаш бундай бўлишини кутмаганди, шунинг учун шаҳристон узра ястанган сукунат уни тақи довдиратиб қўйди. Бир муддат сўзсиз турди-ю, сўнг орқасида турган Қазвинийнинг «Бардам бўлинг, шахзодам!» деган рағбатидан дадилланиб, гапира бошлади:

-Азиз фуқаро! Маълумингизким, кўхна Исфахонда фиску фуҷур ин қуриб, турфа жодугарлар, иймони заиф шофеъинлар кўпаймоқдалар. Улар султоннинг пинжига кириб, ҳатто салтанат бошига ҳам чиқиб олмоқдалар. Натижада нужумпарастлик авж олиб, куфру залолат илдиз отмоқда. Бу эса Ислом заифлашувига олиб келмоқда. Шундай экан... -Такаш оғир бир ютинди, ичида нимадир қалқиб кетди. -Шундай экан, улуғ падаримиздан мерос қолган мамлакат идорасини ўз илкимизга олмоқликка жазм этдик. Оллох таолонинг иродаси ила буюк Исломга кучу жаҳд бермоқлик шарафи сизу бизнинг елкамизга тушганлиги муборак бўлғай!

Бироқ у кутганидек олқишлар таралмади. Не ҳол рўй бераётганлигини англаб етолмаётган халойиқ лолу карахт турарди. Бу Такашни баттар эсанкиратиб қўйди.

-Сўзни мухтасар қилғайсиз, шахзодам!-дея шипшиди орқадан Қазвиний.

Валекин Такаш бошқа бирон сўз айтолмади, кўзлари олайганча авомга тикилиб, ютина-ютина тураверди. Буни пайқаган Қазвиний қуйироқда турган жарчига маъноли ишорат этди. У супа устига чиқиб, баланд ва жарангдор овоз ила аввалдан ёд этган сўзларини ҳайқириб айта кетди. Яъни жарчи шахзода Муҳаммад Такаш ибн султон Алп Арслон ўзини султон дея эълон этажанини, энди жамики давлат ишлари унинг амру иродасига доҳиллигини, токи махсус ижозат бўлмагунча шаҳардан чикмоқ, унга кирмоқ, тунда кўчада юрмоқ ва бошқа кўплаб нимарсалар маън этилганлигини тинимсиз такрорламоққа тушди.

Такаш ўзини анча ўнглаб олганлиги боис, кибру виқор ила эндигина аъёнларига айланган бир неча кишиларни эргаштириб, шоҳсупани тарк этаётганларида майдон четида навкарлар қуршовига олинган Умар Хайём ва унинг шогирдлари Воситий ҳамда Исфазарий кўриндилар. Уларни кўрди-ю Такашнинг тақи турки ўзгарди. Бу ҳолатини англагунча бўлмай нажот излаб Қазвинийга қаради. Шоирлар амири эса дархол ғилай солорга уларни тўғри зиндонга олиб

боришликни амр этди. Чунки бу нужумпарастларнинг, айникса, Хайёмнинг халқ ўртасида обрўси баланд эди. Улар зиндонбанд этилганликларининг пинҳон тугилмоғи авом ўртасида вужудга келажак норизоликнинг олдини олмоғи тайин эди. Амирлик мансабидан сармаст бўла бошлаган ғилай солор валинеъматлари фармонини тезликда бажармоқликка ошиқди...

3

Вазири аъзам зиндоннинг тор ва қоронғи хонасида беҳаловат ўлтирар экан ҳалигина содир бўлган воқеаларни хотирасида қайта тикламоққа уринарди. Шууридаги ана шу хоҳиш асносида хавотирли нигоҳи хонанинг кичкинагина туйнугига интиқ тикилди. тугилмоғи авом ўртасида вужудга келажак норизоликнинг олдини олмоғи тайин эди. Амирлик мансабидан сармаст бўла бошлаган ғилай солор валинеъматлари фармонини тезликда бажармоқликка ошиқди. Ҳали тонг отмади чоғи. У эғнидаги хонаки чакмонига бир қур қараб қўяркан, илки ила бошидаги тақясини пайпаслади-да, хиёнаткорлар тузукроқ кийиниб олмоққа ҳам имкон бермаганликларини эслади. Шу ўтган оз муддат ичида нималар рўй берди ўзи?..

Аслида кекса вазир ёши ўтиб қолганиданми ёхуд бошидаги тафаккур туғёнлари боисми, кам уйқу эди. Бироқ бу кеч не ғафлат босдики, хуфтон намозини адо этибоқ кўзларини уйқу элитдию тўшакка ён берди. Иблис алайҳилаънанинг макрини қаранг-ки, уйқунинг зўридан шаҳарда кечган шунча тўс-тўполонни ҳам сезмабди. Бўлмаса, у султон бошкентни тарк этгандан буён гўё шаҳар дарвозасида қойим турган тунги посбон мисол ҳамиша сергак эди. Минг надоматким, бу кеча хушёрликни унутди, ғанимларнинг хуфия режалари ижобати учун имкон яратиб қўйди. У ўз хобгоҳида қачонлардан бери айро тушгани-маст уйқу оғушида эди. Бир замон вазири аъзамнинг бошқа пайт бўлса бундаин юмушга асло журъат этолмаслиги аён, кичик хизматчиларидан бирови хобгоҳга дод сола кириб келди. Низом ул Мулк уйқудан уйғониб, ҳали ўзини ўнглаб олмасидан, не ходиса рўй бераётганлигини илғамасидан хонани шақир-шуқир, дупур-дупур товушлари босиб кетди. Чунки бир неча қуролланган сипоҳийлар хонага чопа кириб, у ичра доира бино этдилар.

-Бу не адабсизлик?! -дея ҳайқирди вазири аъзам ўрнидан қўпиб.

Охирида кириб келган солор унга мағрур боқаркан, деди:

-Шаҳзода Муҳаммад Такаш ибн Алп Арслон жаноби олийларининг фармонларига биноан сиз банди этилдингиз.

Вазири аъзам ана шундагина пойтахтда хиёнат рўй берганлигини англади. Англади-ю ақли калта бу сипоҳи-ю уларнинг солорига қайтиб бир сўз демади. Буларга сўз айтмоқлик деворнинг қулоғи бор дея ўйламоқ ила баробар эди.

Не бўлганда ҳам вазири аъзамга азият етказмоққа бу авбошларнинг бирорталари журъат қилолмадилар. Бошкентда ҳарчанд қиёмат қўпиб, ҳар бир сак ўз соҳибидан юз ўгирмоққа ҳозир тургани билан буларни кекса Низом ул Мулкнинг салобати босдимми ёхуд фармони олийни кутиб шундай қилдиларми, бирон бир ножўя саъй этмадилар. Фақат зиндоннинг алоҳида хонасига киритиб, эшик олдида бир эмас, икки эмас, тўрт сипоҳийни посбон этдилар. Зиндон хизматчилари тугул ҳатто зиндонбонга ҳам ихтиёр бермадилар. Бу воқеотларни кўриб, кузатган бир закий зот топилгудек бўлса, шаҳар узра ва унинг чекка-чеккаларида ҳам шавкатли султон Маликшоҳнинг ҳайбату руҳи огоҳ турганлигини фаҳмламоғи мумкин эди.

Мана энди қоронғу зиндонда ўлтирганча ўзини ўзи ғадабламоқда. Умр шомида энди бу не ғафлат, не шармандалик бўлди? Султон ҳазратлари унга инониб қолдирган бошкентни, тахтни бир зумда оёқ ости қилмоқликларига имкон берса-я! Шу пайтгача Исфаҳон ичра не ходисотлар рўй берди экан? Маликалар, шаҳзодалар омонмикинлар? Ишқилиб уларнинг қони тўқилмасин! Амируллашқар қайларда қолдийкин? Ёки уни?.. Умар Хайёмчи?.. Улар ила қай йўл ила робита ўрнатмоғи мумкин? Кекса вазир зулмат ичра ноаёнлик оғушида қарахтланиб бораркан, огоҳ

одам шоҳу, дунёдан огоҳ бўлмаган шоҳ эса ожизу нотавон кимсага ўхшаб колмоғини таки бир бора англарди.

Ташқаридан одамларнинг шовқин-суронлари элас-элас эшитиларди. Тонг отмоқда чоғи?.. Шу пайт эшик очилиб, рўбарўсида зиндонбон пайдо бўлди. Унинг илкида анча уринган обдаста бор эди.

-Ассалому алайкум, хазрати олийлари!-деди у эгилиб.

Вазири аъзам унга савол назари ила мағрур тикилиб турарди.

-Бомдодга таҳорат олсангиз деб...

-Сен кимсен? -сўради вазир бироз ғазаб ила.

-Зиндонбонмен.

Низом ул Мулк унинг сўз оҳангидан ортиқча гап лозим эмаслигини тушунди.

Зиндонбон устаомон одам эди. У султон Маликшоҳнинг қудратини, мана бу банди вазири аъзамнинг эса ақли донишини фаҳмлаганлиги боис салжукий салтанатнинг инкирозига инонмас, мазкур тўс-тўполонлар вақтинча эканлигига ақли етиб турарди. Шул боис таъма илинжида отни қамчиларди.

-Мендин Умар Хайёмга хабар бер. Қоғоз келтир, нома битиб берурмен. -деди вазири аъзам таҳорат оларкан.

-Мени қайта киритмоқлари душвор. -шипшиди зиндонбон.

Эшик шақирлаб очилиб, бир сипоҳийнинг қораси кўринди.

-Нега имиллайсен, ҳой, зулмат сохиби?!-дея дағдаға қилди у. -Тез бўл!

-Саъй этиб кўр. -деди шивирлаб вазир.

Бироқ зиндонбон унинг олдига қайтиб кирмади (эхтимол киритишмагандир). Умар Хайёмни ҳам банди этганликларини кейинроқ эшитди. Бирон бир тадбир қўлламоқликка қанча уринмасин ҳаракатлари нафсиз қолди. Эшик олдигаги сарбозлар исённинг сўнгги кунларига у ерни тарк этмадилар. Вазири аъзам малика-ю шахзодалар ҳибсда, Хайём зиндонда, Исфаҳон амири раҳнда эканлигидан хабар топгач, кутмоқдан, Оллоҳга таваккул қилмоқликдан ўзга чора йўқлигини тушунди...

4

Муҳаммад Такаш ниҳоят султон Маликшоҳ саройига, янаки мамлакатнинг энг нуфузли машварату кенгашлари ўтгувчи хосхона-тахт пойига кириб борди. У бу ерга кўп бор кирган ва айтмоқ жоизки, бу мухташам қасрнинг ҳар бир устун, қандилу даричасидан тортиб нақшларидаги турфа жилоларига унга жуда яхши таниш эди. Авваллари кенгаш ёхуд бошқа бирон йиғин баҳона ҳузури муборакка кирганида, қасрдаги ҳар бир нимарсага, айникса, унинг ҳашамат ва улуғворлигига ҳавас ила тикилар, гоҳо буларнинг бари ўзиники бўлиши мумикинлигини ўйлаб, юраги орзиқиб кетар, бу орзиқиш ортидан кўнглида султонга нисбатан кучли нафрату ҳасад вужудга келарди. Бироқ унда бу қасрга кирганида ва ҳаттоки султоннинг ўтлиғ қаҳрига рўбарў келганида ҳам вужудида ҳозиргидек титроқ, тушуниксиз кўрқув кезинмасди, шуурини ишғол этиб, ўз хоҳишига бўйсундирмасди. Айни дамда эса, буюк салжукий салтанатнинг тиллодан ясалган улуғвор тахтига тикилиб тураркан, жисмида нимарсадир қуйига томон оқа бошладики, бўғинлари бўшашиб, суяклари толди, юраги остига тош қадалган мисол пастга осилаверди. Танидан мадор кетди, кўзлари намланган менгиз бўлса, оғзи курукшади. Вужудини титроққа солган боягидан ҳам кўра кучлироқ кўрқув пайдо бўлди. Оқир-оғир ютинаркан, ўртанди, дод деб юборгиси келди. Шундагина у ўзининг нақадар ожиз эканлигини, аслида мамлакат тахти учун яралмаганлигини англади. Англаган сари хўрлиги келди, барига қўл силтаб, тоғу тошларга кетмоқни истади. Бироқ энди кеч эди, борлиқда карвон ортидан кўтарилган гардгина қолганди. Энди ортга чекиниш мумкин эмасди...

Болалигида падари султон Алп Арслон уни хушламайдигандек туюлаверарди. Турли анжуманларга, айниқса, ҳарб илмига боис машқларда-чавандозлик ёхуд киличбозлик каби сабоқларда султон отаси унга у қадар рўйхушлик бермас, ҳамиша бир ёшга катта бўлмиш ўғли Жалолиддин Маликшоҳга майл билдирарди. Унинг ҳар бир ҳаракатларидан ва ҳатто нуқсонларидан ҳам завқланар, агар бирон борада қойил қолдирса борми, тинмай олқишларди. Унга сайин Жалолиддин кундан-кун ҳар соҳада моҳир бўлиб, жуссаси йириклашиб, тўлишиб, билакларига куч қуйилиб борарди. У чинакам забардаст йигитга айланиб, улуғворлик касб этаверарди...

Такаш ила эса ундайин муносабатда бўлмасди, ҳаттоки кўпинча унга эътибор ҳам қилмасди. Буни Такаш ўзининг канизакдан туғилганлиги туфайли деб билар ва шул сабабли ҳам тобора эзилиб, писмиқлашиб борарди. Бола қалбига бу муомала қаттиқ таъсир этганлигиданми, падаридан ҳам, шахзодалар учун мажбурий бўлган ҳарб машқларидан ҳам узоқлашаверди. Нисбатан кучсиз ва журъатсизлиги ҳам шундан эдики, бирон юмушни қилишдан аввал узоқ иккиланиб, оқибатидан шубҳаланиб, хуркиб турарди. Бу феъли уни улғайгач ҳам тарк этмади, айтмоқ жоизки, мудом таъқиб қилади. У фақатгина кабутарлар даврасидагина ўзини эркин овоз ва ҳаттоки журъатли сезарди. Эҳтимол бирон бир инсоншуноси ёхуд қалбшуноси топилиб, Такашни тафтиш этса-ю ва унинг ҳўйини тўла англаса, ҳар қандайин рақибни унга кабутарлари парвоз этганда рўбарў қилармиди. Ўшанда балки у мислсиз паҳлавонга эврилиб, ҳар не ғанимни яқсон этармиди. Унинг кабутарларга ошиқлигини билган одам бунга ишониши тайин эди.

Аввал айтилганидек, тахтга ўлтирмиз салжуқий ҳукмдорлар атрофидаги тожга даҳл қилиши мумкин барча даъвогар жигарларини бир четдан қатл этаверарди. Такаш ўзининг ҳамон тирик юрганлигига гоҳо ҳайрон бўлар, ишонмасди ҳам. Нега энди оғаси султон Маликшоҳ унинг жонига қасд қилмади- у худди мана шуни тушунолмасди. Султон Маликшоҳ эса инисини нечун қатл этмаганлигини жуда яхши биларди, билганлиги учун ҳам ўйлаган режасининг интиҳосини кутибми ёки бошқа бир муроди борми, жон қасдини кечиктирарди. Такаш, айниқса, болалигида бир умр қисиниб-қимтиниб, ўксиниб яшади. У ҳамиша Жалолиддинга ҳасад қиларди, бироқ журъатсизлиги боис ҳасаду нафратни ҳам эвлай олмасди, елкасини қисиб, эзилгани-эзилган эди. Ўз мағлубиятини омадсизликка йўйиб ва ҳатто жисмидаги туғма, нуқсон менгиз тушуниб, бош кўтармоқдан тийиларди. Бу отасига ёқмас, оғаси эса унинг бундайин кечмишларидан ҳузурланарди. Ана ўша ҳузур (ёки унинг ҳуморими) султонни хануз тарк этмас, ўз жигарининг мағлубиятидан, аламзадалигидан зафар нашидасини сурарди. Такаш унинг енгиб, бўйинсундириб яшашдек инсоний туйғусига посанги вазиғасини ўтарди. У инисидаги ҳасад ўтини яна ва яна алангалатиб, унинг ожиз боқишларидан, пинҳоний тўлғонишларидан қалбида ҳузур туярди. Шунинг учун ҳам уни қатл этмасди.

Муҳаммад Такаш тахтга ўлтиролмади, оёқлари титраб, қуйидаги курсига чўқди.

-Шаҳзодам!-деди Қазвиний хушомадгўйларча таъзим қилиб, -Энди бу тахт сизники. Уни муборак этинг!

-Кейин. -дея Такаш бошини эгди. -Толиқдим... Амир этинг, танавул ва май ҳозирласинлар.- У чиндан-да хорғин ва аянчли кўринар, тобора чўқиб бораётганлигини ўзи ҳам сезар, ҳис қилар, шунинг учун чорасиздай туюларди.

У бундан бўлишини кутмаганди, тахтга ўлтираману буюк салтанатни идора қилишга тушаман, деб ўйлаганди. Лекин ундай бўлиб чиқмади, мана ўшал тахт рўбарўсида турибди, икки қадам босса етади. Бироқ ана ўша икки қадамга ҳоли келмади. Энди ҳеч қачон бу тахтга ўлтира олмаслигига унинг ақли етди, фақат буни тўла тан олишни истамагани каби бошқалар билиб қолишларини, сиридан воқиф бўлишларини ҳам хоҳламасди. Қолаверса, мамлакатни идора этмоқни нимадан бошламоқ лозимлигини ҳам билмас, вазири аъзам тартиб берган давлат тизимининг сир-асрорларидан беҳабар эди. Ўзи тан олмаса-да, салжуқийлар давлатида барқарор

бўлган девонларнинг юмушларига-да акли етмасди. Шул боис энди у ўз хатосининг аламини май захридан ола бошлади. Девоннинг бўйин эгмаган амалдорларини каторасига зиндонбанд этаверганликларидан давлат ишлари ўлда-жўлда колди. Шахар ҳаёти издан чикди, ўғрилиқ, талончилик кўпайди. Султон Маликшоҳ тараф жон қайғусига тушган баъзи мансабдорлар, катта савдогарлар пинҳона шаҳарни тарк этмокка тушдилар. Хуллас, кўхна Исфаҳон хиёнат ботқоғига ботиб, бошини зулмат коплади.

Шоҳона дастурхон узра сархуш ўлтирганларида ўзини вазири аъзам даражасига кўтарган Қазвиний Такашни Низом ул Мулк ва Хайёмни қатл этмокка ундади, ҳеч йўқ қатлга ижозат беришлигини ўтинди. Бу каби қистовлар кейинги кунларда ҳам мунтазам давом этди. Аммо Такаш қай аҳволда бўлмасин унинг бу ўтинчини қатъият ила рад этарди. У қалбининг бир буржида сакланган чимдимгина нур туфайли бу икки инсоннинг улуғ мақомини ҳис қиларди чоғи.

Филҳақиқат, Муҳаммад Такаш қилғиликни қилиб қўйгач, бу қилмишининг оқибатини ўйлаб, ваҳимага тушаверди. Маишатга ва айникса, ичкиликка ружу қўйди, кечалари уйкусини йўқотди. Эҳтимол чиндан ҳам султон Маликшоҳнинг Оллоҳ берган бирон хислати бормиди ёхуд бу тахти олий афсуну амал ила барқарормиди, ҳар қалай Такаш тож кийиб, ўшал тахтга ўлтирмокка журъат этолмасди.

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, шоирлик тўнини ёпинган маккор Қазвиний бу телбамонанд, ўзи айтмоқчи, хезалакмижоз шаҳзодага инониб, хато қилганлигини тушуниб етди. Англаб етди-ю жон қайғусига тушиб қолди...

Олтинчи боб

1

Султон Маликшоҳ Жайхун узра кўприқлар қуришни ниҳоялаб, Термиз фатҳини кўзлаб қадим дарё соҳилида ўлтирганида падари бузрукворининг қисматини тақи бир бора ёдига олди. У худди мана шу жойда, манов шаштли дарё гувоҳлигида Юсуф отлиғ чўбоннинг тиғига рўбарў келган эди. Унинг валиаҳди ҳам яна шул манзилда турибди. Эрта тонгдан Термиз сари юриш бошлайди. Маликшоҳ Термизни ҳам, Бухорони ва умуман бутун Мовароуннаҳрни ҳам ҳеч қандай малолатсиз қўлга киритмоғига ишонар, Аҳмадхоннинг ўзига муносиб рақиб эмаслигини жуда яхши биларди. Бироқ ҳозир унинг юрагини нечукдир маҳзунлик эгаллаб, башар бошида ҳамиша тиғ тутиб турган уруш, қирғинбаротлардан совий бошлади. Шуурида ўз такдирига нисбатан ожизона исён вужудга келди. Мижжалари ачишиб, бағри ўртанди. Дунёнинг ярмига ҳукмрон бўлган салжуқий султон айни дамда дод солмокни истарди. Лекин ҳозирги кўйини ўзи англамас, бу банданинг ўз соҳибига, янада равшанроғи, ўз аслига интилиши эканлигини тушунолмасди. Шунингдек, бу ҳоли ўткинчи эди, ҳадемай қудратли ва виқорли султон Маликшоҳнинг ўз суратига тақи қайтмоғи аниқ эди.

Тонг саҳарлаб Термиз сари юриш бошладилар. Мўр-малах сингари адоғсиз қўшин бу қадим шаҳарни ҳеч қандай қаршиликсиз эгалладилар. Орадан бир ҳафта ўтгач эса салжуқий лашкар Бухоро бўсағасида турарди. Қорахоний ҳукмдор Аҳмадхонни тор-мор этиш, лашкарининг заифлигиданми ёхуд авомнинг унга қарши бўлганлигиданми, у қадар мушкул кечмади. Бир кунда Бухорои азим Маликшоҳ илкига ўтди. Аҳмадхонни тутиб, банди этиб, Исфаҳон сари йўллади. Бу ила малика Туркон Хотунга ўз меҳрини аён этмоқчи бўлди ва ёки унинг насабини камситиб, пинҳона хузур топмоқчимиди- номаълум. Ҳар тугул сўнги қорахонийзодага шафқат қилгани рост.

Ундан уёғи Шош, Сайрам, Андигону Ўзган каби йирик шаҳарлар эса-да, Салжуқийларга у қадар қаршилиқ кўрсатмадилар. Ниҳоят султон Маликшоҳ Қашкар сари кўз тикканида, унинг

хонидан элчилар келди. Қашқар хони совға сифатида олам-жаҳон олтину кумуш ва арғумокларни йўллаб, султон Маликшоҳга бож-хирож тўламоққа тайёр эканлигини, унинг номини хутбага кўшиб ўқитишлигини маълум қилган эди. Маликшоҳнинг суврату исмини олтин тангаларга зарб этиб йўллабди. Бундан султон бениҳоя шодланди ва Қашқарга юриш қилмасдан ортига қайтмоқликка жазм этди. Айни мана шу пайтда унинг ҳузурига Микоил етиб борди...

Султон ғазабнок бўлди ва ўша оннинг ўзидаёқ хос навкарларини отлантириб, бир қисм зарбдор кўшин тузди-да, бошкентга йўллади. Кўшин амирига Исфаҳонни зудлик билан эгаллаб, хиёнаткорларни бешафқатларча тор-мор этмоқликни амр этди. Сўзининг сўнгида соҳиб девон Низом ул мулк ва амирул фузало Умар Хайёмни не тадбир ила бўлса-да омонда сақламоқликни буюрди. Ушбу фармонни берди-ю донишманд устози Низом ул Мулк ва лутфи хўб надими шоир Умар Хайёмни дил-дилидан соғинганлигини ҳис этди. Ҳис этди-ю бағри сим-сим ўртанди. Манов олис юртларда, чанг-тўзон ва дашту биёбонларни кезавериб, қон тўкавериб ҳамда фақатгина эранлар орасида юравериб дағаллашган сарбозларнинг ҳайқириқлари, отлару филларнинг бўкиришлари, яроғлару аробалар, манжанақлар шақир-шуқури остида буюк бир соғинч ила англадики, ул икки улуғ зот нақадар гўзал ва дилбар инсонлар экан. Демакки, тўзону бақирриқларга тўла бу дунёда, ул икки зиёпеша бириси тунда Ой, бириси кунда Қуёш янглиғ эканлар. Кўп илмлардан бохабар бўлган султон илмнинг, ҳикмату зиёнинг маънисига мана энди тақи бир бора етди. Илму санъатга, олиму фузалоларга ҳомийлик қилмоқ- бу ҳали илмни англамоқ эмас экан. О, баттол Такаш! Сени ини демокликдин ор этурмен. Ўшанда нечук сени ҳам қатл этмадим?! Нечук бўғзинга чўғ тикмадим?! Бабибир канизақдан бўлганлигинга бординг сен хиёнаткор. Ё алҳазар! Шундайин буюк салтанатнинг пойтахтини эгалламоқ шунчалар осон бўлса-я?! Вазири аъзам ғафлатда қолмиш чоғи. Мен кимга ишондим у доруссалтанатда бунчалар оз кўшин қолдирдим? Асли айбдор мен, асли ғофил мен!.. Султон от узра Исфаҳон сари бораркан, тинмай ўзини ғадабларди. У салтанатни ёхуд тахтни йўқотишдан ваҳмга тушмасди, улар учун қайғурмасди. Уни оташин этиб, аламга солган хиёнат ва азиз кишиларининг қоронғу тақдирлари эди. Такаш ҳукмдорликни эвлай олмаслигини у яхши биларди ва пойтахтни ҳам, тахтни ҳам тезликда қайтариб олмоғини сезиб турарди. Бирок нобакор иниси ўшал онгача бирон мудҳиш юмушни амалга ошириб қўймоғи мумкин. Маликшоҳ шундан кўркарди. О, хиёнат оловида жизғинак бўлгур Такаш, илкимга тушғайсен ҳали!..

Бу пайтга келиб салжуклар салтанатининг сарҳадлари ҳофиқайнда (Шарқу Ғарбда) бир ёни Шому Ажам, бир ёни Румою Византиядан Рофидайн (Мессопотамия) гача, буёғи Қай (Мўғулистон), Чин (Хитой) ўлкаларигача чўзилганди. Бу жуда ҳам улкан бир мамалакатни ташкил этарди. Султон Маликшоҳ ўзининг шуури-ю шамшири ва қувваи ҳофизаси ила мана шу чексиз-чегарасиз салтанатни идора этарди. У ҳар қандай ғанимнинг кўзига тик боқишга, шамширига шамшир уришга қодир эди. Валекин шунча кучу қудрати ила хиёнатнинг ҳийласи қошида ғофил ғолди. Йўқ, Такаш бундайин кабир юмушга қодир эмас. Уни бирон бир устомон йўлга солганлиги шубҳасиз. Ким бўлиши мумкин ўшал устомон? Ўзгалар ҳузурда отга дадил минолмайдиган, шамшир қай томонга осилишини билмайдиган кабутар жинниси тахтга даъвогарлик қила олармиди. Тахтга рўбарў келган тақдирда ҳам унга қай тарафдан ўлтиришни билмас. Ўзинг ожизларнинг ожизи бўлсангу!.. Ёхуд исмоилийлар бош кўшдилармикин? У ёқда саквачча Ҳасан (Саббоҳ) кутургандан-кутурмоқда. Арслон Тош не қилди экан? Аламит олиндикикин? Наҳотки иниси Такаш исмоилийлар домига тушган бўлса? Унда аҳвол жиддий бўлғувси!..

Маликшоҳ йўллаган хос лашкар Исфаҳонга сунбуланинг адоғида етиб келди. Бу пайт Ҳасан Саббоҳ кўним топган Аламит калъасини ишғол этиш учун кетган амирлар амири Арслон Тош бошлик кўшин ҳам шаҳар бўсағасида турарди. Сўнрок маълум бўлишича, бу кўшин Аламитни узок муддат қамал қилиб туришига қарамасдан, уни олишга мушарраф бўлолмади, охир оқибат амир Арслон Тош ихтиёри ила ортига қайтибди. Ҳозир эса улар Исфаҳонда не воқеа рўй берганлигини, не тадбир қўллаш лозимлигини билолмай бошлари қотиб турар эдилар. Машриқдан султоннинг хос кўшини етиб келгач, шаҳар остонасида ҳайбатли бир тўлқин пайдо бўлди. Бу тўлқиннинг ваҳимаси, турган гапки, шаҳар узра ҳам ёйилиб, Муҳаммад Такаш қулоғига-да етиб борди ва унинг юрагига ғулғула солди. Султонликни орзулаб, хиёнатга қўл урган сархуш шаҳзода ўша заҳотиёк адойи тамом бўлиб, жон қайғусига тушиб қолди.

-Ё Оллоҳ!.. -дерди у ўзини у томондан-бу томонга уриб, -Тамом бўлдим! Хонавайрон бўлдим!.. Шайтоннинг сўзига юриб... Ўз паноҳингда асра, ё Оллоҳ!..

Шаҳар аҳли ҳам оёққа қалқа бошлади. Раҳнга олинган амирнинг ихтиёрсиз бўйинсундирилган сарбозлари орасида ғалаён кўтарилди. Шаҳар дарвозаси олдида ҳайқираётган султон кўшинининг ҳайбати уларга куч берди. Улар издан чиққан, тўс-тўполонга кўмилган шаҳар ҳаёти ичра аста-секин бир бошга ихтиёр берган халоскор жамоага айлана бошладилар. Бир куннинг ўзида кўхна Исфаҳон султон Маликшоҳнинг номини улуғламоққа тушди. Ҳатто Такашга ихтиёрли сипоҳийлар ҳам султон тарафига ўтмоқда эдилар.

Устомон ва хийлагар Қазвинийнинг анови ҳезалак Такашдан аллақачонок хафсаласи пир бўлган эса-да, бирон мўъжиза рўй бериб, улуғ мартабаларга эришмоқликдан ҳам умидвор эди. Бироқ ҳозиргидек эврилишни кутмаганди. Энди бир чора қўлламаса бўлмас, акс ҳолда ўлим шарпаси ёвуқ кўринадур. У узок ўйланиб ўлтирмади, бир пасгина хаёлчан турди-ю ишонч ила ўрнидан кўзғолди. Зиндонбонга бориб, унинг илқига катта ақча тутқазди. Умри бино бўлиб бунақа мўл тилло тангаларни ушламаган зиндонбоннинг кўзлари отилиб кетмоққа ҳозирландилар.

-Ҳожам не истайдилар? -деди Қазвинийнинг қошида эгилиб.

-Бирон мушти оғир хизматчингни топиб, мени калтаклашга амр этурсен.

Зиндонбоннинг кўз соққалари бу гапдан сўнг шу қадар ташқарига отилдиларки, ортидаги қизил томирлари ҳам кўриниб кетди.

-Ҳожам?!..

-Амримни бажар, илло бу сирдин кимса воқиф бўлса, бошинг кетадур.

Зиндонбон оғир бир ютиниб, кафти ила бўйнини силаб қўйди-да, баланд овозда бировни чорлади. Кўп ўтмай уларнинг қаршисида қоп-қора девқомат бир исқирт кимса пайдо бўлди. Энди Қазвиний шўрликнинг кўзлари қинидан чиқмоққа уриндилар. Лекин тақдирга тан бермоқдин ўза чораси қолмади.

-Мана бу одамни ўз ошёнингга олиб кириб обдон дўппослайсен, токи... -зиндонбон шундай деркан Қазвинийга синовчан нигоҳ ташлаб қўйди. -Токи хуши оғмагунча...

Исқирт дарранда менгиз бир ириллади-да, қоп-қора, ифлос илқини шоирнинг елкасига қўйиб, олдинга силтади. Қазвиний зиндонбонга аянчли ва шунингдек, илтижоли нигоҳ ташлаб қўйиб, ўзи битган тақдир измига бўйинсунди...

Ўша куни кечга томон хиёнатчиларга қарши бош кўтарганлар тартибсиз бир равишда яроғ ила иш кўрган бўлсалар-да, энг аввало маликалару уларнинг қасрларини ва шаҳзодаларни ҳимоятга олдилар. Такашнинг тарқоқ кўшинлари ила кўча жанглари бошланди. Ҳаммаёқни қий-чув, бақир-чақир уху фарёдлар тутиб кетди. Шаҳарнинг баъзи жойларида гуриллаган оловларнинг тиллари осмоннинг юзини яламоқдан бери бўлдилар. Ичкаридан берилган зарбга тоқат қилолмаган хиёнаткорларнинг шаҳар дарвозасида турган кўриқчилари аввали жон ташвишида, қолаверса, султоннинг тарафдорларидан ҳимояланмоқ илинжида ўз жойларини тарқ этишга мажбур бўлдилар. Шомдан сўнг шаҳар ташқарисида турган зарбдор кўшин ҳам

бирваракай хужум бошлади. Жангнинг бошидаёк девор устидаги ёйандоз ва «олов отувчилар» (сакични ёндириб отувчилар), жойларини ташлаб қочишга тушдилар. Натижада султон кўшинларининг шаҳарга кириши осонлашди. Шундан сўнг шаҳар узра киёмат кўпди. Қасос ўтида ёпирилган беҳисоб кўшин хиёнаткор сипоҳийларни аёвсиз кира бошлади. Такашнинг тарафдорлари икки ўт орасида қолдилар, баъзилари қуролларини ташлаб, тиз чўкиб, тавба қилмоққа тушдилар. Бирок уларнинг илтижолари фармони олийдан қуч олган лашқарга асло қор қилмас ва барчаларини бир-бир қиличдан ўтказарди...

Амир Арслон Тош бошлиқ кўшин султон ҳазратларининг фарзандлари ва завжаларининг ҳимоясини ўз назоратига олгач, аввало ҳукмдорнинг иродасига биноан Низом ул Мулк ҳамда Умар Хайёмнинг, қолаверса, султоннинг бошка тарафдорлари жонларини ҳам омонда сакламоқ ниятида зиндон сари йўл олдилар. У ердан соппа-соғ вазири аъзам, Хайём ва унинг шогирдларини ҳамда аъзойи бадани кўкариб, қонталаш бўлган, сўл илкиннинг суяги синган Қазвинийни чала ўлик аҳволда озод қилдилар. Ниҳоят зафар тантаналари янграб, шаҳар осмонини султон Маликшоҳ шаънига айтилган олқиш хитоблари тутди...

Шоқир Талх ўшанда ўзининг ҳамроҳи ила расадхонадан чиқиб, шаҳарга кириб олган бўлсалар-да, шу пайтгача таҳликада яшадилар. Бутун Исфаҳон аҳли сингари уларнинг ҳам касб-қору тирикчиликларидан путур кетди. Баъзи кунлари оч қолишиб, қоринларига тош бойлашга мажбур бўлдилар. Гўдақларнинг оху нолаларидан зада бўлсалар-да, Такашнинг бетаъсир ва очкўзу бешафқат навқарларидан жон сақлаш учун тишларини тишларига кўйдилар. Султоннинг тезроқ қайтмоғини сўраб Оллоҳга илтижолар қилдилар. Мана энди музаффар кўшиннинг наъралари ортидан тонг саҳарда кўчага чиқдилар. Талх султон шаънига айтилаётган ҳамду саноларга ўз феълига зид равишда беихтиёр кўшиларкан, нигоҳи шаҳар кўчалари узра тентийди. Ҳозир шаҳарни мутлақо таниб бўлмасди: кўчалар ўликларга, турли қурол-яроғу буюмларга тўлган. Қачонлардан бери фаррошлар илки тегиб, супуриб-сидирилмаганидан кўп жойларда аҳлатлар кўринар, бир сўз ила таъриф этилса, бошкентни файзу фаришталар тарқ этганди. Баъзи қулаган, қуйиб қорайган деворлар кўзга хунук кўринса, у ер-бу ерда мудом ловуллаётган оловлар юракларга ваҳм соларди.

Шоқир Талх ва унинг ҳамроҳи эҳтиёткор қадамлар ила бош майдон сари ўтдилар. Ҳамма бало мана шу жойдан бошланганди, мана энди у қонга беланган ўликларга тўлиб ётибди. Ана, Такаш ўз ҳукмбардорлигини бошлаган супа-мунғайганча турибди. Ё Оллоҳ! Анов майит таниш кўринадурми? Ҳа-ҳа, бу ахир Такашнинг барзанги ғилай солори-ку! Унинг жағи қаттиқ зарбдан мажакланган, соғ кўзи олайганча очик қолган. Бечора муҳтасиб Бадрийнинг бошини у худди шу ерда худди шундай мажаклаб ташлаганди. Қайтар дунё экан-да! Йўқ, итга ит ўлими деганлари шу!..

Майдоннинг зиндонга элтувчи томонида бир тўп кишилар кўриндилар. Уларнинг олдида Хайём, унинг шогирдлари Воситий ва Исфазарий келардилар. Бошқалар каби шоирнинг ҳам юзи сўлгин, кўзи ичига ботган, соч-соқоли ўсиб, аянчли кўринар, лекин мағрур ва бардам эди. У келаркан, ушбуни пичирларди:

*Бу саройда Баҳром ичар эди жом,
Энди кийик, тулки олади ором.
Бир умр қулонлар овлар эди у,
Ўлимга қулондай овланди Баҳром...*

3

Султон доруссалтанатга куз охирида-водий шаҳар бўлмиш Исфаҳоннинг танни жунжиқтирувчи изғиринлари кезина бошлаганда етиб келди. Хиёнаткорлар бартароф этилиб,

шаҳар таки султон кишилари илкига ўтгандан кейинги муддат ичида бошкент кўчалари, майдону бозорлари супуриб-сидирилди, вайрон бўлган бино-ю деворлар қайта тикланди. Хуллас, шаҳар хуснида кузга монанд кулранг-қорамтир ранг ғолиб бўлса-да, унга файз қайта бошлади. Одамларнинг юз-кўзларида табассум, муомалаларида таки аввалгидек мутойибалар пайдо бўлди. Бозорлар гавжумлашиб, расталарга барака кирди. Шаҳристондаги хунармандлар дўкону хужраларида яна ҳаёт нафаси уфуриб, турфа гап-сўзлар эшитила бошлади. Кўхна Исфаҳон баралла кучок ёзиб, ўз соҳибини кутиб олди. Қалъа деворлари узра карнай-сурна-ю дўмбиралар янгради.

Султон Маликшоҳ чопарлар орқали шаҳарнинг ўз илкига ўтганлигини эшитган бўлса-да, пойтахт бўсағасига руҳсиз бир кайфиятда етиб келди. У хузурига пешвоз чиққан Низом ул Мулк ва суҳбати хуш надими Умар Хайём ила кучоклашиб кўришгач, қалбида ажиб равшанлашув рўй берди. Хорғин ва сўлғин юзини тарк этганига неча кунлар бўлган табассум яна чеҳрасига қайтди. Чўлнинг самум- (гармсел)ларида қорайган юзига оппоқ тишлари маржон бўлди. У ўз инисидан кўрган хиёнат туфайли анча изтиробга тушиб, дарғазаб бўлган эди ва ана шу кечмишлари уни толиктирганди. Бироқ энди англадики, ул толиқиш, яқин ва суйган кишиларининг соғинчи қошида ҳеч экан. Султон чиндан ҳам ўз яқинларини жуда-жуда соғинганди...

Маликшоҳ шунчалар хоригани билан эртаси кунёк хиёнаткор Такашни кўрмоқни, унинг башарасига бир бора разм солмоқни ихтиёр этди. Ҳукмдорнинг амри вожиб-Такашни султоннинг кўпчиликдан пинҳон бўлган кичик ҳордиқ хонасига келтирдилар. Унинг оёқ-кўллари озод эди, юзи-ю танасида зўрликнинг, зарблар ёхуд қийноқларнинг ҳеч қандай акси кўринмасди. Чунки фармони олий бўлмай туриб султонзодаларга озор бермоққа ҳеч кимнинг ҳадди сиғмасди. Лекин у баттар озиб кетган, шундай бўлса-да, аянчли кўринмас, нигоҳида аввалги кўрқув, хавотир йўқ эди. У хотиржам ва мағрур турарди. Чамаси, бандиликда ётган кунларида, килмишларини сарҳисоб этиб, ўзини хийла тутиб олганди. Эҳтимол аввалги мавҳум кечмишлар барҳам топиб, нима бўлганда ҳам, эртанги тақдири аёнлашгани унга куч бериб, кўнглига ҳаловат солгандир.

У султонга таъзим қилмади, бошини мағрур тутиб тураверди. Бу ила рўбарўсида ўлтирган оғасига «мен ҳам сен каби султонзодамен», дегандек бўлди.

Султон Маликшоҳ қабоқлари осилган кўйи қимир этмай ўлтирар, нигоҳи Такашга қаттиқ қадалганди. У ғазабноқ эди, бироқ овози босиқ чиқди:

-Не итлиғ қилдинг, нобакор?! -Султоннинг ғазабда эканлигини унинг одатдагидек салжукий-туркий талаффузда сўзлай бошлаганидан ҳам билмоқ мумкин эди. -Кавушингга чўғ тушиб эдимики, тек ўлтиролмай, хиёнат кўчасига аяғ бостинг!..

Такаш кўзларини олиб кочди.

-Хиёнаткорлигим рост, тонмасмен. Бироқ бу ходисалар кутилмаганда, менинг ихтиёримдин айру бир ҳолатда жадаллашиб кетди. Билмай қолдим, султоним, шайтон йўлдан урди!..

-Хиёнаткорнинг жазоси не? -сўради султон ерга қараган кўйи атрофидагилардан жавоб кутгандай бироз сукут сақлаб.

Бу савол-жавобга вазири аъзам, Хайём, Арслон Тош ва таки бир амир гувоҳ эдилар. Лекин уларнинг биронтаси султоннинг сўроғига жавоб бериб, садо чиқармадилар. Султон боягидек босиқ овозда саволини яна қайтарди.

Мудом барча жим.

-Ўлимга ҳам тайёрмен! -деди ниҳоят Такаш хаста бир овозда.

-Ўлим сенга жазо эмас, тухфа бўлур, ит! Токи сен бизнинг музаффар тақдиримизга вокиф бўлиб, умр ўтказгайсен.

Такашнинг нигоҳида ҳайрат ва хавотир акс этди.

-Кўзига мил тортилсин!.. -деди султон кескин ва ҳалиги амирга буюрди. -Сўнг зиндонга

ташлансин.

-Йў-ўк!.. -Такаш ох уриб юборди. -Факат бу эмас, султоним! Кабутарларим парвозини кўрмоқликдин махрум этманг мени!.. Яхшиси қатл эттиринг, оға!..

-Олиб чикинғ!.. -деди султон юзини терс буриб.

Такашни судрадилар. У эса даҳшат ила хайкира бошлади:

-Илоҳи, рўшнолик кўрмағайсен, султон! Илоҳи, жувонмарг ўлгайсен!..

Ҳамма бош эгиб, жим қолди. Хайём ҳам сўзсиз тураркан, бағрида ожиз бир ўртаниш ила вужудида титроқ уйғонди. Оллоҳнинг кўнгил аталмиш мўъжизасини қаранг-а! Шундайин хатокор ва ҳатто жоҳил банданинг кўнглида бир чимдим нурга жой бера олган Қариймнинг кудратига минг тасанно. Мана шу кимсанинг қалбига кабутар ишқини ато этиб, бир ҳикмат яратмиш. Шоир шуларни ўйларкан, Такашга раҳми келиб кетди. Йўк, ҳақиқати, унга эмас, унинг кўнглидаги бир чимдим ёруғ туйғуга ачинди. Ахир дунёни шу янглиғ ёруғ туйғулар, эзгуликлар тутиб турмаяптими! Демакки, ўшал ёруғликнинг завол топмоғига бу ҳам шерик экан-да? Во дариг! Айни дамда султон ҳазраталарига сўз айтмоқ арининг инига чўп сукмоқ ила баробардир... Хайём султонга бирон сўз айтмоққа ботинолмади. Айтса, вазири аъзам айтарди. Ё тавба, сенинг шуурингда кечган ўйни вазири аъзам қаёқдан билсин, эҳтимол бу каби фикрлар унинг хаёлига умуман келмагандир. Ҳа, шўрлик Такаш хийла ишлатмоқни, устомонлик қилмоқни ҳам эвлай олмади. Ҳар тугул унинг феълида мардлик, тўғрилиқ бор экан. Аммо Қазвиний барчани доғда қолдирди. Кўнгли сезиб турибди -аслида бечора Такашни хиёнатга ундаган ҳам ана ўша ғаламис чиқар. Бироқ ўзини сақлай билди, чорасиз қолгач, хийла ишлатди чоғи. Бирон кимса унинг ҳақида ёмон гап айтмади, унинг тўғрисида султонга чақув етмади. Хайёмнинг илқидан эса бундайин юмуш келмас, бировнинг устидан чақув қилмоқ унинг феълига ёт. Лекин барибир шоирлар амири ҳам бир кун келиб албатта фош бўлғувси.

Султон Аламит олинмаганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб ҳам анча дилгир бўлганди. У падари бузруквори султон Алп Арслонга ҳам садоқат ила хизмат қилган амири Арслон Тошга қаттиқ ишонарди. Шунинг учун ҳам бу хабардан аччиқланди. Арслон Тошдек паҳлавон бир неча ойлаб қамалда тутиб ҳам ишғол этолмаган экан, демак, бу Аламит деганлари жуда мустаҳкам қалъа бўлиб, унинг хожаси Ҳасан Саббоҳ бемисл бир соҳиби кудрат экан-да. Дарвоқе, хуфияларнинг хабарларига қараганда, бу Ҳасан отлиғ таррор кунботар тарафдаги Йисо алайҳиссалом қавмларига, уларнинг ҳукмдорларига ҳам даҳл қила бошлаганмиш. Ҳаттоки баъзи соҳиби давлатларини қатл ҳам эттирганмиш. Ё Оллоҳ! Бу не балои офат бўлди? Ёхуд китобларда айтилган Дажжол ўшалмикин-а? Унда ўшал Ҳасаннинг ангорига бир боқмоқ даркор. Эҳтимол кўзи биттадир!.. Султонинг кулгиси қистади. Бу ҳолатини билинтирмасликка уриниб, атрофидагиларга зимдан назар ташлади. Ҳозиргина нечук ҳукм этди-ю, энди бошида айланган ўйларни қаранг. Ё тавба!.. Унинг нигоҳи анча қариган, бир неча ҳафталик бандилиқ туфайли озиб, хорғин турган Низом ул Мулк ва Хайёмда тўхтаб, кўнглида илиқлик пайдо бўлди. Кейинги кунларда султоннинг меҳри бу икки аъёнига нисбатан беихтиёр равишда ортгандан ортиб борарди. У бу меҳр Оллоҳдан эканлигини энди-энди англай бошлади...

Ҳукмдор қолганларга ижозат бериб, вазири аъзам ва шоирнинг суҳбатини ихтиёр этди...

Султон Маликшоҳ бир ҳафта хордиқ олгач, арқони давлатни саройга-машваратга чорлади. У ҳар сафаргидек, яқиндагина Такаш кўз тикиб, бир лаҳза ўтира олиш тугул ҳатто яқинлашмоққа журъат этолмаган улкан тахтда аввалгидан-да улуғвор киёфада ўлтирарди. Юз-кўзида ўйчанлик ва шунингдек, ҳар не иродани маҳф этмоққа кодир жиддийлик, айтмоқ мумкинки, сирлилик зоҳир эди. Кўпчилик кўникиб кетган «ёш султон» энди анча улғайган, сочи ва сокол-мўйлабига ҳам битта-иккита оқ оралаганди. У бир қадар тунд ва сўник кўринса-да, кайфияти анча хуш, хаёли янги режалар ила банд эди. Султон яқингинада ўзгалар илқига ўтиб кетиши мумкин бўлган давлатни янги бир қурб ва шижоат ила идора этишга киришмоқда эди.

Қаршида ўша тўс-тўполонлар туфайли хиёлгина сийраклашган арқони давлат қўл

ковуштириб турибдилар. Уларнинг орасида мухтасиб, Такаш ва таки бир неча кишилар йўк, шўрликларнинг баъзилари хиёнат қурбони бўлган эсалар, баъзиларининг ўз хиёнатлари бошларига етди.

Бутун қиёфасида кексаликнинг борки сифатлари зухур эта бошлаган вазири аъзам ва ҳибсдалигида туғилган, пишиб етилган фикрларини қоғозга туширмоққа берилганлиги боис ҳозир ҳам пинҳона тафаккур уммонида сузаётган Хайём Султон ҳазратларига мамнун бокиб турардилар. Низом ул Мулкнинг вужудида хузурбахш бир ҳаловат собит эди. Бу ҳаловат киши кексайганида, айникса, қадрли ва муҳим эдики, анча муддат соҳиби тож эътиборидан четда қолиб, авом тилида айтганда, «ичиккан» вазири аъзам уни узоқ кутди. У султон ила бир умрга «юз кўрмас» бўлдим, дея хаёл қилганди ва шунинг учун ҳам қаттиқ изтиробда қолганди. Ҳамиша ҳукмдору халқ назарида бўлиб келган одамнинг бирданига бу этибору назардан айрилмоғи таърифсиз ва ҳатто олий жазо эди. Низом ул Мулк бу жазога маълум фурсат мустаҳиқ этилган эса-да, энди ундан буткул халос бўлганди. Чунки султон унга таки меҳру ҳурмат назари ила бокмоқда эди.

Олампаҳоҳнинг сўл ёнида турган Қазвиний эса бир қадар чўккан, ўзи ясаган аччиқ қисмат туфайли орттирган жароҳатлари тузалган бўлса-да, ранг-рўйи сўлгин ва заъфарон эди. Синган кўли тахтакачланиб, мудом бўйнига осилган кўйи турарди. У бутун сурату сийрати ва ҳаракатлари ила ўзини кўп азияту жафо тортган кимса қилиб кўрсатишга уринарди. Қанийди ҳамма унинг кўргиликларини, азобларини сезса, ҳис қилса. Афсуски кўпларнинг нигоҳида маломат кўрадур. Ишқилиб унинг номини тилга олиб қолмасалар бўлгани. Шундоғам сўнгақларигача қалтираб, оёқда базўр турибди, мабодо исмини айтгудай бўлсалар борми, жони чиқиб кетиши тайин. Неча кунларки кўзлари уйқу билмайди, кўзларини юмди дегунча бир қора шарпа босиб келаверади. Туну кун миясида нимадир ғинғирлагани ғинғирлаган. Бу юрак қурғур бунча тез урмаса!..

Султон салобатли, бироқ қутилмаганда бурунчиларга нисбатан мулоийм овозда сўз бошлади. У давлатнинг издан чиққан ишларини тартибга солмоқ, шаҳарни обод қилмоқ, хиёнаткор мансабдорларнинг мол-мулкларини мусодара этмоқ ва уларнинг ўринларига муносиб кишиларни тайинламоқ хусусида гапирди. Кўкламдан бошлаб бошкентда таки бир каттакон дорушшифо (шифоҳона) қуришга киришмоқ ҳақида фармон берди. Расадҳона ва мадрасаларга берилгувчи ақчалар миқдорини янада оширди. Бу фармонлар ҳар бора султон лафзидан учганда унинг овозига аъёнларнинг таҳсину олқишлари уланди. Ниҳоят ҳукмдор иқталарнинг тасарруфи хусусида ҳам сўз айтди:

-Эгасиз қолгон иқталарнинг ҳисобини олиб, соҳиблиларини ҳам ҳадга солмоқ жоиз. Зеро султон ним табассум ила вазири аъзамга ўтирилди, -борки ерларни янгитдан ҳисоб-китоб этмоқ ҳам салтанат фойдасидин ҳоли бўлмас.

Низом ул Мулк хиёл бош эгиб, таъзим қилди:

-Ҳақ гапни айтдингиз, олампаҳоҳ.

-Бу мушкулотдин ҳоли ўлароқ-сўзида давом этди султон. -уруғлик хусусида ҳам бош қотирмоқ лозим. Боиси-хиёнаткорларнинг бир неча ойлик талон-тарожлари туфайли халқ уруғлик донларидин-да маҳрум бўлган чиқар. Илло ҳали замон кўклам кириб келади, эл-улус ўз ризқини заминга сочиб, Оллоҳ таоло инояти ила баракотлиғ этмоғи керак. Шунинг учун бу юмушнинг ҳам тараддудини кўрсинлар. -У таки вазири аъзамга қараб қўйди. Шу гапдан сўнг Султон бироз ўйга толиб тургач, юзи янада жиддий тус олиб, сўзида давом этди.-Ғаламислар уяси Аламитни яксон этмоғимиз - у энди амир Арслон Тошга таънали кўз ташлади. -шарт ва унинг соҳиби, кўппаклар сардори Ҳасанни ҳам жазога мустаҳиқ этгаймиз. Бунга бизнинг куч-қудратимиз етадир, бировлар шубҳа кўзи ила қарамасинлар. Бир содиқ амиримизнинг-султон бу сўзга ўзга маъно бериб айтди, -тадбиру чорасизлиғи бизга мағлубият бўлмагай?!..

Арслон Тош бош эгиб, қип-қизарган кўйи сўзсиз қотди.

Озгина фурсатдан сўнг султоннинг чехраси қайта очилиб, Хайёмга қаради.

-Расадхонада не гаплар, ё соҳиби нужум?

-Бошкентдаги тўполонлар сабаб бироз сусайган илм амаллари таки-да жадаллашмоқда. - деди Хайём сергак тортиб.

-Юлдузларнинг ҳисобига етай дедингизму?-дея мутойиба этган Султон билинар-билинемас жилмайди.

Бундан илҳомланган шоир ҳам шунга муносиб лутф этди:

-Коинот султонимиз салтанатининг сарҳадлари янглиғ чексизки, ундаги юлдузларнинг ҳисобига етиб бўлса. Илло юлдузлари адади олампамоҳнинг саховатлари менгиздир.

Султон бу гапдан эриб кетди-да, баралла кулиб юборди. Унга аёнлар ҳам эргашиб, офаринлар айтдилар.

Казвиний Хайёмнинг музаффарлик тантанасидек туюлган гап-сўзлари-ю киёфасидан баттар эзилиб борарди. Айни шунинг устига султоннинг фармонбардор овози янгради:

-Надимимиз Умар Хайём жанобларига заррин хилъат инъом этилсун!

Казвиний адойи тамом бўлди.

Барча шоирни шоҳона тухфа ила муборақбод этиб бўлгач, султон яна жиддий тус олди. Қошлари чимирилди.

-Кимлардир ўз хиёнатини пинҳон тутиб, омон қолгон бўлишлари мумкин. -Хукмдор Казвинийга туйкус бир назар ташлаб қўйди. -Вале омон қолгонликлари улар учун икки ҳисса жазо бўлғай. Чунки бир бора номақбулни еган кимса, яна қайта албатта еяжак!..

Ҳамма ўйчан бир киёфада жим қолди.

Еттинчи боб

1

Хайём зиндондалигида расадхонани, юлдузларни ва айникса, хома-ю давотни жуда-жуда соғинган эди. Шулар боис киши чилласининг узун кечаларини аксари ижод ила машғулликда ўтказарди. Айни кунларда риёзиётга оид муҳим бир рисоласини якунига етказмоқда эди. Ҳибсдалигида шуурида ниҳоясига етган бу асар «Уклюдус китобига кириш мушкулотларига изоҳлар» деб аталарди. У ўзининг ғойибона устози Уклюдус ҳазратлари ила мудом ғойибона бирга эди, уни ўрганмоқдан толмасди. Бандиликда ётган онларида ҳам у ҳақда, унинг буюк кашфиётлари борасида кўп ўйлади. Ўшанда олимнинг икки ёндош чизиклар ҳақидаги ҳеч қандай исботу далил талаб этмайдиган, бироқ Хайём бир умр ўзи учун қайта-қайта исботлаб келаётган бешинчи қоидаси уни таки изтиробга солди. Бу фаний дунёнинг, инсон ҳаётининг бутун мазмун-моҳиятини ўзида жам этган бу қоида чинакам мўъжизанинг худди ўзгинаси эди. Икки ёндош чизиклар ҳеч қачон бирлашмайдилар, илло эзгулик ва ёвузлик, зиё-ю жаҳолат ҳам айнан шундай. Лекин улар кўздан олислашиб боргани сарин бир нуқтада туташгандай туюлиши мумкин, ёвуқлашиб борганда эса яна айро-айро қоладилар. Аслида ҳам шу янглиғ-бир қарашда яхшилик ва ёмонлик қовушган қаби кўрингани билан уларнинг бирикмоғи ҳақиқатга буткул зиддир. Хайём ҳаёлан ёндош ҳақлар чизаверди, улар зиндоннинг у деворидан бу деворига урилавердилару аммо асло туташмадилар. Шундан сўнг ҳаёлий ҳақлар деворларни ҳам тешиб ўтиб кетдилар ва мавҳум бир замоннинг мавҳум бир маконида туташгандай туюлдилар. Балки ўша замон ва макон Тангрининг даргоҳидир? Хайём фаросат илмини (логикани), фалсафий фикрлашни суярди, бироқ бу илмларда хато кетиш мўллагини, айникса, фаросат илмида чалғиш, «бир ёқларга йўл солиш» осон кечишини ҳам биларди. Эҳтимол шунинг учун ҳам аҳли шариат, уламолар файласуфларни суймаслар. Рост, файласуфларда чуқур кетиш бор. Аммо у файласуф эмас-ку! Балки шоир ҳам эмасдир? Йўқ, шоирлиги рост. Унда шоирлар чинакам

файласуфлар эканлигига не дейди? Шариат аҳли файласуфларни гоҳида ҳатто куффор (кофирлар)га ҳам тенглайдилар. Астағфуриллоҳ! Наҳотки Форобий, Абу Алилар кофир бўлсалар?! Ўшанда банди шоирнинг хаёлида ушбу сатрлар дунёга келди:

*Мени файласуф деб, ёв қилур хато,
Мен ундай эмасман, билади Худо.
Шу қайғу уйига келгач, ўзимни
Ким билсам, ўшандан камроқман ҳатто.*

Во дариг, билмасмисанки, эй, Иброҳим чодирдўзнинг ўгли Абулфатх, бу бевафо дунё кимга вафо килибди? Агар вафо қилган эса ҳам ўшал бевафоларга вафо қилмиш. Яна шеър...

*Эй чарх, гардишингдан эмасман хурсанд,
Озод эт, ярашмас менга ҳеч бул банд.
Нодон, ноаҳилга гар карам қилсанг,
Мен ҳам эмасмен-ку аҳли доншиманд.*

Хайёмнинг кўнгли шу кунларда ҳам айни ўшандай кўйда эди. Яна уни май ишки бедор этар. Кунни тунларга, тунларни кунларга улаб ичаверарди. Аввалги зикр ила машғуллик, узлуксиз ибодат барҳам топиб, бағрида бемисл бир ўт ёнарди. Хонасига, расадхонага ва ҳатто оламга сиғмай ўз калбига кириб кетарди. Унинг хуру озод маъвосида сархуш кезар, ёзар ва ўшал хурликни, даҳлсизликни ўз ёзмишларига ихтиёрсиз равишда сингдириб ташларди. Жўнгина ва ҳатто дағалрок туюлган тўрт сатрда башарнинг китобларида ёзиб тугатилмаган ҳикматлар зуҳр этарди. Хайём ўзидан Мосуво бўлиб, ижод уммонида ғарк эди.

Чошгоҳга яқин таки Марямнинг падари роҳиб Артурни кўргани кирди. У анчадан буён бетоб эди. Мана, ўшал таниш қоронғу хужра. Қиш эмасми, куннинг даричадан тушаётган ожиз нурлари хонанинг қоронғулигига урилиб, баттар кучсизланадилар. Хужранинг бу кўр тусига қиш чилласининг рутубатли узун кечалари ва унда кезинган ўлим шарпасинингми нуқси ҳам урганлигидан кишининг оешу елкалари оғирлашиб бораётгандек туюлади. Ўчоқда ёнаётган оловнинг акси қорайган шифтнинг болорларини ялайди ва яна қайсидир қоронғуликларига урилгиси, уларни ёритгиси келади-ю ожиз қолади...

Роҳиб Артур кўзлари юмуқ кўйи чалқанча ётибди. Елкалари тўлғона-тўлғона қийналиб нафас олади. Қуюк сокол-мўйловлари энди буткул оқарган, ёнбошдан гўё қор босган адирликларга ўхшаб кўринади. Катта бурни қир устидаги қоя янглиғ. Унинг қиёфаси шу қадар улуғвор. Ёнида ўлтирган Марямнинг илкида китоб, унга кўз қадаганча нималарнидир пичирлаб ўқийди (Баъзи ўқувчилар ахир хона қоронғу бўлса, қиз қандай қилиб китоб ўқиши мумкин, дея эътироз этсалар ҳам ажабмас. Лекин ул замон кишиларининг кўзлари билан замондошларимизнинг кўзлари ўртасида катта фарқ мавжуд. У пайтларда кишилар анча-мунча қоронғуликда ҳам бемалол китоб ўқиб, ёза олар эдилар. Бизнинг кўзларни эса сон-саноксиз ёруғлик манбалари шу аҳволга солди.)

Хайёмнинг оҳиста томоқ қириб қириб келганини кўрган Марям ирғиб ўрнидан тураркан, бош эгиб, таъзим қилди.

-Хуш келгайсиз, устоз! Ассалому алайкум.

-Ваалайкум ассалом. Омонмисизлар?

Иккиси рўбарў ўлтирдилар.

Артур ҳамон уйқуда эди.

-Тузукми? -дея сўради Хайём беморга ишора қилиб, паст овозда.

-Шукур!.. -қизнинг бўғзига йиғи тикилди, гапининг давомини айтолмади.

Аслида шоир ҳам бу сўрокни таомилга биноан беихтиёр берган эди. Чунки роҳибнинг дарди оғирлигини, бедаво эканлигини жуда яхши биларди. Ахир уни Хайёмнинг ўзи қолиб, вазири аъзамнинг ҳиммати ила яна не-не табиблар кўрмадилар. Бироқ илож топилмади, Артурнинг касаллиги давосиз эди-ўпкаси қурий бошлаганди. Энди унинг қазосини кутиш қолганди холос. Марям эса бундан беҳабар эди, туну кун илтижо қилиб, падарининг соғаймоғини тиларди. Шўрлик қизнинг бу мусофир юртда отасидан ўзга яқин кишиси йўқ эди. Ҳаттоки Ватани ҳам ундан жуда-жуда олисда эди. Агар отаси қазо қилгудай бўлса, ҳайҳотдек оламда хувиллаб, кимсасиз қолиши тайин эди. Жуда нари борса, унинг учун Хайём яқин киши қавмида бўлиши мумкин, аммо у саркаш ҳаёлли, соҳир кўнгилли, дарвишфеълли бир шоир эди. Унинг кўнгили кўйдан хиёнатдан ўзга ҳамма нарсани кутмоқлик мумкин эди. Демакки, Марям бечора бир буюк айрилиқ олдида турганидан хабарсиз, ҳаста отаси учун дил-дилидан изтироб чекарди.

Шоир не қилиб бўлса-да, қизни чалғитмоқ зарурлигини пайқади. Пайқади-ю гапни нимадан бошлашини билмай, тараддулланиб қолди.

-Не мутолаа этурсен, Биби? -дея сўради ниҳоят қизни эркалашга уриниб.

Марям ёшли кўзларини артиб, бежирим бурнини ёқимли бир тарзда аста тортиб кўяркан,

-Афлотунни ўқийдурмен.-деди тиззадаги китобни ёпиб.

-Қай тилда?

-Юнонча.

-Офарин, Марям! Сен бизлардин ўзибсен. Чунки Афлотунни ҳар киши ҳам тушуна олмас. Янаки унинг ўз тилида. -Хайём бу сўзларни чин айтди.

Аммо Марям маҳзун бир тарзда жилмаяркан,

-Устоз муболага этадур. Бизнинг уриниш ул кишининг улуғлиги қошида бир ҳавас эрур. -деди камтаринлик ила.

-Воҳ, Биби, сен хато айтурсен!

Шу пайт Хайём овозини баландлатиб юбордим, мудом ухлаб ётган роҳиб кўзларини очди. Бироз шифтга термулиб ётгач, шуури тиниқлашиб, ёнидаги кишиларни пайқади.

-Ассалом, эй, шоирлар шоири!-деди бошини хиёл буриб.

Хайём унга яқинлашди.

-Оллоҳ дардингизга шифо ато этсин. -деди самимий овозда. -Қалай, дардингиз энгиллашдимиз?-Шукур!.. -Роҳиб хириллаб, базўр сўзларди, -Қайноқ шарбат келтир меҳмонга, қизим.

Қиз ўрнидан тураётганда шоир уни қайтарди.

-Овора бўлма. -Сўнг тақи Артурга қайрилди. -Мен тайёрлаб берган дамламаларни ичаётирсизми?

-Ҳа, ташаккур... (Роҳибнинг нигоҳида туйқусдан ўйчанлик пайдо бўлди. -Бу кеч Ийсо алайҳиссаломни туш кўрибмен. -Шу гапни базўр айтди-ю бирдан уни йўтал тутди. Бўғриқиб-бўғриқиб йўталди. Қизи унинг бошини кўтариб, совутилган гиёҳли дамлама ичирди. Йўтали босилгач, пича хансираб ётди.

Хайём ҳайрон эди: роҳиб Ийсо пайғамбарнинг исмини ҳурмат ила исломий тарзда «Ийсо алайҳиссалом» деб айтди. Бу Хайёмга ва ёхуд барча мусулмонларга ҳурмат туфайли эдимиз ёки бошқа бирон боиси бормиди, шоирга ноаён.

Артур нафас ростлаб олгач, ниҳоят тақи тилга кирди:

-Кенг бир биёбон эмиш. Бу биёбон эса ҳаста-ю кўр ва гунг, чўлоғу мохов, яна шу каби носоғ одамлар ила тўла эмиш, Ҳазрати Ийсо... -Шу номни айтиши билан роҳибнинг кўзи ёшланиб, бўғзига йиғи тикилди. -Ул зот эса бир улкан тош устида туриб, беморларни бирин-кетин тузатиб, каромату мўъжиза кўрсатармиш. Мен ҳам ўша одамлар ичра эмишмен. Бир замон сурила-сурила пайғамбар алайҳиссаломга рўбарў турибмену. Ул зот шул қадар гўзал, нурли эдилар. Кўзларим қамашди. Узун сочларидан гўё сув томчилаётгандек кўринарди. Шунда

Ҳазрати Ийсо ўнг қўлини елкам узра бир силтади-да, ниманидир ичимдан суғириб олди. Илкида куйгандек коп-кора бўлган менинг ўпкам турарди. Мен оҳ уриб юбордим. Сўнг у киши ёкимли жилмайдилар-да, «энди сен соғайдинг», дедилар!.. -Роҳибнинг кўзлари жикка ёшга тўлганди. - Кейин эса... -Тушининг давомини айтишни истамасди, чунки қизи бошқача тушуниб, қайғуга ботиши мумкин эди. У тушида отасини кўрди -оппоқ кийимда эмиш. Худди тириклик пайтдагидек чўбон таёғини тутиб, қўй боқиб юрганмиш. «Юр мен билан.-дебди у ўғлига, -тиник булоққа олиб бораман.» Ҳа, падари чўбон эди ва тоғдаги барча булоқларни биларди. Азиз Ватани, олис Ватанидаги булоқларни. Роҳибнинг лабларига тоғнинг муздек, тотли сувлари урилгандек бўлди. Чўзиб хўрсинди, бироқ тушининг давомини қизига ҳам, Хайёмга ҳам айтмади. Қазоси яқин кўринади...

-Кўп хосиятли туш кўрибсиз, ҳазрат. -деди Хайём унга далда беришга сазй этиб. -Илло шифо топмоғингиз яқин.

Роҳибни яна йўтал тутди. Йўтала-йўтала толикди, кўзларини юмиб, тин олди.

Хайём Марямга ишорат ила кетмоғини аён этиб, эшикка томон йўналди. Қиз уни кузатиб чикди.

-Бир гап бўлса, мени чорламоқдин уялма.-деди қизга меҳрибонлик ила. -Дарвоқе, ўзинг ҳам таомланмоқни унутма.

-Хўп. -деди Марям хазин овозда.

-Мен Риндонийга айтамен, таом келтиргай.

-Овора бўлманг, ҳазратим, таомни ўзим ҳозирлаймен.

Хайём маҳзун бир кайфиятда ошёнасига қайтди.

2

Асрдан сўнг Хайёмнинг ҳузурига Риндоний кириб келди.

-Афу этгайсиз, хожам. Бу кун Микоил иккимиз дарёнинг гирдобли жойига дом солиб эдик. Хўп баракотлиғ балиғлар илинубдур. Ихтиёр этсангиз, бир балиғхўрлик қилсак?

Шоир Артур ва Марямга ачингани боис мудом дилгир эди. Ринднинг гапидан сўнг юзига табассум югурди.

-Балиғхўрликми ёхуд майхўрликми, эй, Ринд?-дея фаррошга мутойиба этди.

-Иккиси бир бўлса, тушу хушга хурлик келтиргай. Илло хўрлик қилмасак бўлди-да, хожам.

Риндонийнинг лутфи Хайёмга ёқиб тушди, қолаверса, кейинги кунларда майни мўл ичганлиги сабабли айни дамда томоғи қақраб бораётганди.

-Хўп айтдингиз, Ринд. Қани, келтиринг ўшал мақтаганингизни!

Кекса фаррош «хўп бўлади, хожам» деди-да, чиқиб кетди.

Филҳақиқат, шоир кейинги кунларда кўп май ичар, айникса, тунларни шу кўйда бедор ўтказарди. Намозлари кетма-кет қазо бўлар, сархуш ҳолатда бу гуноҳи учун қаттиқ эзилар, бўғзи куйиб, Оллоҳга овозсиз нола қиларди. Баъзан эса тун бўйи зикруллоҳ ила банд бўларди. Шундай пайтларда ич-ичидан, қалбининг қаър-қаъридан истиғфор отилиб, тавбалар қиларди, энди қайтиб ичмасликка ўзига ўзи сўз бериб, узлуксиз ибодат этмокни орзуларди. Бироқ тонг отиб, чошгоҳ, гоҳо пешингача бардоши етар, ундан сўнг тақи бағри сим-сим оқиб, сархушликка майл сезарди. Ичгач эса бир ажиб ўйлар, фикрлар урилиб, наздида, бу моддий олам йўқдек, фақат ва фақат тафаккур салтанатида яшаётган каби туюларди. Шундайин кечмишли кечаларда гоҳо шеърга зўр берар, бетакрор, куйдиргулик ва осийона сатрлар куйилиб келаверарди. Унга, унинг кўнглига аслида шу лозим эди, шундан ҳузурланарди. Кейин гоҳида ўзини ўзи янмоққа, маломат этмоққа тушиб кетарди. Бошқаларни-ку кўйинг, илмпараст султонга ва ҳатто суюкли кишиси вазири аъзамга таъзим қилиб, пой-патак бўлганлигидан нафратланарди. Ўз аслига, яъники сийратига монанд эмаслигидан, бу фоний дунёда озод-хур яшай олмаётганлигидан

ўртанарди, ўқинарди. Мен-бу мен эмас, дерди у оҳ уриб, аслида бу ёлғон дунёда лим-лим паймонага менгзаган суратим кезар. Ё, Оллоҳ! Наҳотки бу ёлғонларга, алдовларга, сурату сийратнинг номонандлигига кўниб яшамок менга қисмат бўлса?! Наҳот анов ожиз сабода оҳиста силкинаётган япрокчалик ҳам қурбим, исёним бўлмаса! Ахир мен сен танлаб, сийлаган хур ва шарафланган одам эмасманми?!..

Балиқ жуда хушхўр пиширилибди. Бу Ринд деганлари бало- ухдасидан чиқолмайдиган юмуши йўқ. Айниқса, бу каби пазандалик унинг қонида бор- асли аҳли Бухоронинг «илки тотлиғ» бўлишлигини Хайём жуда яхши билади. Бухорода-Шамс ул Мулк саройида хизматдалигида бунинг кўп бора гувоҳи бўлган. Муболаға ила лутф этилса, бухороликларнинг кафти кафтгиру чўмичда қабаради.

Бир неча пиёла майи ноб (тоза мусаллас) ичилгач, иштаҳаларга барака кирди. Учовлон-Хайём, Риндоний ва Микоил балиғхўрликка зўр бердилар. Дарёнинг оқар сувида яшаган балиғларнинг гўшти ҳалиймдек, сермой, қилустихонлардин ҳоли эди. Шул боис ва мусаллас танларини қизитиб, ошқозонларига шашт берганлигидан то сўнгги лукмагача «талашиб-талашиб» едилар. Лекин иякларнинг тақиллашу шақиллаши узоққа чўзилмади, чунки мазали нарса ҳамиша оз, нари борса, оздек туюлиши тайин эди. Ортидан тақи май симирдилар. Кучли май барчаларини сархуш этиб, дилларидан ихтиёр кетди. Риндоний белбоғидан найини олиб, унинг лабларига лаб босди. Най туйқус мунглиғ-мунглиғ, ўтлиғ-ўтлиғ оҳ уриб юборди. Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, бу оҳ Хайёмнинг кўнглига кўчди. Риндоний дарёдил, дарвиш хўйли киши эди, шул боис унинг бағридаги тошқин куй оғушига ҳам кўшилиб кетарди ва тинглаувчи юрагига бориб уриларди. Шоир ана шу тошган дарё тўлқинлари қўйнида суза бошлаганди. Уни соҳир наво сархуш этиб, оҳангга монанд тебранарди. Кўзлари юмилган бўлса-да, киприкларининг ости жизиллаб ачишмоққа тушганди. У роҳиб Артурнинг тушидан мутаассир бўлганди. Унинг туши-Ийсо алайҳиссалом ила юзлашгани шафоатдин дарак эди. Ё Оллоҳ! Бунчалар караминг кенг? Наҳотки номуслим бир зот шафоат топса?! Унинг не амали сенга хуш келиб, бу улуғ неъматингни ато этдинг? Ахир у иймонга келмаган-ку! Сен қаёқдан билурсен, ғофил банда, инсон қалбини, унинг асрорини англамоқ осон бўлибдурми! Оллоҳ истаса, ҳар не бўлмоғи мумкин. Не бўлганда ҳам барибир калимаи шаҳодатни унинг ёдига солмоқ лозим. Ҳеч йўқ казо чоғи иймонга келса ажабмас. Эҳтимолки бу туши унинг сўнгги нафасда иймон келтиришига ишоратдир?.. Ё алҳазар! Ўзинг не ноқис аҳволдасену, ноҳалол хамир (ачитилган ичимлик) ила булғонгансену иймон ҳақида баҳс этасен. Сенинг ул ғайримуслим роҳибдан не авло жойинг бор? Ҳа, сен ундан юз чандон, минг чандон хароброқсен! Во-оҳ, бу не синоат, танграм?! Ўзим ўзимда ўзимдан ўзгамен! Бу ҳолим фақат ўзингга аён эмасми! На иложимки, шул талх хамир мени хурликка эш қилса, сени вужуд-вужудим ила ҳис этмоқни осонлаштирса?!.. Энди Хайём куй оғушида уча бошлади. Бу ҳолати ўзига хуш ёқиб, парвози сўнгини кутмади-ю тақи туш ҳақида эслади. Одамлар тушида парвоз этадилар. Ўзим ҳам неча бор учганмен. Шундоққина қулочингни ёзиб, югура-югура учиб кетаверасен. Олам пойингда қолади. Тўхта-тўхта, нега энди башар қавми тушида уча олади-ю ўнгида бундан маҳрум? Тушида учибдими, демакки, хушида ҳам бунга қодир. Ёки руҳ парвоз этиб, жисм қолармикин? Унда руҳни моддалаштириш лозим экан-да. Ё тавба! Не деб алжирайсен, эй чодирдўзнинг ўғли. Ахир руҳ Оллоҳнинг сири, одамнинг олий жавҳари бўлса-ю сен уни моддалаштирмоқ истасанга! Аммо барибир бани одамнинг бир кун келиб албатта парвоз этмоғи тайин... Хайём қайтиб заминга тушди. Энди унинг кўкси ҳапқириб, кўнгли яна сим-сим оқа бошлади. Бу шеър соғинчи эди чоғи, шуурида бир ажиб фикрлар, уларни опичлаган сўзлар тажаллий эта бошлади.

Риндоний буни пайқадими ёхуд ўзи толикдими, най чалишни тўхтатиб, шоирга маъноли қаради. Хайёмга шу керак эди, у танҳо қолмоқликни истарди...

Риндоний ва Микоил дастурхонни йиғиштириб, чиқиб кетдилар.

Хайёмнинг ихтиёри мастликнинг хурликка ошно эканлиги исботи учун оғиб борар, шуурида

барк урган ҳар бир фикр унинг фойдасига хизмат этмоққа шайланарди. Ё алҳазар! Бу не асрор? Ёхуд алайҳилаънанинг макримикин? Бунчалар хуш ёкур дилга? Нечук йиғлагим келур, фарёд уриб, Оллоҳга қовушгим келур?!.. Бошида шеър айлана бошлади. Илкига хомани олиб, ҳалигина битаётгани риёзатга оид рисоласининг очик турган саҳфаси хошиясига ёзмоққа тушди:

*Май ичсам эгилиб қолади тиззам,
Ўйласам гуноҳмас, сажда-ку бу ҳам.
Азалдан биларди буни Ҳақ ўзи,
Шаккоклик эмасми, агар ичмасам!*

Оғир бир ютинди-ю ёзганларини овоз чиқариб ўкиб кўрди. Кўнгли тўлмади-да, баттар эзилди. Юраги хамишадагидек тушунуксиз ўртанди. Не баломен-мен бало?! Асли шаккок бўла туриб неларни даъво қилурмен? У пиёлани тўлатиб май симириди ва бир муддат нафас ютиб турди. Гўё шу ила ўзича «инсофга келгандай» бўлди.

*Баъзилар хаёли майда, ичкуда,
Баъзилар меҳробда, дили осуда.
Бекор киши йўқдир, барчага ташвиш,
Ёлғиз Ўзи уйғоқ, барча уйқуда.*

Таки такрор ўкиди. Энди қалбига ожиз бир ҳаловат эпкини урилгандай бўлди. Бу кўйи ортидан аввал кўкси, сўнг бутун вужуди қизий бошлади. Даричага боқди-аллақачон тун эди. Ташқарига ошиқди. Кечки аёз турганлиги боис ҳаво совуқ эди ва шунинг учун расадхона ҳовлисида бирон кимса кўринмасди. Ҳаммаёқ жим-жит. Фақат ўтинхона тарафдан Полвоннинг гоҳо-гоҳо пишиллагани ва баъзан ириллагани эшитилиб қоларди. Йўқ, асло бу сукунат ҳам ғанимат экан, ҳадемай тоғ томондан эсиб, расадхона деворларига урилиб, чийиллаган шамоллар овози ҳам кулоққа чалинди. Ҳатто қаердадир оч бўри увлади.

Хайёмнинг тани ловулларди, шунинг учун унга кишнинг совуқ ҳавоси ҳам хуш ёқди. Ана шу хузур оғушида сўл томонга ўгирилди. Ҳозир у ғалат бир ҳолатда эди- сархуш бўлиб сархуш эмас, хушёр бўлиб хушёр. Гўё муаллақ бир маъвода турарди-ю ҳамма нарсани кўра оларди. Туш билан хуш аро эди гўё. Қалби жуда-жуда сезгин, шуури бағоят таниқлашганди.

Иккинчи қаватдаги йўлак адоғидан расадхона минораси сари чиқиларди. У айлана пиллапоялар узра минорага кўтарилди бошлади. Қадамлари шу қадар энгил эдики, гўё учаётгандек туюларди наздида. Мана, ниҳоят миноранинг юқорисига-мезанага чиқди. Миноранинг икки тарафида кунгураддор даричалари борлигидан бу жой анча изғирингир эди. Аммо сархуш ва шунингдек, вужудида мисилсиз бир олов уйғонган шоир совукни у қадар писанд этмасди. Рўбарўсидаги тоғ қорайиб, улкан девнинг елкалари менгиз кўринади. Осмон жуда ҳам тиник, тўлин Ой киши кўнглига ойдинлик солар даражада осмонни нурларга чулғар, юлдузлар эса гўё киш аёзида совуқкотган янглиғ қалтирай-қалтирай жимирлайдилар. У мана шу манзарани жуда-жуда хуш кўради. Осмонни, юлдузларни соғинади, осмоннинг ошиғи у. Ҳозир шундоққина осмоннинг бағрига бошини қўйиб турганга ўхшайди. Юлдузлар эса дона-дона бўлиб, кўзларига тўкилаётгандек. Ана, Ой устида Нохид юлдузи порлайди. Манови ерда эса Дубби Акбар юлдузлари жойлашган. Сомон йўли унга туташиб кетган, унинг остидаги Ҳулкар чўғ мисоли милтирайди. Ана, Зухал, Муштарий! Унинг вужудида ажиб, бироқ тушунуксиз эврилиш рўй бермоқда эди. У бутун коинотни ҳис этарди гўё. Юлдузлар бир-бир унинг кўксига бош сукиб, ўзлари ҳақида ҳисоб берардилар. У ҳар бир юлдузни танирди, уларнинг қайси бурж остида қай тарика жойлашганликларини ҳам биларди. О, фалак қозони, сени тўнтариб қўйган

зотга беҳисоб ҳамду санолар бўлсин! Бу милтираб, жонимга ўт солган юлдузларнинг, сайёраларнинг ҳар бирига кадар неча минг йиллик масофа мавжуд экан? Уларнинг манов нурлари «йўлга чикканига» канча йиллар бўлди экан? Ҳа, бир кутлуғ кун келиб, ракамлар тилга киргайлар ва борки нимарсаларнинг ҳисоб-китобини сўзлаб бергайлар. Ракамлар Оллоҳнинг мўъжизаси, улар воқифу қодир бўлмаган нимарсанинг ўзи йўқ. Эҳтимол юлдузларнинг нуридан, яъники, нурдан, манов шамолнинг овозидан ҳам тез юрувчи маркаблар кашф этилиб, башар фарзанди коинот сайрига, сайёралар сайрига чикмокка сазовор бўлар? Шундай бўлиши муқаррар, чунки олий неъмат бўлмиш шуур, тафаккур кўп нимарсаларга қодир. Қанийди ўшал кунни кўролсам! У юлдузларга интиқ-интиқ термулиб, бўғзи куя-куя ютинди. Бағри сим-сим эриб, хаёлида тақи шеър айланди.

*Бу бепоён осмон ҳолидан осон
Хабар топди фақат икки тур инсон:
Ё яхши-ёмондан хабардор олим,
Ё ўзин билмас маст, ақли паришон.*

Зина томондан кадам товушлари эшитилди. Шеъри лабларида қотиб, ортига ўгрилди. Ким бўлди у? Қадамлар соҳибни узоқ куттирмади -ўтрисида Марям пайдо бўлди.

-Ассалому алайкум,устоз!-деди у бош эгиб.

Хайём ул томон талпинди:

-Кел, Биби, кел!.. -У бир таскинли васлга муштоқ эди, шул боис ичидан олов отилгандай бўлди.

-Юлдузлар ила суҳбатингизга ҳалал бермадимми?

-Асло, Биби! Аксинча, юлдузлар энди заминга, сенинг пойингга тушадилар.

-Устоз муболаға этдилар. -Марямнинг форс тилида бироз талаффуз ила сўзлаши ҳам киши кўнглига эрка бир хузур бахш этарди. -Бунинг устига мен устознинг тафаккур маркабида коинотни сайр этмоқ орзусидамен.

Хайём қизнинг лутфидан мутаассир бўлиб завқланди ва унинг илқидан тутди. Қўллари чўғдек иссиқ эди. Шоирники эса аёзда узоқ турганидан муздек бўлиб қолганди. Шунинг учун бу иссиқ-совуқлик иккалаларига ҳам хуш ёқди.

-Отангнинг аҳволи дурустми? -сўради Хайём меҳрибон овозда.

-Шукур, яхши. Уҳлаб қолди. Мен эса димиқдим, бироз ҳаво олай деб, ташқарига чиқдим. Қарасам хонангизда йўқсиз. Ҳайнаҳой юлдузлар ила суҳбат қураётган бўлсалар керак, дея бу ёққа чиқдим. Янглишмабмен!.. -Қиз охириги сўзини жуда хазин товушда айтди.

Шоир уни бағрига олди.

-Отамдан айрилиб қолишдан жуда-жуда кўркмокдамен! -деди Марям нафаслари шоирнинг бўйнига урилиб.

-Кўркма. Худо хоҳласа, падаринг ҳали узоқ яшайди. -Хайём бу гапни айтишга айтди-ю, унга ўзи ҳам ишонмаётганлигини ҳис этди. Бечора қизнинг отасидан бошқа кими ҳам бор! Мабодо у қазо қилса, Марям бу ёруғ оламда на Ватансиз, на бир жигарсиз танҳо қолади!.. Хайём қизга жуда-жуда ачиниб кетди.

-Йиғлама, Биби!-деди юзини силаб, лабларидан оҳиста ўпаркан. Унинг лаблари бағоят хушбўй эди, бутун вужудидан танга ўт солгувчи хузурбахш ифор уфурарди.

Шоир уни қаттиқроқ кучди...

-Роҳиб оғирлашиб қолибди, сизни чорлаётган эмиш.-деди у хавотирли овозда.

Хайём тезликда таҳорат олиб, кекса роҳибнинг хужраси томон ошиқди.

Артур хириллаб базур нафас олар, кўкси нафас олишига ҳамоҳанг тарзда силтаниб-силтаниб кўярди. Марям эса унинг ёнида унсиз йиғлаб ўлтирарди.

Хайёмнинг кирганини кўриб, роҳибнинг нигоҳида хиёл қувонч зоҳир бўлди.

-Тузукмисиз, ҳазратим? -дея сўради шоир уни «ҳазрат» сўзи ила улуғлашга саъй этиб. -Анча бардам кўринадурсиз.

-Бу сўзлар ортиқча.-деди роҳиб хиркирок овозда. -Яхшиси, менинг сўзларимни тинглангиз, шоир.

Хайём унга яқинроқ борди.

-Қулоғим сизда.

-Мен Ватандин айро тушдим. Бу шўриш ҳеч кимсанинг бошига тушмасин, илоҳи! Энди... -У бир пас нафас ростлаб олди. -Энди эса ёлғиз қизимни таки танҳо ташлаб кетаётурмен.

-Таксир!.. -Хайём уни бу эзгин хаёллардан чалғитмокчи бўлди.

Марямнинг йиғиси авжланди.

-Ўтинамен, сўзларимни бўлманг. Куним битганлиги аён кўринадур... Илло қизимни сизга, сизни эса Худога топширдим! -Уни йўтал тутди.

Шоир унинг умри интиҳога етганлигини сизди. Шунинг учун иймонсиз ҳолда рихлат қилмоғини истамади-да,

-Ла илаҳа илаллоҳ, денг, ҳазрат, зора енгил тортсангиз. -деди илтижоли овозда.

-Э, шоир, жон чиқар маҳали кўркканликдан бу сўзни айтмоқдан не наф?! Ахир... -Роҳиб сўл илки ила кийимининг ёқасини тортиб, кўксини очди.-Мен уни мана бу ерга жо этмишмен!

Хайёмнинг қулоқлари шанғиллаб кетди. Хужра жаранглагандек бўлди-ю, «ла илаҳа илаллоҳ» деган эҳтиросли овоз тўхтовсиз равишда эшитила бошлади. Шоир роҳибнинг яланғоч кўксига боқиб, ҳайрат оғушида лол қолди. Унинг юраги кўкрак қафасини тешиб юборгудек қаттиқ урар ва бояги овоз ўша жойдан эшитиларди. Аслида унинг бу кўраётганлари чинмиди ёхуд бир муддат алахсидими, англамади, кейин ҳам англолмади. Аммо буларнинг бари ғайбдан эканлигини сезиб, билиб турарди. У ҳайратини яширолмади:

-Ахир!.. -шоир унинг белидаги чилвирга ишора қилди, -Зуннор?!..

Артурнинг лабларида ожизона табассум балқиди:

-Агар шугина туфайли мусулмон бўлсам, минглаб зуннорларни ечмасмидим, ё, Абулфатх!

Артур ёстиғининг остидан Мусҳаф (Қуръон)ни олиб, ўпди, кўзларига суртди-да, бағрига босди.

-Бу шарафга етишмоғим сиз туфайли, хоҷам. -деди сўнг.

Хайём «ё Оллоҳ!» деб юборди титроқ ичида.

Роҳиб маҳзун турган қизига интиқ термулди. Сўнг:

-Ашҳаду анна илаҳа илаллоҳ ва ашҳаду анна Муҳаммудун абдуху ва расулуху!-дея бир силтанди-да, кўзларини юмди...

Артурнинг ўлими ва унинг буюк иймон соҳиби бўла туриб, бировга сездирмагани Хайёмга қаттиқ таъсир қилди. У бир гал Султон ила шикорга чиқиб, оташпарастрлар мубоди (руҳонийси)га рўбарў келган эди. Мубод ила суҳбат қурганида ҳам худди бугунгидек мутаассир бўлганди.

Ўшанда даштда ов қилар эдилар. Сайдгарлар ўлжа кўйида, бошқалар эса ўз юмушлари ила андармон бўлган пайтда жонзотлар қони исидан кўнгли алланечук бўлган шоирнинг хаёлини анча наридаги дўнглик тўшида не биландир машғул кўринган одам тортди. У бирон хуш суҳбат истадими ёхуд ҳар нарсага қизиқувчанлиги тутдими, ўша одам томон юрди. Унга ёвуқлашавергач билдики- у ёнтоқ ва саксовул, яъни ўтин тераётган экан. Нотаниш кимса у то ёнига келиб, салом бермагунча ҳам парво қилмай, ўз юмушидан бош кўтармади. Мусулмонча

саломни эшитиб, каддини ростлади ва жуда ҳам мулойим табассум ила бокиб, алиқ олди. Унинг озгин юзида сўлгинликка уйкаш нурлилик зоҳир эди. Эгнида узун бўз кабо, ўсик сочли бошига оқ кулоҳ кийганди.

Унинг харакатлари бағоят оҳиста, улардан узок йиллар мобайнида кўниқилган хафсала сезилиб турарди. Сира шошилмас, унга бокиб, ҳозир бажараётгани бу юмуш албатта бажарилиши муқаррар ва агар бажарилмай қолса ҳам ҳеч нарса ўзгармаслигига бўлган ишончни пайқаш мумкин эди. Хайём уни яқиндан кўрибок зардуштий оташпараст эканлигини фаҳмлади.

-Тангри ёрлақаб нечук бул жазирамада кезурсиз? -дея сўради у Куёш тафти илоҳий неъмат эканлигига ишорат этиб.

-Шикорда эдик... -деган шоир сўзини не деб давом эттиришни билмай дудукланиб қолди.

-Шикор яхши нарса. -деди мубод Хайёмнинг юзидаги азият ва малол нишонасини сезиб. Шунингдек, унинг ўз оламидан қочмоқни истаётганини ҳам англади чоғи. -Балки бизнинг маконда андақ хордиқ олурсиз?-деди у ўтинларини елкаларкан.

Шоир кўмак бермоққа уринганди, кўнмади.

Дўнгликнинг ортида-анча нарида кўринишидан ташландиқ бир харобат макон бор экан. Хайём яқин келиб билдики, бу куниш (оташпарастларнинг ибодатхонаси) бўлиб, ташқариси мунчалар вайрона кўрингани билан ичи ниҳоятда озода ва сўлим эди. У ердаги ҳамма нарса ўз ўрнида, тош ва лойдан ясалган ўриндиқлар ҳам тартибли тарзда ўрнатилган. Асосий хонанинг тўрига-меҳробга Куёш сурати чизилган, унинг остида мойчироқ милтиллаб ёниб турибди. Гўё ҳар тарафдан таърифсиз ҳаловат ва соқинлик нафаси уфуриб турганга ўхшайди. Кунишнинг бундайин кўриниши дарвишлар аҳволини Хайёмнинг ёдига солди. Таши вайрона-ю чок-чок, ичи нурга чулғанган. Бу чин ошиқлар мақоми.

Мубод Хайёмни сўл томонидаги чоғроқ хонага бошлади. У ерда турли-туман идиш-аёқлар, суюқлигу турфа маъданлар ва тақи бир қанча нимарсалар тизиб кўйилганди. Куйидаги ўчоқда оловнинг ожиз тили йилтирайди. Бироқ хона кишини сархуш этар даражада салқин эди.

Оташпараст хумчадаги қизғиш суюқликдан куйиб, шоирга узатди. Бу ёнтоқ қайнатмаси бўлиб, бағоят чанқокбосди ичимлик эди. Хайём жуда ташна бўлганди, шунинг учун ичимликни бир кўтаришда сипқорди. Тани бироз ором олгач, атрофдаги нарсаларга қизиқувчанлик ила назар ташлади.

-Жаноблари алкимё ила машғуллик қилурлар чоғи?-сўради сўнг турли тошларга ишора қилиб.

-Ўзлари ҳам бохабарлар шекилли? -саволга савол қилди мубод.

Хайём камтарона жилмайди:

-Бизники бир ҳавас, ўқиганларимдан англашилган ожиз бир фикр холос.

-Алкимёни ўқиб ўрганиб бўлмас, у кўнгил ишидир.

Бу икки одам аста-секин суҳбатга киришиб борар эканлар, айтган сўзлари бир-бирларига малол келмаётганлигини пайқамокда эдиларки, бу суҳбатга авж бериб, самимиятни устувор этмоқда эди.

-Кўнгил?.. -Хайём бу сўзни беихтиёр айтиб юборган бўлса-да, унинг замирида савол аломати мужассам эди. -Ахир кўнгил модда эмас-ку? Алкимё эса моддалар уйғунлашувига асосланган чоғи? -Шоир ўз саволини вужудидаги шиддатли эврилиш асносида айтаркан, бу ила ислоний сўфийлик таълимотидаги ўзича англаган кўнгил тушунчасини назарда тутганди.

Мубоднинг нигоҳидан Хайёмнинг айна дамдаги ҳолати унга хуш ёқаётганлигини пайқаш мумкин эди.

-Одам ўз кўзи ила оламини кўрар экан, олам унинг нигоҳида акс этади. Яъни олам ҳам одамда ўзини кўради. Бу курраи заминда ҳамма нарса бир-бирига таъсир этади ва шунингдек, ҳар бир нарсанинг алоҳида ўз моҳияти бор. Ана ўша моҳиятни англаган киши кўп мўъжизаларга гувоҳ бўлади. Алкимё ҳам нарсаларнинг моҳиятини англамоқдир. Моҳиятни англаш эса кўнгил

ишидир.-дея сўзини тугатди мубод.

Хайём унинг гапларидан нималарнидир тушунгандай бўлар, бироқ булар камдай туюларди.

-Хўш-хўш!.. -деб юборди у беихтиёр.

Мубод ёқимли жилмайди.

-Нарсанинг моҳиятини англаш ва унга таъсир этиш мумкин. Масалан, англаш оркали сувни куйдирувчи оташга, оловни эса сувга айлантириш мумкин. Ахир алкимёда ҳам жездан ёхуд мисдан олтин олинади-ку.

-Бу сеҳр-ку?..

-Ҳа, сеҳр, бироқ у борлиқдан ажралмаган сеҳр. Одам оламга, табиатга яқинлашиб, у ила уйғунлашиб боргани сарийн юксалаверади. Чунки жамики нарсаларнинг -набототу ҳайвонотнинг ўз олами бор. Бу оламлар бутун бир коинотни бунёд этади.

Бу нима, дея ўйларди кўзлари чакнаган Хайём, моддий олам ила руҳий оламнинг чегарасими? Сўфийлар ва бошқа шу каби руҳият кишилари зикру тақво ҳамда парҳезкорлик ила оламни, Яратганни англашга, унга яқинлашишга уринадилар. Ҳатто нарсаларга таъсир этиб, мўъжизалар кўрсата оладилар. Улар руҳий олам ва китобларда айтилишича, жинлар таъсирида бунга эришадилар. Мановилар эса моддий оламни руҳий олам ила ҳамришта этадилар. Ё, Оллоҳ!... Хайёмнинг боши ғовлаб кетди. Демак, коинотдаги ҳамма нарса бир-бирига боғлиқ ва улар бир режа асосида Ҳаққоният томонидан идора этилади. Такдир деганлари шу-да, ундан ҳеч ким қочиб қутилолмайди. Ё тавба! Ахир булар ўзи билган гаплар-ку! Мубод бошқа нимарсалар хусусида сўзлади чоғи. Йўқ, шулар ҳақида гапирди, илло мўъжизалар, улуғликлар бағоят жўн кўринмоғи ҳам ҳақ гап.

Хайём мана шу суҳбатдан кейин оламга- ҳайвоноту наботот, тошу туфроғга ўзга кўз ила қарай бошлади. Уларнинг тилларини тушуниб, яъни борлиқнинг тилини, бутун коинотнинг лисони умумиясини англамоққа жаҳд этмоққа тушди.

Саккизинчи боб

1

Роҳиб Артурнинг қазоси Абул Фатҳ Умар ибн Иброҳимни қаттиқ мутаассир этди. Демак, башар Оллоҳни, Яратганни англамоғи учун макон, замон, миллату забон фарқсиз экан. Ҳаққониятни барча ўз билганича, қувваи ҳофизаси етганича идрок этаркан. Биров кўз ила, биров ақл, бошқаси эса қалб ила англаркан. Уларнинг тасаввурлари, ўшал тасаввурларидаги Илоҳнинг сурату сийрати ҳам турфа экан. Мана, асли армани бўлмиш носаро Артур ҳам белида зуннори ила ҳидоят топди. Унинг мусулмон бўлганлигини Оллоҳдан ўзга ҳеч кимса билмабди. Ҳатто номуслимона либоси-ю белидаги зуннорини ҳам ечмабди. Демакки, сувратга боқиб баҳо бермоқлик хатолик сари юзлантirmoғи аён. Аслида ҳам роҳиб ёмон одам эмасди, унда бизлар мўминларга нисбат бергувчи фазилатларнинг барчаси мавжуд эди.

Ҳалиги мажусий мубод эса ҳаққониятни, мутлоқ Зотни ўзича кашф этибди. Унинг динида Яратувчини буюк Олов-Қуёшга нисбат берилади ва оламдаги ҳар бир нимарса бир-бири ила узвий дейилади. Мубод мутлақ Зотнинг аслини эмас, унинг ижодини ўрганиб, тафтиш этиб, унга яқинлашибди ва мўъжизаларга қодир бўлибди. Ислом эса Ҳаққониятнинг аслини танитади. Аммо Унинг асли ҳам, ижоди ҳам Унинг ўзидир. Бундан келиб чиқадики, борар йўллар турфа, бироқ манзил бирдир. Ахир бу ҳам тирик жон, Оллоҳнинг маҳлуқи, дея жониворларни сўймасдан, ихтиёрсиз равишда мўминликнинг ҳалиймлик, шафқатлилик сифатини намоён этаётган мажусий ила Оллоҳга зикр айтаётган мусулмоннинг мақоми бир эмасми. Боиси иккиси ҳам мутлақ Зотни эсга олмаяптими? Ёхуд Оллоҳни Қуёш тимсолида кўриб, ҳар бир гиёҳу оғочнинг тилини билган мажусий ҳеч бир намозини қазо этмай, ҳар кун дини Ислом қайғусида

бўлиб, ниҳоят кофирлик тамғасини босиб, норасида йигитни қатл этаётган шохдан афзал эмасми? Биз мадҳ этган чин инсонликнинг ҳалди борми ўзи?!

Биз кўриб турган, англаётган, ҳис этаётган барча нимарсалар аввал ҳам ёки азалдан бор эди. Мутлак Зотнинг хоҳиш-иродасисиз бир хас ўрнидан жилмагай. Илло бизларнинг ҳам ҳар биримиз аввалдан бор эдик (руҳимиз мавжуд эди). Мутлак Зот бизни (руҳимизни) ўзининг қай бир маъвосида сақлагандир. Энди эса жисм ато этиб, заминга йўллабди. Бу Унинг ижоди асрорини кашф этган мажусий мубоднинг кибратул аҳмарни (фалсафа тошини) топиб, ҳар не маъдандан олтин ола билишига қиёс эмасми? Зеро инсон боласи соҳирлик ила жисмга таъсир эта олганда, Борлик Эгасининг кучу кудратига таърифу тавсиф етармикин?.. Хайёмнинг ўйлари чувалгандан-чувалди. Кибратул аҳмар!.. Артур ҳам ўзи носаро бўлгани билан алкимёдан бохабар эди. Эҳтимол у ҳам кибратул аҳмарни инкишоф эта олганмиди. Балки у борлиқдаги жамики нимарсаларнинг моҳиятини англаб етгандир ва шунинг учун ҳам иймон йўлини тутганлар? Моҳият?.. Унда иймон моҳияти не?..

Роҳиб Артурни исломий урф-одатларга биноан дафн этдилар.

Шўрлик Марям бўзлаб қолди...

Хайём эса такво уммонига ғарқ бўлди. Тунлари намоз ўқиб, савобини қадрдон дўсти, бир жиҳати, кўп нимарсаларни англашига кўмак берган устози, суюкли кишисининг отаси бўлмиш донишманд Артурнинг руҳига бахшида этди. Шу асно у азал ва абад ҳикматини англаб, Оллоҳнинг ёзиғи- Тақдирнинг ҳақ эканлигини қайта-қайта иймон келтириб борарди.

*Сабаб саҳросида кимки саргардон,
Ишларин унингсиз юритар Яздон.
Бу кун бир баҳона ўртага ташлаб,
Эрта бажо бўлур тақдири осмон.*

2

Кўклам кирди. Рўбарўдаги қирлар яшилланиб, бойчечакларнинг тили чиқди...

Узлуксиз такво, парҳезкорлик ва айрилиқ солган изтироб боис юзи сўлгин тус олиб, анча озган Хайёмнинг наздида, бир сиқим бўлиб қолган кунларга тақи барака кирди. Ҳатто рутубатли киш тунларида гўё қартайиб, мунглиғ-мунглиғ бўлиб қолгандай туюлган, аслида ўтлиғ ҳис-туйғулар ҳам кўнгилларни аста-секин хузурбахш жимирлата бошладилар. Бу, айниқса, шоирнинг бағрига яна янги соғинчларни солмоққа тушди. Бу соғинчлар номсиз ва таърифсиз эдилар. Хайём ихтиёрсиз тарзда ўртанарди, тушуниксиз бир кўйда тўлғонарди.

Ўша кунларнинг бирида уни вазири аъзам йўқлаб қолди. Хайём соҳиби девоннинг ҳузурига ошиқаркан, хос либосларини киймоқни ҳам унутди. У безовта қалбига дўсти, дилкаш устози Низом ул Мулк ҳузурига бирон таскин топмоқ илинжида эди. Зеро одам тафтини одам олар, дейдилар. Эҳтимол суюкли кишиси ила суҳбат куриб, бир нави ҳаловат топар.

Вазири аъзам Хайёмнинг акси ўлароқ, анча тўлишганди. Нуроний юзи аввалгидек ёқимли тус олиб, бу фоний дунёнинг барча кўргуликларини кўриб улгурган кўзлари тақи мулойим ва хотиржам боқарди. Фитначилар фош этилиб, султоннинг оқу қорани англаши ва унга ишонч ила қарай бошлагани кекса вазирнинг яна ўз ҳолига қайтмоғига боис бўлганди. У шоирнинг аҳволидан мутаассир бўлди. Роҳиб Артурнинг ўлими туфайли шунчалар куйишини, паришон ҳолга келишини ўйламаганди.

Аслида Хайёмнинг бу кўйга тушмоғига фақатгина Артурнинг ўлими сабаб эмасди. Унинг ўлими азали оромсиз қалбли шоирнинг ўзи ҳам мудом англаб етолмаётган, кун-бакун вужудига ўт солиб, ёндиргувчи туйғуларни, ўйларни уйғотиб юборганди. Бу кечмиши жуда азобли, шунингдек, бағоят ёқимли ва хузурбахш эди. У ҳаловатсиз изтироб пинжида тўлғонарди, бироқ

бу тўлғониш калбига хуш ёқарди ҳам. Унинг ахволи шундай-ҳам ойдек равшан, ҳам ҳар не шуурга-да тушунуксиз эди. У буюк бир муҳаббатни, буюк бир ишқни соғинарди чоғи.

-Бунчалар мутаассирлик, куймоқлик бўлмас, шоир.-деди вазири аъзам ўз одатича ўқтам овозда салом-алиқдан сўнг.

-Бу кўйимни ўзим ҳам айнглаёлмасмен, ҳазратим. Яхшиси, сўрмангиз!.. -Хайём бу сўзни оҳиста, лекин қатъий айтди ва шу билан гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

Вазири аъзам хиёл хижолат тортди: унинг ботинига нечук суқиладур? Ўзи шоири шўрлик шундоқ ҳам ич-этини еб юрган бўлса. Шунинг учун гап пайровини давлат юмушларига бурди.

-Олампаҳоқ ила маслаҳат қилиб, расадҳонани янада кенгайтирмоқни лозим топдик.

-Хўш-хўш?.. -дея сергак тортди бир кўзғолиб олган Хайём.

-Расадҳонанинг сўл ёнига мадрасамонанд хужралар, таҳсилхоналар барпо этсак, не деюрсен?

-Айни муддао бўларди, ҳазратим. Илло илми толиблар учун, уларнинг сабоқлари учун расадҳонамиз торлик қилиб қолмиш эди. Илоҳи, султонимизнинг умрлари узун бўлғай.

-Барча юмушлар учун етарли маблағ ажратилади. Уларни оқилона сарф этиб, ишларни маромга солмоқ сенинг измингдадур.

-Бош устига, жаноби олийлари.-дея хиёл таъзим қилди шоир, -Чиллаи зимистонда қонларимиз тўнглаб, сўнгақларимиз какшагани рост. Бу каби улкан ишлар биз учун айни муддаодир. -Нечукдир шоирнинг юзига қизиллик югургандай бўлди.

Бирозгина авжсиз суҳбатдан сўнгра вазири аъзам Хайёмга шатранж сурмоқликни таклиф этди. У рози бўлғач, Низом ул Мулк мутойиба этди:

-Илло чин жаҳд ила ўйнагайсен. Зеро мен офтоби олам султонимиз эмасменки, мағлуб қилмоққа журъат этолмасанг.

Енгил кулишдилар.

Аслида ундай эмасди, Хайём султон ила ҳам эмин-эркин шатранж суарди. Бу борада шахриёр ҳам муносиб ва одил рақиб эди. Иккиси ҳам гали келганида ютардилар, ютқазардилар. Вазири аъзамнинг ҳозирги беозор ҳазили бўлса, шоирнинг хаёлини чалғитмоқ учун эди.

Шатранж ўйини узоқ давом этмади. Шоирнинг кайфиятсизлиги унинг мағлуб бўлмоғига олиб келди-ю ўйинни тўхтатдилар. Вазири аъзамга маъноли бир қараб қўйган Хайём кетмоққа изн сўради. Кекса вазир паришонҳол шоирга ижозат ишоратини қиларкан, муҳим бир гапни эслади:

-Сенга бир хабарни етказмоқчи эдим, Умар! -деди вазири аъзам унинг кўзларига боқиб Хайём «не хабар экан», дегандек савол назари ила бокди.

-Боғдоддан Шайхулислоннинг ёрлиғи ила Абу Ҳомид Ғаззолий отлиғ илоҳиёт олими ташриф буюрмиш. Эртага ҳузури муборакда бўлғувси.

Хайём ҳам, вазири аъзам ҳам Ислом оламида порлаган Ғаззолий отлиғ янги юлдуз ҳақида эшитган эдилар. Унинг фавқуллодда истеъдоди, қувваи ҳофизасининг бекиёслиги, охират илмида беназирлиги хусусидаги гаплар Исфаҳонга ҳам келиб турарди. Шоир бу гапларга у қадар эътибор қилмаганди. Айни дамда эса вазири аъзам нега энди ғалатиноқ оҳангда ва яна тағин бу гапни айнан унга гапирётганлигини тушунолмаётгандай турарди. Сохиби девон не муддаони кўзлайдур? Ахир бировга ҳасаду адоват қилмоқлик унинг феъллиги ёт эканлигини биледи-ку!..

-Менинг сўзимни ўзга маънода тушунмагайсен.-деди вазири аъзам унинг нигоҳидаги маънони англаб. -Фақат сени хабардор этмоқликни истадим, вассалом. Эртага ҳузури муборакда ҳозир бўлғайсен.

Хайрлашдилар.

Хайём вазири аъзамнинг қасридан чиқиб бораркан, унинг нима демоқчи эканлигини фаҳмлагандай бўлди. Ҳа, у дунёга теран ақл кўзи ила боқарди, калбида мисилсиз туғён ва ҳатто исён борлигини ҳам яширмасди. Унинг учун илмнинг миллати ва ёки ирқи йўқ эди. У илм

олмок истагида мажусий ёхуд будпарастга ҳам шогирд тушмоғи мумкин, чунки табойий (табиат) илмларини диний илмдан айро тушуна оларди. Эҳтимол валинеъмат Низом ул Мулк унинг феълидаги ана шу жиҳатларни билганлиги боис уни ўзича диний билимларнинг соҳиби Ғаззолийга аксил қўймокчи бўлгандир? Агар шундай бўлса, демак, вазири аъзам хатокордир. Илло Оллох висолига элтувчи йўллар турфа эканлигини у жуда яхши билади. Колаверса, ҳар кишининг бир ёмони, ҳар ёмоннинг бир яхшиси бўлади. Балки Хайём бир умр соғиниб яшаётган инсон шудир...

Султон хашаматли тахтда одатдагидек викор ила ўлтирибди. Кайфи хуш чоғи, лабу кўзларида ним табассум. Икки ёнида эса бизга таниш аркони давлат катор тизилишиб, қўл ковуштириб турибдилар. Барчалари бир нимарсани интик кутмокдалар. Ойнаванд даричалардан окиб кираётган жилвакор офтоб пар тави (ёлкин, шуъла) биллур кандилларга урилиб, султон тахтининг тилло накшларига, тожининг олмос кўзига, аёнларнинг турфа хил узукларига, либосларининг ёркин тусли кашталарига ваниҳоят уларнинг сўник ва чакноқ, қисик ҳамда катта кўзларига сочилиб, жимирлаб қўярди.

Бир замон сарой мулозимининг тантанавор овози янгради:

-Уламон киром Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал Ғаззолий жаноблари Боғдоддан ташриф буюрмишлар.

Унинг овози накшинкор устунлар ва саройнинг баланд шифтларида акс садо бериб улгурмай, боргоҳ(султон қабулхонаси)нинг очик турган узун эшиги остонасида йигирма беш ёшлардаги кўркама йигит пайдо бўлди. Йигитнинг бошида ихчам оппоқ салла бўлиб, эгнига эронийларга хос калтарок-тиззасидан келадиган гулли чопон кийганди. Қош-кўзлари каламда чизилгандай текис ва сийрак соқолининг тим қоралиги боис шундок ҳам нур таратаётгандек туюлгувчи оқ, бироқ сўлғин юзи янада оппоқ кўринарди. Салласининг остидан чиқиб турган тим қора сочлари кулоқларини ярмигача ёпган. У ўрта бўйли бўлиб, узун киприклари пойида қоп-қора кўрингувчи бир қалам учи қалинлигидаги гардиш орасидаги чўғдайин чакнаб турган кўзлари кишига кулиб боқади.

Йигит султоннинг рўбарўсида тўхтади, ўнг илкини кўксига қўйиб, бошини хиёл эгди-да, олий насабли кишилар қаби мағрурона таъзим қилди ва вазири аъзам томонга букилганча бораётган мулозимни нигоҳи ила кузатиб қолди. Мулозим илкидаги ёрликни икки қўллаб тутиб, вазири аъзамга узатди. Бу Боғдод ва аслида бутун мусулмон дунёси шайхулисломининг Муҳаммад Ғаззолий ҳақида Маликшоҳга битган номаси, янада тўғрироғи, ишонч ёрлиғи эди.

Айни кунларга келиб, жаҳон мусулмонларини бир туғ остига бирлаштирган Боғдод халифалигининг нуфузи аста-секин емирилиб бормоқда эди. Етти иқлимга буюк туркий қавм Салжуқийлар сулоласи ҳукмронлик қиларди. Шундай бўлгач, мағрибу машриқ соҳиби султон Маликшоҳ Боғдод халифасини ва худди шунингдек, шайхулисломни ҳам унчалар писанд қилавермасди. Султоннинг уларга даҳл этмаётганлигининг боиси энг аввало дини Исломга бўлган буюк ҳурматидан эди. Колаверса, асли исломпарвар бўлган Маликшоҳ илмпарвар ҳам эди ва боғдодлик меҳмонга кўрсатаётган эҳтироми ана ўша фазилатини намоён этарди.

Номани вазири аъзам Низом ул Мулк очиб, султоннинг ижозат ишорасидан сўнг овоз чиқариб ўкиди. Султон унинг мазмунидан аввалданоқ бохабар бўлса-да, ҳозир ўзини эндигина эшитаётгандек тутарди. У Ғаззолийга қараб билинар-билинемас бош силкиди-да, хиёл кулимсиради.

Вазири аъзам эса султоннинг боқишлари маъносини сўз ила ифодалади:

-Хуш келибсиз, эй, Ислом осмонининг порлаётган юлдузи, дин илмининг буюк истикболи!.. -дея у кўз кири ила ўнг ёнида турган Умар Хайёмга қараб қўйди. -Шайхулислом ҳазратларининг сизга бўлган ишонч ва ихлослари шарофати ила мамлакатимиз доруссалтанати шаҳри азим Исфаҳон янада нурафшон бўлғай, иншооллоҳ!

Сарой аҳли вазири аъзамга ҳамоҳанг тарзда Ғаззолийни олқишладилар. У аввал султон, сўнг

эса соҳиби девонга таъзим қилди.

Вазири аъзам оҳиста, шунингдек, маъноли тарзда бир бора томок қириб қўйди-да, деди:

-Номи бутун Хуросону Мовароуннаҳрга ёйилган улуг шоир ва олим Умар Хайём жаноблари ҳам сизни муштоқлик ила кутмишлар. -У Ғаззолийга боқиш аввалида тақи бирбор кўз қири ила Хайёмга қараб қўйди. Унинг бу хайрихоҳона назарини пайкаган аламзада Қазвинийнинг ранги бўзариб кетди. Аммо ўз аҳволини султон ва вазири аъзамдан пинҳон тутиш мақсадида лабларини икки ёнга тортиб, тишларини кўрсатдики, бу ила ўзини табассум қилаётгандек кўрсатмоққа уринди.

Хайём бўйдор ва савлатли эди. Қалин қошлари, иякдор узунчоқ юзига ярашган дағал кўнғир-кулранг соқол-мўйлаби уни тағинда салобатли кўрсатарди. Елкасига тушган ўсик сочлари ихчам салласи остидан тўлқинланиб чиқиб турарди. Эғнидаги хирқасимон узун жун чакмон уни бағоят жуссали кўрсатади. У буюк олим, файласуф ва борингки, тоза кўнгилли шоир бўлгани билан, шунингдек, оддий банда ҳам эди. Унинг ҳам вужудида гоҳо шайтоний истаклар ёхуд туйғулар хуруж қилиб қоларди. Шундайин онларда иложи борича шайтонга хайр беришга уринарди. Ҳозир ҳар қанча саъй этмасин, вазири аъзамнинг анови муштдек йигитчани мақташи унинг бағрида қаро бир туйғу-ҳасаднинг уйғонишига сабаб бўлди. Ихтиёрсиз тарзда ковоқлари осилиб кетди.

Хайём сўзлаётган соҳиби девоннинг қарашини бу сафар ҳам сизди ва унинг сўзлари ниҳоялаши асносида Ғаззолийга қаради. У эса вазири аъзамнинг гапларига жавобанми, унга тикилиб турарди. Асли шаҳри Тусдан бўлмиш киборзода бу йигитнинг нигоҳи ҳамон табассумли эди ва унинг қароғларига чўккан қорачўғлари гўё оқ аланга бериб ёнаётганга ўхшарди. У энди ўтрисидаги шоирга бироз ҳавас, бу учрашувдан миннатдорлик ва шу каби самимий хайрихоҳлик ила боқди. Аммо кеча Низом ул Мулкдан Ғаззолийнинг келганини эшитган ва унинг ташрифи расадхона ишларига халақит беришини гумон қилаётган шоир бу қарашдан ўзгача маъно илғамоқда эди. Эҳтимол шунинг учун ҳам Умар ибн Иброҳим рўбарўсидаги ўзидан ўн ёш чамасида кичик йигитча, миш-мишлардан эшитиб улгурганидек, илоҳиёт илмида фавқуллода истеъдодга эга бўлган навқирон олим ул муслиминга (мусулмонлар олимига) хиёл писандсизлик ила тикиларди. Унинг нигоҳи худди қароғларининг туб-тубига чўкиб кетгандай қалин қошларининг остида қорайиб кўринарди ва бу кўриниш бир қарашда гўё нафрат нишонасидек туюлса-да, аслида ундай эмасди. У ёш меҳмоннинг сўзларини тинглаб, унинг ўзини тутиши ва юз-кўзидаги самимиятни англаб, шу ўтган бир кеча ичида қалбида пайдо бўлган шубҳа-ю гумонлардан аста-секин тозариб борарди. Ахир у олим-ку, уммул Китобни ёд билган, тафсир этган, Оллоҳнинг ошиғи бўлган кишидан ёмонлик чиқадими? Ёшлик қусурлари бўлса бордир. Ҳали одам ила бир бора сўзлашмай фикр этмоқ-бу айни хатолиғ сари юз тутмоқ эмасми! Бунча бадгумон ва ҳуркак бўлмасанг, эй, чодирдўзнинг ўғли? Ахир бу заиф, ҳақиқатни қўйиб, ўз тинчини ўйлагувчи кимсаларнинг сифати эмасми... Булар Хайёмнинг шуурида кечаётган фикрлари эди, унинг қарашидан эса, қани бу ўзингга бино қўйишларинг қачонгача давом этаркин, деган маънони уқиш мумкин. Ғаззолий ҳам айнан шу маънони укмоқда эди. Лабларидаги табассуми ила эса шоирга ўйларингиз хато, демокчи бўлар ва унга самимий бир туйғуларни илинарди.

Бу уларнинг илк учрашуви эди.

3

Абу Ҳомид Муҳйиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ат Тусий ал Ғаззолий қадим Тус шаҳрида туғилган эди. У Хайёмдан ўн ёш кичик бўлиб, шоъфеин мазҳабидан эди. Хуросон ва хусусан, унинг кўхна шаҳарлари азали илм-маърифат ўчоғи бўлиб келарди. Бу Абу Ҳомидга ҳам ҳали болалигидаёқ ўз таъсирини кўрсатди. Илк сабоқни Тусда беназир устози ар Родгонийдан олди.

Азимушшаён Қуръонни ҳам шу ерда ҳатм килди, мураттаб кори бўлди. Сўнгра Нишопурга келиб, сўфий олим ал Жувайнийдан таълим олди. Шу ерда Қуръон тафсири ва ҳадис илми, фикх ила машғул бўлди. Туну кун тинимсиз киитоб мутолаа килди, буюк Ислоннинг тараккийи хусусида бош қотирди. Унинг қувваи ҳофизаси жуда кучли, акли ва фикри жуда тиник эди. Ҳар не нарсани бир кўришдаёқ эслаб қола оларди, жилд-жилд китобларни ёд биларди. Соҳиб каромат устози Жувайний ҳазратларининг тўрт юз нафардан зиёд шогирдлари бор эди. У мана шунча зиё талаблар ичра юпунгина кийинган, оддийгина ҳунарманднинг фарзанди бўлмиш Абу Ҳомидга алоҳида эътибор ва ҳавас ила боқарди. Эҳтимол ўшанда суюкли шогирдининг буюк истиқболлини кўра олганмиди бу қалби бедор зот. Устози Абу Ҳомид ҳақида сўзлаб, «У-қаъри хазинага тўла уммон», дея таъриф берганди. Филҳақиқат, ал Жувайний янглишмаганди-Ғаззолий ўз ақлу заковати ила оламга доврӯғ сола бошлади. Боғдодга келгач, бир неча рисолалар битди ва шу орқали кўп улуғ зотларнинг назарига тушди. Дин инъоми Оллоҳ таборака таолодан, асоси Пайғамбар алайҳиссаломдан бўлгани билан унинг ривожи хос бандаларнинг ақл-идроқи ва саъйлари туфайли эди. Буни халифа-ю шайхулислом ва ҳатто саҳройи султон Маликшоҳ ҳам яхши билардилар. Шул боис улар Ислонга куч бермоқ, уни мустаҳкамламоқ ниятида ва бунинг ортидан салтанатни, давлатни қудратли, фуқарони андишали қилмоғи мумкин бўлган толиби илмларни, фозилларни эҳтиёт тутардилар. Ғаззолий ҳам ана шундай фазилат соҳиби эди.

Ғаззолийга Оллоҳ берганди: у айна дамда Ислон дунёсида барқарор бўлган қарашлар, фикрларни ўрганарди ва ўз навбатида бирин-сирин уларни инкор этиб борарди. Ғаззолий атрофга, мусулмонлар ҳаётига синчков боқаркан, улардан ўз бўйи анча баландлаб бораётганлигини пайқарди ва шайтоний кибру ҳавони даф қилмоқ учун истиғфор айтарди. Лекин барча нимарсаларни инкор этмоқ ила ҳақиқатга етиб бўлмасди, иқроп ҳам лозим эди. Буни у яхши биларди ва шунинг учун ҳам ҳозирда мавжуд бўлган тоифаларнинг борлиқ ҳамда динга муносабатларини тафтиш этарди. Айна кунда бутун мусулмон дунёси икки оқимга бўлинарди-суннийлар ва шиалар. Бу икки оқим эса тақи бир неча мазҳабларга ажраларди. Абу Ҳомидни мана шу нимарса изтиробга соларди. Яъни Ислон оламининг бир неча тоифаларга бўлиниб, сочилиб кетганлигидан азобланарди. Унинг ўзи шофеъин мазҳабига мансуб эди. Салжуқийлар салтанати фуқаролари эса асосан ҳанафий мазҳабига эътиқод қилардилар. Шофеъинлар, таъбир жоиз бўлса, уларнинг энг асосий рақиблари эдилар. Бундан ўзга тақи ботинийлар, яъники исмоилийларнинг тарафдорлари ҳам тобора кўпаймоқда эди. Буларнинг тутуми ҳавфли эдики, улар Ҳасан Саббоҳ отлиғ кимсанинг таррорлари эдилар.

Султон Маликшоҳ ҳанафий эди. Бироқ шофеъинларга ҳам ҳурмат билан қарарди. Ғаззолий бундан бохабарлиги боис салжуқийлар салтанатининг бош кенти Исфаҳонга хавф-хатарни гумон этмай кириб келди. Шу каби у султоннинг ҳанафийлик мазҳабининг асосчиси Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собитнинг Боғдоддаги қабри узра мақбара кўтариб, унинг ёнида ҳанафийлар учун улкан мадраса қурдирганлигини ҳам яхши биларди. Бу бағри кенг, содда кўнгилли туркий қавм ҳурмат-иззатга чиндан-да муносиб эди.

Ислон айна дамда аста-секин пароканда бўлиб борарди. Рисолат давридан (Пайғамбар алайҳиссалом давридан) сўнг ҳотамул анбиё келтирган охирги ҳақ диннинг муҳташам биноси дарз кета бошлади. Ҳазрати Али тарафдорлари бир ён, Ҳазрати Усмон тарафдорлари тақи бир ён, ўзгалари учинчи бир ён бўлдилар. Жангу жадаллар, қирғинлар авж олди. Оқибат эса аён-мусулмонларнинг турфа мазҳаблари бунёд бўлди. Ғаззолий барча оқим ва мазҳабларни яхши билар, шул боис уларнинг барчалари ҳам Ҳақ изловчилар эканлигини тушунарди. Ахир уларнинг биронтаси Ҳаққа аксил эмас-ку! Демак, уларни рад этмоқ ҳам одиллик нишонаси эмас. Шунингдек, эски одату эътиқодларга қайтмоқ ҳам умид бермайди. Тобора сўниб бораётган салафлар ҳақида бош қотирмоқ ёхуд уларга эргашмоқ ҳам муқаллидларга хосдир. Улар бир ойна кабидурларки, аллақачон дарз кетган. Озгина даҳл этмоқ ила чилпарчин

бўлғувси. Илло дарзни чегаламоқ ёхуд синикларни бир-бирига ёпиштирмакка уринмок натижасиз юмуш. Яхшиси, ўша синикларни тўплаб, оловда тобламоқ ва бутунлай янги ҳамда мустаҳкам ойна ясамоқ лозимдур. Авомга ишончли янгилик керак. Ғаззолий шулар ҳақида ўйларди, дин ислоҳи ҳақида бош қотирарди. Ҳали буёқда мутазаллийлар, файласуфлар, сўфийлар ҳам бор. Уларни ҳам аслият сари йўналтирмак лозим.

Абу Ҳомид сўфийларга анча хайрихоҳ эди, ўзи ҳам ибодатни баракотли этмокда уларга майл билдирарди. Наздида, сўфийлик йўли энг тўғри йўлдек кўринарди. Гўё унда таъма, сохтакорлик камроқ эди. Зикру тақво ила парҳез тутиб, синиб бораверасан, Оллоҳга ёвуқлашаверасан. Дилингда Оллоҳнинг ризолигидан ўзга таъма бўлса, ўлиб бораверади. Албатта, тасаввуфда ҳам бир неча тариқатлар ва уларнинг машойхларининг ўзаро обрў-ю мартаба талошлари бор. Аслида ҳам башарнинг феъли-хўйи азалдан маълум: дин пешволари бўлмиш уламолар, шариат ва фикҳ олимлари ҳамда дин ҳомийлари саналмиш ҳукмдорлар аро баҳс кетса, нимадир, борингки, Ислом амаллари борасидами, фикр-мулоҳаза талошилса, дину Оллоҳ бир ёнда қолур. Ҳамма ўз фойдаси учун баҳс этур. Шундай кезларда улар динни, шариатни истаган кўйларига солишлари, ислоҳ баҳона ўзларига қулай амалларни яратиб олишлари мумкин. Демак, дин ва шариат одамларнинг хоҳишу иродаларига биноан ўзгариб, янгиланиб турар экан. Дин Оллоҳнинг буйруғи ила одамларга неъмат қилиб берилган бўлса-да, шариат асосларини кишилар яратурлар. Бундан келиб чиқадики, дину шариат бандалар юзини Оллоҳга томон бурибгина қолмай, одамлар ва айниқса, соҳиби давлатлар фойдаси учун ҳам хизмат этаркан. Бунинг каби олимлар ана ўша қонун-қоидаларни мустаҳкамлаб, фарзу суннат ила асослаб берар эканлар. Ё Оллоҳ! Хатокорлиғдин ўзинг асрагайсен. Банда ҳамиша гуноҳлидир, бироқ имкон қадар ундан сақланиш ва дини Ислом учун хизматга сидкидилдан бел боғламоқ лозим. Зеро сен битган битикларнинг қай томонидан боқмасинлар, буюк Исломнинг ёруғ юзи кўринсин. Ҳазрати пайғамбар саллаллоху алайҳи васалламнинг васиятлари ҳам шундай эмасмиди!

Эҳхе-е, бу оламда не-не китоблар битилмади. Барчалари ҳақиқат ва Исломга садоқат даъво қиладилар. Лекин уларнинг ичида куфру залолат, сеҳру жодуга элтгувчилари ҳам мўл. Илло бани башар, жумлаи одам дину диёнатга ўз шуури, идроки етганича муносабат билдирур. Гоҳо тўртта ҳадисни ёд олмаган, бир оятни тафсир этолмайдиган кимсалар ҳам китоб битмоққа тутинадилар, хаёлларига келган фикрларига ҳикмат тўнини кийдирмоқчи бўладилар. Шундай қилиб, ўшал чаламуллонинг китоби қайсидир бир омийнинг илкига тушади-ю, у ўзгалардан ақллироқ кўриниш илинжида уни ҳақиқат дея талқин этади. Қарабсизки, кимнингдир алжираши ортидан бирон тариқат ва ёхуд ҳатто шариат яралиб турибди-да. Аслида эса ул сўзлар шайтон ва жинларнинг васвасасидан ўзга нимарса эмасди.

Абу Ҳомид Боғдод мадрасасида мударрислик қиларкан, ҳатто илми толибларга сабоқ бериш ва айниқса, бедор тунларда шариатдаги ана ўшал нотўқисликларни тўқис этмок, парокандаликни жамламоқ хусусида ўйларди. Шу ниятда бир рисола битмоқни ихтиёр этди. Эндигина илк саҳифаларини битаётгани бу китоб «Ихёу улумиддин» («Диний илмларини тирилтириш») деб аталади. Шу рисоласида ҳалиги янглиғ сўроқларга жавоблар бўлғувси, иншооллох. Мазкур асарни битмоққа астойдил киришаётганда янги бир ният оромини олди. Бу файласуфлар илмининг туб моҳиятига етмок орзуси эди. Чунки динга қувват бермоқни истаган одам албатта файласуфларнинг фикрлари ила юзма-юз келмоғи муқаррар эди. У бухоролик машҳур табиб ва риёзатчи, шу каби, файласуф Ибн Синонинг фалсафий асарларидан бохабар эди. Унинг Исфаҳон расадхонасида бир муддат ишлаганлигини ва у ерда илм ила машғул бўлганлигини яхши биларди. Айниқса, табибнинг фалсафий қарашлари уни кизиқтирар ва унинг фикрларига инкорлар кашф этарди. Қолаверса, айни кунда ҳам Исфаҳонда файласуфлар бисёр эдилар. Уларнинг бошида Умар Хайём турар эҳтимол!.. У шу ниятда шайхулисломга арз этди ва Исфаҳон сари йўл олди. Янаки, вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазратлари ила ҳам

аввалдан танишлиги бор эди. Вазири аъзам уни бир-икки бор Исфаҳон Низомиясига таклиф қилганди. Мана, вақти-соати энди етибди.

Ғаззолий ҳузури муборақда мадрасада истикомат қилмоқлик нияти борлигини аён этди. Ўз хоҳишига биноан Низомиянинг каттароқ хужраларидан бири унинг ихтиёрига берилди.

Тўққизинчи боб

1

Хайём бу кеча бомдодга яқин туш кўрди. Ажаб туш, даҳшатли туш: қаёқдандир жулдурларга бурканиб, белидаги чилвирга мусаллас аёқини осиб олган коп-кора Мастона кампир пайдо бўлибди-ю унга қараб роса қах-қах урибди. Сўнг анграйиб турган Хайёмнинг илқидан Қуръонни тортиб олибди-да, олдидаги ғойибдан бино бўлган оловнинг ёнига чўнқайиб, Каломуллохни бурдалаб ёқа бошлабди. Шоир даҳшат ичра оҳ уриб, китобни тортиб олмоқ учун унинг илқига ёпишибди. Аммо ҳарчанд саъй этмасин кучи етмабди...

У ваҳм оғушида уйғонди. Қайта-қайта истиғфор айтди. Таҳорат олиб келгач, бомдод намозидан сўнгра тақи икки ракат намоз ўқиб, тавба қилди. Бироқ бу туш кўз ўнгидан ҳадеганда нари кетмасди. У тез-тез туш кўргувчи эди. Гоҳо тушлари нелардандир башоратлар ҳам қиларди. Шулар боис кейин-кейин тушларига эътибор берадиган бўлди. Таъбир китобларини мутолаа қилиб, гоҳо тушларидан маънолар ахтаришга тушди. Чиндан ҳам у маъноли, башоратли тушлар кўрар ва бу мўъжизадан пинҳона ҳайратланарди ҳам. Шундай пайтлари инсон тафаккури ва руҳонияти кўп нимарсаларга қодир эканлигига тақи бир қарра амин бўларди.

Хайём ўтган йиллар мобайнида Мастона кампирни кўп бор эслади. Кўпинча ул пиразан шоир сароҳуш бўлган онларда ҳаёлига келар ва аксарият ҳолларда истикболда бўлгувчи баъзи воқеотларга ишорат бериб қоларди. Лекин ҳали бирон марта тушига кирмаганди, янаки бугунгидек алпозда. Ё Оллоҳ! Девона пиразан Каломуллохни ёкса-я! Бу нелардин башоратлар қилур? Тақи не кўргуликлар кутмоқда уни?! Ул ё девона, ёки шум ва ёхуд валий пиразан неларни айтмоқчи бўладур? Ўшанда Нишопурда, падарининг чодирдўзлик устаҳонасида ўн ёшли Умар Қуръони каримни эндигина хатм қилган онларда мастона кампир ила йўлиққанди ва у мулло болақайни бағрига олганида, бола эса ҳуши оғиб, ерга йиқилганида нимадир рўй берганлигини кейинроқ ҳис этганди. Бу кун эса унда соҳир бир руҳий ҳолат юз бериб, девона кампир ва унинг ўртасида кўринмас ришта пайдо бўлганлигини, ул пиразан ўзига ҳаммиша йўлдош эканлигини англай бошлаганди. Рост, бу туш бежиз эмас, Мастона кампирнинг ғойибона ташрифи ҳам беҳикмат эмас. Фақат у нелардин огоҳ этур у шуни тушунолмайд доғда...

Ёхуд Қазвиний отлиғ мумсик, хийласи морники янглиғ, насли одамизот тақи бирон фитнанинг бошини тутдимикин? Хиёнатчиларнинг қилмишларидан сўнгра ул ҳам сассиз қолмиш. Ёки бу маккор мор оғу йиғмоғ ила бандми? Эҳтимол энди бирон ёвузликни бошламоқ пайидадир? Ҳар ҳолда бу сукунат ортида тўфонлар яширин турмоғи ҳам эҳтимол. Тағин ким билади, балки ул ҳасадгўй ғофилга Оллоҳ инсоф ато этган бўлса ҳам ажабмас. Бироқ бунга шоир инонмайди, инонолмайди.

Буёқда малика Туркон Хотундан ҳам ҳар не ёмонлик кутса бўлади. Муҳаммад Такаш воқеасидан сўнг малика ила ҳали бирон бора йўлиқмади. Ҳатто шахзода Маҳмудни ҳам йўқламай қўйди. Чунки ўшал воқадан кейин Исфаҳонда ҳам, аҳли сарой орасида ҳам муҳит буткул ўзгарди, султон ҳазратларининг феълида ажаб самимият вужудга келди. Эҳтимол малика бундан дилгир бўлиб, шоирга тиш қайраб юрган чиқар? Ё Раб!.. Гумонлар, шубҳалар, ишибоҳлар!..

Ёхуд ёмонлик янги келган меҳмон Абу Ҳомид Ғаззолий тарафидан бўлурми?.. Ё Абул Фатҳ

Умар, сенга не бўлди? Бунчалар бадгумон бўлмасанг?! Ахир Қуръону тафсир, хадису шариат илмларининг билимдони бўлмиш шул нурпош йигитдан ёмонлик чиқадими! Унинг юз-кўзига бокмадингми ахир!.. Юз-кўзи!.. Нахотки сурат сийратдин дарак берса? Бунга инонмоқ душвор. Унинг юз-кўзида кибру ҳаводан ўзга таки не бор? Яна тагин хатокорлиғ қиладурсен, эй, нодон шоир. Эҳтимолки бу улуғ тафаккур соҳибининг аслини, моҳиятини англамаётирсен. Англамаётганинг шунда ҳам кўринадурки, сен табиийон ошиғи, моддийонпараст банда борликнинг, ундаги набототу ҳайвонот, туфроғу маъдан, ҳар бир хасдан то кесакгача моҳиятини излаб, англамоқ истарсену бир илмпешанинг қалбини тушунмоққа жаҳд этмассен. У ҳақда ўзингча бир қур ҳукм чиқарасену бас, ортиқ саъй кўрсатмайсен. Ҳатто бир мажусийнинг тутмишидан маъно, ҳикмат ахтариб, унинг жодуга эш юмушларини мўъжиза ва ёхуд илм дейсану мана бу иймон соҳиби, ҳофизии Қуръондан ёмонлик гумон қиласен. Қани, сендаги эзгуликка ташналик даъвосининг исботи?! Хайём ўзидан хижолат тортиб, уялди. Ғаззолий ила ҳали тузукроқ сўзлашмай, ундан шубҳаланаётганлиги энди ўзига таъсир этиб, вужуди қизиди. Лекин не бўлганда ҳам барибир, шариатпешалар ила ўзининг ўртасида ихтилоф ёхуд, юмшоқроқ айтганда, баҳзу мунозара ҳамиша муқаррарлигини қалби сезиб турарди...

Кунлар исиб, хуршиди олам эрталабданок танларга оловли тигини санчадиган бўлиб қолди. Шунинг учун расадхонанинг янги қурилишидаги юмушлар ҳам эрта бошланарди. Мусулмон олами ўзи шунақа-иш унумини эрталабда деб билади. Бомдоддан сўнг то Қуёш кўтарилгунча анча иш қилиб улгуриш мумкин, мусулмонлар ана шуни кадрлайдилар. Нари борса чошгоҳгача ишлайдилару офтоб тиккага ўрлай бошлагач, хордиқ олмоққа тушадилар. Чунки Исфаҳон ёзи бағоят иссиқ бўлади.

Ҳозир ҳам кун жуда чароғон эдики, пича кўкка юз тутган кишининг кўзларига тўлиб олиб, бир муддат қамаштириб кўярди. Хайём ерга бокқан кўйи мадраса қурилиши томон ўтди. У ҳамон кўрган туши таъсирида эди. Мастона кампирни, унинг илқидаги Қуръонни, оловни қайта-қайта ўйлайверарди. Наздида, бу туш мудҳиш бир воқеанинг башоратидек туюлаверарди. Шул боис тезроқ ўзини ўзи чалғитишни истарди. Тушлар таъсирига берилмоқ ҳам яхшиликдан эмас, бунчалик мутаассирлик ярамайди... Биронтасига садақа бериб юборса соз бўларди. Ахир яхши тушга ҳам, ёмон тушга ҳам садақа жоиз, дейдилар-ку. Расадхонада ё бирон девона бўлмаса. Шу пайт Хайёмнинг кўзи обкашлик қилаётган Юсуф Риндонийга тушди. Садақани унингдек софдил одамга бергани дуруст. У ҳамёнини қовлаб, битта кумуш танга олди-да, Риндонийни чорлади:

-Аё, Ринд, буён келгайсиз!

Эрталабданок сархуш бўлиб олган майпараст фаррош шоирнинг қошига дарров етиб келди.

-Субҳи содиқда дуоингизни олгим келди. -деди Хайём кафтига тангани жойлаб.

Ринд унинг кўзларига ўткир бир назар солди-да, деди:

-Хожам бир ажаб туш кўрибдилар чоғи?.. Омин яхшиликка бўлсин. -У илкини юзига тортиб, ўз юмушига кетди.

Хайём бироз енгил тортгандай бўлди. Хаёлчан нигоҳи ила сангтарошларнинг ҳаракатларини кузатди, бироқ уларнинг тақир-туқирлари қарийб қулоғига кирмасди. Ҳеч қанча ўтмай рўбарўсида-қурилаётган мадрасанинг нариги четида корфармо пайдо бўлди. У шоирга бир пас тикилиб турди-да, ўнга томон юра бошлади. Лекин Хайём айна пайтда ҳеч кимса ила сўзлашмоқни истамасди, шунданми, нажот излагандай у ён-бу ёнига аланглади. Шу асно расадхона дарвозасидан чиқиб, нариги ёққа қайрилаётган Марямга нигоҳи тушди. Хурсанд бўлгандай бир қалқди-ю унинг ортидан юрди. Корфармо эса ярим йўлда тўхтаб, ўзга ишга машғул бўлди. Хайём бораркан, дилидан ўтказди- ҳозир бу олам ташвишлари дилимга сиғмайду...

Марям булоқ сари кўтариларди. У ортидан келаётан Хайёмни анчагача пайкамади, то булоққа етгунча бирон марта қайрилиб қарамади. Ниҳоят булоқ бошидаги сайхонликка қадам

қўя туриб, яқинлашиб қолган шоирга қўзи тушди. Унинг нигоҳига ҳайрат нишонаси тўлди-устоз нечук иш пайти бу ерларда юрибди?..

Қиз тавозе ила салом берди.

-Ваалайкум... -деди Хайём тез юрганлигидан бироз хансираб.-Шундайин сулув қизни ёлғизлатиб қўйгим келмади. -У ҳазил қилмоққа уринди, бироқ кўзларидаги маҳзун ўйчанлик ҳазилининг шаштини анчагина сусайтириб юборди.

Буни қиз ҳам сезди. Булоқ бўйидаги ўзларига таниш ва кадрдон жойга ўлтирарканлар, Марям журъатсизларча сўради:

-Дилгир кўринадурсиз, устоз?

-Ҳайронмен. Дунёнинг ғавғоларидан толикдим шекилли. -Аммо ғалат туш кўрганлигини айтмади.

Булоқ боши бағоят сўлим эди. Унинг таровати офтоб тигларидан яроланган танларга гўё малҳам янглиғ суркалади.

Марям ҳам ҳамон мунглиғ эди, жудолик алами уни мудом тарк этмаганди. Хайём унга боқаркан, кўнглидан ўтган фикрдан ичида хижолат тортди. У Марямга энди аввалгидек завқ ва эҳтирос ила бокмасди. Унинг васли бағрига ўшал ҳузурбахш ва шу каби, илҳомбахш оловни энди солмасди. Ё Оллоҳ! Бу не ҳол? Наҳотки бул муҳаббатдин ҳам маҳруммен? Маҳрумиятлар қачон интиҳо топгай, Тангрим?!.. У Марямга ачинаётганлигини, юрагидаги ўтли ишқ ўрнини энди шафқат туйғуси эгаллаётганлигини пайқади-ю ўзидан баттар уялиб кетди.

Қиз ҳам бурунгидек дуркун эмасди, кўзларидаги бағрларни куйдиргувчи олов ҳам сўнаёзганди. У аввалгидек гўзал эди, лекин шоир вужудига куч, эҳтирос ва қалбига илҳом солган алланимадир уни тарк этганди. Чунки Хайём унинг ҳузурда боягидек ўртанмасди.

Улар анчагача тип-тиник булоқ сувига сўзсиз тикилиб ўлтирдилар. Бир замон кўзларининг қорачўғлари кенгайган шоир сувнинг жилвасига термулиб чарчадими ёки чиндан ҳам қизга гапиргиси келдими, оҳиста деди:

-Аҳволинг нечук, Биби?

Марям унга ўтрилди. Кўзлар тўкнашдилар. Ё Раб! Қиз бечоранинг кўзлари жикқа ёш эди. Улар оқ учкунлар сачратган менсиз ёнардилар.

Хайём тақи туйкус бу кеча кўрган ва мудом давом этаётган дилхиралигига боис бўлган тушини эслади. Қоп-қора Мастона кампир Куръони каримни ёқарди. Олов гуриллаб ёнарди. Тушинга таъбир излабмидинг, эй, шоири девона? Балки... Ё Оллоҳим, наҳотки?!.. Олов!.. Ёшли кўзлар!.. Лов-лов ёнаётган Куръон!.. Эҳтимол бу ўз оташи ила ҳатто Куръонни ёндиргувчи Ишқни башорат қилур? Мен бандаи беҳаловатни ўзим хиёл ҳам қила олмагувчи улуғ бир Ишқ кутаётган бўлса не тонг! Хайёмнинг бутун вужуди жимирлаб кетди. У тушининг мана шу таъбирига ишона бошлади ва ишонгани сари қалби тушуниксиз соҳир туйғуларга йўғрилиб борди. Ўшал туйғулар оғушида эриркан, яна Ғаззолийнинг мағрур қиёфаси ёдига тушди. Тушди-ю унга ҳаваси кела бошлади. Унинг саркаш феъли бор эди - бировнинг ўзига бўлган муносабатининг маъносини ойдинлаштирмагунча тинчимасди. Ўшал одамга ёмонлик қила олиш унинг илкидан келмаса-да, токи ўзи у ҳақда бир қарорга келмагунча бадгумонликдан қутила олмасди. Аммо ҳозир тарки одат қилиб, Ғаззолийнинг мақсадини яхши англаб етмаган бўлса-да, унга ҳаваси келиб кетди. Ўзи ёшгина йигиту салобатидан шоҳлар сескангудек. Ҳа, бу улуғликдан нишона. Устози Ибн Сино қандайин жасур ва адолатпеша эди. Улуғ олим ал Берунийчи, илм дея, ҳақиқат дея, ўлимга ҳам тик боқа олмадими. Ўзичи ўзи?!.. Қанчалар жасур, мард эди. Жаннатмакон падари унинг тўғрисўзлигини ўйлаб, келгуси такдиридан хавотирга тушарди. Чунки тўғрисўзлиги бироз дағалликка қоришиб, унинг феълидаги хиёл дилозорликни пайдо қиларди. Эндичи?! Наҳотки у итоатгўй, ҳақиқатни ёнлаб ўтгувчи оддий бир банди бандага айланиб қолган бўлса? Ғаззолийнинг нигоҳида эса исён ва кишиларни итоатга солгувчи бир куч бор. Айни дамда Хайём ўзини бўйинсунувчан, кўркок ва журъатсиз кимса каби ҳис

килиб, ўзидан нафратлана бошлади. Наздида, султон ва вазири аъзам уни ана ўша итоатгўйлиги туфайли ёмон кўриб, Ғаззолийни улуғлай бошлагандек туюлдилар. Бу оддий бир инсоний ожизлик, ҳасаднинг қиска хуружи эди.

Ал Беруний ўзининг «Ҳиндистон» номли асарида битган сўзлар гўё унга маломат қилаётган янглиғ ёдига тушди: «Хукмдорлар қаршисида кўрқувга тушманг, уларга ҳақиқатни сўзланг. Ахир улар фақатгина жисмингизга ҳукм ўтказа оладилар, руҳингизга эса даҳл этолмайдилар». Бу Ийсои Масиҳнинг сўзлари эди. Хайём уни «Инжил»да ўқиганди. Кейинроқ «Ҳиндистон»да ҳам кўрди. Демак, Беруний бу исёнкор ва ҳикматли сўзларни яхши кўрган ва уларга астойдил амал қилган. Унинг машаққатли ҳаёти бунинг исботидир. Бу эса тобора, кун сайин итоатгўй ва мурасасоз бўлиб бормокда. Султон қошида унинг марҳум масҳарабоз Жаъфар чучукдан не тафовути бор? Хайём ўзидан баттароқ нафратланди. Бироқ у ўзининг бу ҳолати ва боягидек ачинган монанд боқувчи нигоҳи ёнида ўлтирган Марямни ранжитаётганлигини, унинг озор тўла кўнглига тақи озор солаётганлигини пайқамасди...

2

Абу Ҳомид Ғаззолийнинг улуғ орзуларидан бири, худди Хайём каби, Исфаҳоннинг қадим ва беназир кутубхонасини кўрмоқ ҳамда у ердаги етти иклимдан келтирилган тафаккур меваларидан термоқлик эди. Султоннинг ижозатини олгач, у ҳам бу орзусига мушарраф бўлди, кўплаб кунларини ва ҳатто тунларини ҳам мана шу ирфон бўстонида ўтказа бошлади. Мадраса юмушларидан бўшади дегунча шу ёкка еларди.

Ҳозиқ табиб ва шул каби, табиат илмларининг билимдони бўлмиш Ибн Сино Султон Маҳмуд таъқибидан қочиб, бир муддат Исфаҳонда яшаб, расадхона қурилишида иштирок этганлигидан Ғаззолий бохабар эди. Филҳақиқат, ўшал оламни сарсон-саргардон кезган кунларида Абу Али султон Маликшоҳнинг бобоси Чағрибек ва катта амакиси, салжуқийларнинг илк султони Тўғрулбек ила учрашган эди. Унда бу саҳройи фотиҳлар ҳали султон эмас эдилар ва ҳали салжуқий салтанатга ҳам асос солинмаганди. У пайтлари юртма-юрт кезиб юргувчи кўчманчи қабила эдилар. Ўшанда Тўғрулбекнинг қавмида тўрт минг оила бор эди холос. Бироқ улар ва уларнинг сардори олис-олисларга кўз тиккан эдилар. Бу қавм эндигина Исломни қабул қилган, иймон аҳкомларини ҳам энди-энди уҳдалай бошлаган эди. Балки Оллоҳ ярлақгани шудирки, мард ва жасурлигига қарамай, саводсиз ҳамда турмуш тарзи ҳам бисёр ибтидоий бўлмиш кўчманчи қавм дунёнинг ярмига эга чиқса. Эҳтимол иймон тантанаси мана шудир.

Сахро фарзандлари-салжуқийлар табиат ила ошно эдилар. Уларнинг ҳаёти табиат ҳаёти ила чамбарчарс ҳамришта эди. Шул боисми, осмону ердаги барча ўзгаришу эврилишларни яхши билардилар ва улар ила ҳамоҳанг яшардилар. Айни шул табиат янглиғ содда ва тўпори салжуқийларнинг, уларнинг сардорларининг мана шу волида каби азиз табатнинг ошиғи Абу Алига ҳурмату иззат кўрсатмоқларининг боиси ҳам ҳўйларидаги ўшал уйқашлик туфайли бўлса ажабмас. Надоматким, улуғ олимга исломпараст ва илмпараст салжуқийларнинг музаффар юришларини кўрмоқлик насиб этмади. Лекин Исфаҳонда ул зотнинг муборак излари қолган.

Ғаззолий буларнинг барчасидан ҳам бохабар эмасди, бироқ Абу Алининг кўплаб рисолаларини мутолаа этганди. Табиб ва олимнинг баъзи фалсафий назарларига, табиат илмларига мўлроқ уруғу беришларига унчалик ҳам хайрихоҳ эмасди. У бу каби фалсафа ва фаросат илмига ружу қўйган аҳли илмларнинг дунёга назарларини яхши биларди. Мухтасар айтганда, уларнинг фикрлари шундай эди: бул шуур соҳиблари, оламнинг юзидаги пардани буткул сидирмоққа жаҳд этган бул олими табиюнлар азал ва абадни, ибтидо ва интиҳони тан олардилар, бироқ ўртада -бу дунёда инсон ўзича яшайди, унга илоҳий куч таъсир этмайди, дея даъво қиларилар. Бундан келиб чиқадики, авом тили ила айтганда, Оллоҳ таборака таоло

инсонни дунёга келтиради-ю ўз холига ташлаб, уни унутади. Охиратда эса таки ўз тасарруфига олади. Бундан ўзга, яна тагин улар ибодатнинг шаклу шамойилини ҳам тан олмайдилар. Оллоҳга ибодат қилмоқликда ибодат шакли, яъни сурати аҳамиятсиз, киши хоҳлаган алпозда Яратганга сиғиниши мумкин, дея фикр этадилар. Энг асосийси ва хатарлиси шундаки, улар ақл ҳамма нимарсанинг асоси ҳамда бошланиши дея тушунадилар. Аста-секин англамоқдаки, Умар Хайёмнинг дунёга назари ҳам уларники менгиз экан. Алхулоса, Ғаззолий файласуфларнинг мажозий, имо-ишоралар тарзида, ним коса қилиб сўзлашларини ҳам ёкламасди. Унингча, фикр тиниқ ва аниқ бўлмоғи лозим. Файласуфларнинг битикларини ҳар ёққа оғдириб англаш мумкин, чунки уларнинг тагдор фикрлари ҳар бир одамнинг қандай тушунмоғига ва қай йўсин талкин этмоғига боғлиқ...

Ғаззолий бу кун эрталабдан Низомияда талабаларга сабоқ бермоқ ила машғул бўлди. Исфаҳон талабалари ҳам ўз замонасининг фарзандлари эдилар. Зеро улар Умар Хайёмдек олим ва шоир ҳамда вазири аъзам Низом ул Мулк каби донишманд зотлар таъсирида илм излардилар. Улар баҳсу мунозараларда журъатли ва савол қилишда ийманиб ўлтирмасдилар. Чунки хур фикру аъмолли закий шоир Хайёмнинг руҳий таъсири бутун бошкент бўйлаб таралган эди. Шунинг учун улар илоҳиёт илмининг етук олими, шайхулисломдек зотнинг эътиборига тушган шарият мардининг сабоғига ҳам қизиқиш, ҳам иштибоҳ ва ҳатто баъзилари ундан бир хатар кутаётгандек муносабатда бўлардилар.

Хона сув қуйгандек жим-жит. Абу Ҳомид Ғаззолий толиби илмларга сабоқ бермоқда. Сабоқ поёнлаб бораётгани боис воиз талабалардан тушган саволга жавоб қайтарарди:

-Барча хатокорлиғлар ибодат, яъни йўл қўйишлик туфайли бино бўлғувси. Сиз айтган зотлар жохилдурлар-ки, бас, мавжудот аҳволини нужум ва табиатга ҳавола қилурлар. Ва айтурларки, одам, ҳайвонот, балки ҳамма мавжудот ўзича пайдо бўлғондир. Таки абадий бўлғувси, дейдилар. Бу тоифанинг мисоли шундай кишига ўхшарким, хушхат китобни кўриб айтурким, бу хат ўзича битилгандур. Табиийун ва мунажжимнинг қисмати охир оқибат шақоватга (бахтсизликка) гирифтордир.

Ғаззолийнинг гаплари баъзи талабаларга ўзгачароқ таъсир этди шекилли, бир қўзғолишиб, бир-бирларига маъноли қараб қўйдилар. Бунинг боиси аён-улар гоҳо эса-да Хайёмдан сабоқ олишган ва унинг фикрларидан ҳамда расадхонада жумла коинотни ўрганиш борасида олиб борилаётган юмушлардан ҳар тугул бохабар эдилар. Умуман Исфаҳон илм олами, бу ердаги олимларнинг дунёвий илмларга муносабати ўзгача эди. Уларнинг фикр мезонларида хурлик устувор эди.

Бироқ Ғаззолий бағоят таъсирли ва чиройли сўзларди, фикрлари ишончли асос ила безанган эди.

-Иккинчи бир гуруҳ борким, охиратни инкор этурлар. Айтурларким, одам ҳайвонот ва набототга ўхшашдур, вақтики қазо қилса, нобуд бўлур, унга савоб ва азоб бўлмас, деб ўйлайдилар. Бас, бу жохиллар ўзларини ҳар (этмак), гов (сигир) ва гиёҳ қаторида билгайлар. Руҳ ҳақиқати одамий эканлигини билмаслар, уни танимаслар. Илло руҳ абадийдурким, ҳаргиз ўлмас.

Орқароқда ўлтирган қайсидир толиб савол ташлади:

-Ҳайвонотда руҳ бўлмасми?

Воиз ҳали сўзини тугатмаган бўлса-да, одобсиз толибнинг сўроғини малол олмади ва унинг бу тезкорлиги ғўрлик ҳамда қизикувидан деб билди. Сокин овозини мутлақо ўзгартирмаган ҳолда саволга жавоб бермоққа тушди:

-Ҳа, ҳайвонотда руҳ бўлур. Вале руҳи ҳайвоний руҳи одамийдан он қадар тафовутлидир. Чунончи руҳи ҳайвоний бу дунё учун ва унинг тириклиги учундир. У тубандир. Бироқ ҳайвонотда дил бўлмас. Руҳи одамийнинг қуввати дил иладир. Чунончи руҳи одамий абадийдур, руҳи ҳайвоний эса ўлмак бирга ғойиб бўлур.

Барча жим қолди. Савол бергувчи жавобдан каноат ҳосил қилди чоғи, бошини эгиб, аввалдагилар ортига беркинди.

Таки кимдир савол қилди:

-Мунажжим, яъники жумла табиийунларнинг ғалатлиги хатокорлиги не ила ошкор бўлур?

Ғаззолий гўзал кироат ила сураи «Аъроф»дан бир оят ўкиди (оятнинг маъно таржимаси куйидагича):

-«Офтоб ва ой ва ситоралар Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг амрига тобеъ ва мусаххардурлар.» Мусаххар деб ани айтурмизки, у бировнинг фармони ила иш қилмай. Бас, нужум ўзича бир иш қилолмас, балки фаришталар фармонича иш қилур. Чунончи пайнинг амали атроф баданни ҳаракат қилдурмоқдадир. Яъники кавокиб (юлдузлар) охирги мартабадаги чокарлардан(хизматкорлардан)дур. Илло котиб илкидаги қалам кабидур.

Уларнинг бир гуруҳи сўқирларга менгиздур. Эшитибдурларки, уларнинг шаҳрига фил келибдур. Улар жам бўлишиб, филни қўллари ила силаб, танимоқни, англамоқни хоҳиш қилур. Баъзиси филнинг қулоғини ва баъзиси оёғини ва баъзиси дандонини (тишини) пайпаслайдурлар-да, филдан хабар бермоқ бўладилар. Бири филнинг оёғини силар ва айтурки, устун янглиғ нимарса экан. Дандонини ушлагани эса фил пичокка ўхшаш нимарса экан, дейди. Улки қулоғини силагувчи филни гиламга ўхшатур. Бу тоифалар ҳаммалари рост айтурлар ва ҳам хато қилурлар. Чунки улар филнинг ҳамма аъзосини билишликни гумон қилурлар, бироқ баъзи аъзосидан хабардор, ўзгасидан беҳабардурлар. Шу каби мунажжим ва табиийунлар ҳам Ҳазрати Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг чокарларидан баъзисини таниб, унинг ғолиб ва улўғворлигидан таажжуб қилиб, «подшоҳ ушбудир», деб айтурлар. Улар бу мўъжизакор ҳилқатлар таки кимнингдир изну фармонида эканлигини англамаслар. Мана, уларнинг ғалатлиги ва ожизлиги. -Ғаззолий берилиб сўзларди ва шул боис толикқанлигини тан олмоқни истамасди. Асли бу кунги дарс ўзгача бўлди-унинг ҳузурида талабаларнинг кўзлари ёна бошлади. Бу яхшиликдан дарак. У яна узоқ гапирди ва саволларга астойдил жавоб қайтарди. Сабокни эса ушбу сўзлар ила якунлади:

-Хусусан, илми калом ва фаросат илмини эҳтиёждан ташқари талаб қилиб, фикҳ илми ила ҳожатдан ортиқча машғул бўлган кишиларга насиҳат қилмоқлик оғир кечади. -Воиз бу ила илми толибларни таки бир бора шарият ва илоҳиёт илмлари сари даъват этарди...

Намози асрни ўз хужрасида адо этган Ғаззолий кўнгил иштиёқи ила расадҳона томон йўл олди. Шаҳар дарвозасидан чиқиб, шаҳар деворлари остидан қовланган чуқур хандақ устидаги кўприкдан ўтиб бораркан, не-не жангу жадалларни кўрган кўҳна Исфаҳон ҳақидаги ўй шуурига урилди. Во дариғ! Башар қисмати ваҳшату қувончларга, зулмату зиёга бунчалар қоришиқ бўлмаса! Эҳтимол мана бу хандақ бағрида қон дарё каби оққандир. Рўбарўда эса, дунёвий илмлар кўрғони, коинотга нарвон қўймоқ истаган расадҳона қад тутиб турибди. У расадҳонанинг қир ортига яширинган паҳлавоннинг дубулғаси янглиғ кўринаётган гумбазларига, Бўйра қишлоғини қуршаган виқорли оғочларга ва уларнинг ортида осмонга елка тутган улкан қояларга боқиб, ўзича ҳикматлар яратди. Ҳа, юксаклигу тубанлик, эзгулигу ёвузлик, разолату адолат ҳамиша ёнма-ён. Бунга мана шу хандақ, инсон қони ила суғорилган анови гиёҳлар, улўғвор гумбазлару ҳайбатли қоялар гувоҳ...

Ғаззолий расадҳона дарвозасидан кириб борганида Микоил саҳннинг ўртасида Полвоннинг юнгини тарамоқ ила банд эди. У бу баҳайбат маҳлукнинг ҳаракатларидан, суратидаги мардоналикдан завқланиб жилмайди. Кириб келган меҳмонни аллақачон таниб улгурган Микоил қаддини ростлаб, унга салом берди. Меҳмон эса мудом табассум ила саломга алик оларкан, Полвоннинг қилиқларини кузатиб, хиёл туриб қолди. Бу унинг расадҳонага илк бора қадам қўйиши эди.

-Аҳли илм юқоридалар, тақсир. -деди унинг қай тарафга юрмоқни билмаётганини сезган Микоил.

Ғаззолий Микоил кўрсатган томондан юкорига кўтарилди. Устурлоб ўрнатилган бизга таниш хосхонада Воситий, Исфазарий ва тақи бошқа бир неча ёш олимлар жам бўлгандилар. Улар хонтахта устидаги қоғозларга бокиб, неларнидир хал этмоқ ила овора эдилар. Риндоний ҳам уларнинг теварагида уймалашиб юрарди.

Ғаззолийнинг саломига алик олдилар-да, ўлтирмоқ учун таклиф этдилар.

-Ҳазратим нечук бақодин фанога қайтиш қилибдилар? -деди Исфазарийнинг шумлиги тутиб.

Меҳмон бул нужумпараст олимнинг сўзидаги маънони англаб, кулди:

-Юлдузлар уларга ғалат маъно бераётганликларингиздан арз этдилар, шул боис...

Унинг гапи енгил кулгуга сабаб бўлди.

-Ташрифингиздан бошимиз осмонга етди, жаноб.-деди Воситий илкини кўксига қўйиб.

-Кулдук. -таъзим қилди Ғаззолий ҳам ва - Умар Хайём жаноблари кўринмайдилар?-дея сўради.

-Намози асрни жамоат ила ўқидилару хужраларига қайтдилар. -деб жавоб қилди Риндоний.

Ғаззолий хонтахта устидаги чизмаларга қаради. Унда заминнинг сурати, яъниким куруқлик ва сувлик харитаси йўғон-йўғон ҳад ила акс эттирилганди.

-Бу заминимиз сувратими?-сўради Ғаззолий чизмаларга чуқурроқ тикилиб.

-Ҳа. -деди Воситий қисқа қилиб.

-Қаёқдан билдингиз, ҳазратим? Ахир эски китобларда ер наҳанг ва хўкиз устида туради, дейиларди-ку. -дея бидиллади Исфазарий.

Воситий унга қараб ковоқ уйиб қўйди.

Аммо Ғаззолий унинг бу беодоблигига пинак бузмай, кулди-ю тақи ўз сўроғига қайтди:

-Недин билурсиз буни? Ёки бу ҳам юлдузлар башоратими? -У ўзининг гапи ҳам кинояга ўхшаб кетганлигига ичида афсусланди.

-Йўқ, -деди Воситий хотиржамлик ила жавоб бераркан. -Буларнинг бари илми хандаса ва алжабр асосида ҳисоб-китоб қилинган. Илло уларни тўласича айнан ҳам деб бўлмас.

Ғаззолий жавобдан қониқиш ҳосил қилди шекилли, қайтиб савол бермади. Бироқ қалбидаги ва умуман вужудидаги ҳаловатга, сокинликка нимарсадир ҳалал бераётганлигини сеза бошлаганди. Шул боис бу ҳолатни қалб кўзи ила тафтиш қилмоққа тушди. Филҳақиқат, бу илм кошонаси бўлмиш расадхонада кўз илғамас, қулоқ эшитмас бир ғалаён, балки исён мавжуд эди. Уни фақатгина уйғоқ қалб ила кўрмоқ, ҳис қилмоқ мумкиндир. Эҳтимол Хайёмнинг таъсиримиди, ҳар тугул бу ерда, ундаги одамларда, ҳаттоки одамларнинг сукутида ҳам жазава, ғалаён бордек эди. Ғаззолий буни сезиб турарди, бироқ уларнинг ўзлари пайкамасдилар.

-Коинотни, нужумни шу ила кузатурмисизлар?-деди у болаларча қизиқувчанлик ила устурлобни кўрсатиб.

-Шундай. Шу ва шу каби тақи бир асбоб-судс ила кузатурмиз. -Жавоб қилди яна Воситий.

-Юмушингиз бағоят қизиқарли экан.

-Бизнинг юмушларнинг қизиғини устоз Хайёмдан кўрурсиз ҳали. -деди Исфазарий кулгу ясамоққа уриниб.

Ғаззолий ўзи тенги бу йигитнинг кўп сўзлагувчи эканлигидан озор топгандай бўлди-ю, лекин ёнидагиларга сездирмади.

-Ҳа, устозингиз ҳақида кўп эшитганмен.-деди у ёруғ бири ният ила ўйчан киёфада.

-Ҳазратим май ва хошамизнинг унга ошнолиги ҳақида ўйладилар чоғи? -дея гап қўшди сархуш Ринд.

Ғаззолий бугун анча толиққан бўлса-да, руҳан тетик эди.

-Асло. Бу нимарса хаёлимга ҳам келмаганди.-деди у Риндонийнинг сўроғидан ҳайрон бўлиб.

-Ҳозир хаёл қилмаган бўлсангиз, бир кун албатта хаёл қилурсиз. Шунинг учун айтиб қўймоқчиманки, хошамиз гўдак мисолидир. Гўдакни билурсиз, агар қорни очса ёки онасини

кўргиси келса, ўзини ҳам фаромуш айлаб, йиғлайдур. Шу қадар берилиб йиғлайдики, онаси тугул бошка одамнинг ҳам дийдаси юмшайдур. Хайём ҳазратлари ҳам сархуш бўлганида ана шундайин бўзлайди. Ўзини унутиб, Оллоҳга сингиб кетгиси келади. Бунинг нимаси айб?! Ростлик чоғида бундай бўлмайди.

Ё тавба, дея ўйларди Ғаззолий, булар барчаси бир бўлиб, кимдан кимни ҳимоя қиладурлар? Мендан Хайёмни, Исломдан дунёвий илмлариними? Ахир бу борада бир сўз айтмадим-ку! Бу недин? Биз ҳақимизда тўкилган маломатлардан, илмдаги, диндаги бидъатлардан (янгиликлардан), илм ва диндаги хурофотлардан эмасми! Бунчалик ҳадиксираш ва бадгумонлик кўнгил қаролиғидан ҳам даракдур балки? Ё Оллоҳ, ҳар неки илмни излаган кишида ёмонлик бўлмаслигини наҳотки булар билмасалар?..

-Ассалому алайкум! Аҳлан ва саҳлан, ё меҳмони азиз. -Эшик томондан Хайём жилмайиб кириб келарди.

Саломдаги самимият ва табассумдан Ғаззолийнинг кўнглига ёруғлик инди.

Юзларга фотиҳа тортдилар.

-Хайриятки жаноблари биз ғарибларни ҳам йўқламоққа жазм этибдилар. -Хайём меҳмонга тоза бир нигоҳ ила юзланиб, сўзларди. -Қутлуғ қадамларига бағоят мушток эдик.

-Қуллук, тақсир.-деди Ғаззолий ҳам кўнгли анча кўтарилиб.

Меҳмон таки бироз олдидаги қоғозларга тикилиб ўлтирди-да, мулоҳазакор овозда сўзлай бошлади:

-Баъзи ўзларини Исломнинг дўстлари деб билгувчи кишилар ҳар неки илмни, айниқса, дунёвий илмларни инкор этмоқ ила дину шариатга қувват бермоқ мумкин, деб ўйлайдилар. Бу фаҳмсизликдан ўзга нимарса эмасдур. Илло риёзиёт, ҳандаса каби илмларни рад этмоқ ила динга кўмак берурмен, деб ўйлагувчи кишилар беҳад жинойтқордурлар.

Даврадагиларнинг барчалари сергак тортиб, бир-бир кўз уриштириб олдилар. Турган гапки, бу сўзлар, айниқса, Хайёмга ёқиб тушди ва унинг наздида, кесақдан олов чиққандек туюлди.

-Жаноблари рост айтадурлар. Бироқ унда баъзи дин пешволарининг дин ила дунёвий илмларни қарама-қарши қўймоқликларидан маъно не? -дея сўради у ўз феълига зид равишда юмшоқлик ила.

Ғаззолийнинг овозига салобат кирди:

-Бу диндор ниқобидаги динсизлар ишидур. Лекин баъзи заиф иймонли ва адашган олимлар, яъни табиюнчилар ҳам борки, ўз ақлларига бино қўйишиб, яратувчилик даъво қиладилар. Аслида илм Оллоҳга эмас, инсонлар учун лозимдур. -Унинг кўзлари тобора чақнаб, ёниб борарди. -Қаранг, олам, коинот қанчалар мукамал яратилган. Дунёвий илмларнинг соҳиблари ана шу мукамалликни ўрганиб, унинг ҳажми, вазни, тезлиги ва бошқа ўлчовларининг аллақачонлар (азалдан) аниқ бўлмиш мукамал ҳисоб-китобини ўзлари, яъники аҳли башар учун исботлайдилар холос. Оллоҳ Субҳонаху ва таолога эса бу эски кашфиётнинг тақи бир бора эътироф этилмоғининг минбаъд зарурияти йўқдур.

Хайём рўбарўсида ўлтирган ёш олимнинг беназир ақл-заковатига ичида тан бермоқда эди. Бироқ инсоний худбинлик унинг тилга чиқарилишига монелик қиларди. Бунинг устига шоир ундан ҳозиргидай холис ва асосли фикрларнинг чиқмоғини кутмаган эди.

-Унда қай йўлни тутмоқ лозим? -дея сўради у «сиз не дейсиз» қабилида.

Мудом барча жим эди ва ҳаммалари бу икки улуғ олимнинг суҳбати не ила якун топмоғини кутардилар.

-Олимликда хатар бор. -дея сўз бошлади Ғаззолий энди овозини хиёл пасайтириб. -Издан одамлар эргашадиган олимнинг гуноҳқор бўлмоғи осон. Жумладан, унинг ипақдан либос кийиши, олтин эгарли уловга миниши, султонларнинг шубҳали молидан олиши, уларнинг ҳузурига кириб туриши, улар ҳақида гапирганида тараддудланиши, инкор этиш лозим бўлган ўринларда ҳам уларни маъқуллаши, дилозорлик қилиши, беҳуда баҳсга чорлаб, кимнидир

тахкирлашни касд этиши, фақат дунёвий манфаат талабида илм ила машғул бўлиши гуноҳи сағирани гуноҳи кабирага айлантиргувчидир. Негаки ушбу гуноҳларни қилаётган олимга одамлар эргашади...

Бу гаплар шоирни зериктира бошлади. Шул боис меҳмон гапини тугатар-тугатмас, сўзга тушди:

-Бу гапларингиз хўп маъкулдир, жаноб. Бироқ сўзларимни оғир олмаслигингизни ўтинам, шундайин гапларни кўп сўзлагувчи шариат пешволарининг ўзлари айни ўша гуноҳларни кўп қилгувчилар эмасмилар? -Хайём бир пас тўхталиб олди. -Пайғамбар алайҳиссалом саййидимизнинг ҳаётлари ва суннатлари ҳақида кўп китоблар ёзилмиш. Айниқса, ҳазрати Бухорийнинг «Саҳиҳ»и («Ишонарли ҳадислар тўплами») барчаларимизга ибрат оинасидур. Ёхуд мовароуннаҳрлик исломий олим Термизийнинг «Шамойили Муҳаммадия» китобини олинг. Уларда Мустафо алайҳиссалом нақадар содда, оддий, туфроғ қадар (хокисор) тасвирланадур. Ул зоти табаррукнинг сифатларини тасаввур этиб, ҳатто устимиздаги мана бу кийимлар ҳам ортиқча туюлиб, оғирлик қилиб қолади. Бизнинг устунларимиз-шариат пешволаричи?! Бунинг буткул акси эмасми? Улар шоҳона кийинадурлар, ноз-неъматга кўмиладурлар, инъом илинжида ёлғон фатво берадурлар. Ахир улар эмасми, дини Исломни, пайғамбар алайҳиссаломни халқдан узоқлаштирган?! Энди улар ўз нафслари етовида саййидул анбиёнинг покиза шариатига янги-янги ҳадлар торта бошладилар. Шундоғ экан, юз ёхуд минг йилдан сўнг шариатнинг аҳволи не бўлур? Динни, шариатни билганлар юҳога, мансабдорга айланмасму?!..

Ғаззолий шоирнинг қалбидаги улуғ исённи, оловни ҳис этиб турарди. Аслида унинг ўзида ҳам ўша ўт мавжуд эдики, бироқ бу оловга бир ўзан тополмай ҳалак эди. У Хайёмдаги исённинг ва ҳатто ғазабнинг асли эзгулик эканлигини яхши биларди. Шул боис унинг ҳақ сўзларига сохта эътироз билдирмоқдан тийилиб, мавзуни бошқа ёққа бурди...

Ўнинчи боб

1

Хайёмнинг вужудида кечаётган ғалаёнлар тобора авж оларди. Роҳиб Артурнинг ўлимидан қаттиқ мутаассир бўлиши ва кейинги кунларда кўнглида Марямга нисбатан ўзга ихтиёрнинг вужудга келиши, умуман жону жаҳонида кечаётган тўлғонишлар уни бағоят беҳаловат этиб қўйганди. Қалби бир янгиликни, ҳузурбахш ҳаловатни истарди. Худди шу кечмишлари асносида Ғаззолийнинг суҳбатига ошно бўлди ва унинг ҳузурда вужудида кечаётган ғалаёнлар тинаётганини, ҳеч қурса, суст олаётганлигини сизди. Чиндан-да бу йигитга сўлим бир ҳаловат ошно эди. Унинг ўз суҳбатдошини эҳтиётлаб сўзлаши, ўзгаларни тинглай билиши ва фикрларини аниқ, равон ифодалаши шоирга таъсир қилди. Ўзининг хиёл дағал феълига аксил ўлароқ янги ошносининг ҳўйи унга ёқиб тушди ва у ҳатто айни дамда эришаётгани ҳаловатдан мосуво бўлмокликни ҳам истамасди.

Ўшанда Ғаззолий расадхона хосхонасининг даричаси оша оқиш самога боқаркан, Хайёмга деди:

-Мана шу қисмлари бир хил кўринишда бўлган само бағридан унинг кутбий қисмини аниқлаб берингчи, эй, фалакиёт илмининг султони.

Хайём бу баҳсли мавзудан эҳтиётланиб, узоқ ва батафсил гапира бошлади ҳамда бунда ҳаракат қандайдир табақаланмоғини тушунтирмоққа уринди. Батафсиллик шоирнинг феълига хос эди ва шул боис ҳам узоқ сўзлади. Оқибат фурсат этиб, намози асрга чорловчи азон эшитилди. Ғаззолий Хайёмнинг гапини адабли ишорат ила тўхтатди-да, арабий лисонда деди:

-«Ҳақиқат келди, ботил кетди...» («Ал-Исро» сураси, 81-оят).

Бу кеч улар шом намозини ҳам расадхонада бирга адо этдилар. Ғаззолий рўздор бўлганлиги боис кечки танаввуддан бош тортди-ю вале озгина сув ва бир бурда нон ила ифторлик килиб олди. Сўнгра унинг ихтиёри ила устурлобда юлдузларни томоша қилдилар, сайёралар, буржлар ҳақида сўзлашдилар. Ғаззолий осмон илмидан тузуккина бохабар эдики, бу Хайём учун айна муддао бўлди.

-Қаранг, кундуз чароғи хуршиди олам (Қуёш) энг кичик юлдуз ҳисобланади. Агарки энг митти юлдузнинг ҳарорати шунчалар бўлса, коинотни тўлдирган сон-саноксиз улкан юлдузларнинг бағридаги оташи канчалар экан? Бир кун келиб башар фарзанди самоларни кезмокка кодир бўлармикин?-Хайём осмонга интиқ тикилди.

-Бу ҳам бўлса, Оллоҳ таборака таолонинг кудрати бекиёс эканлигидан далолат. Мана шунча улкан оловли сайёраларни бир жойга жамлаб, бизнинг нигоҳимизга ошкор этиб қўйганлигининг ўзи буюк мўъжиза. Субҳоноллоҳ! Бунча кўп юлдузларни бағрига сингдирган коинот канчалар чексиз. Ахир улар бир-бирларига заррача ҳалал бермайдилар. Биргина Қуёшнинг ҳарорати ёз ойлари бизларни не аҳволга солади. Мабодо ўшал юлдузларнинг биронтаси заминимизга ёвуқ келиб қолса борми!.. Худонинг ўзи асрасин. Ҳа, мажусийлар бежиз қуёшга, оловга сажда қилмайдилар, зеро улар бу мўъжизалардан лол бўлиб, ақллари йўқотмишлар ва бунинг ортидан ўшал оловнинг яратувчисини, соҳибини унутмишлар.

Хайём учун ёқимли суҳбатга тақи чўғ ташланди.

-Мен сизнинг фикрларингизни инкор этмокка ожизмен. Бироқ ўшал адашганлар кўп улуғ мўъжизаларни кашф этмишлар. Жанобларига маълумки, алкимё ва унинг натижасида кашф этилган кибратул аҳмар (ҳикмат тоши) ҳам мажусийлар тафаккури маҳсулидир.-деди у энди анча босиқлик ила.

-Ҳа, алкимёдин бохабармен. Улар моддалар аралашувидан олтин бино этурлар. Кибратул аҳмар эса ҳар не моддага чоғиштирилса уни олтинга айлантирур. Ҳаққи рост, бу бағоят гўзал мўъжизадур. Бироқ у ақлнинг сеҳру жодуга уйқаш бир маҳсулидир. Исломда эса дил кимёси мавжуд. Унинг соҳиблари коинотни кеза оладилар, фариштага менгзаб, ҳарки нимарсанинг моҳиятини, лисонини англай бошлайдилар.

-Бу икки кимё қовушса-чи?-дея сўради Хайём кескин бир тарзда.

Ғаззолий сўзсиз қолди. Ҳамсуҳбатининг сўроғига фикран жавоб излади.

Хайём уни бу қўйга тушириб, гўё мот қилганидан хурсанд бўлмасди, у ўзини тўлғоққа солиб келаётган жумбоққа тафаккури кенг суҳбатдошидан жавоб олмокка умид қилганди. Лекин Ғаззолийнинг ўйга толганини кўриб, саволи тақи жавобсиз қолмоғини англади. Албатта, бунинг каби ул ҳам бир банда. Банда эса ўз номи ила банда, яъни банди. Унинг шуури ҳадли, ихтиёри тушовлиғ. Шундай бўлгач, ундан ортиқча нимарсани талаб этмок айна чоғда хатокорлиғқа юз тутмок ила баробардур.

Филҳақиқат, Ғаззолий ўй ила банд эди: чиндан-да икки кимёни бир этса не хол рўй бергай? Дил кимёсини англамок учун иймонли бўлмок шарт. Демакки, алкимёдан воқиф бўлмиш мажусий дил кимёсидан бохабар бўлмоғи мумкин эмас. Унда соҳиби иймон алкимёни ўрганмоғи мумкин экан-да. Албатта, бунга кодир, бироқ у бу каби юмушларга ихтиёр этмас.

Бундан хулосаки, икки кимё бирлашса, чуқур кетилади. Чуқур кетмок эса... Ё Оллоҳ!.. Аслида соҳиби диллар икки кимёни ҳам Тангри ишқи ила кўнгулда кашф этмокка имконлиғдурлар-а!.. Ғаззолий ўй суракан, ёнидан шоирнинг паст, вале қироатли овози эшитилди:

*-Мени айладилар, дунёда мавжуд,
Ҳаётда тоғаним ҳайрат, тараддуд.
Бу йўлни ўтдим у тушунолмадим,
Келмагу кетмакдин не экан мақсуд?!*

Ғаззолий ўйчан кўзларини Хайёмга тикди ва бироз жим турди. Сўнг

-Синовдур максуд. -деди секингина.

У ёш эди, аммо иймон ҳаловатини туйиб улгурганди ва шунинг учун ҳам ҳар бир ҳаракати, сўзи майин, сокин эди.

-Исфаҳон қадим ва обод шаҳар. -деди Ғаззолий озгина фурсат ўтгач, тақи тилга кириб.- Бирон куни шаҳарни томоша қилсам деб эдим. Мабодо имкон топиб, менга ҳамроҳлиғ қилсангиз бағоят хурсанд бўлурдим. Ҳар ҳолда сиз бу кўхна шаҳарни яхши билурсиз.

-Бош устига. -деди Хайём самимий боқиб. -Ихтиёр этган кунингиз мен ҳозир бўлурмен.

-Ташаккур. Шу бир-икки кун ичида сизга киши юбориб, хабар берурмен...

2

Хайёмнинг ҳаётида тақи бир эврилиш рўй бермоқда эди. Унинг сўнаётган туйғулари тағин уйғона ва умрига қачонлардаги каби яна маъно кира бошлади. У ўтган шу бир неча кунлар ичида Ғаззолий ҳақида янглиш фикрда бўлганлигини фаҳмлади. Барча фикрларига, дин, илм борасидаги сўзу битикларининг барчасига ҳам қўшилмаса-да, уни закий суҳбатдош, турфа билимларнинг донишманд соҳиби ва айниқса, хулқу одоби расо зот сифатида ўз қалбига жо этди. Бир-икки бор суҳбат қургач, ихтиёрсиз тарзда тақи унинг суҳбатини соғинадиган бўлди. Девонаи саркаш кўнгли бир ошно топди гўё. Билмас кишиларга уларнинг баҳслари оқ ва қора рангларга қиёс бўлгулик тарзда туюлиши мумкин эди. Бироқ улар суҳбатлари авж олгани сарин бир-бирларини тобора кашф этиб, борардилар. Хайём рўбарўсидаги гўзал сурату сийратли йигитга боқаркан, авом ва ҳаттоки аҳли шариату унинг пешволари билган Ғаззолий-бу ҳали асил Ғаззолий эмаслигини ҳис этарди. Унинг суратида ниқоб, сийратида мўл асрор мужассам эди. Аслини олганда, Хайёмнинг ўзи ҳам шундай эмасми: ахир тунлари тўлғонган, тушуниксиз ўтларда жизғанақ бўлиб, ўртанган, бир шеър кўйида оламга сиғмаган, гоҳо илоҳий ҳилқатлар қуршовида қолган Хайёмни ким ҳам билибди?!.. Билмас, билолмас. Эҳтимолки Тангри таоло Ғаззолий тимсолида шоирнинг юзига оина тутмоқдандир? Балки бунинг аксидир. Сирлар, сирлар, сирлар!.. Бу дунёнинг асли пардалиғ эмасми, яъники банда тўрт ён парда аросинда. Бу парданинг кўтарилмоғи учун он қадар жидду жаҳд лозим. У Ғаззолийда ана ўша жаҳдни туймоқда эди...

Шаҳар томошасини Низомияга туташ шахристондан бошладилар. Минораси узоқ-узоқлардан кўриниб тургувчи жомеъ масжиди, донғи оламга кетган кутубхона, султон саройи ва малика-ю шаҳзодаларнинг қасрларини жам этган бош майдон ортда қолди. Абу Ҳомид буларни кўриб улгурган эди. Мана улар шоҳмайдондан бошлангувчи кўчага чиқдилар. Тош ётқизилган йўлнинг икки четдаги қаторасига кетган турфа дўконларнинг олдидаги оғочлар-сапидор ва сарвлар ям-яшил тусга кирган. Уларнинг остидаги четига тош терилган арикчанинг суви лим-лим оқиб, нозик фаросат ила текис экилган ҳар турли гулларга ҳаёт бахш этаётгандай. Исфаҳонни бежиз «шаҳри сабз» («яшил шаҳар») деб атамасдилар, зеро унда дарахту мевалар, гулу сув бағоят мўл эди. Шаҳарнинг бу сифати айни кунларда тағин-да яққол намоён бўлмоқда эди.

Ғаззолий шаҳарнинг гўзал сувратига маҳлиё бўлиб борарди.

-Шаҳар бағоят озода экан. -деди у Хайёмга бир қараб олгач, атрофга интиқ тикилиб. Фаррошларнинг сидқидил меҳнатлари кўриниб турибдур.

-Тўғри англабсиз. -Унинг гапини тасдиқ этди шоир, -Султонимиз ва айниқса, вазири аъзам ҳазратлари бошкентнинг озодалигига алоҳида эътибор қиладилар. Шул боис ҳам фаррошларга яхши ҳақ тўлайдилар.

-Офарин! Султон ҳазратларининг ҳам, вазири аъзамнинг ҳам умрлари узоқ бўлғай!

Улар охиста кадамлар ила ёнма-ён борардилар. Ғаззолий ҳар бир нимарсани назаридан кочирмасликка ҳаракат қилар, мавриди келса ёхуд эҳтиёж туғилса Хайёмни сўроқка тутарди. Йўлдан ўтаётганлар, четда турганларнинг аксарияти уларни, тўғрироғи, шоирни таниб, астойдил салом беришар, иккиси эса суҳбат ила андармон бўлганликлари боис, кўпроқ бош силкиб алик олардилар-да, ўтиб кетардилар.

-Бухоролик Абу Али ҳам бу кўчаларда кезган чикар?-дея савол қилган бўлди Ғаззолий.

-Ҳа. Ғазналик Маҳмуднинг зулмидан қочиб, бир муддат Исфаҳонда ҳам жон саклаган.-деди Хайём унинг саволдан муддаосини англашга уриниб.

Ғаззолий ўйчан киёфада деди:

-Ул зот табиат илмлари бобида беназир олим ва улуғ ҳаким эди.

-Қуръону суннат илмларини ҳам мукаммал эгаллагандилар.

-Сизга устоз қавмида чоғи?

-Шундоғ, жаноб. Ул зоти муборак илк тошини қўйган расадхонада илм этаётганимдан ифтихор қилурмен. Риёзиёт, хандаса, фалакиёт ва табобат илмлари борасинда, айтганингиздай, шогирд макомидадурмен. -деди Хайём овозини хиёл қўтариб.

-Унда Абу Алининг руҳнинг қўчиб юриши ва банданинг тақдири даҳлсиз эканлиги ҳақидаги фикрларига ҳам қўшиларсиз?

-Яъни?

-Унинг фикрича, киши руҳи ҳеч қачон йўқ бўлмайди, у казо қилгач, ёки инсон, ё ҳайвон ва ёхуд оғочми, гиёҳми танига жо бўлади. Бу то рўзи маҳшаргача давом этаверади.

Энди банданинг тақдири хусусига келсак, ҳакими ҳозикнинг баёнича, ибтидо бор, интиҳо бор ва у Ҳақ таолодан, бироқ ўртада, яъниким бу фоний дунёда инсон тақдири мутлақо даҳлсиздир. У не қилса, ўзи қиладики, илло охирада шунга муносиб ажр олади.

Улар суҳбатга бениҳоя берилиб кетганликлари боис энди салом бергувчиларга бош силкимокни ҳам унутмоқда эдилар.

-Сўзларингиздан анладимки, устознинг рисолаларини астойдил ўрганибсиз, Лекин ул зотнинг руҳнинг қўчиб юриши ҳақидаги фикрлари хусусида сўзлашга ожизмен. Чунки битикларида ҳали бу янглиғ фикрни учратмадим.

Банданинг тақдири даҳлсизлиги борасидаги фикрларига эса мен ҳам қўшиламен. Сиздаин донишманд шариатпеша қошида бул сўзларим ғалат туюлар. Лекин суҳбатимиз дўстона бир тарзда эрканлиги важҳидин узр ила ўз қарашларимни баён этай. -Хайём бироз жим тургач, ўйларини жамлаб олди шекилли, тақи сўзида давом этди. -«Саҳих»да шундаин ҳадис бор: -У ҳадисни чиройли қироат ила арабийда айтмоққа тушди. -«Абдуллоҳ (ибн Масъуд)ривоят қиладилар: «Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Ҳар қайсингизнинг вужудингиз онангиз қорнида қирқ кунда таркиб топгай, сўнг яна шунча кунда лахта қонга ва яна шунча кунда бир парча этга айлангай. Кейин Оллоҳ таоло (онангиз қорнига) бир фариштани юбориб, унга тўрт сўзни, яъни қандай ишлар қилмоғингизни, ризқингизни, умрингизни ва бахтсиз ёким бахтли эканлигингизни ёзиб қўймоқни амр қилгай. Сўнг жисмингизга руҳ пудалгай. Сизлардан қайсинингиздир ўзи бирлан жаннат ўртасида бир тирсак масофа қолунча амали солиҳлар қилиб юргайда, пировардида (онаси қорнида битилган) тақдири унга пешвоз чиқиб, жаҳаннам аҳлига мансуб бир ишни қилиб қўйгай ва сизлардан қайсинингиздир ўзи бирлан жаҳаннам ўртасида бир тирсак масофа қолгунча дўзахийларга хос ишларни қилиб юргай-да, пировардида (онаси қорнида битилган) тақдири унга пешвоз чиқиб, жаннат аҳлига мансуб иш қилгай. («Ҳадис», Тошкент Қомуслар Бош таҳририяти, 2-жилд, 367-бет.) -Хайём томоқ қириб, тўхталиб олди. -Оллоҳнинг тақдири, ёзиғи ҳақ. Бу шубҳадин ҳоли. Илло инсон Оллоҳ таборака таолонинг қудрату муҳаббати маҳсулидир. Вале ҳадиснинг иккинчи қисми кишида иштибоҳ уйғотади. Яъники банданинг жаннатий ва ёхуд дўзахийлиги аввалдан белгилаб қўйилган экан, унда имтиҳон қилмоқдин не маъно? Бунинг устига Ҳақнинг адолати

кайда колади? Менинг фикри ожизимча ҳам инсоннинг бу фоний дунёдаги такдири дахлсиздир. -Хайём ал Бухорийнинг «Саҳих»идан мазкур ҳадисни эсларкан, шуурида бундан анча йиллар мукаддам илк бор Самаркандга келиб имом Бухорийнинг мазорини зиёрат қилганидаги хотиралар айланди. Ўшанда ҳазрат муҳаддиснинг қабри устида ўзи учун тушуниксиз, бироқ ҳузурли илоҳий жазба ҳолига тушганди. Ўн икки кун ўшал мазористонда тоат-ибодат ила машғул бўлиб, савобини имом ҳазратларининг руҳига бахшида этганди. Мазор бошида қалбида туғилган ушбу сатрларни такрор ва такрор ўқиганди:

*Бандаликдан оғдим, пайқадим, Тангрим,
Юздан гуноҳларни артмадим, Тангрим.
Лек шафқат кутурмен, чунки умримда
Танҳони жуфт дея айтмадим, Тангрим³.*

Ғаззолий шоирнинг куюнчақлик ила айтган сўзларидан мутаассир бўлиб, хийлагина сукутда қолди. Аммо тан беришга ёхуд индамай қўя қолишга худбинлик ҳисси йўл бермадимми, босиқ овозда тақи гапира кетди:

-Биласизки, мударрис қай бир толиби илм, яъни ўз шогирдининг неларга қобиллигини ва ёки ожиз жиҳатларини жуда яхши билади. Лекин мавриди келганда талабасини албатта имтиҳон қилмоқликни ҳам унутмайди. Бу унинг бурчидур. Оллоҳ таборака таолонинг бандага муносабатини авом тилида мана шу ҳодисотга қиёс қилгулик.

Хайём мийиғида заҳарханда янглиғ қулди-да, ўз одатича кескин тарзда деди:

-Бу энди сўзамоллик холос, жаноб! Аслида бул сўроғимга жавоб йўқ.

Ғаззолий «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм» деб, ширали овоз ила бир оят ўқиди:

-«Ахир (қилган) ёмон амали ўзига чиройли кўриниб, уни гўзал (амал) деб ўйлаган кимса (Оллоҳ ҳақ йўлга ҳидоят қилган зот каби бўлурми)?! Зотан Оллоҳ ўзи хоҳлаган кимсаларни йўлдан оздирур ва ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур...» («Фотир» сураси, 8-оят) -У бошқа бирон сўз айтмади.

Унинг жаҳди Хайёмга ҳам таъсир этмай қолмади-у сукутга толди.

Бу маҳал шаҳарнинг обод ва саришта бош кўчаси ниҳоялаб, иккига айрилди. Сўл ёқдаги муюлишга тикилганча тўхтаб қолган Хайёмни кўриб Ғаззолий ҳам қадамини оҳисталатди. Муюлишнинг сўл тарафида баланд оқ бино бўлиб, у катта бир тужжорнинг уйи эканлигини Хайём яхши биларди. Йўлнинг нариги бетидаги чоғроқ, бироқ нақшинкор дарвозаси устига ихчам айвонча қурилган ҳовли эса унинг учун анчагина қадрдон эди. Қачонки бу томонларга йўли тушса ёхуд гоҳо атайлаб мана шу дарвозани қоралаб келганида унга узоқ-узоқ тикилиб қоларди. Чунки бу муюлиш, анови дарвоза ва унинг деворлари Нишопурдаги ота уйига жуда-жуда ўхшарди. Шунинг учун уни кўриб, олис болалиги, Нишопур кўчалари ва айниқса, раҳматли падари, уни мудом кутаётган волидаси-ю синглиси ҳақидаги хотираларнинг бағрига ғарқ бўларди. Соғинч ва яқинларига нисбатан айбдорлик ҳисси қалбини эзиб, қийноққа соларди. Ҳозир ҳам айна шу кўйга тушди.

-Манов дарвоза, бу муюлиш Нишопурдаги уйимизга жудаям ўхшайди. -деди у овози титраб.

Ғаззолий ундаги эврилишни, изтиробни, оқи кизғиш кўзларининг йилтираганини сизди. Унинг акси ўлароқ бунинг кўзлари оқи бағоят оппоқ бўлиб, қароқларидан оқ аланга чиқаётганга ўхшарди. Маҳзун турган шоир унинг нигоҳидан тақи бир бор мутаассир бўлиб, таажжубга тушди-да, тезликда ўз дардини унутиб, ҳамроҳини ўнг ёққа бошлади. Кейинги кунларда унинг ўнгу сўли айқаш-уйқаш бўлиб бормоқда эди. Авваллари ўзидаги сўл ёки соғ ёққа оғишни шууран яққол сезиб турарди. Энди эса гўё унга барибирдек-қай тарафга қайрилса ҳам маъно

³ («Омар Хайём». Жзл. Москва, «Молодая гвардия» нашриёти. 94-бет. Муаллиф таржимаси.)

изламайди ва бунинг хато ёки ўздан кетиш эканлигини ҳам ҳис этади. Аммо қарийб парво қилмайди. Ҳозир эса беихтиёр ўннга бурилди.

Бу кўча шаҳарнинг ўша бизга таниш энг катта бозорига элтарди. Унғача энг катта қарвонсарой ҳам шу ерга жойлашганди. Қарвонсаройнинг олди анча кенг бўлиб, унда оту туялар, хачиру аробалар тизилиб турар, уларнинг атрофида ғимирлаётган одамларнинг бақир-чақир ва сўзлашув овозлари бу жониворларнинг турфа товушларига қўшилиб, қулоқни батангга келтирарди. Абу Ҳомид қарвон ила шаҳарга келган қуни мана шу қарвонсаройга қўнганди ва бир неча кун давомида уни тузуккина қўриб улгарганди. Шулар боисми ва ёки шовкин-суронга тоқат қилолмадим, Хайёмни ҳам илдамрок юрмоққа ундаб, у ердан тезликда ўтиб кетдилар. Қарвонсаройдан сўнг йўл ёқасида хунармандларнинг қатор дўконлари жойлашганди. Ҳалиги овозлар анча ортда қолиб, қулоқлари тингач, яна аста одимлай бошладилар.

Ғаззолий дўконлари олдида ўтирволиб, алланималарни тикаётган ёхуд ямаётган қосибларнинг ҳаракатларига ажиб бир орзиқиш ила тикилиб борарди.

-Менинг падари бузрукворим ҳам қосибликдан бохабар эдилар. Бул хунарни бениҳоя кадр этардилар.

Хайём эндигина бир сўз демокчи бўлувди ҳамки, рўбарўсида уларга орқа қилиб ўлтирганча, олдидаги икки кишига қизик гапларни гапираётган қосибнинг овози иккаловларининг ҳам хаёлларини бўлди. Дарвоқе, бу Талхнинг дўкони-ку, деган ўй урилди шоирнинг бошига ва гапиргувчи айнан Шоқир Талхнинг ўзи эканлигини ҳам пайқади. Талх эса уларни қўрмас, тиззасидаги эски маҳсига тинмай бигиз урар, икки суҳбатдошининг қулоқларига бўлса сўз бигизини санчарди:

-Бу аҳли мунажжим деганлари ўзларига бағоят бино қўймишлар. Бир ривоят эшитиб эдим...

Икки олим тўхтадилар.. Ихтиёрсиз равишда Талхнинг сўзларига қулоқ тутарканлар, унинг гапларини эшитган Ғаззолий Хайёмга бир қур қараб, жилмайиб қўйди. Унга жавобан шоир ҳам самимий табассум қилди. Қосибнинг икки суҳбатдоши Хайёмни таниб, ўринларидан қўзғалмоқчи бўлувдилар, у «жим» дея ишорат этди.

Улардан беҳабар Талх эса авом тилидан эшитган ривоятини сўзламоққа бошлади:

-Бир қуни Ҳазрати Али қарамаллоҳу ваҳҳаҳу Боғдод шаҳрининг расталари оралаб кетатурган эканлар. Шунда бир мунажжимни қўрдуларки, илми нужумни қўп яхши билурмен, деб муболағалар қилиб, маҳтаниб ўлтирубдур. Ҳазрати Али келиб, анинг илқидан тутиб айтдиларки, «Эй, биродар, сиз мундоғ илми нужумга моҳир экансиз, осмоннинг табойиъларини ва ер юзи иқлимларининг ҳаммасини яхши билур экансиз. Шулар каби нархнинг арзону қиммат бўлмоғини ҳам билур экансиз ва ўзингиз мунажжимларнинг раиси экансиз. -Талх сўзини ҳамроҳлари жимгина эшитаётганликларидан илҳомланиб тобора авжланар ва овозига ҳам салобат кириб борарди. Шунингдек, у илқидаги юмушини-да унутмас, бармоқлари бигизга тин бермасди. -Бас, мени сизга сўроғ этмоққа ҳожатим бордур. Эмди сиз бу жойда бир лаҳза таваққуф қилиб турунг ва мен бориб таом келтирайун. Иккимиз ҳамтабақ бўлуб, хўрақ қилайлук. Андин сўнгра сиздин мақсадимни сўрармен ва сизнинг фазлингизни булар одамларга билдируб машҳур қилайин.» -дея бир қоса сут ила икки адад нон келтирдилар. Қосани ўртага қўйуб, ноннинг бирини ўзлари олиб, иккинчисини ўшал мунажжимга бериб, дедилар: «Нонни қосага тўғраб солинг.» Ва ўзлари ҳам нонни тўғрадилар, сўнгра илки ила қосани қовлаб, нонни аралаштирдилар. Андин сўнгра айтдиларки: «-Эй биродар, бу нонни емоқда ҳам илмингизни ишлатинг.» Мунажжим сўради: «-Бул нонга илминини қай тариқа ишлатайин?» Ҳазрати Али айтдиларки: «-Ушбу қосага ўзингиз тўғраган нонларни топиб олинг ва мен тўғраган нонни адаштириб олиб еманг.» Мунажжим эса, «Ҳар иккимизнинг тўғраган нонларимиз бир-бирига аралашиб кетди. Эмди ани қандоғ топиб олурмен?» деб эрди, Ҳазрати Али айтдилар: «-Эй, ёлғончи ва ноинсоф, ўзингни олдинда турган қосанинг ичидан ўз илқинг ила тўғраб солгон нонингни топиб ололмадсану осмоннинг устидаги юлдузларни қандоғ танурсен?! Оллоҳ

таолонинг ҳикматини ва илми ғайбни қандоғ қилурсен?!» Шунда мунажжим «Сиз ўзингиз тўғраган нонни топиб олурсизми?»-дея сўроғ этди. Ҳазрати Али айтдиларки: «Мен ҳам билмасмен ва мендан ўзга кишилар ҳам билмаслар, магар Оллоҳ таоло билур». Ул ғофил банда дедик: «-Унда кўрсат ўшал кароматингни, токи илми нужумни кўйиб, илми ғайбга кўнгул боғлай!» Бундин мутаассир бўлгон Ҳазрати Али қўлларини дуога очиб, муножот қилдилар: «Худоё! Мен Алининг кулим деганинг рост бўлса, Исломнинг хурматидин ушбу осийга қудратингни кўрсатиб, анинг тўғраган нонини менинг тўғраган нонимдан ажрат ва халойик олдида мени хижолатдан чиқаргил!» Шунда Оллоҳ таолонинг қудрати ила косадаги сут қайнаб, мунажжимнинг тўғраган нонини косадан чиқариб ташладики, унга сут ҳам юкмаган, қуруғ эди. Ул вақтда нечалаб кишилар бу мўъжизани томоша қилиб, таажжубда эдилар. Андин сўнгра Ҳазрати Али косани кўтаруб, ўзи тўғраган нон ила халойикни сийларди. Ҳаммани тўйғуздилар, бироқ косадаги нон асло камаймади. -Шокир Талх юмушдан қўл узиб, қаддини ростлаб, гердайдиди-да, рўбарўсидаги кишиларга «қалай, бопладимми, калтафаҳмлар, сўз айтмоқ мана мундоғ бўлур», дегандек боқди. Улар эса оғизларининг таноби қочиб, тиржайиб турардилар. Чунки ортидаги Ғаззолий ва Хайём ростманасига кулар эдиларки, Ғаззолий гоҳо «укдингизми» дея Хайёмни мутойибали тергаб кўярди. Ана шунда Талх улуғ меҳмонларни пайқаб қолиб, шитоб ўрнидан кўпди.

-Ассалому алайкум, мухтарам зотлар! -деди хиёл эсанкираганча бидиллаб, лекин илки кир бўлганлиги боис сўрашмоқ учун узатмади.

-Мунажжимларга мана шунча маломатингиз бор экан-да, ё Талх! -дея захарханда қилди Хайём.

Талх бироз қизарди, аммо ўзини йўқотмади. Чиройли мулозамат ила меҳмонларни дўконига таклиф этди.

Хайёмда андак жиззакилик мавжуд эди, лекин ҳозир бу жиззакилиги Ғаззолийга ожизлик бўлиб кўринмаслиги учун ўзининг ҳалиги гапидан кейин ростмона самимий ҳазилга ўтди:

-Агар Пайғамбар алайҳиссаломнинг косиблар ҳақида айтган ҳадиси шарифи бўлмаганда эди, бояги гапингиз учун сизни тутиб, илми нужумга ўқитган бўлур эдик.

Енгил кулку ила дўкон ичига кирдилар. Бундан мурод -озгина салқинламоқ эди.

Юзларига фотиҳа тордилар.

Хона тор, бироқ бағоят саришта -ҳамма нарса ўз ўрнида эди. Унда чарм, турфа мой, елимларнинг ҳиди уфуриб турарди. Бу ҳол азали камтарин бўлган икки олимга асло азият етказмади.

Талх қўлларини ювиб, аёқда яхна шарбат келтирди:

-Қани, марҳамат қилсинлар!-деди у пиёлаларга шарбат қуйиб узатаркан. -Бизнинг вайрона ҳам обод ва нурафшон бўладурғон кун бор экан, Оллоҳга шукр!

Ғаззолий рўзадор эди ва шул боис шарбатни рад этди. Хайём унинг ҳамиша рўза тутмоғини эслаб, ҳам ирода-ю эътиқодига лол қолди, ҳам хижолат бўлиб шарбат ичмоқдан тийилмоққа саъй этди, бироқ ташналик қўймади.

-Сиз юмушингизни қилаверинг.-деди Хайём ташқарига ишорат этиб.-Шукрки, бизнинг футларимиз (оёқларимиз) бут. Бироз салқинламоқ истадик.

-Хўп бўлади, тақсир. Лекин бу ҳаракатларим боиси бояги сўзларим захридин қалбингизда бино бўлғувчи кемтикни тўлдирмоқдир, холос.

Кулишдилар. Шу билан орадаги хижолатпазлик барҳам топди.

-Аслида косибнинг ҳалиги олимона хикоятида ҳам маъни бор.-дея гап бошлади энди Ғаззолий. -Аҳли нужумнинг баъзилари гоҳо ақлларига бино кўядилар.

Хайём бу каби маломатларни, халқ орасида кезинган шундайин турфа гап-сўзларни орқарваротдан кўп эшитарди. Шул боисдан ҳозир дарров қизишиб кетмади:

-Сиз Фурқонни (Қуръонни) биздинда хўп билғувчисиз. Демакки, ундаги «Буржлар»

(«Буруж») дея аталувчи сурадан ва унинг «Буржлар эгаси бўлмиш осмонга касам» деган илк оятидан бохабарсиз. Ўн икки буржни Оллоҳ таолонинг ўзи яратган ва акли расо бўлган бирон кимса унга эгалик қилолмас. Лекин ана ўшал маъволарнинг буюк соҳиби у ерга бандаларининг такдир китобларини, яъники ёзиқларини пинҳон этган бўлса не ажаб. Аҳли нужум эса ўшал асрорни, бани башарнинг такдир китобини ўқимоққа саъй этадур холос. Бунинг нимаси айб, жаноб?!

-Ахир Қуръон юлдузларга қараб фол очмокни, инсон такдирини башорат қилмокни маън этади-ку!

-Қуръон эмас, -деди энди Хайём ўз одатича кескин.-суннат, тўғрироғи, шариат уни таъқиқ этади. Эҳтимол бандаларнинг чуқур кетиб, чалғишларидан сакланиш учун шундай қилингандир. Билмадим, бу борада бир нима демокдин ожизмен.

Ғаззолий беихтиёр шоирнинг илкидаги шарбатга бокиб, бироз ўйчан кўйда ўлтирди.

-Унда Қуръони каримдаги мана бу оятга не дейсиз? «Биз кеча ва кундузни (ўзимизнинг кудрати илоҳияларимизни кўрсатиб турадиган) икки белги-аломат қилиб кўйдик. (Ҳеч нарса) кўринмас қоронғуликни кечанинг аломати қилдик. Кундуз аломатини эса, парвардигорингиздан фазлу марҳамат (яъни ризқу рўз) иташларингиз учун ҳамда йиллар саноғини ва ҳисоб-китобни билишларингиз учун ёруғлик қилиб кўйдик...» («Ал-Исро» сураси, 12-оят) Бу илоҳий сўзлардан бундин ўзгача маъно чиқармоқ мумкинми?

-Сиз ўз ўзингизни инкор этаётирсиз. Ахир Оллоҳ таборака таоло бу ояти каримада ҳам бизларни билишга, ҳисоб-китобга даъват қилаётир-ку!

Ғаззолий жим қолди. Унинг туришидан бирон маънони уқиш мушкул эди.

Бу икки олимнинг суҳбати эди. Улар илму хикмат асосида суҳбат қураб эканлар, бир-бирларидан ғалатлик қидирмасдилар ёхуд бир-бировларини мот қилмоққа ҳам уринмасдилар. Зеро ёлғиз Ҳақиқатни излардилар. Ўз кўнгилларидаги туғёнга билмоқ ва англамоқ ҳисси ила таскин топмоқ истардилар. Шунинг учун улар суҳбат асносида бир-бирларидан ранжимокни хаёлларига ҳам келтирмасдилар. Вужудларидаги илоҳий ишқ уларни тобора яқинлаштириб ббормокда эдики, буни ўзлари ҳам ҳозирча сезмасдилар. Таъбир жоиз бўлса, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг вужудида ўзи тан олмаган Хайём, Абул Фатҳ Умарнинг вужудида эса ўзи кашф этмокни истамаган Ғаззолий яшарди. Яъни улар жисмларига бир хил илоҳий ишқ оташи тушган икки хил одам эдилар.

Хайёмнинг кўнглида ҳузурбахш бир эврилиш кечмокда эдики, бу унга жуда-жуда хуш ёқарди.

-Мансури Ҳаллож илоҳий ишқда маст бўлгани янглиғ ҳам суҳбатингиздан мастдурмен. Мисоли «Анал Ҳақ» лаззатини тотадурмен. -деди у тақи суҳбатга чўғ ташламоқ умидида. -Дарвоқе, Ҳалложнинг мақомида у бир кеча-кундузда ўқиган минг ракат намоз, тўғрироғи, сўз (Анал Ҳақ) муҳимми ёхуд унинг руҳий ҳолатими?

Савол нозик эди. Ғаззолий наздида, бу хатокорлиғдай туюлди.

-Албатта намоз, сўз муҳим. -деди у қатъий бир тарзда.

(Муҳтарам ўқувчига шуни айтиб қўймоқчимизки, тарихий китобларнинг гувоҳлик беришича, «Хужжатул Ислому, буюк имом, шайх Абу Ҳомид Ғаззолий ҳазратлари ёшлик йилларида Қуръон ва суннатни қаттиқ тутган ҳамда шариат аҳкомларига қаттиқ берилган зот бўлганлар. У кишида ҳали кўнгил мақоми шаклланмаган, тасаввуф илмидан бохабар бўлсаларда, ҳали унга ихлос қўймаган, яъни бентибоҳ (огоҳ бўлмаган) эдилар. У пайтлари ҳазратимиз, ҳозирги замон тили билан айтганда, Ислому назариётчиси эдилар. Юқоридаги жавоби ул зот умрининг ёшлик йилларига тўғри келади. Умрининг иккинчи ярми ва айниқса, охирида у киши дунёвий нарсалардан воз кечиб, фақат тоат-ибодат ва ижод ила машғул бўлганлар ҳамда улуғ мақомларга эришганлар.

Умар Хайём эса бу пайтда ўз руҳий ҳолатини тўла англаб етмаган бўлса-да, кўнгил мақоми

Ғаззолий ҳазратлариникидан хийла юкори эди. Аммо буни уларнинг ўзлари сезмасдилар. Сездиргувчи зотнинг пешини ҳали тутмагандилар.)

Хайём таки ёнди:

-Мансури Ҳаллож бир кеча-кундузда минг ракат намоз ўқиганлигини айтдим. Ҳар бир ракат учун эса алоҳида ғусл қилган эканлар. Ҳаттоки юпқалашиб кетганидан устидаги хирқасининг вазни ҳам қолмаган экан. Агар жисмга эътибор этилса, ўшал минг ракат намознинг ўзини ўқиш имконсиздир. Демакки, бунинг учун руҳий тайёрлиғ ва макоми хос даркор. Хулоса шулки, бунда Ҳалложнинг аҳволи (мақоми) муҳим эмасми?

Ғаззолий босиклик ила, вале маънодор жилмайди:

-Унда жаноблари айтсинларчи, «Анал Ҳақ» хитоби унинг жисмидан учдими ёхуд руҳиданми (қалбиданми)?

-Албатта руҳидан-да! -Хайём суҳбатга авжлироқ киришди. -Ҳаллож тинимсиз ибодат ва зикруллоҳ ила нурга эврилиб, илоҳий тажаллийга қоришиб кетган эди. Унда жисм қолмаганди. Гофилу жоҳиллар эрса, йўқ жисмни қатл этдилар. Ҳаллож буни сезмади ҳам ҳатто. Бу бағоят юксак мақомдур!... -Шоирнинг нигоҳида туйқус ўйчанлик зоҳир бўлиб, юзида изтироб балқди. Ё соҳиби Ғайб, бу кимнинг, сўзлари дея хиёл қиларди у, ким айтди мен учун бегона бўлмиш бул янглиғ фикрларни? Мен-кўплар ва айникса, ақли шариат наздида, майпараст бўлмиш саркаш шоир, банданинг бандилик мақомини қалбан инкор этгувчи осийлик номига сазовор нужумпараст зот наҳотки шу сўзларни айтган бўлсам?! Қайдин учди бу фикр пайконлари?!..

Ғаззолий шоирнинг сўзларини тасдиқ ҳам, инкор ҳам этмади. Аслида ихтиёрсиз равишда унинг қалбида, вужудида ҳам ўзгача бир ғалаёнлар уйғона бошлаганди. Шунинг учун ва ёхуд ўз кечмишини англай олмагани боисми, ҳамроҳини бу ерни тарк этмокликка ундади.

Улар Талх ила куюқ хўшлашиб, ўз йўлларида давом этдилар. Орадан ҳеч қанча фурсат ўтмай, Ғаззолий титроқ овозда савол этди:

-Исфаҳон муттақоси (суянчиғи, мададкори) Адам Шайх ҳазратларининг ҳонақоҳлари қай тарафда?

Иккалаларининг нигоҳлари баногоҳ тўкнашдилар: во ажаб, айна дамда Хайёмнинг хаёлидан ҳам Шайх ҳазратлари ўтиб турганди.

-Шаҳар адоғида.-деди шоир кун ботиш тарафга илки ила ишорат этиб.

Шу бўйи қайтиб суҳбатлари қовушмади, иккалалари ҳам хаёлга чулғаниб, то намози асргача шаҳарни кездилар...

Ўн биринчи боб

1

Хайём оромини йўқотди. Авваллари вужудида уйғонган тушуниксиз кечмишларни май тафти, мусиқий ноласи ва ёки шеър мавжи ила босиб, қалбидаги олов-оташга малҳам топа оларди. Энди эса на май, на куй ва на назм аҳволига кор қилмаёттир. Илмдан, юлдузлардан ва уларга эш давралардан кўнгли совуди. Илгари шундайин аҳволга тушса, ичидан бир нимарса сирғалиб чиқарди-ю беадад май сипқорарди, мусиқий оғушида тебраниб, фарёд ура шеър ўқирди. Бу кун ўшал нимарса ташқари чикмас ва гўё у махф бўлиб бораётгандек туюлса-да, аслида бошқа ёруғ бир нимарсага эврилиб, унинг бағридаги ўт тажаллийсига чулғаниб, жону жаҳонини янада баттарроқ куйдирарди.

Унинг ҳатто намоздан, Каломуллоҳ мутолаасидан ҳам кўнгли совиганди. Ўзидаги бу ҳолатни англаёлмас, унга сари вужудига тағин-да куйдиргувчироқ ўт кетарди. Тунларни бедор ўтказаркан, қалбида Оллоҳ деган калом кун сайин кўкариб, гул очиб бораётганга ўхшарди ва бу сўз ададсиз рақам касб этарди. Шундай онларда у фақат ва фақат Ғаззолийнинг суҳбатини

истар, унинг ўзидан неча ёш кичик эканлигини билиб, бунинг маъносини шууридан ўтказиб турса ҳам унга томон талпинаверарди. Шоир дўстининг суҳбатини ихтиёр этаркан, ғойибона устози Уклюдуснинг уни мудом беором тутган бешинчи коидасини эслади. Икки ёндош тўғри ҳад ҳеч қачон кесишмайди, деганди устоз. У икки ёндош чизикни хаёлан уфқ сари йўлларкан, кўзлари илғаган маълум бир нуқтада улар бирлашдилар. Демак, улар қачондир кесишади, бирлашади, фақат бунга бизларнинг ақлимиз қосирлик қилмоқда холос. Истиқболда улар бирлашур, илло у ва Ғаззолий каби. Унда дин табиат илмларини, табиат илмлари динни исбот этиб, бир-бирларига хизмат қилурлар. У кунлар қачон келаркин?! Шундай пайтларда шоири зорнинг юраги ўртаниб кетарди.

Қуръон Оллоҳ таборака таолонинг беадад илмидан бир улуши холос. Демак, Ҳақиқат Қуръоннинг ижодқорида, соҳибида. Бундан аён бўладики, башарнинг шуури илғамас коинотда барча дин ва миллатлардан, ҳатто энг шарафли Ислом миллатидан ҳам устувор бўлган мутлақ Ҳақиқат мавжуд. Балки ана ўша Мутлақият олами бир бутун тутиб, моҳиятни барпо этар ва одамзотдан тортиб барча жонзоту наботот, туфроғу тошгача бир лисонда сўзлатар. Хайём бу нимарсаларни айни кунларда, яъни бедор куну тунларида кашф этарди. Ўша кунлари у ўзини ваҳмга ва ҳатто саросимага солган тушининг таъбирини ечгандай бўлди: Мастона кампирнинг Қуръони каримни ўтда ёкиб ўлтириши-унинг вужудига бемисл ўт солган улуғ Ишқ ташрифи, яъники Мутлақиятни англашимиди-уёғи энди Яратувчининг ўзигагина аён.

Ғаззолий ила кечган навбатдаги суҳбат, ёйинки баҳсларида у мазкур фикрларни ҳам тўлғона-тўлғона изҳор этганди:

-Коинотни ўрганувчи, табиат асрорини фош этишда кўмак бергувчи олмлар мажусийлик авжида ниҳоятда ривож топмиш эди. Алар жумла осмонлар илмини, ҳайвоноту наботот асрорини, алжабр, хандаса, фалсафа, фаросат илмларини бағоят мукамал эгаллагандилар. Алкимёни кашф этиб, анинг сирридин воқиф бўлиб, мисни олтинга айлантира олганлар. Жисмларни неча бора катталаштириб бергувчи заррабин пишани ҳам алар кашф этмишларки, ул ила осмон аҳлини мушкулотсиз кузатмоқ мумкин. Ёки сирри мудом барчадин пинҳон кибратул аҳмарни айтинг... Ҳа, мажусийлар барча илмларни табиат ҳодисотларига ҳамоҳанг тарзда ўрганмишлар!.. -Хайём шеър айтаётган янглиғ завқу шавқ ила сўзларди ва бу шавқ тинглагувчига ҳам юқумли эди. -Ваниҳоят энди бани башар манглайига саодат нурини ёғдириб, улуғ Ислом дини юборилди. Инсон энди ҳалиги илмларни иймон торозуси ила ўрганмоққа киришди. Оқибат эса он қадар буюк. Агар илоҳий илмлар ривож топиб, табиат илмлари бир четда қолсачи? Унда хурوفоту турфа бидъатлар авж олмайдами? Ғазналик Маҳмудлар дунёга келмайдами? Эҳтимол!.. Унинг акси ўлароқ илми табиийун юксаклаб, илми илоҳий тубанда қолса ҳам шу аҳвол-руҳий-ахлоқий сифатлар таназулга юз тутди. Демакки, ҳар неда меъёрни, сирли ораликни унутмаслик лозим!..

Ўшанда Ғаззолий ҳам бу фикрларга майл билдириб, сўзсиз қолганди.

Хайёмнинг ўшал меъёр ёхуд сирли оралик ҳақида тақи ўзга назари ҳам мавжуд эдики, ани бировларга ошкор этмоқдан ҳамиша сақланарди. Бу сир шоирнинг шеърларига кўчганди. Эҳтимол унинг назмида ўшал рост сир борлиги учун ҳам эл ани суяр. Мана, ўшал чин сир: киши мастликда ростликни англашга саъй этади. Мастлик ила ростлик аро шундайин бир муддат, балки сониядан ҳам камроқ муддат борки, ана ўшал вақтда ҳақиқат яққол ёлқинланади. Шу ёлқинни илғай олмоқ муҳимдир, сағал у ёк-бу ёкка оғмоқ хатоликнинг бошидир. Зеро ғайб олами ҳам шу янглиғдир: киши Оллоҳ ишқида масту беҳуд бўлмоғи ва дунё ҳамда ғайб олами орасидаги сониялик барқни пайқай олмоғи лозим. Ўшал сониянинг ўндан бир улушича муддатда ғайб пардаси кўтарилиб, одам бутун бир олами, осмонларни кўра олмоғи имконлидир.

Одам сафиюллоҳ яратилгунича, яъники инсон бу дунёга келгунича қанча вақтлар (замонлар) ўтган. Бундан кейин тақи қанчаси ўтмоғи аниқ. Абодият (мангулик) қошида инсон умри,

йиллар, асрлар бир лаҳза кабидур. Инсон умри-факатгина бир лаҳза. Вале инсон ана ўшал бир лаҳзада мангуликни ҳис этмоғи, англамоғи мумкин. Яъни лаҳза ва мангулик бир бутун.

Хайём инсон умрини тушга киёслайди. Одам туш кўради, унда таки кўп нимарсаларни кўрмоғи мумкин. Бироқ битта муҳим воқеагина ёдида қолади (бу кишининг шуури даражаси ва руҳий ҳамда жисмоний поклигига қараб яққол ёхуд хира тарзда рўй беради) ва ўшал воқеа эртанги куни учун башорат бўлиши ҳам мумкин. Ўшани эслаб қолса бас, сўнг эртанги куннинг мазмун-моҳиятини англайди. Инсон умри ҳам шу-унда муҳим бир лаҳза мавжудки, ўшани илғай олган зот Ҳақиқатни англайди. Надоматким, бу ҳаммага ҳам насиб этавермайди, акс ҳолда...

Одамизот яшар экан, шаҳарлар қуриб, сувлар чиқариб, китобот битиб, бир сўз ила айтганда, тамаддунга эришар экан, у ибтидодан, яъни ўз аслидан йироқлашиб бораверади. Асил сурату сийратидан Мосуво бўлади. Унинг фожеаси ҳам шунда. Не этмасин, янги-янги урфлар, қоида ва таъқиқлар пайдо бўлаверади-да, аслидан жудоликка маҳкум.

Ҳақ дин келди. Ҳотамул анбиё юборилди. Саодат замони оламга ёруғлик сочди. Расули Акрам саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳар соҳада умматларига ибрат бўлдилар. Не яхши нимарсага эришмасин бошқаларга илинди. Ҳар қандай ҳукми адолат ила чиқарди. Шулар боис ҳам кишилар ул зоти муборакка эргашдилар ва тинчу осуда, хотиржам яшадилар. Оллоҳнинг суюкли Пайғамбаридан сўнг эса... Ой сайин, йил сайин турфа одатлар, айрилишлар пайдо бўлиб бораверди. Суннат ва шариат аҳкомларига замон уламоларининг таъма-ю манфаатлари аралашди. Шариатда пайдо бўлган ҳар бир янги қоида, фатво кимларнингдир нафси учун хизмат қила бошлади. Оқибатни эса кўриб турибмиз.

Хайём ўшанда Ғаззолийга бир ҳикоят айтиб берганди:

-Бир камбағал одам тирикчилик ташвишларидан ниҳоятда хорибди. Ақли паришон бўлиб, ихтиёрсиз қўйда замона шайхига рўбарў бўлибди. Бир таскин илинжида ул зотга ёрилибди. Рўзғори юпунлигидан, кун кўриш оғирлиги-ю замона адолатсизлигидан нолиб, кўз ёш тўкибди.

Шайхнинг унга раҳми келиб, шундай дебди:

-Сабр қилмоқ даркор, биродар, илло чин бахт, чин бойлик қиёматда сабрлиларга ато этилур. Ахир Ҳазрати Пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам не-не офатларга, хўрликларга сабр этмадиларми. У кишининг хонадонидида ҳатто емоққа нон қолмаган кунлари бўлган. Бу бизларга сабоқ бўлмоғи лозим...

Шунда камбағал шўрликнинг аламли овози эшитилибди:

-Унда барча -Пайғамбар ҳам, камбағал ҳаммол ҳам баробар эди-да, тақсир!

Бу гап чин ҳақиқат эди, зеро файзу барокат ва аҳилликнинг асли тенгликдур.

-Сиз Набий алайҳиссаломнинг ҳаётларини ўзгаларга ибрат қилурсиз -бу бағоят соз. -деганди бир сафар Абу Ҳомид. -Вале ўзингиз шеърларингизда Оллоҳга, унинг тақдирига исён қилмайсизми? Биз қай бир Хайёмга инонайлик?!

Хайём ўйчан жилмайганди ўшанда:

-Ғаззолий жаноблари билсинларки, менинг исёним, яъни осийлигим Оллоҳ-соҳиби коинотга эмас, шу ҳаёт ва уни шу тарзда бино этаётган одамларгадур. Алар Тангри таоло яратган барча нимарсаларни ўзларича қайта «ижод» этадилар-да, яратувчилик даъво қиладилар. Янги-янги тартиблар, таъқиқлар жорий этадилар. Ниқоблари дину иймон бўлгани билан аслида ундай эмас. Дин ташвиши алардан анчайин наридадур. Демак, алар ўзларини бу дунёнинг соҳиби деб биладилар. Шеърларимдаги исён ана ўшаларгадур.

Ғаззолий кинояли табассум қилди.

-Чиройли сўзлайдурсиз.-деди, сўнг тагдор сўз айтди. -Ҳар тугул шоирлик этдингиз.

Хайём мулзам бўлди. Ҳамсухбатининг гапидан сўнг чиндан ҳам сохта сўзлаганини, ўзини оқлашга уринганини фаҳмлади. Аммо энди кеч бўлганди, айбини ёпмоққа уриниши уни икки ҳисса оширмоқ ила баробар эди. Шунинг учун индамай кўя қолди.

Ғаззолий бунни сезиб, ўзича уни тўғри йўлга чорламоқчи бўлди:

-Шеърларингиздаги сўроғу хитоблардан уларни қай ҳолатда қандай ёзганлигингизни пайкаш мумкин. -У шоирнинг ўз шеърларини мастликда битганлигига ишорат қилмоқда эди. -«Шоирларга йўлдан озганлар эргашур. Уларнинг (сўз водийларидан) ҳар водийда дайдишларини (яъни ўзларига ёкиб қолган энг тубан кимса ё нарсаларни ҳам кўкка кўтариб, ёқтирмаганларини тупроққа қоришларини) ва ўзлари қилмайдиган нарсаларни айтишларини кўрмадингизми?!» («Шуаро» сураси, 224-225-226- оятлар)

Хайём хуш қироат ила айтилган илоҳий сўздан янада мутаассир бўлди ва бир лаҳзагина ўзига хиёнат қилиши, ўз феълига зид иш тутиши қанчалик оқибатларга Солмоғини тушунганидан баттар хижолатга тушди. Илло Ғаззолий нишонни тўғри олганди. Чин сўз қаршида ҳар не куч ҳечдир.

-Ҳа, мен ўз шеърларимни бошқа бир таърифга сиғмас ҳолатларда ёзамен. -деди ниҳоят тилга кирган Хайём. -Кейин алар ўзимга ҳам ғалат туюладур. Илло бандамен, бу оламда не-не гуноҳлар қилмадим. Балки шеърларим ҳам ўшал гуноҳларимнинг биридир. -Шоир бу сўзларини чинакам истиғфор оҳангида айтди.

-Сизни кун келиб кимлардир майпараст бир шоир, бировлар беназир табиийунчи олим, бошқалар эса Уммул Китоб билимдони ҳофизи Қуръон, дея суйсалар ажабмас. Эҳтимолки бунда ҳам Оллоҳнинг бир ҳикмати бордур.

Хайёмнинг аввалги шаштидан асар ҳам қолмаганди, суҳбатдошининг сўзларини сукутда бош эгганча тингларди.

-Зеро уч олам мавжуд, -дея сўзида давом этди Ғаззолий. -Биринчи, тубан (қуйи) ҳисли жисм олами. Иккинчиси, ўрталик руҳий, ҳар нимарса маъно касб этгувчи олам. Ваниҳоят учинчиси, юқори олам-Илоҳнинг макони.

Қуйи олам ҳамиша ўзгариб туради. Илоҳ олами эса Буюк Ирода туфайли ўзгармас ва мангудир. Тоза руҳли кишилар Илоҳ оламига мансубдирлар. Чунки улар Илоҳдан яралганлар ва унга қайтадилар. Валекин қуйи оламга мансуб қалблар ҳам юқори олам ила робитага (алоқага) киришмоқлари имконли, фақат тушда, руҳий мувоқабата.

Хайём авваллари бўлганида бундайин гапларга кулоқ солиб ўлтирмасди, шартта узарди-қўярди. Бироқ айна дамда рўбарўсидаги ёш шариатпешанинг сўзларини ихтиёрсиз равишда жон кулоғи ила тинглар ва барини қалбига жо этарди.

-Унда мен қай оламданмен? -дея сўради у паст овозда.

Ғаззолий анчагина сукутга толди ва ахийри:

-Фурсати ила аён бўлғай, иншооллоҳ!-деди мавҳум бир оҳангда.

Кузнинг ўрталарида Ғаззолий шайхулисломнинг чорлови ила тақи Боғдодга отланди. Сафар тадоригини кўраётган кунларининг бирида шаҳар четига чиқиб қайтди. Аммо Адам Шайх ила кўришдимиз ёки йўқми, Хайёмга ҳам ноаёнлигича қолди.

Бу айрилиқ иккиси учун ҳам оғир эди. Улар бир-бирларидан нелардир олганликларини, руҳиятларида, кўнгилларида ҳам ажаб эврилишлар рўй берганлигини сезиб турсалар-да, тан олмасдилар ёхуд тан олмоқни истамасдилар. Нега бундай-бу энди Яратувчининг сири эди. Ўтган кунлар, ойлар икки соҳиби илм ва соҳиби дилни гўзал маъволарга ҳамда ана ўшал маъволардаги бетакрор руҳ чаманларига, осмоний тажаллийларга ошно этди. Ўша кунлари Ғаззолий суҳбат асносида шундай деганди:

-Ҳали бизлар ҳақимизда турфа уйдирмалар, маломатлар тўқийдилар. Ҳатто иккимизни бир-биримизга аксил қўйиб, ўз нафслари учун хизмат қилдирмоққа уринадилар. Дунёдаги барча динлар танҳо Яратувчига ҳар тарафдан элтгани каби бизлар ҳам бир манзилни кўзлаган икки хил йўлдаги йўлчилар эканлигимизни кўплар англамай ўтадилар. Лекин шунисига ҳам шукур. Зеро Тангридан келганмиз, Тангрига қайтурмиз!.. Аслида бу ҳам ҳали холва. Чунки кун келиб, дунёга соҳиблик истагида бўлган Иблиснинг малайлари ҳали Ислом ила одамларни

кўрkitмокка тушадилар. Бундаин синовлар ҳам бор ҳали!..

Айрилик они узок хайрлашдилар. Ҳали таки кўп бор дийдор кўришмоқларини сезиб турсалар-да, кўз ёшларини тиёлмадилар.

-Сизнинг йўлингиз олис, ё шоири замон!-деди Ғазолий уни кучокларкан. -Сиз барча оламларга мансубсиз!..

У Исфаҳонга Ибн Сионинг изларини излаб келган эди, англадики, Хайём иккисини топди...

-Хуш энди, дўстим Умар Хайём!

-Хуш!.. Хуш, азиз биродарим!..

2

Хайёмнинг дил ва руҳий ғалаёнлари баттар авж олди. Энди англадики, ўшал Куръони каримни ёндирмокка қодир ишқ буткул ҳаловатини олганди. На илмда, на ибодатда, на шеърда ва на майда дардига малҳам тополмасди. Тез-тез кўз унгида Мастона кампир намоён бўлар ва ўз бағрига чорлайверарди. Ўкраб йиғламоқ истарди, йиғлолмасди, нужум ҳолидан фол очмоқ бўларди, юлдузлар ҳам ёлғончидек туюлиб кетарди, илм истарди, лекин ўрганаётган, яратаётган илмлари ҳечдек кўринарди, назм олами эса ундан юз ўгиргандек эди. Аввалига у бу кўйини Ғазолийдан айро тушганлигидан деб ўйлади, ахир яхши йўлдош, ҳар бир сўзингни осонликча англаувчи дўстдан, суҳбатдошдан айрилиш осонми?! Одам тафтини одам олади, дейдилар. Энди мислсиз оловдан бино бўлаётган тафтини олгувчи ўшал ҳамдами йўқ эди.

Аҳли расадхона ҳам хайратда-ҳаммалари ихлос қўйган, хайбатидан тоғлар мук тушган, ғайратидан ҳар не юмушнинг бўйни синган теран ақл ва унга итоатли дил соҳиби бўлмиш шоир Умар Хайём афтода бир аҳволга тушмиш эди. Бу не ҳол, дея бир четларда гўлдиарди эрка шогирди Исфазарий, ул шариатпеша устозни қандайин жодуга солди?! Микоил хожасига гоҳ-гоҳ тикилиб қўярди-да, ул зот олим одам бўлса, мен бир омий сангтарошу томошабоз, унинг аҳолини недин билурмен, дея Полвон ила андармон бўларди. Фақат кекса Риндгина уни тушунарди чоғи. Чунки ҳамиша Хайёмга ҳалал бермасликка уринар ва турфа саволу нигоҳлари ила таъқиб ҳам этмасди. Аммо хожасининг кун сайин ундан узоқлашаётганлигини сезиб турарди.

Ўшал кунларнинг бирида шоирни вазири аъзам ўз ҳузурига чорлаб қолди. У Хайёмдаги ўзгаришни бировдан эшитганмиди ёхуд айни дамда пайқадими, номаълум эди.

-Сенга не бўлди, эй, нишопурлик саркаш шоир?-дея сўради у ўзининг мардона овози ила уни қаддини кўтармокликка ундаб. -Бетобмисен ва ёхуд толикдингми?

-Билмадим, ҳазрати олийлари. Ростдан ҳам толикдим шекилли. -Хайём бу сўзларни мавҳум оҳангда айтди.

-Унда ҳордиқ ол. Май ила ёрни тут. Бундаин аҳвол сенга ярашмайдкр, ўғлим. -Вазир аъзам уни илк бора шундай аташи эди.

Бу меҳр туйғуси ила айтилган сўз шоирга ҳам таъсир этмай қолмади-дод солиб ўкраб юборишига оз қолди. Бироқ уни мудом тарк этмаган ғурур бўғзига урилган фарёдни тўсди.

Шундан сўнг гап ковушмади. Кўп ўтмай Хайём вазири аъзам даргоҳини тарк этди. Қайтаётиб бўсағада Қазвинийга йўлиқди.

Амирул шуаро энди ўзини анча ўнглаб олган, жисмида зуҳур этгувчи нотавонлик, руҳидаги гумон ва кўркув ҳам ҳозир сезилмасди. У бўлиб ўтган қаро кунлардан сўнг Султон қаҳридан кўркиб, ўзини четга олиб юрди. Салтанат «об-ҳавоси» бир маромга тушиб, султонун бошқа аркони давлатлар ҳам ўзга юмушлар ила андармон бўла бошлагач, тақи унинг вужудидаги қора қуртлар ғимирлай бошлади. Не этиб бўлса-да, Хайёмни олампаҳога ёмон кўрсатиш учун режа тузмокка тушди. Бироқ энди султон Маликшоҳ унинг сўзини унчалик ҳам сўз деявермас, вазири аъзам ва айникса, Умар Хайём ҳақида ёмон гап олиб келишларини хушламай қолганди.

Қазвиний буни биларди ва шул боис Хайёмни ёмонотлик килмок учун айни кунда унинг шеърларидан ўзга маҳкамрок тутгулик дастак йўқ, дея ҳисобларди. Филҳақиқат, сўнги ҳафталарда Хайёмнинг ғалат ва ҳаттоки осийона талкинда битилган шеърлари кўпаймоқда эди. Амирул шуаро ана ўшандай шеърларни улкан умидворлик ила тўпламоққа жаҳд этганди. Шул ёнишлари асносида эшитдики, нужумпараст Хайёмнинг кўйи ҳам ўзгариб, аҳволи савдойнамо бўлиб қолган эмиш. Шоирлар амири бағоят шодланди ва улкан умидворлиги тагин улканлашди. Ажаб бўлғай, деди у кўзлари чакнаб, султонзода Муҳаммад Такашнинг уволи тутибди-да бул нобакорни! Ҳали бу ҳам кам, ҳадемай чиндан-да ақлидан мосуво бўлса ажабмас. Шундай қилиб, Хайёмга астойдил кафан бича бошлади. Хайём ила ҳозирги йўликуви ҳам унинг ўшал қувончли кунларига тўғри келганди.

-Ассалому алайкум, ё юлдузлар шоҳи!-деди у Хайёмнинг кўзларига синовчан ва ҳам кинояли тикилиб.

Кўнгли уйғоқ Хайём унинг бокишидаги маънони дарров пайқади. Савдойи деб гумон қиладур бу дили сиёҳ, дея ўйлади, қарашлари музаффарлик тантанасидек кўринадур. О, инсон боласи, ўзининг ҳолингдан ошиб, бировларнинг кўнглини тафтиш этмоқдан қачон тийиласан-а!..

-Шаҳарда камнамозис? -дея давом этди тақи Қазвиний ундан кўзларини узмай. -Ёки биз дўстларингиздан этак кокдингизми, жаноб?

Бу гапга муносиб жавоб қилмаса бўлмасди.

-Асло, эй, амирул шуаро! Фақат дўстларимнинг яхшилик нури ёғилган гўзал ангорларига боқмоққа мен фақирнинг тоқатим етмас. -деди Хайём сўзларига конияли жило бериб ва йўлига кетаверди. Шайтони лаъин эса кўнглига ғулу солиб, бул пачоқ башаранинг ёқасидан олиб, кекирдагини суғурмоққа ундарди.

Бундайин муомалани кутмаган Қазвинийнинг кўзлари олайиб, туси бўз янглиғ ўнгиб кетди...

Фақат Марямгина... Хайёмнинг ўзига нисбатан аллақачон совиб улгурганлигини, аниқроғи, бефарқ бўлиб қолганлигини сезса-да, Марям мудом унга талпиниб турарди. Айниқса, шоирнинг ҳозирги аҳволи қизни ортиқ безовталантирар, ички бир сезим ила унинг туғёни боисини англаётгандек кўринарди. Хайём унга ҳамон ишонар, ўзгалардан пинҳон тутган кечмишини ҳам ундан яширмасди. Бироқ энди у Марям сари талпинмасди, васлига ошиқмасди.

-Устоз, зора ёрилсангиз!-деди бир куни Марям зорланиб, -Ғаюрлар бу ҳолингиздан огоҳ бўлсалар, хавф наинки сизга, балки бутун расадхонага соя солур.

Хайём индамади, қизга маҳзун тикилди...

Сўнги кунларда Хайёмнинг наздида, оламдаги жамики ҳилқатлар маъносизлик касб эта бошлади. Мавжуд нимарсалардаги фонийлик унинг кўнги ойнасида тиниқ-равшан акс этмоққа тушди. Ўзининг барча уринишлари, даъволари зоедек туюлди. Олган илмлари фоний, шеър фоний, ҳатто манов улуғвор қоялар фоний, тириклик фоний- ҳамма-ҳаммаси фоний эканлигини англади. Англади-ю хўрлиги келди. Наҳотки еб-ичмоқ учунгина яралган бўлсам, дея наъра тортди қакраган бағри ўт ичра. Унда не боқий? Бу оламдаги не бир саъй зое эмас?! Танҳо Яратувчи, соҳиби коинот, яъники энг олий шуур ҳақ. Вале масжидда саждага бош урган одамнинг ўз инсоний муддаоси бор бўлганидек, калисода сиғинган кимса ҳам риёдан ҳоли эмас. Мажусий оловни, будпараст сангни Худо, дея ўз дардларини айтиб соладилар. Барчалари оддийгина маҳлуқ (яратилган), банда, кул эканликларини билганлари ҳолда ожизона истак-илтижоларини тинглаувчи, ижобат этгувчи ёлғиз Зотни ҳам ич-ичларидан сезиб турадилар. Бироқ сўқир қалблари, ноқис ақллари исканжасида Яратувчини турфа суратларда, ўзлари каби ожизона қурбларда тасаввур этадилар. Аларнинг ақллари бундан ортиғига дош беролмас, фаросатлари эса ўшал ақлларига бандидир. Илло бу оламда ҳар неки бор қулликка, маҳкумлиқка элтур. Шоир эса бунга тоқат қилолмас. Инсон бўйнига илинган қуллик занжирларини чил-чил қилмоқни истар.

*Каъбаю бутхона қуллик хонаси,
Бутхона занги ҳам шум таронаси.
Меҳробу калисо, тасбеҳу салиб-
Барчаси қулликнинг бир нишонаси.*

Бу сатрлар кетидан ушбуси келди:

*Бизга фалак иши-фақат таъвиш-гам,
Бирини тикласа, бошқаси барҳам.
Ҳали келмаганлар бундан беҳабар,
Хабар топа қолса келмас эди ҳам.*

Шоир чинакам туғенга келганди. У фоний умрга, ҳаммаси аввалдан битиб кўйилганлигига, бу битик-хаддан озгина бўлсин четлаш мумкин эмаслигига исён қиларди. Унинг қалбида яратиш ишқи жўш урарди. Бу ишқ унинг ихтиёридан айро равишда инъом этилган тақдирни инкор қиларди. Бу осийлик эди, ҳатто Оллоҳга ширк келтирмоқ ила баробар эди. Аммо буни унинг ўзи тузукроқ англаб етмасди, олов, жазаба оғушида эди. У ўзининг хато кетаётганлигини гоҳо элас-элас илғаб қолар, бироқ фикр этмоғига вужудидаги оташ монелик қиларди. Тақи ўшал ихтиёрсиз тарзда ненидир, бир буюк эврилишни кутарди. Тушларида, ўйларида Мастона кампир уни тарк эта бошлади. Сўзсиз, итоаткорлик ила тарк этарди у. Энди оромини, хаёлини ўн беш ёшлар чамасидаги гўзал ва нурпош чехрали бир қиз ўғирламоққа тушди. У мислсиз соҳиби чирой эди, ҳар сафар кўзларига кўринганида юраги хил-хил оқиб кетарди. Бул беором руҳий ҳузурни қачондир ўқиган икки ракат намози асносида бир бора тотган эди. Энди унинг дийдори туфайли такрор ва такрор ҳузур оғушида...

Ўша куни шом маҳали расадхона ортида, тоғнинг пойидаги оғочзор ичра бир қуш узоқ ва асрорли сайради. Не қуш эди, беҳуд бўлган Хайём англолмади. Ғайб ишорати эди гўё бу. Чунки қушнинг саси аллақачон тинган бўлса-да, унинг қулоқларида акс садо бериб тураверди. Бу ҳол то ярим кечагача давом этди. Тун ўзининг ҳикматли қисмига оғанда оромсиз шоир беихтиёр ўрнидан турди. Жаҳд ила расадхонани тарк этиб, шаҳар томон йўл олди. Бораркан, умрнинг бебақолиги ва Тангрининг васли ҳақида ўйлади. Ҳа, филҳақиқат, йўллар беададу манзил бир. Шундай экан, бир-бировни инкор этмоққа не ҳожат? Бу башарий худбинликдан, нафс қутқусидан ўзга нимарса эмас-ку! Манзилга пиёда, ҳачир ёхуд отда бординг нима? Муҳими манзилга етмоқ, фақат отдаги йўлчи ҳачирдаги ва пиёда кишига нисбатан аввалроқ етиб бориши мумкин холос. Бу худдики кетма-кет келгувчи сонларнинг бир-бирига нисбатларига уйкашдир-айирсалар озаяди, қўшсалар кўпаяди. Дарвоқе, вақт ҳам бор. Ундан ғофил бўлмоқ-зиёда нимарсаларни бой бермоқ ила баробардур. Кетма-кет ўтаётган бир хил кунлар умрнинг зое кетаётганлигидур. Ҳазрати Рисолат саллаллоҳу алайҳи васаллам айтмишлар: «Кимнинг икки куни бир хил бўлса, бас, у алданган, кимники бутунидан эртаси ёмон бўлса, бас, у мальундир, кимки зиёдалиқда бўлмаса бас, у нуқсонда, кимки нуқсонда бўлса, бас, унга ўлим яхшидир.» Бу ҳадиснинг унинг шуурига урилиши каромат эди, зеро у айна дамда Исломдан фалсафа сўкишга ожизлик қиларди. Ҳатто оғоч Тангрига ҳамд айтишда, зикруллоҳда одамдан зиёда экан, на одам, на наботот, на ҳайвонот бўлишлиқда фарқ йўқ. Зиёдалиқ иймонда, фидолик ва бахшидалиқда. Ўшанда мажусий зоҳид-мубоддан динингнинг асоси не, деб сўраганида, у шундай жавоб берганди:

-Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал.

Ё, Оллоҳ! Ахир Исломнинг Фикр, Зикр, Шукр ҳикматида асосланган даъватига бағоят уйкаш эмасми бу?!

Хайёмнинг боши айланди. Ўйларининг аввалу охирини йўқотиб қўйди. Шаҳарнинг нариги чеккаси сари бораркан, вужудидаги тўфон тобора авжланмоқда эди. Бу бўрон ҳаловат илинжида беихтиёр шаҳар четидаги хонақоҳни-Адам Шайхнинг сирли даргоҳини кўзлаб борарди...

Хонақоҳ остонасига қадам қўйди. Ичкариларкан, ҳар қадам босганида вужудидаги ғалаён тобора тинаётгандек туюлди. Хонақоҳ ховлиси ўртасидаги ховузга етганда рўбарўдаги хона эшигидан бир одам чиқиб, тўғри у томонга юрди. Бу одам баланд бўйли бўлиб, қуюқ узун соқоли оппоқ эди. Эгнида рангпар хирқа, бошида кулоҳ, мисоли учаётган каби қадам қўяр, атрофида бир кучок нур эргашиб юрганга ўхшарди. Эҳтимол унга шундай туюлдими... Хайём салом берди ёки салом бермоқчи бўлди, бироқ буни ўзи англолмади.

-Ваниҳоят келдингизми, ё олимлар амири?!-деди нотаниш киши унга ёвуқ келиб.

Шоирнинг хаёлига урилган биринчи савол шу бўлди: нега энди «сен»ламади? Шундан сўнг жисму жони эриб, ҳолсизланиб бораётганлигини сизди. Дийдалари юмшаб, киприкларининг асти ачишди. Хўрлиги келиб, дод солмоқни истади. Ана ўшанда ҳалиги одам, яъни энди у шуурининг аллақарида таниб улгургани Адам Шайх хирқасини икки ёнга қайирди. Шоир итоаткорона бош эгиб, юзини Шайхнинг кўксига босди, босгани ҳамано шайх унинг бошини хирқаси ила ўради. У худди сув остига шўнғигандек бўлиб, мисилсиз бир сукунат ва ҳузурбахш ҳаловат оғушига тушди. Шуури тиниклашди, кулоқлари ҳали бирон марта бундайн сукунат овозини эшитмаганди. Юраги жудаям осуда ура бошлади. Нигоҳи кўзни малоллантирмагучи ёқимли ёруғликка тўлди. Ана, оппоқ суруш (фаришталар) улкан капалаклар мисоли учиб юрибдилар. Анови ёнма-ён ўлтирган кишилар ким бўлдийкин? Ё Оллоҳ! Бу ахир саййидул анбиё Ҳазрати Рисолат саллоллоҳу алайҳи васаллам-ку! Унинг кўзларидан дувиллаб ёш отилди. Йиғлагани сари вужудидан нимарсадир суғурилиб чиқар ва енгиллашарди. Ул зоти муборакнинг ёнларида завжалари Ойша онамиз ўлтирардилар. Ё Расулиллоҳ, дея ҳайқирди униг қалби. Пайғамбар алайҳиссалом оҳиста у томонга қайрилдилар ва билинар-билинемас жилмайдилар...

Шайх уни кўксидан айирди. Йўқ, шоир хушидан оғмади, унинг борлиги мудом осудаликда эди. Соҳиби хонақоҳ уни ичкарига бошлади. Хонақоҳнинг барча хужраларида шағам ва мойчиноқлар ёниқ эди. Улардаги муридлар зикри ҳуфия ёхуд намоз ила машғул эдилар. Ўтиб боришаркан, бир хужра эшиги олдида ўкчиётган йигитга рўбарў келдилар. Хайём уни бетобми, деб ўйлади. Шайх унинг фикрини уққандай деди:

-Мана бир ойдирки бу фарзандимиз танаввул килмайди. Неки еса, қайтиб чиқмоқда. Аммо сихати яхши, ўзи бардам. Ҳали бир бурда нон еб, бир пиёла сув ичганди. Мана, оқибати.

Хайём ёқа тутди.

-Оллоҳ субҳонаҳу таборака таолонинг сири бўлмиш руҳ неларга қодир эканлигидан ғофилсиз, эй, валад (фарзанд)!-деган Адам Шайх уни тақи олдинга бошлади.

Кенгроқ бир хонага кирдилар. Шайх уни ўлтиришга ундади. У ўлтириб, ихтиёрсиз тарзда кўзларини юмди. Энди фақат пири комил сўзлади:

-Аввалги сархушлик-тан сархушлиги вужуд оловидир. Бунда ҳар дафъа шайтон алайҳилаъна хуруж этиб, ихтиёрни забт этмоғи мумкин. Сиз буни билурсиз. Сўнгра бир сукунат, сокинлик келадур. Бунда шуур, қалб тинадур, тиниклашадур. Буни пайқаган банда кўп гўзал маъволарни кўриб, соҳиби ҳол бўлади. Вале бу кўйда ҳам хавф ва офат бор. Сиз ўшандасиз. Интиҳода сархушлик бўлур-бу энди Илоҳ, муждаси. Унда хавфу офат йўқ, фақат висол, руҳий насиба бор.

Тақи айтди:

-Араб дунёсида зоҳидона фидолик сулуки кўп ривож топди. Бу фоний дунёдан бутунлай этак қоққан не-не улуғлар ўтдилар айни йўлда ва буюк-буюк насибалар топдилар. Энди эса туркий оламдан, Туркистондан бир шиддат келадур. Бу шиддат жазабасидан дунё титрагай ҳали ва оламини файзга тўлдиргай. Ниҳоят Илоҳдан муждалар етурки, ҳадемай форсий оламда бир синоатли сукунат бўй кўрсатгай. Руҳлар, қўнгиллар тингай, ҳуфия ибодатлар, илтижолар

кўпаюр. Оз фурсат колди, ҳадемай Ислом дунёсига осудалик чўмар.

Деди:

-Сиз на ундан, на бундан, на биздансиз. Сизнинг сулукингиз, макомингиз, насибангиз ўзгабу бизга аён. Факат ортик шарх этолмасмиз, ижозат йўқ. Сиз етгувчи маъволар юксак!..

Тагин деди:

-Малахда (чигирткада) беш нимарсага қобиллик бор: у юради, бироқ жадал эмас, учади, лекин юксак эмас, сузади-ю тез эмас, сакрайди, вале йирокқа эмас, ковлайди-ю чукур эмас. Демак, унда курб бор, бироқ илоҳий жазаба, истеъдод йўқ. Сизда ҳам ҳар нега қобиллик бор, факат уларни тарбият этмоқ лозим. Шунда кўп улуг насибалар олурсиз.

Сўнг айтди:

-Инсон хур бўлмоғи лозим. Бир нимарсага жаҳд этдими, бошқа умидлардан дилни фориғ қилмоғи керак. Бутун вужудини, руху шуурини бахш этса, ўшал юмушнинг оламда танҳо соҳиби бўлғай. Бизнинг талабимиз ҳам шул. Сиз аввало нимага жаҳд этганингизни тўла англаб олинг, бўтам!..

Бирдан рўбарўсида жанда кийган Мастона кампир пайдо бўлди. У аввалига бир пас маҳзун боқиб турди-да, сўнг ваҳимали қаҳ-қаҳ уриб, узоқлаша-узоқлаша ғойиб бўлди. Энди эса соғида юзигача рўймол ёпган теграсида нур ўйнаган фариштамонанд гўзал киз кўринди. Унинг илкида коса бор эди. Косада лим тўла сут. У косани илкига олиб, дил-дилидан «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм», деди-да, ютоққандай бўлиб сутнинг ярмини сипқорди. Косадан лаб узди-ю бир ваҳимали товушдан чўчиб уйғониб кетди. У ўз ошёнасида ётарди. Товуш эса Полвонники эди, у ғайритабиий безовталиқ ила ўкирарди. Хайёмнинг бағри сиркираб, беихтиёр кўзларига ёш тўлди. У фаришта тутган ғойибона сутнинг ярмини ичолмаганига ўкинарди. Чунки шоир тушда сут ичмоқ Оллоҳнинг илмига соҳиб бўлмоқлик эканлигини яхши биларди. Ё Оллоҳ!.. Бу туш недин дарак, дея ўйлади у мудом сархуш, тушмиди ўзи бу? Унда хонақоҳ, Адам Шайх муридлар, сирли сукунат- ҳаммаси тушмиди? Наҳотки туш бўлса?! Ўйининг охирига етолмади. Кўксидан отилган хоҳиш-илҳом ила таҳорат олмоққа шошилди.. Сўнг товба нияти ила икки ракат абвобин (тавба қилувчилар) намозини ўкиб, изтироб ичра истиғфор айтди. У дунёдан буткул фориғ бўлмоқликни истади...

Хайём қирқ ёшга кирди...

УЧИНЧИ ҚИСМ

Биринчи боб

1

Маҳмуд саҳармардонда ғала-ғовур ва туяю отларни пишқиришидан уйғониб кетди. Чоғи, карвонсаройга янги кўноқлар келган эди. У қайтиб ухлолмади. Анчагача ташқаридан келаётган бақир-чақир тўполонларга беихтиёр кулоқ тутиб, шифтга термулганча ётди. Ётаркан, кўз қорачиғлари кенгайди ва карвонсарой хужрасининг тўртбурчак болорлари ўрнида аста-секин сабзаранг оғочзор ҳамда унинг устида нилий (оч кўк) осмон пайдо бўлди. Уларнинг, яъни Райҳона иккисининг кўзлари ана ўша гўзал маъвога тикилганди. Иккиси расадхона ортидаги тоғнинг оғочзори адоғида ўлтирардилар.

-Нечук кеча тунда чикмадинг? Ой сени сўроқлади, Райҳон! -Маҳмуд қизнинг нигоҳини тутишга уриниб, кўзларини унинг юзи узра югуртирди. Эти қизиб, бўғзида олов ёнди. Аммо бу хузурбахш олов эди.

Қизга йигитнинг сўзлари хуш ёқди. Ой мени сўроқлаган эмиш, деди ичида, юзига табассум

ёйилиб. Ўзи илмсиз, хат-савобсиз эса-да, қалби зиёлиғ кўринадур. Тузук, шундайин чиройли гапларни топадур. Воҳ, қизгина-я, билмасмисанки, муҳаббат тилларни бийрон этадур.

-Отамдан истиҳола этдим.-деди Райҳона сўз оҳанги ила йигит кўнглини сийлашга уриниб,- Қиз нимарса тунда дайдиб юрса бўлмас. Маъкули, мана шундоқ пешин ҳордиғи маҳали йўликувимиздир. Теваракда кимса йўқ.

-Менинг сенинг васлингни сўрмоққа зорим бор холос, Райҳон. -Маҳмуд елкаси ила қизгинанинг елкасига беозор туртди-да, сўзини мутойибага кориштирди. -Тағинки сен соҳиби матбаҳнинг, яъники борки емақларнинг жожаси-бош таббоҳнинг танҳо қизи бўлсанг. Мен эса бор-йўғи нўноқ бир сангтарошмен.

Қиз зўраки араз қилди.

-Таки куладурсизми? Мазхара ҳам эви билан-да, оға! Сиз ҳам кам эмассиз-кимсан, Умар Хайём ҳазратларининг суюкли инисисиз, оғойи.

Йигитга унинг «оғойи» дегани ёқиб тушди-бунчаям тили ширин бўлмаса-я

-Ҳазиллашдим, Райҳон.-деди у шошиб, қизни хафа қилиб қўйишдан кўрқиб.

Жим қолдилар. Иккисининг ҳам хаёлларини бир умид олиб кочди.

-Нечук жим қолдингиз? -дея сўради қиз кутгани ўшал мужда илинжида.

-Иккимизни ўйлайдурмен, жоним! -Йигит буни ўртаниб айтди.

Қиз эса мутаассир бўлиб, олланди.

-Ҳадемай хожам Хайём ҳазратларига айтурмен. Отангдан мен учун сенинг изнингни сўрайдур. -Маҳмуд қизнинг титроқ илкини тутди.-Ул зотнинг раъйини қайтармас отанг?..

-Иншооллоҳ!.. -деб юборди қиз беихтиёр ва баттар қизарди.

Йигит уни кучиб олмоқни истади.

-Кейин биз... -Райҳон шодон кайфиятда Маҳмудга ўгрилди. -Кейин ҳам расадхонада яшайверамиз. Бу ерда яхши кишилар кўп.

-Ҳа!..

-Мен сизга ўқиб-ёзмоқни ўргатамен.

-Кейин арслондай ўғил туғиб берурсен!..

Қиз юзини яширди.

-Айнимайгина қолинг!..

Нариги томонда тарақ-туруқ бошланди -қурувчилар ишга тушдилар...

Маҳмуд ташқаридаги қаттиқ тақирлашдан ўзига келди ва кўз олдида таки тўртбурчак болорлар пайдо бўлди. Қандайин шодумон эдилар-а ўшанда! Қайлардасен шўрликкинам, Райҳон?! Энди бу каби сўнгсиз, ададсиз учрашувлар қачон насиб этадур, жоним?! Йигитнинг кўзларига ёш сизди...

Маҳмуд Райҳоннинг ғойиб бўлганидан хабар топган куни кечаси то тонггача мижжа қоқмади. Маъсума суюкисининг ноён тақдирини ўйлаб, етдим деганда терс ўгирилиб олган бахтининг ғанимат эканлигини энди-энди пайқганидан чинакамига оромсиз бўлди. Аввалига бу кўргиликни шунчаки англашилмовчиликка, қўпол бир мутойибага йўймоқни истаб, Райҳонанинг «Мен буёқдамен», дея кулиб кириб келмоғини кутди. Бироқ ҳадеганда ёри кириб келавермади. Кейин хожаси Умар Хайёмнинг меҳридан ва ўша меҳр туфайли қизни тезликда топиб бермоғидан, лозим бўлса, бу йўлда вазири аъзаму султон ҳазратларини ҳам ишга сола олмоғидан умидланди. Филҳақиқат, хожасининг илки дароз эди. Аммо бу ҳам кўмак беролмади, жароҳатига малҳам бўлолмади. Хайём вазири аъзам ҳузуридан ноумид қайтди. Йўқ- йўқ, ундан илгарироқ бошқа бир воқеа рўй берди. Райҳона йўқолган куннинг эртасига қурилиш майдонида улкан харсангтошга суянганча паришон аҳволда ўлтирган сангтарош Маҳмуднинг ёнига жандапўш кийган бир дарвиш-қаландар келди. Бу каби жаҳрий зикр соҳибларининг «хувво-хув»ларига кўп бора йўлиқиб турилгани боис биров унга эътибор қилмади. У Маҳмуднинг қаршисига келди-ю нигоҳини ўсиқ сочлари остига яшириб, пичирлади:

-Маҳмуд отлиғ сангтарош сенмусен?

Не бўлаётганлигини англамаган йигит «ҳа» деди секингина.

-Суйганингни кўрмоқликни истармусен?

Маҳмуд ирғиб ўрнидан туриб, дарвишнинг ёқасидан олмок истади.

-Ақлсизлик килма!-деди дарвиш кескин. -Акс ҳолда ёрингдан айрилиб қолурсен. Маъқули кулоқ тут: Қазвинга борурсен ва энг катта карвонсаройнинг хожасига йўликурсен. Унга «Оллоҳ ярлақан Алидан салом» дерсен. Билиб қўй, бу гапни сўзма-сўз айтурсен. Бу дўстларнинг дил кулфига калитдур. У муродингга етказур.

Маҳмуд ихтиёрсиз равишда дарвишга итоат эта бошлаганди:

-Бировга сас чиқара кўрма, ёринг завол топур!.. Ё Оллоҳ-ху-ё Оллоҳ!..-Дарвиш оҳиста қадамлар ила нари кетди.

Маҳмуд Райҳонанинг ҳаёти хатарда эканлигини, Қазвин сари сафарга чикмоқдан ўзга чора йўқлигини фаҳмлади. Бирон кимсадан нажот йўқ эди. Оллоҳга таваккул айлаб, йўлга отланмок лозим. Унинг дарди ичида қолди, икки кундан сўнг расадхонани пинҳона тарк этди...

Йўл азобини гўр азобига қиёс этиб хўб айтмишлар. Минг бир захмату хўрланишлар исканжасида озиб-тўзгиган, соч-соқоли ўсган кир-чир Маҳмуд ваниҳоят Қазвинга етиб келди. Ўзга ҳеч бир гўшага қайрилмай тўппа-тўғри дарвиш айтган карвонсаройга борди. Соқоли паҳмок, сўл кўзига оқ тушган новча соҳиби карвонсарой уни хушламай, писандсиз тарзда қарши олди. Ҳаттоки «Оллоҳ ярлақан Алидан салом» дегач ҳам тунд башараси очилмади. Бироқ индамай ортига қайрилди-да, уни ҳам ичкарига бошлади. Бир хужранинг эшигини очиб, «кир» дея имлади ва қўшиб қўйди:

-Ҳордиқ ол. Ҳозир емак келтирурлар. Аввали сартарошга кириб, сўнг ювиниб ол. У шундай дея хужра ўртасидаги хонтахта устига бир неча кумуш танга ташлади.

Карвонсарой соҳибининг хафсалсиз ҳаракатлари унинг бу каби юмушларни кўп бора адо этганлигидан дарак берарди. Маҳмуд эса олдинига уни дарров сўроққа тутмоқликка ва тезроқ Райҳона ҳақида билмоқликка хезланди. Аммо соҳибнинг совуқ муомаласи ниятидан қайтарди. Ҳали фурсати етмаганлигини тушунди. Тушунди-ю дарознинг амрига итоат этиб, карвонсарой сартарошхонасини изламоққа тушди.

2

Қазвин қадим, аммо бошкентга нисбатан анча чоғроқ шаҳар эди. Аҳли-фуқароси ҳам озчилик бўлиб, кўпчиликларини хунармандлар, ёлланма деҳқонлар ташкил этардилар. Кишиларининг асосий қисми шиа мазҳабига, янада тўғрироғи, исмоилийликка эътиқод қилардилар. Бу ерда қашшоғу камбағаллар ва ўрта ҳол хунарпешаларнинг адади устувор эди. Эҳтимол шунинг учунми, шаҳар бесаранжом, кўча-кўйлари ифлос эди. Бозорларида, қўйингки, одам мўл бўлгувчи жойларида ҳам бақир-чакиру тўполонлар авжлироқдек туюларди. Аҳлининг кўйида бир ажиб жазавами, ваҳми зоҳирдек туюларди. Хулласки, янги келмиш одамга кент осмонида таҳлика отлиғ бир кучнинг қовоқ уйиб, муаллақ тургани сезиларди.

Исмоилийлар салжукийлар салтанатининг бошқа шаҳарларига нисбатан Қазвинда кўпчилик эдилар ва улар, дейлик, Исфаҳон ёхуд Нишопур каби кентлардаги маслакдошларига қараганда эмин-эркин ҳаёт кечирардилар. Ҳатто мамлакат пойтахтида кезинган исмоилий хуфиялар ҳам, таъбир жоиз бўлса, мана шу Қазвиндан «учирма» қилинардилар. Уларнинг раҳнамолари асли қашшоқ ва юпун бўлмиш хунармандлар, майда тужжорлар ва ҳатто девоналардан осонгина ўз тарафдорларини вужудга келтирардилар. Бу масканда уларнинг ўз жамоатлари хуфия вақфлари мавжуд эди. Исмоилийлар ўзларини имомийлар ёки Алийлар (яъни Алига эргшганлар) деб ҳам атардилар. Айни кунларда улар тобора куч йиғиб, қудрат касб этиб борардиларки, энди исмоилийлар давлатини барпо қилишдан умидланардилар. Уларнинг чин ва хавфли ғанимлари,

ўз назарларида, суннийлар, аникроғи, салжукий турклар эдилар. Айтишларича, Қазвин хокими ҳам уларга, яъни исмоилийларга майлу хайрихоҳлик билдирар эди.

Қазвиннинг тор ва ифлос кўчалари киши кўзига, айникса, Исфаҳондек гўзал шаҳардан келган одамга хунук ҳамда ёкимсиз кўринади. Меҳнат кишиси ҳеч қачон, ҳеч бир замонда ёмонликка эш бўлмаган, унинг ўз заҳмати ила топган лўқмаси ҳамиша ҳалол ва ҳар қандай қонунга мувофиқ бўлган. Шу каби бу кентда йўлнинг икки четида ўлтирволиб, ризқ илинжида тинимсиз меҳнат қилаётган аҳли хунарманд ҳам ўз нону насибаларини пешона терлари ила ҳалоллаб топмоқда эдилар. Уларнинг бундайин ҳалол юмушларига зиғирча иштибоҳ билдирмоқлик гуноҳ бўлур эди. Бироқ кимларнингдир шум ниятлари ва уринишлари эвазига уларнинг шуурларида бир ғалат эврилиш кечарди. Бу эврилиш юқорида зикр этилмиш гуноҳдан ҳам улканроқ гуноҳга элтмоғини кўплари фаҳмламасдилар. Дунё аҳли Оллоҳнинг инояти ила ақл топгандан бери унга не-не зотлар, не-не жамоатлар келмадилар. Уларнинг ҳаммалари ҳақиқатпешалик даъво қилдилар ва ўзларининг ортидан минглаб одамларни эргаштирдилар. Эргашувчиларнинг баъзилари тутган йўллари хатолиғ эканлигини бир нав фаҳмлаган бўлсаларда, аксарлари ўшал улкан гуноҳу хатокорлиғлари ила жаннат умрида рост дунё сари равона бўлдилар. Бу не синоат? Демакки, одамнинг нечоғлик гуноҳкор ёки гуноҳсизлиги унинг ўз вужудида, тўғрироғи, қалбида экан-да. Банданинг мақоми унинг оламни англамоғи даражотига ҳамришта экан-да! Акси ўлса, бул башар фарзанди тошни Худо, оловни Тангри ёхуд бир маҳлукни Илоҳ дермиди? У ўшал яратилмиш нимарсаларга яратувчи дея топинди, илтижолар қилди. Ниҳоят одам шуурини, қалбини Қуръон файзи нурафшон этди, ҳаётини илоҳий шариат бегади. Пайғамбар алайҳиссалом Оллоҳ ихтиёри ва қудрати ила бутун оламга иймон нуруни, бандалик зиёсини таратди. Дунё саодат ичра қолди, кишилар қалби Ҳақ ишқидан ҳапқирди. Кейин эса, яъни Ҳазрати Рисолат вафотидан сўнгра, Ислом аҳкомларига аста-секин дарз туша бошлади. Кечагина илоҳий саодат нурига йўғрилиб дунёга келган авлодлар қирпичоқ бўлмоққа тутиндилар. Оға-инилар, жигаржондошлар бир-бирларининг бошларига қилич солдилар. Атиги юз-икки юз йил кечмай буюк Ислом неча мазҳабу фирқаларига бўлиниб кетди. Бўлиниб ҳамки, улар ичра жоҳил, қонхўр ва тажовузкорлари кўпайди. Энди эса, саодат замонидан ҳозиргача беш юз йил ўтиб, Ислом халифалигидан, аҳкомларидан путур кетди. Қарангки, энди нафақат юрт талош, жон талош, бойлик талош, балки иймон талош бўлмоқда. Ваҳолангки уларнинг ҳам барчалари жаннат умидидалар...

Исмоилийлик тарафдорлари ҳам оддий ва хатокор банда эдилар. Аммо уларнинг хатокорлиғлари бошқаларникидан анчагина ошиб тушардики, буни уларнинг дарғалари-ю фидойилари англаб етмасдилар. Англаувчилари четда ва ёхуд йироқда бўлиб, уларга таъсир этмоққа ожиз эдилар. Аслида исмоилийлар бу каби гапларни, яъни ўзгалар фикрини тинглаувчи ҳам эмасдилар. Вазири аъзам Низом ул Мулк таъбири билан айтганда, бу қавм ҳеч бир одамизотга ўхшамайди, аларни кўппак демоқлик ҳам оздек туюлур. Янаки алар вужудига алайҳилаъна ин қуриб олган. Бу сўзларда нафрат эҳтироси мужассам эди, бироқ бутунлай нотўғри ҳам эмасди.

Исмоилийлар Ҳазрати Алига ортиқ даражада эътикод кўярдилар ва гоҳо уни илоҳлик мақомига ҳам кўтариб, шаккоклик этмоққача борардилар. Улар Ҳазрати Алидан бошлаб етти нафар имом борлигига ва еттинчи имом Исмоил олтинчи имом Жаъфар ас Содикнинг ўғли бўлиб, ҳозирча ғайб мулкида пинҳон эканлигига ишонардилар. Улар фотимийлар раҳнамолигида Мисрни босиб олдилар ва Ҳабашистонда фотимийлар давлатини барқарор этдилар. Ул жойдан туриб исмоилимия таълимотини Эрон, Хуросон ва бошқа ўлкаларга ёймоққа уриндилар. Қазвин ва Рай каби шаҳарлар исмоилийлар кўп бўлганлиги боис аста-секин уларнинг илкига ўтиб бормоқда эди.

Улкан савдо шаҳри бўлган Рай бир пайтлар исмоилийларнинг макон, таъбир жоиз эса, Эрон мулкидаги бошкенти эди. Қудратли турк султони Маҳмуд Ғазнавийнинг салтанати барпо

бўлгач, у бутун шаҳарларни ишғол этиб, суннийлик мазҳабининг музаффарияти учун от сурди. Ана ўша йиллар Султон Маҳмуд Райга ҳам етиб келди ва рофизийлару исмоилийлар ҳамда дунёвий илм аҳлини қирғинбарот қилди. Уларнинг сон-саноксиз китобларини тўплаб, ўз наздида, кофир билгани ҳалиги тоифали кишиларни катор-катор дор оғочларига осди ва уларнинг остига уюм-уюм китоб қалаб, ёкиб ташлади. Маҳмуд Ғазнавий томонидан исмоилийларнинг қирғин қилиниши уларнинг нуфузини бир неча ўн йилликларга тушириб юборди. Улар пана-паналарда жон сақладилар.

Энди эса улар аста-секин оёққа туриб, имом Жаъфарнинг суннийларга, Ислом халифалаги ўшаларнинг илкида эканлигига бефарқ қараётганлигидан норози бўла бошладилар. Айни шу кунларда унинг ўғли Исмоил майдонга чикди ва чорвадору заминкорларни ўз атрофига жамлаб, шиаларнинг қудратини оширмоққа саъй этди. Кўп ўтмай Исмоил оламдан ўтди. Жаъфар ас Содик ўз ўғлини ҳурмат ила дафн этган бўлса-да, ўғлининг тарафдорлари кўпайиб кетганликлари боис унинг йўриғига юрмай қўйдилар. Шу-шу исмоилийлар тақи ўз таълимотларини кенг ёймоққа тушдилар. Ҳабашистон, Шому Ажам, Мовароуннаҳр ва Эронда ҳуфия жамоатлар тузиб, улар аро мустаҳкам робита ўрнатдилар.

Айни кунларда исмоилийлар орасида тақи бир қавм пайдо бўлиб, ўзларини ботинийлар дея атай бошлагандилар. Булар ҳам Ҳазрати Алини эътироф этгучи, унга эътиқод қўйгучи бўлсалар-да, бошқа исмоилийлик тарафдорларидан кескин фарқланардилар. Ботинийлар Қазвин ичра тобора кўпайиб, куч йиғиб борардилар. Улар орасида ёшлар кўпчилик бўлиб, ўн саккиз-йигирма беш ёшнинг нари-берисида эдилар. Айтишларича, бу қавм жуда тажовузкор, ўз раҳнамоларига бағоят итоатгўй эдилар. Уларнинг зарбдор бир гуруҳи мавжуд эдики, ўзларини «фидойилар» деб атардилар. Бу хос жамоат бўлиб, уларга алоҳида эътибор ила сабоқ бериларди.

Миш-мишларга қараганда, шаҳарда Ҳасан исмли бир одам пайдо бўлганмиш. У Мисрдан ташриф буюрибди. Шу пайтгача ҳали бирон киши уни ўз кўзи ила кўрганлигини айтолмайди. Балки шунинг учунми, кўпчилик исмоилийлар уни ўша кутилган ғойибона имом, дея фараз қилардилар. Аслида улар, яъни исмоилийлар бу гапга ишонмоқни дил-дилларидан истар эдилар. Боиси салжуқий туркларни тезроқ тор-мор этиб, исмоилийлар ҳукмронлигини тикламоқни орзулардилар. Шу орзу етовида улар тобора кўпайиб, жипслашиб, ғойибона имом олиб боргучи музаффар кунларни интиқиб кутардилар. Бу интиқлик ортидан пинҳоний имом, яъни ўша сирли Ҳасан ҳақидаги миш-мишлар, уни улуғловчи ривоят афсоналар кун сайин ортиб борарди. Исмоилийларнинг бошлиқлари учун айни шу нарса зарур эди-авом билиб-билмай бу қавмнинг нуфузини ошириб борарди.

Маҳмуд эса ҳали бу гаплардан беҳабар эди, аниқроғи, бундайин ишларга унинг ақли ҳам етмасди. У тоза ишқ кўйида сарсон кезган оддий бир сангтарош эди. Йигит шўрликнинг кўз ўнгидан Райҳонаси кетмасди...

3

Орадан уч кун ўтди ҳамки Маҳмудга на биров бирон иш айтди, на муроду мақсадини суриштирди. У соч-соқолини қиртишлатиб, ювиниб- тараниб, янги либослар кийди, сўнг тўйиб овқат еди ва мириқиб ухлади. Шундан кейингина юзига қон югуриб, киртайган кабоқлари бўртди, чехраси очилгандай бўлди. Аммо уйқудан уйғонди дегунча дарров кўз олдига Райҳона келарди. Мудом ундан дарак йўқ. Энди қарвонсарой соҳиби ҳам ўзини кўрсатмай қўйди-ю унга ўша ердаги югурдак ўсмир хизмат қила бошлади. У Маҳмудга емак келтирар, гоҳо эшикни қия очиб қараб кетар ёки худди хожаси каби кумуш тангалар олиб кирар эди. Аёнки, бу юмушларнинг барчасини хўжайиннинг амри ила бажараётганлиги очиқ-ошқора сезилиб турарди. Бироқ қарийб бир сўз демас, соқов каби кириб, гунг менгиз чиқиб кетарди. Маҳмуд

ҳам уни ортикча саволга тутмас, бу бечорада не айб, унинг тирикчилиги шу-да, дея қўя қоларди. Киши ихтиёрсиз бўлса, шу қўйга тушиши аниқ-буни у ҳам тушуниб етган. Лекин Хайём ҳазратларининг хожалиги ўзгача эди. У киши бировни унчалар беихтиёр этмасди. Мабодо зарурат бўлмаса, ортикча амр ҳам бермасди. Барча ўз юмушини бажарса бас, ҳеч кимнинг инон-ихтиёрига асло даҳл этмасди. Энди ўйлаб кўрса, расадхона даргоҳида ана шундай ҳаёт, муомала ўз-ўзидан, бировнинг ихтиёрисиз яратилган экан. Фақат бу нимарсаларнинг бари Хайём ҳазратларининг таъсири ва бағри кенглиги туфайли бўлганлиги аниқ. Маҳмуд шуларни ўйларкан, хожаи оғойисини, аҳли расадхонани соғинганлигини ҳис этди. Ҳис этди-ю ўтрусида тақи суюқлиси намоён бўлди. Қандайин бахтиёр эдилар-а! Ошиёнлари тайиш, егуликлари бисёр ва энг қувончли-ю ҳузурлиси-ҳамиша бирга эдилар. Ҳеч йўқ олисроқдан бўлса-да ҳар куни бир бор дийдорлашмоқлари, нигоҳлари сўзлашмоғи имконли эди. Ана ўшал бахтли онларини улардан тортиб олдилар. Энди Райҳонаси йўқ. Қаерларда, не қўйда эканлиги ҳам ноаён. Неча кунлардан буён қалбида яшаган, Қазвинга келиб, карвонсаройга қўнғач, янада куч олган умиди ҳозирги ўйларидан сўнг туйқусдан сўна бошлади. У Райҳонани топмоғига айна дамгача қаттиқ ишонарди. Уч кунлик ҳордиқ қор қилиб, шуури тиниқлашгач, ўзини алдангандай сизди. Айниқса, бу ердагиларнинг мудом жимлиги уни иштибоҳу гумон чангалига етакламоқда эди. Юрагини ваҳм босди. Бу сукутнинг адоғи борми ўзи? Нега уни ташлаб қўйдилар? Ҳозир чиқади-ю карвонсарой хожасини топади. Не муддаони кўзлайдур бу найнов, билсинчи. У шахд ўрнидан қўпди.

Карвонсарой соҳиби ўз хужрасида эди. Буни Маҳмуд хизматкорлардан сўраб билди. Мудом шаштидан тушмаганлиги боис хўжайиннинг хонасига шиддат билан кириб борди. Кирди-ю рўбарўсида бошини эгганча не иладир машғул бўлган соҳибни кўриб, такка тўхтади ва беихтиёр бўшашди. Чунки дароз на эшикнинг тарақлашига ва на унинг безовта шарпасига парво қилмади, парво қилиш тугул қайрилиб қарамади ҳам. Унинг худди шу қўйи Маҳмудни доводиратиб қўйди. Соҳиб то унга қайрилиб қарамагунча қарахтланиб анча турди. Ниҳоят хўжайин бошини кўтарди ва уни эндигина пайқаган менгиз боқди-да, деди:

-Ҳмм, келдингму?..

Бу йигитни баттар доводиратди, наҳотки унинг келишини билган ёхуд кутган бўлса?

-Мен... -Маҳмуд нимадир демоқчи бўлганди, дароз унинг гапини бўлди:

-Пичадан сўнг жўнаймиз, ҳозирлигингни кўр!..

Маҳмуд итоаткорона бош эгиб, хужрасига қайтди. Кесақдан садо чикди, дея ўйлади сўнг, ҳар тугул энди нимадир рўй беради-ку. Эҳтимол Райҳона ила юз кўришар? Қанийди!.. Балки... Йигитнинг юраги тақи баттар ғашланди, наздида, қандайдир офат-фалокат унга ёвуқлашаётгандек туюлди...

Улар карвонсарой хўжайини ила кўчага чиққанларида вақт асрдан оғган эди. Иккалови сўл ёққа қайрилишиб, яёв йўлга тушдилар. Маҳмуд учун-ку фарқсиз эди, бироқ анчагина давлатманд бўлган хўжайиннинг ўз футларига шафқат этмай, пиёда йўлга чиққанлигига ҳайрон бўларди.

Айни дамда кўчада одам сийрак эди. От-уловлар ҳам кам кўринарди. Кўча тор бўлганлиги боис чеккада ёнма-ён кетаётган икки киши йўл устига чиқиб қолгандек туюларди. Бунинг устига бирон аробами ёхуд отлиқ ўтиб қолса борми, йўловчилар тўхтаб, ўзларини четга олишларига тўғри келарди. Тақи шуниси ҳам бор эдики, ё қазвинликлар чиндан ҳам баланд овозда гапирардилар ва ёки ҳақиқатан бу шаҳар шовқинли эди. Бу шаҳар кишилари бошқа мусулмон ўлкаларидагига аксил ўлароқ кам саломлашардилар, чоғи. Ё Маҳмудга шундай туюлдими? У тагин шуниси ҳам пайқадими, четда турган ёхуд рўбарў келган аксарият кишилар карвонсарой соҳибига ғалати боқардилар. Улар ё дароз соҳибдан кўрқардилар, ё унинг ўзларига ҳам эътибор қилмоғини истардилар. Шунингдек, ана ўша боқишлари асносида Маҳмудга «Сен ҳам ўзимизданмисан?» дегандек қараб кўярдилар. Аслида бу ердагиларнинг барчалари бир-

бирларини танийдигандек туюларди.

Улар секин, аммо узок юрдилар. Куёш чети қизара бошлаганда шахарнинг кунботиш тарафдаги адоғига етдилар. Баланд деворли кўрғоннинг улкан дарвозаси олдида тўхтадилар. Дарвоза олдида ҳеч ким йўқ эди. Дароз соҳиб ўз уйига кираётгандек остона хатларкан, Маҳмудни ҳам ичкарига имлади. Йигит дарвозадан кирди-ю анграйиб колди-кўрғон ҳақиқатан ҳам бениҳоя улкан эди. Унда одам бағоят кўп ва ҳамма нарса мавжуд эди: ўнг томонда баланд гумбазли бино бўлиб, у Оллоҳнинг уйи-масжид эканлиги шундоққина билиниб турарди. Гумбаздан ҳам юксакроққа бўй чўзган ёнидаги минора эса масжидга янада салобат бахш этганди. Масжиднинг нариги ёнидаги пастакроқ хоналар тамаддихона эди чамаси, чунки анча узокда бўлишига қарамай, у ердан осмонга ўрлаётган буғ элас-элас кўзга ташланар ва пиширилаётган таом ва оловнинг ҳиди димокқа уриларди. Ундан сўнг, яъни рўбарўда эса узунасига бостирма жойлашганди. Унинг остида алланималар терилиб ётар, диққат ила тикилинса, турли курул-яроғ, эгар-жабдук, аробалар каби нимарсаларни илғаш мумкин. Ана ўша бостирманинг қаршисида тизилиб турган, сакраётган, чопаётган эран турфа жисмоний машқларни бажаришар, гоҳо-гоҳо ва ўшат солиб ҳайкириб ҳам қолишарди.

Сўл ёқда узунасига қилиб қурилган икки қаватли бино турар, у мана бу жазавали жамоатнинг хобгоҳи эди чоғи. Кўрғон саҳнига ялпи тош ётқизилмаганди. Фақатгина ҳар томонига эмин-эркин элтувчи сангли йўлақлар қилинганди. Қолган жойларида эса офтоб тафтида окшайган туфроғ яккол кўзга ташланарди.

Дароз соҳиб уни сўл томонга бошлади. Ҳар хил юмушлар ила банд бўлган, у ёқдан-бу ёққа чопгудай ўтаётган одамлар орасидан юрдилар. Ҳамма бир юмуш, ҳеч йўқ юрмоқ ила машғул, биров бировга эътибор бермасди ҳам... Айвондан ўтиб, бир эшикдан кирдилар. Бу анча катта хона бўлиб, кўрпа-тўшаклар девор ости бўйлаб қатор тахланиб ётарди. У ерда ҳам бир неча кишилар бор эди, лекин улар бу икковига эътибор ҳам қилмадилар. Карвонсарой хўжайини Маҳмудга, хоҳлаган жойингга жойлашавер, дегандай бир қараш қилди-да, кўздан ғойиб бўлди. Йигит бирон сўз айтишга ҳам улгурмади. Унинг тақи хафсаласи пир бўлиб, беихтиёр ёнбошидаги жойга чўкди. Ё тавба. Энди буниси не сир бўлди? Бу мавҳумотларнинг, пис-писларнинг адоғи борми ўзи, хаёлидан ўтказди у...

Шом намозига азон айтилди. Барча таҳорат олмоққа ва ундан сўнг масжидга шошилди. Дарвоқе, бу ердаги таҳорат жойлари ҳам бағоят ораста эди. Маҳмуд омий эди. Намоз ўқишни билгани билан Исломдаги мазҳабларни фарқлай олмасди. Ўзи сунний бўла туриб, шиалар аро намоз ўқиркан, намоздаги фарқларни ҳам сезмасди. Намоздан сўнг тановул қилинди. Шуниси қизиқки, бу амалларнинг барчаси бирон бир ортиқча сўзсиз, тўкнашувсиз ўз ўрнида бажариларди. Ундан кейин эса то хуфтонгача ҳордиқ олинди. Маҳмуд мудом ёлғиз эди. Биров унга қайрилиб қарамасди ҳам. Барча аста-аста сўзлар, бироқ бу товушларнинг умумлашуви йигитнинг кулоқларини қоматга келтиргудай бўларди. Чамаси, унгагина шундай туюларди, негаки бошқалар атрофдаги овозларга парво ҳам қилмасдилар. Ора-сира «Имом Маҳдий», «Ғойибона имом», «Ҳасан Саббоҳ», «Шу ерда» дея кўп такрорланаётган сўзлар Маҳмуднинг кулоғига чалиниб қоларди. Унга қадар йигитнинг диққати ошар, юрагини эса ваҳм босарди.

Хуфтон намозидан кейин уйқуга ётдилар. Тақи бояги жойга ётиб олди, аммо биров унга «жойимни бўшат» ҳам демади. Ичкарида бир пас димиқиб, юраги сикилди. Шаҳд ўрнидан туриб, айвонга чиқди. Бўш жойга чалқанча ётиб, айвон «қабоғи» остидан кўринаётган юлдуз тўла осмонга тикилди. Кўзларига чироқ нури тушиб, учкун отган каби кўринувчи кўз чўғидай милтираган юлдузлар жумласи унинг қайғусидан беҳабар эдилар. Улар тўлишиб бораётган ойнинг назарига тушмоқчи бўлаётгандай басма-басига жимирлайдилар холос. Йўқ, нега энди беҳабар бўларкан? Бир пайтлар, у яна Исфаҳонни, кадрдон расадхонани эслади. Хайём ҳазратлари нужумга тикилиб ўлтираркан, «юлдузлар Оллоҳ таолонинг тасбеҳ доналари» деганди. Яратган ўз бандаларини ва уларнинг ёзикларини ўшалар орқали ҳисоб-китоб

килармиш. Астағфуриллоҳ! Шу шоиру олим аҳли ҳам хўп ажойиб-да, кизик гапларни топиб айтишади. Бу-ку омий бир банда, анча-мунча нимарсаларни кўпам фахмлайвермайди. Лекин хожасининг айтишича, одам боласининг қисмати юлдузлар дунёсига неси иладур даҳлдор эмиш. Тағин ким билади... Бирдан ёнида Райҳон пайдо бўлди. У жилмайиб турарди, кўзлари, тишлари юлдузлардайин шуълали жимирларди.

-Сиз китоб ўқимайдурсиз, оғойи.-деди у таъкид оҳангида. -Мутолаа этганингизда эди, юлдузлар кўзингизга бундин-да ўзгача кўринган бўлурди.

Уни хаёл олиб кочдими ёхуд пинакка кетдими, кимдир елкасига оҳиста турта бошлади, лекин овоз Райҳонники эди:

-Эй, сизга не бўлди? Кўзингизни очинг... Кўзингни оч, биродар...

Маҳмуд кўзини очганда, тепасида бўзараётган осмонни девдай гавдаси ила тўсиб, бир кимса қорайиб турарди. Йигитнинг юраги бир қур безовталанди. Ўзини ўнглаб олгунича ҳам пича фурсат ўтди.

-Қани, ортимдан юр! -деди ҳалиги одам Маҳмудни илки ила ҳам чорлаб.

Йигит индамай унга эргашди.

Улар масжид тарафга қараб юрдилар. Масжиднинг ёнбошида таки яна бир эшик бўлиб, Маҳмуд кеча уни пайкамаган экан. Аслида айни дамда ҳам теварагидаги нимарсаларни тузукроқ илғамаётган эди. Йўлбошловчига эргашиб бояги эшикдан кирди. Хона тағин иккига айрилди-улар сўлдаги эшикка юрдилар. Бу хона анча кенг ва кўзга парда тортгудек хира ёруғ оғушида эди. Рўбарўда кўкиш парда, унинг ортидан, аниқроғи, шифтининг бурчагидан кизгиш нур ёғилади. Парданинг нариги ёғида кимдир ўлтирар, унинг кўланкаси шундоққина қорайиб кўриниб турарди. Соя негадир қилт этмаётгандек кўринади.

Маҳмуд ҳамроҳининг амри ила олдидаги ўриндикқа сояга юз тутган ҳолда ўлтирди.

-Сени не муддао бу даргоҳга етаклаб келди, эй, йигит?-дея сўради парда ортидан келган мулойим, бироқ хиёл хириллагувчи овоз.

Маҳмуд биров тараддудланиб қолди, сўнг:

-Бир ожизани излаб келдим.-деди.

-Хасмингму?-сўради тақи овоз.

-Йўк. Бироқ ул қизгинага кўнгил бериб эдим. -Йигитнинг овозидан ўз сўзидан андишада эканлигини ошқора пайқаш мумкин эди.

-Уни кўрмоқни чин дилдан истармусен?

-Ҳа!.. -деди Маҳмуд қатъийлик ила.

-Унда бизга садоқат ила хизмат қилгайсен. Биз эса ёринг васлига Оллоҳнинг беҳиштида мушарраф этгаймиз.

Маҳмуд бу сўзларни тушунмаган бўлса-да, деди:

-Не шарт бўлса, розимен. Фақат...

Унинг сўзини ҳалиги овоз бўлди:

-Бизга садоқат ила хизмат этмоққа онт ич-да, анови табаррук сувни ихлос ила сипқор.

Маҳмудни бу ерга бошлаб келган одам унга пиёла тутди. У ўз садоқатини ифода этиб, қасам ичаркан., «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм», дея пиёладаги чучмал суюқликни сипқорди.

-Боравер!-дея амр этди овоз.

У ўрнидан туриб, ҳамроҳи етовида кириб келган эшигига эмас, унга карама-қарши жойлашган чоғроқ эшикка қараб юрди. Эшикка яқинлашаркан, бошида, бутун вужудида бир эврилиш уйғонаётганлигини пайқади. Остонада тўхтаб, ўнг илки ила эшик кесақисини тутди, чунки боши айлана бошлаганди. Кейин оёқлари остидан замин қочиб бораётганлигини элас-элас илғади. Ожизона хоҳиш ила таваккал деди-да, бир қадам ташлади. Ташлади-ю учиб кетди. Кўзларига кўрмоқ ҳам малол келганидан уларни юмиб олди. Узоқ учди...

Нихоят қай бир маъвода кўзларини очди. Кўрдик қаршисида мислсиз нуру зиёлар

жилваланаётир. Осмон тўла нур, ҳар ёнда минг турфа тажаллий. У билган-билмаган сонсиз кушларнинг ўтлиғ хониши кулоқларини сийпалаб, кўнгулларга ором бахш этади. Гўё киши мажлиси тайр (кушлар сухбати)га кириб қолгандай сезади ўзини. Атроф-теварак гулу чечакларга бурканган. Беадад ранглар обрў талашган беқиёс макон эди бу. Бир ёнда тўлин қизнинг бармоғидай арикчаларда сувлар шалдираб оқаётган бўлса, иккинчи ёқда фавворалар анжуман тузган... Бир замон рўбарўсида қийғос гуллар мисол жамоат тузган қизлар кўриндилар. Улар шодон кулардилар. Оқ, нилий, пушти тусли ҳарир либосларини хилпиратиб, ҳар ёна сакрарканлар, капалаклар парвозини ёдга солардилар. Уларнинг оппоқ баданлари ҳарир матолар остида дилларга-ю вужудларга ўт ёкғудай кўринарди. Он қадар сулув эдилар бу қизлар-жаннат ҳурлари.

Қизлар унга ёвуқ келдилар ва ҳаммалари бирваракай боқдилар. Шунда... Райҳон!.. Анов пушти либосга бурканган наҳотки Райҳона бўлса?! Ҳа, ўша. Фақат у ҳозир аввалгидек ийманиб боқмасди, юз-кўзида эр кўнглига ғулу солғувчи олов балкиб турарди. Бироқ йигит айна дамда булар ҳақида ўйлагулик аҳволда эмасди. Шул боис ҳам титраб-қақшаганча ҳайқирди:

-Райҳон!..

Пушти либосли ҳур тек қотди-ю унга тикилди.

-Оғойи!.. -дея у ҳам йигит томон талпинди. Ёвуқ келдилар. Бир лаҳза нигоҳлар сўзлашдилар. Сўнг қовушдилар. Йигит олов ичра тўлғона-тўлғона бўсалар ола кетди.

Қиз эса уни баттарроқ жунбушга солиб, оҳ урарди. Икки қонли шамшир- лаблар бир-бирларига тиг урганларида, энтикишлар юз чандон ортди. Гуллар, нурлар, кушлар, сувлар, ранглар-барча-барчаси уларни мадҳ этардилар...

Кўзларини очганда тақи ўшал парда олдида ўлтирарди. Тепада қизғиш нур ўйнарди.

-Онтингни унутмадингми?-дея сўради таниш хириллоқ овоз.

-Йўқ.-деди йигит итоаткорона.

-Унда сенинг борар манзилинг, иншооллоҳ, ўшал гўзал маъводур. Боравер!..

Йигит ҳамроҳи етовида дастлаб кириб келган эшиги томон йўналди. Унинг хаёли, наҳотки бир лаҳзада шунча воқеот зоҳир бўлса, шунча ҳузур-ҳаловат кўрсам, деган савол айланарди. Бунинг ортидан ҳалиги овоз соҳибининг кароматгўй эканлигига ишониб борарди.

Бу маҳал бомдод намозига азон айтилиб, барча сўзсиз бир тарзда ғимирлаб таҳорат олмоққа шошиларди. Ҳовлига чиққач, Маҳмуд ҳам беихтиёр уларга кўшилиб кетди.

Йигит кўрганларини бир неча лаҳзаларда рўй берди дея янглиш хаёл қилди. Аслида у бир кеча-кундуз сархуш ётиб, эртаси тонгда тақи ўшал парда қошига олиб келинганди...

Иккинчи боб

1

Қазвин бутунлай исмоилийлар илкига ўтган бўлса-да, бироқ энди бу кент уларга торлик қилиб қолаётганди. Торлик қилаётгани бир жиҳати бўлса, иккинчи томони-шаҳарда қолмоқ хатарли ҳам эди. Салжуклар етти икломни ўз тасарруфига олган айна маҳалди қалъаси унчалар мустаҳкам бўлмаган шаҳарда макон тутмоқлик, асосий кучларни унда жам этмоқлик ақлсизликдан бошқа нимарса эмасди. Буни исмоилийларнинг сардоридан тортиб, оддий фидойисигача яхши билардилар. Шул боис ҳар томонлама қулай, мустаҳкам бир ошённи кўзлаб турардилар ва ўшандай жойни топмоқ умидида хуфиялар тинмай изғирдилар. Аммо уларнинг сардори ўшандай жойни аллақачон мўлжалга олиб қўйганди-бу Аламит тоғидаги Аламит («Лочин ини») қалъаси эди.

Аламит жуда қадим қалъа бўлиб, айна дамда ҳам унда анчагина одамлар ҳаёт кечирардилар. Қалъа аҳлини унинг қутволи (комендант) идора этарди. Аламит улкан тик қоя устига

курулганди. Бир ёни тоғнинг забардаст кўкрагига туташиб кетган бўлса, икки тарафи гўё шамшир урилгандайин текис тош деворли ўпкон ёхуд жарлик эди. У қирлар узра ястанган водийга туташиб кетган, тепадан ҳаммаёк мисоли кафтдагидек яккол кўриниб турарди. Қалъага элтгувчи фақатгина битта йўл бор эдики, унинг ҳам бир ёни тик қояларга туташган бўлса, бошқа томони ҳали айтилган менгиз жарлик эди.

Қалъанинг ичкараси Оллоҳнинг ажиб мўъжизаси, у бу маъвони недир бир тадбирни режалаб яратгандир, деган хаёлга солгувчи сирли макон эди. Ҳамма нарса ўз ўрнида-қалин қилиб қурилган тош деворлари бағоят мустаҳкам, бинолари ҳам икки-уч қаватли, кўркам. Ундаги хоналар тархи пухта ҳисоб-китоб ила тузилганлиги сабабли биронта дарича ёхуд бурчаги кўзга нобоп, хунук ташланмайди. Унда учта йирик хосхоналар ҳам бўлиб, уларнинг бири масжид, қолганлари эса тақи бошқа маросимлар учун мўлжалланган эди. Уларнинг ўртасидан кўтарилган баланд минора осмонга сир айтаётгандек кўринади. Аниқки, қалъа ҳовлисининг сатҳи тош эди. (Тоғ устида жойлашган ахир.) Лекин тартиб ила ўтказилган турфа оғочлар қад ростлаб, кўм-кўк бўлиб турарди. Уларга диққат қилиб қаралса, ости тупрокли эканлиги кўринади, яъни тошнинг маълум қисми ўйилиб, пастдан туфроғ олиб чиқиб, тўлдирилган ва ўшал туфроғ бағрига ниҳол қадалган эди. Шу усулда гуллар ҳам экилганди.

Қалъа узра тоғнинг кўкси тургани билан унинг ҳовлисига куёш нурлари баралла ёғиларди. Мунтазам эсиб тургувчи ел унинг иқлимини ниҳоятда баҳаво тутарди. Аламит тагин шу сифати ила ҳам мўъжизакор эдики, унинг бағрида шитоб сизиб тургувчи булоқ, шифобахш чашма бор эди. Тошлар кўксини ёриб чиққан ана ўша булоқ туфайли қалъа аҳли водийдан сув ташиб келтирмас, ундаги ҳаёт барқарор бўлиб, гулу оғочлар яшнаб турарди. Булоқ суви қишин-ёзин тўхтамас, эҳтимол шунинг учунми, одамлар уни муқаддас билиб, ихлос ила топинардилар, турли ирим-сирим маросимларини ҳам ўтказиб турардилар. Аламит куч ила йиқиб ёхуд олиб бўлмас пойдор макон, метин янглиғ қалъа эди. Исмоилийлар ҳам уни пухта бир тадбир ёхуд ҳийла ила эгалламоқ мумкин эканлигини яхши фаҳмлардилар...

Ниҳоят бир куни Аламит пойидаги водийнинг қишлоққа ёвуқ четида омонат коза (қамиш чайла) ва унда жанда кийган дарвеш пайдо бўлди. Дарвеш хиёл букчайиб юрганидан елкасида гўё букри бордек туюларди. Эҳтимол хокисору афтодаҳол кўриниш учун шундай қилармиди. Соқол-мўйолаби сийрақроқ, оқ аралаш-кулрангмонанд. Ичида хасталиги борлигиданми, юз кўзи сарғимтил, синиқ. Аммо нигоҳи ўткир, кишига қаттиқ тикилади. Уни яқин атрофдаги қишлоқлар аҳлига кароматгўй валий қилиб кўрсатган ҳам энг аввало ўшал нигоҳи бўлса ажабмас. Чунки кўзларида кучли тафаккур, теран шуур балқиб турганга ўхшарди.

Дарвеш эл кўзига таркидунё қилгандай кўриниб, туну кун чиндан ҳам зикру ибодат ила машғул бўлгани билан тақи ўзга муддаоси-ю кўздан пинҳон сурати-да бордек эди. Боиси гоҳо, айниқса, кечалари унинг ёнига бир неча одамлар келиб турардилар ва алланимарсалар ташлаб ҳам кетардилар. Аёнки, бу ташрифлар ўзгалар назаридан яширин тарзда бўларди.

Аста-секин бу парҳезкор банда-дарвешга ихлос қилиб, назр-ниёз келтиргувчилар, дардини айтиб нажот сўрагувчилар, дуо тилагувчилар пайдо бўла бошлади. Кишиларнинг бундайин муносабати дарвеш учун айни муддао эди-чиндан ҳам эл наздида авлиёга айланиб борарди. У аллақанча дониш китобларни хатм қилган, Каломуллоҳдан баҳра олган соҳиби илм бўлганлиги боис ихлосмандларга муносиб сўз айтмоқликни ҳам моҳирона уҳдаларди. Ҳар лафзидан ҳикмат, ҳаракатидан каромат ёғиларди. Зиёратчилар ҳузурда мақсадсиз ёхуд маъносиз бирон саъй этмасди.

Бу орада у Аламитга элтгувчи йўлдан огоҳ турар, унга ким чиқиб, ким тушаётганлигини зимдан кузатарди. Бунинг устига, исмоилийларнинг тарафдорлари қалъа ичра ҳам тобора зиёдлашиб борарди. Улар аҳли қалъани усталик ила ўз мазҳабларига ташвиқ этардилар, ғойибона имом ҳақида оғизларини тўлдириб сўзлардилар. Буларнинг бари қалъада исмоилийларнинг мавқеини ошириб, илкини баланд қила бошлаганди. Водийдаги дарвеш эса

жами воқеотлардан воқиф турарди. Воқифлик унинг ўзига бўлган ишончини зиёда қилар, кучига куч кўшарди. Унга сари қалъа қутволини тобора ваҳму таҳлика исқанжага олар, у қалъада ўзининг инон-ихтиёридан ташқари нелардир содир бўлаётганлигини сезар, соҳиблик мақоми таназзулга юз тутаетганлигини ҳис қаларди. Бироқ чорасиз, янада аниқроғи, журъатсиз эди.

Муддат етиб, водийдаги дарвешдан қалъа қутволига киши келди ва уни чорлаётганлигидан хабар берди. Қутвол эл аро кароматгўй номи ила танилган авлиё дарвеш ҳақида эшитган ва гоҳо руҳан толиққан маҳаллари унга ғойибона ихлос ила талпинарди ҳам. Қалбини ваҳму кўрқув қамраган айни дамда уни дарвешнинг ўзи чорлаётгани кароматдай, бир нимарсаларга ишоратдай туюлди. Ўшал ишорат қанот бўлиб, жандапўшли авлиё ҳузурига учиб келди. Ундан бир мужда умидвор бўлди.

-Қалъани тарк этурсен.-деди даб-дурустдан дарвеш унга қаттиқ тикилиб. -Эвазига уч минг динор олурсен.

Қутвол унчалар ҳайратга ҳам тушмади, чунки не ҳодисадир содир бўлмоғини, қалъадан ризқу насибаси узилиб бораётганлигини сезганди. Лекин воқеалар бунчалар шошилинич ривож топмоғини қутмаганди. У авлиёга ишонқирамай бокди.

-Қатта карвонсаройнинг ғилай соҳибига йўликурсен ва у муродингни ҳосил қилур.-деди дарвеш унинг нигоҳидаги саволни уқиб.

Қутволнинг итоат этмоқдан ўзга иложи қолмади. Шитоб қалъага қайтиб, кўч-кўронини йиғди-ю, шаҳарга йўл олди. Дарвеш алдамаганди-карвонсарой хожаси унга уч минг динорни сўзсиз тутқазди. Шу-шу қутвол ғойиб бўлди.

Эртасига дарвеш қалъага кўчиб ўтди ва хожаликни ўз илкига олди. Эл аро эса сирли дарвешнинг донолигини, ғойиб бўлган қутволнинг тентаклигини ифода этгувчи ривоят тарқалди: эмишки, авлиё дарвеш қалъа қутволига «менга қалъангдан бир эчки терисининг орасича жой берсанг бас, дуои жонингни қилиб яшардим», дебди. Қутвол унинг бу гапига рози бўлибди. Дарвеш эса битта эчки терисини олиб, ингичка қилиб қийибди-да, пайдо бўлган қайиш ипларни бир-бирига боғлаб чиқибди ва тун бўйи ҳалиги ип билан қалъа деворини ўраб, қалъани гўё халқа ичига олибди. Эртасига қутволни чорлаб, «Менинг эчкимнинг териси орасига бутун қалъа сиғди, холос», дебди ва икки учи қалъа дарвозасида тугилган қайиш ипни кўрсатибди. Тилидан тугилган қутвол бир кечада ғойиб бўлибди.

Бу уйдирма эди, албатта. Бироқ исмоилийларнинг Аламит қалъасини эгаллаганликлари рост эди. Энди улар ўзларига мустаҳкам бошпана, макон топган эдилар. Шу-шу сирли Аламит қалъасининг доврўғи етти иқлимга ёйила бошлади...

2

Исмоилийлар ичра тузилган айру бир жамоат-фидойиларнинг чиникмоқ ва жанговорлик борасидаги турфа машғулотлари Аламитга кўчиб ўтилгач янада куч олди. Улар тинимсиз жисмоний тайёргарлик, емакхўрлик ва ибодат ила банд бўлардилар. Гоҳо эса «Жаннат» хурларининг эхтирослари оловида коврилардилар ва узоқ-узоқ вақт мобайнида, айниқса, оғирдан-оғир машқлардан хорганларида ўша хурлар хаёли ила яшардилар, уларни соғинардилар. Ана шундай дамларда уларнинг нигоҳлари даррандалар янглиғ бир ваҳшатли тус касб этардики, уларга рисоладаги кимсанинг кўзи тушса юраги ёрилмоғи тайин эди. Шул каби улар бундай кезларда ҳар қандай фидоликка, таъбир жоиз бўлса, ваҳшийликка ҳозир қодир турардилар. Чунки жонларидан жудо бўлсалар албатта бир неча бор кўрганлари ўшал «жаннат»га тушмоқликларига ишонардилар ҳеч кўрса шунга умид қилардилар.

Маҳмуд ҳам «фидойилар» орасида эди. Унинг куч ёғилган билаклари бир неча норғул йигитларни йикмоққа қодир эди. Бу исмоилийлар пешволарининг назаридан пинҳон қолмади ва

уни хос навкарлар сафига олдилар. Ҳар бир «фидойи»нинг ўзига муносиб лақаби бор эди. Шу одатга биноан Маҳмудга калтакесак дея ном бердилар. Унга бу номни исмоилийлар сардорининг айнан ўзи ҳадя этди.

Уни сардор ҳузурига олиб кирдилар. Нимкоронғи хонанинг тўрида қалъага илк бора кириб келаётганида кўргани, водийдаги кўпчиликнинг тилига тушган ўшал дарвешмиз (олти оёкли столчага) суяниб ўлтирар, фақат энди унинг эғнида жандапўш йўқ эди. Аммо барибир жуда хокисор кийинганди. Унинг икки ёнида икки баҳайбат кўрикчиси тик турардилар.

Маҳмуд рўпарасидаги хожанинг илк сўзиданоқ уни тақи бир қарра таниди-бу ахир Қазвиндаги кўргонда, парда ортидан келган овоз-ку. Ҳа, айнан ўзи! Демак, ўшал овоз соҳиби-ю водийдаги дарвеш ва мана бу сардор бир одам экан-да. Бироқ Маҳмуд энди бутунлай ўзини йўқотмади, чунки у сўнгги воқеалар ва кўргиликлардан кейин анча совуққон бўлиб қолганди.

-Исфаҳон расадхонасидан келмиш сангтарош турк-ўғиз сенмусен?-дея сўради хириллоқ овоз.

-Ҳа. -деди Маҳмуд хиссиз сас ила.

Хожа Маҳмудга қаттиқ тикилиди. Унинг қиёфасидан нимарсаларнидир укмоққа уринди чоғи. Эҳтимол шу туришида бул саводсиз сунний туркдан исмоилийларга бирон наф келиш ёки келмаслиги ҳақида, турклар феълидаги жангарилик, тик сўзлаш ёмон оқибатларга рўбарў этмоғи мумкинлиги хусусида ўйлагандир. Аслида-ку ҳар бир «фидойи»нинг феъл-атвори борасида махфий кишилар хожага мунтазам хабар етказиб турардилар-куя. Демакки, хожа Маҳмуднинг хўйидаги бангихаёллилик ўй ила узоқ-узоқ қимир этмай ўтиришларидан ҳам бохабар эди. Ҳозир ҳам кўзлари ичига ботиб, кабоқларида қоронғулик пайдо бўлган йигит бошини елкасига хиёл торган кўйи тек турарди.

-Сен ўлжасини узоқ-узоқ пойлаб, унга беҳато ҳамла қилгувчи калтакесакни ёдга солдинг. Демак, сенинг номинг Калтакесак бўлғай. -деди хожа ниҳоят ундан кўзини олиб.

Маҳмуд бирон сўз демади, ҳатто қиёфасида ҳам ҳеч бир ўзгариш сезилмади...

«Фидойилар» чиндан ҳам ўз хожалари, маслаклари учун жонларини фидо этмоққа ҳамиша ҳозир эдилар. Хожа эса... У бағоят сирли ва қаттиқ интизом соҳиби эди. Ўша кезлари бир куни Аламитга ажнабий сайёҳни келтирдилар. Соч-соқоли ўсган бу одам ғайридин эди, ўзини Андалусиялик (Испания) деб таништирди. (Бу машҳур саёҳатчи Марко Поло эди.) Уни хожанинг ҳузурига олиб кирдилар. Иккиси анчагача суҳбатлашдилар. Сайёҳ қалъада бир неча кун қолиб кетди, хожанинг ижозати ила ундан ҳеч нимарсани пинҳон тутмадилар, қалъада мавжудки не бўлса, кўрсатдилар. Ким билади, сирли хожа номи оламга дoston бўлишини, тарих қатларида собит ўрин топмоғини истаб шундай қилгандир. Ҳар тугул бирон сабаб ила қалъага кириб қолган бегона киши ё бир умр ўша ерда қолиб кетарди, ё... Тирик чиқмоғи эса маҳол эди. Бу сайёҳ Аламит хожасининг саховатидан баҳраманд бўла-бўла, ниҳоят қалъани тарк этмоқликка ижозат олди. Хожа уни кузатаркан, ўз кучини, «фидойилар»нинг садоқатини намойиш этмоқни истади: у сайёҳга кўрсатиб, қалъа девори устида турган соқчига «ўзингни ташла», дея ишорат қилди. Соқчи бир силтанди-да, «Оллоху акбар» хитоби ила ўзини жарга отди...

Бу сирли дарвеш, энди эса Аламит хожаси, исмоилийларнинг сардори Ҳасан Саббоҳ эди...

Учинчи боб

1

Тўла исми Ҳасан ибн Али ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн ал Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн ас Саббоҳ азим Рай шаҳрида таваллуд топган эди. Унинг наслу насаби, Яман подшоҳларидан бўлмиш хамморийлар қавмига бориб тақаларди. Ўзининг сершовқин катта борзрлари ва уста ҳунармандлари ила машҳур тужжорлар маскани бўлмиш Рай бағоят улкан шаҳар эди. Шу билан

бирга у исмоилийларнинг асосий макони саналарди. Сунний султон Махмуд Ғазнавий Райни тиз чўктириб, ғорат килгач, бу шахри қадим хароб бир ахволга келди. Исмоилийлар ҳам бир неча йиллар яширинишга, ҳаракатларини сусайтиришга мажбур бўлдилар. Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон заминлари Ғазнали Султон махмуд измида қолди. Бу воқеотлардан сўнгрок, Исмоил қавми таки бош кўтара бошлаган дамларда дунёга келган Ҳасан гўдаклигиданоқ илм талабида бўлди. У барча илмларга кизикувчан ва ҳавасга сазовор ғайрат-ишижоат соҳиби эди. Аввалига диний илмларга кўнгил бериб, Қуръону ҳадис ва шарияту суннатни ўрганмоқ пайида бўлди. Ўша кезлари қалбида Оллоҳ ишқи жо эди шекилли, муштдай боши ила китобдан айорилмас, тоат-ибодатда ҳам собит эди. Токи ўн етти ёшга кириб, Амир Зарроб отлиғ одамга рўбарў бўлмагунча ҳаёти шу таклид кечди. Амир Зарроб оддий ҳунарманд эди. Бироқ ўзича улуғ бир илмлар соҳиби бўлиб, Миср халифаларининг масҳаби хусусида оғзини тўлдириб сўзларди. Аввалига ёш Ҳасаннинг қалбини ваҳм босди ва Амир Зарробнинг баъзи файласуфона фикрларини гоҳо инкор ҳам этиб кўярди. Аммо юрагининг аллақерларидида устувор бўлмиш ўсмирларга хос янгиликка ташналик, кизикувчанлик уни Миср файласуфларининг ўзгача назарларига тобора банди қилиб борарди.

Ўша кунлари у оғир ҳасталикка чалинди, бутун танасини яра-чақа қоплади. Тунлари уйқуси бузилиб, алаҳсираб чиқар, кўзига не балолар кўриниб, дод соларди. Буни у ўзича тушунди: куним битган кўринадур, энди мен чин ҳақиқатни англамай, Ҳаққа етишмай, ҳалокатга маҳкумман, дея ўйлади. Кечалари тинимсиз истиғфор айтаркан, Амир Зарробнинг йўли энг тўғри, Оллоҳга, улуғ ажрларга олиб боргувчи йўл эканлигига иймон келтириб борарди... Ниҳоят кун келиб, ҳасталикдан фориғ бўлди, бироқ юзидаги ва бутун танасидаги яраларнинг ўрни билинар-билимас доғга менгзаб, юзи заҳиллашиб, ёқимсиз ахволга келди. У буни ҳам ўзича тушуниб, ўзга маънолар берди. Шу тариқа исмоилийлар сафига кириб, Қуръон тутиб, шу йўлда содиқ қолишликка қасам ичди. У суннийликнинг барча сифатларини, ўз мазҳабидан фарқланувчи тафовутларини инкор этмоққа одатланди ва бу борада далиллар қидирмоққа тушди. Айни шу йўлда маслакдош кишиларни қидирди. Унга сайин исмоилийлар орасида Ҳасан Саббоҳнинг нуфузи ортгандан ортиб бораверди. Бироқ у ҳамиша йўлда эди ва энг тўғри йўлни излашдан толиқмади. Ўзини пинҳона йўлчи деб атаган бу одам олис манзилларни кўзлаб турар, ўз наздида, етишмоғи муқаррар бўлган ўшал манзиллар уни шон-шухратга бурқаб, улуғ хожалик мақомига соҳиб этмоғидан умидвор эди. У бунга ишонарди ва қалбидаги бу ишонч унга кучу ирода, ўз мақсади йўлида собитликни ҳады этарди. Ўзининг бошқалардан фарқли эканлигини ҳам сезар, толе юлдузи юксак маъволарда туриб, ҳозирча пинҳона, фақат ўзигагина нур сочаётганлигини пайқарди. Ҳаммасини сезарди, биларди, шуурида улуғ режа, кўнглида барқарор умид яшарди, аммо ҳали ўзининг аниқ йўлини топа олмасди. Бунинг учун унга недир, фавқуллода бир нимарса, оғочлар бошини тебратган шамол, ҳеч курса, шаббода менгиз турки-сабаб лозим эди.

Ҳасан Саббоҳнинг исмоилийлар орасидаги обрў-мартабаси кун сайин ортиб борарди. У энди ўз юртидаги қавмдошларининг пешволари қаторига кириб қолганди. Аммо йўлчи бундан қониқмасди, ҳали ўзи забт этмаган, қачондир забт этмоқни орзулаган манзилларга интиларди. Шу тариқа Миср сафарига отланди. У ерда аввало билим изламоқни, дунё тафаккурининг қаймоғи йиғилган бу қадим юртда сабоқ олмоқни ва қолаверса, исмоилийларнинг энг бообрў сардорлари ила танишувни ният қилди.

Исмоилийлар ғойибона имом Махдийнинг келишини ҳамиша орзиқиб кутардилар. Бу ҳол, айниқса, Мисрда, шиа мазҳабидаги кишилар паноҳ топган маконда яққолроқ намоён бўларди. Гоҳо ўзини Махдий дея овоза қилган савдойилар ҳам учраб турардилар. Шу янглиғ васвасалар асносида у ерда Фотимийлар халифалиги бунёд этилганди ва уларнинг Исломга, оламга муносабатлари исмоилийларнинг муносабатларига уйқаш эди. Айни дамда фотимийлар даргоҳида исмоилийликнинг куч олмоғи ва обрў топмоғи учун жуда қулай шароит вужудга

келганди. Чунки фотимийлар ҳам исмоилийликни шиа мазхабидаги энг окилона ва тўғри йўл, деб билардилар, шу каби, уларнинг шиаликни тараккий этириб, оламга кенгрок ёйилишига кўпрок хисса кўшмоқликларига умид килардилар.

Бирок Ҳасан Саббоҳ Мисрга етиб келган вақтда фотимийлар ўзларининг аввалги куч-кудратларидан маҳрум бўлиб бормоқда эдилар. Шундай бўлса-да, у илм талабида Мисрдаги энг машҳур мадраса ва масжидларда ваъзлар тинглади, сабоқлар олди. Олиму файласуфларнинг Куръон, ҳадису фикҳ, суннату шарият ҳақидаги, шиалик тарихи хусусидаги ва умуман Яратувчини англаш борасидаги ғоят таъсирчан фикрларини жон қулоғи ила эшитди. Эҳтимол ана ўша кунлари у ўзининг бутунлай янги таълимотига асос солгандир. Балки кейинчалик Ҳасан Саббоҳга куч-кудрат ва шон-шуҳрат бахш этган сирли бошқурув тизимининг ибтидоси ўшанда ҳаёлига келгандир. Ҳар қалай у кундан-кун ўзгариб, катъиятлилик сари эврилиб, бир фикрга келиб борарди.

Бундан ташқари, фотимийлар давлати ҳам тобора емирилиб, ўз кудратини йўқотиб бораётганлигини, унинг илкида бўлган кўплаб кентлар ўзга ҳукмдорлар тасарруфига ўтиб кетаётганлигини англамоқда эди. Айниқса, салжукий туркларнинг шашти баланд эдики, улар дунёга соҳиблик даъвосини килардилар. Фотимийлар ихтиёрида бўлган Шом ва Фаластин ўлкалари аллақачон салжукийлар илқига ўтиб кетганди. Энди бу башар кавмидан бўлмаган галалар ўзга манзилларни ҳам кўзлаб турардилар. Ҳа, Ҳасан Саббоҳ туркларни одам эмас, жин, иблис кавмидан, деб биларди. Зеро жинлар ва иблис Одам алайҳиссаломдан илгари ҳам бу дунёда мавжуд эдилар. Уларнинг мислсиз кудрати, устомон ва ботадебир эканликларини шундан деб биларди. Саббоҳ тақи шуни ҳам англамоқда эдики, унинг кавми, яъни Эрон исмоилийлари пайти келганида фотимийларга таянишлари мушкул эди. У Мисрда бир ярим йил яшаб, шуни тушуниб етди. Демак, энди умид фақат ва фақат ўзларидан. Оламни ларзага, бани башарни кўрқувга солиши мумкин бўлган барқарор ва мустаҳкам бир идора усулини яратмоғи лозим. У бунга курбли, илло ўшал сирли салтанатнинг дастлабки биноларини ҳаёлан бунёд этаётганлиги ҳам рост.

У шу йўлчилиги асносида ниҳоят Мифни тарк этди. Бир муддат сарсонликлардан сўнг салжукийларнинг етти иклиннинг бош кенти бўлмоққа даъво қилиб турган доруссалтанати Исфаҳонга етиб келди. Унда султон Маликшоҳ эндигина тахтга ўлтирган пайтлар эди. Давлатни машҳур донишманд вазир Низом ул Мулк идора этарди. Саббоҳ вазири аъзам кўмагида авон (девон хизматчиси) бўлиб хизматга кирди, салжукийлар давлатининг идора усулини ўрганмоққа жаҳд этди. Бу ҳам зиён қилмас, чунки бу кудратли давлатнинг идора усули-девон бошқаруви ҳам ниҳоятда мукамал эди. Уни вазири аъзам барпо этганди. Қалбида ўзга орзулари бўлган Ҳасан Саббоҳ ҳавас ва гоҳо ҳасад ила давлат юмушларини ўргана бошлади. Вазири аъзам ила ораларида хийла оқибат, тўғрироғи, иликка мойил муносабат пайдо бўлганда ҳам кўнглидаги қора нияти йўқолмади, билакс собитлашиб бораверди. У тобора улғайиб, Низом ул Мулкнинг таъсири туфайли чинакам ҳукмдор нуқсига қираётган Маликшоҳнинг феъли-хўйини тафтиш этаркан, унинг шону шавкатида боқаркан, кун келиб, исмоилийлар салтанати ҳам шундайин нуфузга эга бўлиб, барқарор ҳукумат ўрнатишларини дил-дилидан истарди. Филҳақиқат, буларнинг идора усулига ва уни бунёд этган вазири аъзамнинг ақлига тан бермай илож йўқ. Ҳар бир девон мустақил иш юритгани ва султонга, вазири аъзамга итоат этиб, уларгагина ҳисоб бергани каби бир-бирларини назорат ҳам қилардилар. Айни шу тартиб вазири аъзамнинг устуворлигини таъмин этарди... Ҳасан Саббоҳ бу нимарсаларни тездагина фаҳмлади. Шундан сўнг, фавқулодда тафаккур соҳиби бўлмиш серғайрат ва хийлакор бу одамнинг дилини ўзга бир режа банд этди: у султон ва вазири аъзам ўртасидаги ишончу дўстликка зарба бериб, буюк салтанатни ичидан емирмоқликни ният қилди. Бунинг учун аввало султон Маликшоҳнинг ишончига кирмоқ даркор эди. Бирок вазири аъзамни маҳв этмай, бунга мушарраф бўлмоқ душвор эди.

Ҳасад! Башарият бошига не-не шўришларни ёғдирган, улуғ режаларни саробга айлантириб, гўзал тадбирларни абас этган, буюк тафаккур сохибларини сарсонун саргардон, очу ночор килиб, охир окибат жунунлар юртига фукаро тутган, бир сўз ила айтганда, жамики ёвузликларга доя, эзгуликларга кушанда бўлган мана шу ҳасад отлиғ балои кабир эди. Саббоҳ ҳам ўшал балога мубтало эди. У кулай фурсатни пойлар ва фурсат етди дегунча вазири аъзамнинг оёғига болта урмоқка шай турарди.

Ниҳоят ўшал фурсат етди. Ҳасан Саббоҳ бир куни султон қошида бош эгиб, хушомад ила деди:

-Салтанатингиз бағоят сарҳадсиз, олампадох. Анинг тасарруфини олмоқ, ҳисоб-китобини тартибга солмоқ мушкул. Бунинг учун давлатнинг сарфу харажатларини бир бошдан тафтиш қилиб, ҳисоб этмоқ зарур. Ана ундан сўнгра, яъни барча кирим-чиқимлардан бохабар бўлингач, кейинги ишлардан ҳамиша огоҳ туриб, тадбир ила назорат этмоқ мумкин бўлур.

Султон аввалига унинг сўзларини хушламайроқ тинглаётган эди, сўнгра эса маънили гап айтаётгандек туюлди.

-Хўш, не қилмоқ лозим деб ўйлайсен?- деди у «қани, гапирчи» оҳангида.

Ҳасан Саббоҳ бир кур тараддуланиб олди-да, мутеона деди:

-Вазири аъзам ҳазратларига амр этилса, токим ул зот пешволигида буюк давлатингизнинг жамики сарф-харажатлари ҳисоб-китоб қилинса. Андин сўнгра қолган юмушлар тадоригини кўрса бўлур.

Ёш султоннинг кўнглида эврилиш пайдо бўлди-ю, Ҳасан Саббоҳнинг муддаосига қизиқиб, ўзида унга нисбатан ожизона майл сезди. Шулар боис зудлик ила вазири аъзамни хузурига чорлади.

-Салтанатингиз мислсиз буюк ва улкандир, султон ҳазратлари. -дея гап бошлади вазири аъзам ўқтамлик ила. -Анинг ҳисобини олмоқ, янаки тафтиш қилмоқ учун кам деганда бир йиллик фурсат зарур, олампадох. Менимча, бу борада вилоятлар ҳокимларининг лафзу иймонига инонмоқ кифоядур.

Султон ҳали ёр ва шулар каби, тожу тахт сурурининг сархушлигидан мосуво бўлиб улгурмагани. Шунинг учун донишманд вазирининг сўзидан ҳам қаноатланмай, «Хўш, сен не дейсан?» дегандай Ҳасан Саббоҳга боқди.

Ҳасан ўз муддаосига етмоқ учун пайт ғанимат эканлигини фаҳмлади-ю хушомад отини жадаллатиб, сўз айтмоққа тушди:

-Агар муслимлар ҳалоскори, оламлар ҳукмдори султон ҳазратлари ижозат берсалар, мен бу юмушни қирқ кунда уҳдалагум.

Вазири аъзам бир султонга, бир Ҳасанга боқди-ю, индамади.

-Ижозат!-деди Султон тантанавор оҳангида.

Ҳукмдорнинг амри вожиб- шу кундан бошлаб Ҳасан Саббоҳ ишга киришиб кетди. Юрагида эса Низом ул Мулкни тезроқ маҳф этиб, унинг ўрнини эгалламоқ, султон ишончини қозонмоқ режаси бор эди. Айни шу нияти унга кучу ғайрат бағишлар, аслида ҳам у ўткир ақл соҳиби бўлиб, ўз мақсади йўлида ҳар не заҳматдан қайтмагувчи эди.

Албатта, вазири аъзам ҳам ғабий (аҳмоқ) эмасди. Ўша куниёқ Ҳасан Саббоҳнинг шум ниятини пайқади. Пайқади-ю аксил тадбир тузмоққа тушди...

Низом ул Мулк ўзининг ишончли чухрасини чорлаб, унинг илкига бир миқдор ақча берди-да, Саббоҳнинг чухраси ила дўст тутинмоқни буюрди. Ачқани эса ҳам ўзи учун ва ҳам дўст тутиниши лозим бўлган чухра учун сарфланиши. Зарурат туғилса, тақи ақча бермоғини айтди. Камбағал кишилар тез тил топишадилар ва улар ақчага ҳамиша муҳтожлик сезадилар, янаки ақча деганларининг ўз сеҳру жодуси ҳам бор.

Ҳасан Саббоҳ чиндан ҳам кучли шуур ва салоҳият соҳиби эди-у ўшал мушкул юмушни айтилган муддатда ниҳоясига етказди. Бироқ вазири аъзамнинг тадбиридан беҳабарлиги боис

ғафлатда колди: ўз чухраси вазири аъзам чухрасининг сўзи ила унинг ҳисоб-китоб қоғозлари орасидан энг зарур бир неча саҳифасини ўғирлаб қўйди. Турган гапки, бу нимарса султон ҳузурида ошкор бўлди-да, ишдаги чалалик тождорга адабсизлик бўлиб туюлди. Шу ондаёқ Ҳасанни кувиб солди. Каттик ҳақоратланган, иззат-нафси поймол этилган Ҳасан Саббоҳ шу-шу аввало Низом ул Мулкнинг, ундан сўнг султон Маликшоҳнинг ашаддий ғанимига айланди, калбида сўнмас қасос оташи аланга олди.

У чухрасининг хиёнатини пайкади-ю, уни бўғиб ўлдирди-да, ўша куниёқ Исфаҳонни тарк этди...

2

Ҳасан Саббоҳ шаҳар теварагидаги кишлоқларда қачонлардир танишган кишиларининг хонадонларида бир канча фурсат яшириниб юрди. У кутилмаган зарба туфайли эндигина ўнгланиб бораётган тақдири йўлидан туйқус оғиб кетганлиги боис ўзини йўқотиб, анчагина довдираб қолди. Ойлаб, йиллаб тузган режалари, музаффарият илинжида қилган ўйлари даб-дурустдан абас бўлгандай, энди бу поймоллик умидларига ва ҳатто умрига интиҳодай туюлиб, васвасага тушди. Ана ўша васваса, таҳлика оғушида ўзи қўним топган хонадон соҳибларининг ҳам юракларини ёргулик гапларни алжираб юрди. Ҳуфия бир тарикат, фирқа тузиб, жин қавмидан бўлмиш анови салжук Маликшоҳни ва унинг ювуқсиз муршиди Низом ул Мулкни маҳв этмоқ хусусида ваҳимали сўзларни айтаверди. У ўз сўзида қатъиятли эди ва айтаётган гапларининг уҳдасидан чика олмоғига жону жаҳону ила ишонарди, зеро у бунга чиндан-да курбли эди. Бироқ айна дамда қоқилгани, ҳамёни ақчасиз ва ёлғиз бўлгани, дилидаги улуғ режаларини васваса ичра тилига чиқариб юборганлиги боис танишлари наздида савдойидек кўринарди. Шунинг учун ўшал бир-икки таниши ҳам ундан ўзларини олиб қочиб, тезроқ қутулмоқ пайида бўлиб қолдилар. Қолаверса, улар буюк салжуклар ҳукмдорининг ҳуфияларидан, унинг ғазабидан хавотирга тушмоқда эдилар.

Шундан сўнг Саббоҳ Қазвин сари, исмоилийлар макони сари йўл олди. У олис йўлда кечган кеча ва кундузларда, Қазвинга бориб ҳам то ўзини руҳан ўнглаб олгунча султон Маликшоҳ, айниқса, вазири аъзам ила хаёлан кўп бор баҳс этди. Ўзининг улардан устун эканлигини такрор ва такрор исботлади. Гоҳо хаёлан Низом ул Мулкни банди қилиб, сўроққа тутди, минг бир қийноқлар ила азоблади, уни ўлдиришнинг турфа усулларини кашф этди. Шу асно чиндан ҳам ақлдан оғишига бир баҳя қолди. Уни бу офатдан исмоилийлар аро тутган мавқе-нуфузи сақлаб қолди...

Ана шундай васвасага тушган кунларининг бирида... Мана, ювиндихўр Низом ул Мулкни кишанбанд қилинган ҳолда унинг ҳузурига олиб кирдилар.

-Нечуксан энди, қари сак? -дея сўради у ғалаба нашидасидан боши кўкка етиб.

Билади-ҳа, бу вазир деганлари ўта мутақаббур кимса, анча-мунчага бўйин эгмайди, илло унинг ўз мақомига ярашиқли ҳайбати бор.

-Мен-ку ҳеч йўқ одамларнинг илкидан нон егувчи сак эканмен,-деди мийиғида кулиб, мағрур вазир. -Сенчи сен?! Тоғ-тошларда изғиган ўлаксахўр, юзи кулранг шоқолмасмусен?

Ҳа, у шундай дея олади, ишончи комил.

-Тилингни тий, туркийларнинг ювиндихўри! Акс ҳолда кесиб, ўшал шоқолларга емиш этгум.

Вазир баралла кулиб юборди.

-Сен адашган сунний ўзинг эроний бўла туриб нечукки салжукларга ходимлик этурсен? -дея ғадаблади Саббоҳ.

-Исломга қувват бериб, илму урфонга ҳомийлик қилган буюк салжуқий султон қолиб, сен шоқолга ходим бўлайинму?! -Вазир қаҳқаҳа отди.

-Мен исмоилийларнинг улуғ бир салтанатини барпо этмокликни ният қилганмен, илло ўшал саодатли кун якин.

-Тушларингни Жайхун суволарига окиз, шўринг курғур! Сен ўзинг ким бўлдингу салтанатинг не бўлур?! Ўлаксахўр асло лочин бўлолмас, билиб қўй!

-Ҳаммасига сен!.. Сен айбдорсен, қари сак!.. Агар сен бўлмаганингда, Маликшоҳ менинг илкимда эди, ўз йўриғимга солмоғим тайин эди. Афсуски сенинг хийланг тадбиримга дом солди!..

Вазир янада баландроқ товушда қаҳқаҳ уриб кулаверди.

-Териси шилинсин бу нобакорнинг. Туз сепилсин! Сўнг қорни ёрилиб, бўғзига қўрғошин куйилсин!..

Бу унинг Низолм ул Мулк ила нечанчи бор тўқнашуви эди.

Энди у Қазвиндаги исмоилийлар қароргоҳида бош экан, уларнинг бирикувини тезлаштириб, қатъий бир изнга солгувчи, сўзсиз итоатга ўргатгувчи сирли тарика хусусида ўйларди. Бу сирлиликка янада куч бермоқ ниятида кишилар назаридан ўзини ола бошлади. Ботинийлар деб аталмиш унинг қавми ўзларини исмоилийлардан айру кўрмасалар-да, улар ичра хосликка эга эдилар.

Ҳасан Саббоҳ ботинийликни жорий этиб, измидаги кишиларга таълим бераркан (садоқатли кишилари орқали), шуни уқдирарди:

-Оллоҳ таолони англамоқ, унга ёвуқ келмоқ, ниҳоят етишмоқ учун шуур ва қалбнинг ўзигина кифоя эмас. Бунинг учун покдомон ва тақволи устоз, имом-пир даркор. Токи жаннатий бўлмокликни ихтиёр этган одам таваккул қилиб, инону қарорини ана ўшал пирга топширмоғи, унинг ҳар бир амрини сўзсиз бажармоғи лозим. Шунда, иншооллоҳ, имом уни кўзланган манзилга элтмоғи тайин. Бусиз олий мақсадга етмоқ душвор.

Ҳасан изнидагиларнинг ихтиёрини илкида қаттиқроқ тутмоқлик учун тақи бир сирли хийлани кашф этиб, жорий қилди. Унга биноан таррорликка қираётган ҳар бир эр парда ортидаги суҳбатга рўбарў этиларди. У ерда байъат этган эран жаннат, ундаги хуру ғилмонлар ҳақида ва имомга садоқат ила хизмат қилсагина ўшал хузурбахш маъвога етишмоғи хусусида мароқли ҳикоятлар тинглардилар. Сўнгра эса уларга пинҳона равишда афюн ичкизилиб, ақлдан мосуво этиларди. Сархуш бўлгач, ҳозирланган «Жаннат»га элтилар ва турфа хузур-ҳаловатларга ошно этиларди. Бир бора «Жаннат»га тушган киши уни қайта-қайта қўмсайверарди. Унга тақи қайтмоқлик эса фақатгина имомнинг ихтиёри ила бўлар ва буни фидоийлар жуда яхши билардилар. Маккор Ҳасан Саббоҳ учун айни шу нимарса лозим эдики, изнидагиларнинг сидку садоқатларини шу тарика тоблаиверарди. Гўзал «Жаннат» хиёли, афюну нашанинг таъсири уларни забонсиз, фикрсиз ва итоатгўй жонзотларга эврилтирарди.

Саббоҳ Қазвиндаги исмоилийлар маҳалласи ва ундаги қўрғон аҳлининг сардорига айланиб, қисқа фурсатда ўз «Жаннати»ни ҳам барпо этди. Маҳмуд илк бор ана ўша чоғроқ «Жаннат»да бўлганди. Лекин исмоилийларнинг чор атрофини сирларга тўлдириб ташлаган Ҳасан Саббоҳ ўзини қавмини тўфон балосидан сақлаб қолган Нуҳ алайҳиссаломдан кам билмасди. Шунинг учун у туну кун халоскор бир кема- мустаҳкам қароргоҳ ҳақида ўйларди. Бу орзу-ўй уни Аламит қалъаси сари элтди. Узоқ ва пухта ўйланган тадбир туфайли қалъани ишғол қилгач, зудликда мукамал «Жаннат» тарҳини ҳозирлади. Кўп ўтмай Аламит қалъасига туташ тақи бир қаср менгиз бино бунёд этила бошланди. Энди бу пайтга келиб Аламит сардори мағрибу машриққа ва ҳатто қудратли салжуқийлар салтанатига ҳам даҳл қилмоқда эди. Айникса, атроф мамлакатларнинг ҳукмдорлари, давлат арбоблари исмоилийларнинг тадоригидан таҳликага тушиб бормоқда эдилар.

Ўша кунлари ожизроқ бир хавотир етовида ва эҳтимолки бу авбош- (бебош)ларга қудратли ҳукмдорнинг қаҳрини кўрсатиб қўймоқ режасида султон Маликшоҳ ўзининг хос амири Арслон Тош итоатидаги лашқарини Аламитга йўллади. Яхши қуролланган салжуқий қўшин қалъани

икки ойдан ортик камалда тутиб турди. Унга хужум килмоқ, айниқса, мустаҳкам дарвоза ва деворини бузиб кирмоқ имконсиз эди. Буни Арслон Тош яхши билганидан ўзгача йўл танлади: камалда тутиб турилган исмоилийларнинг озиқ-овқатлари тугаб, оч-наҳор қоладилар ва таслимликни ихтиёр этадилар, деб ўйлади. Филҳақиқат, қалъада саксон чоғли кишига узоқ муддатга етгулик емиш йўқ эди. Шунинг учун аҳли қалъа мардона туриб, ўлмаслик учунгина овқат едилар ва кўпинча ихтиёрларидаги шифобахш тоғ сувидан ичиб, нафсларига ором бериб турдилар. Бироқ таслим бўлмоқ ҳақида хаёл ҳам қилмадилар. Ниҳоят очлик ўз ҳукмини ўтказа бошлагач, ҳийлакор сардор яна бир тадбирни ўйлаб топди. Бир содиқ «фидойи»сининг илкига нома тутқазиб, тунда қалъадан пинҳона чиқарди-да, Қазвиндаги исмоилийлар ҳузурига жўнатди. Кўп ўтмай қазвинлик ва атроф-жавониб кентларидаги исмоилийлар салжуқий кўшинга шиддатли хужум уюштирдилар. Натижада Арслон Тошдек моҳир лашкарбоши бош бўлган лашкар ҳам чекинмоққа мажбур бўлди...

Шундай қилиб, Аламит исмоилийларнинг ишончли ва барқарор паноҳига айланди...

Муҳаммад Такаш хиёнати бостирилгандан сўнг Низом ул Мулк зиндондан халос этилиб, Арслон Тош кўшинининг мағлуб қайтганини эшитгач, фурсат топилганда Хайёмга шундай деганди:

-Масих Дажжол ҳақида эшитган чиқарсен. Расулиллоҳ саллалолоҳу алайҳи васалламдан хабар беришларича, у ўшал саодат замонида (пайғамбаримиз даврида) дунёга келган ва айни дамда Яман ҳамда Шом уммонининг оролларида бирида занжирбанд турармиш. -Вазири аъзам ўшанда аянчли жилмайганди ҳам, -Вақти келиб, Исфаҳондан чиқади дейдилар. Бу баттол Ҳасан Саббоҳнинг аждодлари асли Яманлик, бир замон ўзи Исфаҳонда ҳам пайдо бўлди. Эҳтимолки, шу Ибн Саббоҳ деганлари Масих Дажжолми дейман-да! Фақат унинг бир кўзи кўр эмас холос...

(Масих Дажжол -қиёмат бўлишидан олдин одамлар орасида пайдо бўлгучи, буюк муҳаддислар Пайғамбар алайҳиссаломдан деб хабар берган ривоятларда келтирилган ёвузлик тимсоли. У пайдо бўлгач, дунё ёмонликка тўлиб кетармиш. Асли у расулиллоҳ замонасида туғилган Ибн Сайёд отлиғ кимса эмиш. Кейинчалик ғойиб бўлиб, Яман ва Шом денгизи оролларида бирида занжирбанд қилинганмиш.

Муслим ҳазратларининг ривоят қилишича: «Дажжолнинг бир кўзи кўр (чап кўзининг устини қалин тери қоплаган). Сочи қалин, бир-бирига буралиб, ёпишиб кетган. Унинг жаннати ва дўзахи бўлади. Унинг дўзахи жаннат, жаннати эса дўзахдир».

Абу Нуайм Исфаҳоний шундай ривоят келтиради: «Биз (отасининг ҳикояси) Исфаҳонда ўзимизга зарур нимарсаларни сотиб олардик. Бир куни яҳудийлар ўз кишлоғида доиралар чалиб, хурсандчилик қилаётган эканини кўрдик. Мен ўша ердаги танишимдан нима гаплигини суриштирдим.

-Шоҳимиз ташриф буюрди. -дейди у. -Биз унинг етакчилигида араблар устига юриш қиламиз, уларни фатҳ этамиз.

Сўнг танишимнинг айвонида тунаб колдим. Тонгда туриб, бомдод намозини ўқидим. Куёш чиққанида улар томонда яна чанг-тўзон кўтарилди. Қарасам, боши устида райҳон куббаси ўрнатилган бир киши атрофида яҳудийлар даф чалиб, ўйинга тушмоқдалар. Мен ҳалиги одамнинг Ибн Сайёд эканини кўриб колдим. У шаҳарга кирди ва қайтиб чиқмади».)

Вазири аъзам мутойиба ила айтган бу гапга ўшанда Хайём кулиб қўя қолганди. Бироқ Ҳасан Саббоҳ чиндан ҳам ёвуз салтанат барпо этиб, Аламитни унинг марказига айлантирган эди. У ҳеч қандайн Исломий қоидаларни, шариат ҳукмларини, мусулмончиликнинг асоси бўлган ҳалиймлик, беозорликни мутлақо тан олмасди. Ёвузлик ҳукмида тобланган ният ила бутун туркий элга, аслида бани башарга қонли, хуфийона уруш эълон қилганди. Айни замонга келиб, бу уста мутадбирнинг илки исталган маъвога етарди. Фавкулудда ақл ва ният соҳиби бўлган бу одам фавкулудда сирли ҳамда шундайин қудратли салтанат бунёд этиб улгурганди.

Тўртинчи боб

1

Казвиний ёлғизланиб колди. Доруссалтанатда кечган сўнгги воқеалар, саройдаги баҳсу мунозара ва висир-висирлар уни тобора четга сураверди. Бирон кимса келиб, унинг елкасидан туртмагани билан атрофидаги ғаюр нигоҳлар, оркаваротдан айтилган пайкон янглиғ сўзлар ва айниқса, ўз кўнглидаги ваҳм уни чеккагир этиб бораётганди. Танасидаги жароҳатлар аллақачон битиб, соғайиб кетган бўлса-да, ўзини лоҳас сезаверарди. Қўрқинчли тушлар кўрар, уларда гоҳо унга султон ваҳшат ила қаҳр қилар, ҳаммасидан ҳам, тушига зиндондаги дарранда менгиз махлук-барзанги кирганида чўчиб тушар, сўнг алламаҳалгача ухлолмай васваса ичра тўлғониб ётарди. Бу тўлғонишлар, улар сабаб бўлган уйқусизлик унинг зоҳирини афтода бир аҳволга келтириб, феълида ҳам ихтиёрсиз инжиклик пайдо қилганди. Ҳар сафар султонга рўбарў келганида титраб-қакшаб турар, наздида, уни ҳозир-ҳозир жаллод илқига топширадигандек туюлаверарди. Султон унинг хиёнатини сезганди чоғи, бироқ нечукдир ўз холига қўйиб, Оллоҳнинг ёзиғини кутаётгандек эди. Шул боис у гоҳо уйқусиз тунларида ибодатга зўр бериб, султоннинг қаҳридан паноҳ тиларди. Аммо бу ғофил банда Оллоҳнинг қаҳридан кўркиб, истиғфор айтиш лозимлигини, факатгина тавба-истиғфоргина кишини поклаб, Яратганга ёвук қилишини билмасди. Эҳтимолки шунданми, шунчалик ибодат қилгани билан қалбида мутлако ҳаловат сезмас, ҳатто бирон марта намоз ва таҳорат ҳузурини ҳис этмасди. Васвасаси ортгандан ортиб бораверарди.

Вазири аъзам ёхуд Хайёмга йўлиққанида эса фарёд уриб, уларнинг ёқасидан олмокни, сенларга не гуноҳ қилдим, дея (бундай пайтда банданинг ўз гуноҳи ёдига келармиди) хўнг-хўнг йиғламокни истарди. Аммо бу кўргиликларнинг сабабчиси ўзи, манови алпозига боис эса ўз вужудида кечаётган ваҳм эканлигини тан олмасди. Ҳар сафар Хайём билан учрашганида, хой, номард, расадхонага хожасен, фалонча динор маош оласен, султон ҳазратларининг ҳам, баттол вазирининг ҳам эркатойисен, сенга тағин не керак, ҳеч йўқ назм пешволигини менга қўй, мени ҳадеб таъкиб этаверма, дея ҳаммасини айтиб солгиси келарди. Лекин бунга ичидаги нимарсадир монелик қилар, бу нимарса ҳақиқатнинг ғайбий кучи ва қолаверса, ўз қалбидаги кўркув ўшал монелик асоси эканлигини англамасди. Ҳеч йўқ Хайём менга не ёмонлик қилди-ю қачон таъкиб этди, деб хаёлига ҳам келтирмасди. Адоват, ҳасад ҳаддан ошганида, киши кўнглидаги ғараз, қаролик унга соҳиблик даъво қилганида мана шундай кўргуликлар келиб чиқишини, вужудида савдо ортишининг ва охир-оқибат мисилсиз ёвузликларга ёхуд ўзини аянчли ҳалокатига элтишини у қаёқданам билсин!..

Бошимга тушган бу балои-офатларнинг асосий сабабчиси ўшал қалтафаҳм кабутарбоз Такашдур, дея яниб қоларди у гоҳо. Агар у бўлмаганида, тахтга даъвогарлик қилмаганида ва ёки ҳеч қурса, довюрақроқ, журъатлироқ бўлганида бу шўришлар бошимга тушмасди. Чоғинг келмас экан, не қилардинг султонлик даъвосини тутиб, эй, хотунмижоз. Ибн Баҳманёрни-ку ўлдириб, фалокатни аритдик, султоннинг қаҳоридан омон қолдик. Энди сендан қандай халос бўлай? Бошингга тушган азобларга чидай олмай, тождор оғанга мени ҳам сотиб қўйсанг не қилурмен? Ёки аллақачон сотиб улгурдимикин-а? Ахир султон менга бежо қарайдир-ку!.. Сени бир ёқлик қилмоқликнинг мутлако иложи йўқ. Оғанг сени ҳамиша назоратда тутмоқликни амр этган. У ҳам анойи эмас-сенинг узок-узок азобланишингни, бу дунёга келганингга минг пушаймон ейишингни истайдур. Айтишларича, сенга савдойилик хуруж қила бошлаган эмиш... Қазвиний шунга эслайди-ю бироз енгил тортади. Савдойининг сўзига ким ҳам қулоқ турарди...

Филҳақиқат, зиндонбанд этилган ва ҳамиша бир ёки икки назоратчининг қаровида бўлган шўрлик Муҳаммад Такашнинг аҳволи анча ёмонлашган эди. Унинг сочлари оппоқ оқариб, ўзи эса озиб-тўзиб кетганлагини ҳисобга олмаганда ҳам баъзан гўё кабутарларини олқишлаётгандай

хайкириб колиши, гоҳида эса куп-куруқ кафтини олдинга тутиб, гўё суюкли жонзотларига дон бераётгандай ҳаракат клиши юракка ваҳм соларди. Баъзан бўлса, бармоғидаги забаржад узугини бошқа бармоқлари ила ўйнаганча сўзсиз хаёлчан ўлтирар ва туйкус «Кабутарларим, қани менинг кабутарларим?!», деб хўнграб йиғлаб юборарди. Йиғлай-йиғлай бирдан тўхтарди-да, «Мени ўлдиришлар? Ўлдиришлар мени!», дея нола қилиб қоларди. Бироқ ҳеч ким уни ўлдирмасди, чунки оғаси султон Маликшоҳнинг амри шундай эди.

Тутқунликдаги шахзоданинг бундайин аҳволи ҳақидаги миш-мишлар кулоқма-кулоқ бўлиб Қазвинийга етиб келган эди. Шунинг учун у энди Такашнинг сотиб қўймоғидан унчалик хавотирланмасди.

Қазвинийнинг феъли азали шундай эди: рақибига ёхуд бирон мушкулотга ҳеч қачон юзма-юз бормасди, ҳамиша орқаваротдан иш тутмоққа, барча юмушларини бировлар орқали битирмоққа одатланганди. У рақибининг оёғига йикилиши, унга ялиниши, йиғлаши мумкин эди, бироқ ҳеч қачон тикка бормасди, ёнбош йўллари ахтарарди. Бу назмпараст болаликда ҳам шундай эди.

Қазвинийнинг болалиги кейинчалик исмоилийлар шахрига айланиб қолган Қазвинда кечганди. Асли суннийлардан чиққан падари жуда меҳнаткаш одам бўлиб, уста кулол эди. Уни шахарда кўпчилик билар ва ҳурмат қиларди. У ўз тақдирдан рози ва тирикчилигига қаноат ҳосил қилганлиги боис ёлғиз ўғлининг ҳам кулол бўлмоғини истарди. Бироқ фарзандини минг баъд устахонага тортмоққа уринмасин, у бир кор этиб, кўчага қочиб кетарди. Кўчада ҳам ҳеч нени қойиллатмас, ҳатто маҳалладаги болаларнинг ўйинига-да юракдан кўшилиб кетолмасди. Маҳалласида девсифат бир чилангар бўлгучи эди. У асил паҳлавон бўлганидан курашни бағоят яхши кўрар, маҳаллаларнинг болаларини бир-бирлари ила олишувга солиб, ҳузурланарди. Бу беллашувларда барча болалар ўзларини чинакам муборизлардек тутсалар-да, Қазвиний ҳамиша четда турар, бирон бақувватроқ боланинг ёнига тушиб, уни мақтар, хуллас, болаларни бир-бирларига гиж-гижлашга уста эди. Буни паҳлавон чилангар ҳам сезарди, чоғи, «Сен нарироқ тур, сендан мубориз эмас, тилполвон чиқадур», дея қуларди. Оқибат шундай ҳам бўлди-ундан на кулол ва на полвон чикди. Кулолчиликдан қутилмоқ ниятида отасига ўқиймен, деб туриб олди. Аввалига маҳалладаги мактабга, сўнроқ мадрасага қатнаб юрди. Аммо илм бобида ҳам шашти ҳаминқадар чикди. Бу орада бир-икки назмпарастларга рўбарў бўлди-ю шоирликка ишқибозлиги ортди. Шоир бўлиб, номи оламга кетмаса-да, бирон давлатманд ёхуд амалдорларни мадҳ этиб, тирикчилик ўтказиш мумкинлигини англаб қолди. Мана шу «хунари», яъни маддоҳлик санъати ортидан Қазвинни тарк этиб, фалакнинг гардишини қарангки, дунёдаги энг улуғ ҳукмдор султон Маликшоҳнинг саройида турибди. Кимсан шуаронинг пешвоси-амирул шуаро эди, токи анови юлдузпараст Хайём келмагунча. Ҳозир ҳам аслида амирул шуародир, вале Султон ҳамиша ўшал нобакор Хайёмнинг оғзига қарайдур-да. Бироқ қудратли салжуқийлар саройида хизмат қилиш унинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди.

У азали ғаюр кўнгилли бўлганидан, Хайём тимсолида фақат ва фақат ўз ғанимини кўрарди. Амирул фузалонинг айтар сўзини-ку қўйинг, унинг битган, атрофидаги мухлису шогирдлари туфайли тилга тушган ҳар бир шеърдан ҳам хавфсирар, пинҳоний, гўёки ўзига аксил маънолар ахтарарди. Хайём дунёнинг бебақолиги, умрнинг бевафолиги хусусида хўб ва кўп битадур. Ана ўшал битикларида кулол ва гил тамсилини мўл ишлатганидан бадгумон Қазвиний ҳар бир кулолда падарини-ю гилда ўзини кўрарди. Дили қинғир эмасми, бироз диққат ила ўқиб, шеърда шеърни кўрмоққа жаҳд этса, тўғри англамоғи мумкин бўлган сатрлардан ўзича турфа маънолар чиқариб оларди. Яна тагин бу шубҳаларини Хайёмга шартта-шартта айтиб солмай, ўз ичини еб, минғирлаб юраверарди. Бир сафар ушбу рубоийни саройдаги ёш шоирлардан бирининг лафзидан эшитиб қолди-ю оромини йўқотди, тун билан ухлолмади.

Бозорда бир кулол кўрсатиб ҳунар,

Бир бўлак хом лойни тепиб пишитар.

Лой инграб айтади: «Ҳой, секинрок теп,
Мен ҳам кулол эдим сендек, биродар.»

Бу шеърни эшитгач, шоир номи бору шоирлик завкидан мосуво Қазвиний Хайёмдан ўч олмок касдида неларни ўйламади, не режалар тузмади дейсиз. Бироқ сўнгги воқеалар...

Мана, энди энг ками вазирлик даъвосида бўлган Қазвиний ёлғизланиб, ўз наздида, хатто султоннинг гумони остига ҳам тушиб турибди. У ҳар ёқларга интизор ва шул каби хуркак бокиб, бир иттифокдош, дарддош излайдур. Айни кунларда ана шундай одам пайдо бўлгандек эди. Бу малика Туркон Хотуннинг вазири Тож ал Мулк эди. Маликанинг барча юмушларини шу одам юритар, демакки, у Туркон Хотуннинг энг ишончли кишиларидан эди. Қолаверса, шахзода Маҳмуднинг тарбияси ила ҳам энди шу одам машғул эди. Маликанинг хохиши-ю султоннинг амри ила бечора Муҳаммад Такашнинг саройи ҳам вақтинча унга берилганди. Аслида эса бу сарой шахзода Маҳмудга тортик қилинганди.

2

Қазвиний Тож ал Мулк ила малика Туркон Хотуннинг ҳузурида танишганди. Буюк Буғрохоннинг авлодидан бўлмиш олийнасаб малика бу шеърпарастни ўзига жуда унака яқинлаштирмаси-да, у қадар олислатиб ҳам юбормасди. Шоирлар амири унинг йўлидаги бир кесак ёхуд нажас мисолидадур, лекин ҳар тугул кун келиб уни бировга отмоғи ёки ўшал бировни булғамоғи мумкин бўлар. Буни Туркон Хотун жуда яхши тушунар ва шунингдек, Қазвинийнинг енгил табиат, хиёнатга мойил эканлигини ҳам фаҳмларди. Шунга қарамай, ўша кунни уни ўз вазири Тож ал Мулкга «садоқатли дўстимиз» дея таништирди. Мана, ўшал «садоқатли дўст» ҳозир аввал Муҳаммад Такаш, айни дамда эса Тож ал Мулк соҳиб бўлган қаср остонасида турибди.

Қаср ичи анча гавжум эди. Такашнинг даврида бундай эмасди, у дабдабасиз, камтарона яшарди. Кўнглини кабутарлар ишқи забт этганидан турли ҳашаматларга хуши йўқ эди. Энди эса қасрда хизматкор канизаклар бисёр, Тож ал Мулк бу саройга ҳали чин хожа бўлмасиданок, давлантмандлик ва амалдорликнинг суратига эътибор бериб, барча иқир-чиқирларигача ўрнига қўймоқ азмида эди. Буни хизматдагиларнинг биронтаси юмушсиз турмаганлигидан ҳам пайқаш мумкин эди. Аммо гавжум ва муҳташам қасрнинг томи, айниқса, шахзода Такаш буткул меҳрини берган кабутарларнинг чексиз кишвари (мамлақати) бўлган осмон хувиллаб ётарди. Бу авваллари ҳам мазкур қасрда бўлган киши учун яқкол сезиларди. Энди кабутарлар ҳам, уларнинг кўноғи ҳам йўқ эди. Айтишларича, Муҳаммад Такаш зиндонбанд этилганидан сўнг кабутарлар мутлақо парвоз қилмай қўйибдилар. То Тож ал Мулк макон тутгунча қасрдаги хизматкору сарбозлар уларни учирмоққа кўп саъй этибдилар, вале уринишлари зое кетибди. Маълум фурсат ўтиб, кабутарларнинг ярми ўлибди, бир қисми қочиб кетибди, баъзиларини эса хизматкорлар ишқибозларга сотиб юборибдилар. Ҳатто кўноғини ҳам кўпориб ташлабдилар.

Қасрдаги бу ўзгаришлар ва айниқса, унинггина қулоғига урилган бояғи хувиллаш Қазвинийни хиёл эсанкиратиб қўйди. Бироқ сир бой бермасликка ҳаракат қилди.

Тож ал Мулк тип-тиник сувнинг сўлим таровати уфуриб турган фаввора ёнидаги супада алвон матолардан тикилган кўрпа-ю ёстикларга бурканиб ўлтирарди. Ғужанак бўлиб олганидан унинг чорпахил миқти гавдаси айни дамда дум-думалок бўлиб кўринар, лекин бу сурати уни бачкана ёхуд кўримсиз қилмас, катта салласи остида чимирилиб турган йўғон қошлари, текис тарошланган соқол-мўйлаби ва айниқса, ҳаволи (кибрили) табассуми унга салобат бахш этиб турарди. У Қазвинийни кўриб, қаддини ростлади-ю бироқ ўрнидан қўзғолмади.

-Марҳабо, шоири замон, марҳабо!-деди у овозини тантанаворлик оҳангига йўғириб.

Тож ал Мулкнинг ўрнидан турмагани Қазвинийнинг кўнглига ғашлик солиб, иззат-нафси

бир калкиб кўйди: ахир у ҳам анча-мунча одам эмас, султон Маликшоҳ саройида амирул шуаро бўлса. Бу эса бор- йўғи бир ожизаи нотавоннинг вазири холос! Манманлик ҳам шунчалар бўлурми?! Ҳа, майли, унга ҳам гал келиб колар... Қазвиний шу гапларни хаёлидан ўтказаркан, аламли бир хўрсиниб кўйди. Лекин шўринг қурғур ғофил банда, малика Туркон Хотун Тож ал Мулкни чорлаб, бу шеърпарастдан эҳтиёт бўлмоқ лозимлигини, ҳозир у султоннинг назаридан четда эканлигини айтганидан ва шунинг учун уни ўзидан олислашиб ҳам ёхуд муруввати ила талтайтириб ҳам юбормаслигини тайинлаганидан беҳабар эди. Аммо, деганди ўшанда малика, Қазвиний ҳали бизга асқотади, зеро ғанимнинг ғаними бизлар учун дўстдир.

Қазвиний супага кўтарилаётганда вазир сохтакорона бирров тараддулланиб кўйди:

-Афу этгайсиз, жаноб. Футларим зиркирайдур, шул боис сизга пешвоз чиқолмадим.-деди у узрнамо оҳангда.

Сохта бўлса-да, бу мулозамат Қазвинийнинг қоронғу дилига озгина нур солди.

-Баҳузур, вазир жаноблари. Қўзғолмангиз!

Юзларига фотиҳа тортдилар. Канизаклардан бири дарҳол икки аёқда гулоб келтирди.

Вазирнинг юз-кўзида ҳар бир нимарсадан хузур-ҳаловат изламоққа уриниши шундоққина балкиб турарди.

-Нечук камнамосиз, шоир? -деди Тож ал Мулк мўйлаби остидаги садафдек тишларини намойиш қиларкан.

-Хиёл тобим бўлмади, жаноб.

-Ғаним калтагининг заҳри узоққа татийдур чоғи?

Қазвиний беихтиёр «ялт» этиб вазирга қаради-сиримдан воқиф эмасму бу нокас? Аммо Тож ал Мулк бу гапни шунчаки айтгандики, буни унинг бепарво ангоридан ҳам сезмоқ мумкин эди.

-Маликамиз омонмилар? Сихатлари яхшими? Олампаҳоҳимизу валиаҳдларимизнинг дуои жонларини қилиб юрибдиларми? -Унинг наздида, гапи чўзилиб кетгандай туюлди-ю ҳадик ила вазирга бир назар ташлаб кўйди.

-Шукур, маликамиз соғ-омонлар.-деди вазир гапни қисқа қилиб. -Ўзингиз нечуксиз? Ғанимингиз-у бу сўзни сирли оҳангда айтди. -дилингизга озор етказмаётирми?

Қазвиний суҳбатдошининг кимни назарда тутиб, бундай деяётганлигини тўғри англади.

-Аларнинг найранглари ҳаддан ошадур, жаноб.

-Хўш-хўш?... -рағбат берди унга Тож ал Мулк.

-Пушти паноҳимизга мени ёмонотлиғ қилгани етмагандай, бу кетишда энди саройдан ҳам бадарға эттирадур чоғи.

-Сизчи сиз? Нима, бирон тадбир қўлламоққа ожизмисиз? -Вазир унга синовчан тикилди.

Қазвиний бироз каловланиб қолди, сўнг:

-Тадбир қўлламоққа-ку имконлимен, лекин... -Энди овозига сирли тус берди. -Лекин сиз ва маликамизнинг изнларингизсиз...

Бир муддат ўйчан турган Тож ал Мулк сўради:

-Хўш, не тадбир қўлламоқчисиз?

Қазвиний жонланди:

-Агар анови Низом ул Мулку унинг ҳалиги нужумпарастии бўлмаса, салтанат қанчалар гуллаб-яшнамоғи барчага аён. Аслида ўшал қари кўппакнинг ўрни сизга ярашиқли. -У беихтиёр марҳум Жаъфарак чучукнинг таъбири ила вазири аъзамни «қари кўппак» дея аташга атади-ю унинг ўрнини (яъни кўппакнинг ўрнини) Тож ал Мулкга раво кўришини айтиб юборганидан бир чўчиб тушди. Яхшики, суҳбатдоши бу сўзга эътибор қилмади. Балки у ҳозир вазири аъзамнинг ўрнини эгалламоқ орзусидан сармастмиди.

-Демакки, Хайёмнинг саройида тутган мавқеи сизга ярашиқли, шундайми? -дея сўради Тож ал Мулк унинг ниятини фаҳмлаб.

Бу Қазвинийга ёкиб тушди.

-Фақат сизнинг ихтиёрингиз ила, жаноб.-деди камтаринлик ила.

-Ундай бўлса, тезроқ режангизни сўзланг.

Қазвиний шошиб вазири томон яқинроқ сурилди ва бир нимарсаларни пичирлай бошлади...

3

Лайли саройбеканинг амрига биноан малика Туркон Хотун ва унинг вазири Тож ал Мулнга кечки танавулдан кейинги салкин шарбатни тутиб, бўшаган идишларни илкидаги патнисга солиб, олиб чиқиб кетаркан, хосхонанинг ҳашаматли эшигига етганда маликанинг сирлилик коришган овози туйқус қулоғига чалинди:

-Қазвин сари чопар қачон йўлга чиқади? -Малика мунтазам кириб-чиқиб тургувчи канизакни ё буткул пайкамай қолганди, ёки у шунчаки хизматкор бўлганлигидан бирон гапни эшитиб, нучукдир зиён етказмоғи мумкинлигига шубҳа ҳам қилмасди.

Лайли беихтиёр эшикдан чиқиб кетмоғини пайсаллади.

-Ижозат берсангиз,-деди Тож ал Мулк маликанинг овозига ҳамоҳанг тарзда, -тонг сахардаёқ йўлламоқчи. У нужумпараст Хайёмдан тезроқ халос бўлмоқни ихтиёр этмиш.

Канизакнинг илкидаги идишлар эшикга тегиб, туйқус жаранглаб кетди.

Малика «ялт» этиб унга қаради ва гумонли нигоҳ ила бир пас тикилиб тураркан, пастрок овозда деди:

-Ижозат. Фақат бу юмушга мени аралаштирманг, барча гапни ўз номингиздан айта қолинг...

Лайли бу маҳал эшикдан чиқиб бўлганди, бутун вужуди титраб, идишларни тезроқ жойига етказиб, ўзига келиб олмоқ учун бирон хилватга ошиқарди. Унинг ҳар недан жуда тез мутаассир бўлгувчи ўксик кўнгли бир фалокат яқинлашаётганлигини сезганди. Бунинг зидди эса, Хайём ҳазратларидан нечук халос бўлмоқликни истайдилар? Ким ул зотдан халос бўлмоқчи? Ё Оллоҳ!.. Қўриб кетаётирмен, дея қашарди канизалар хонасида ўлтирган Лайли. Хайём ҳазратларининг бу даргоҳда камнамо бўлиб қолганликларидан ҳам билувдим-а. Шаҳзодамизнинг тарбияси ила ҳам энди маликамнинг вазири машғул. Ҳа, аслида Хайём ҳазратлари ҳақидаги совуқ гапларни маликанинг лафзидан илк бора эшитиши эмас бу. Илло тунов куни ҳам Хайём ҳазратлари ва вазири аъзам хусусида бир нимарсаларни шу иккиси сўзлаб ўлтирган эдилар... Ё қодири Худо!.. Энди нима бўлади?! Ким кимга чопар йўлламоқчи? Буни тезроқ Микоилга етказмоғи лозим. У шу хаёл ила даричадан ташқарига қаради-аллақачон қоронғи тушган эди. Унинг ўзи бир қарорга келар... Шаҳар дарвозасидан қандоқ чиқурмен?.. Бу зимистонда расадхонага қандоқ етурмен?.. Ё Тангрим, ўзинг мадад бер! Тонгни кутсам, фурсатни бой бериб қўймоғим мумкин. Йўқ, ҳозироқ йўлга чиқурмен. Худога шукурки, дарвозабонларнинг ҳам нафси бор. Озгина ақча олсам... У шу ўйда атрофига аланглай-аланглай малика қасридан шитоб чиқиб кетди.

Шаҳар дарвозасининг қоровуллари Лайлини анча таниб қолишганди. Унинг расадхона томонга, айниқса, кечалари, тез-тез қатнаб туриши дарвозабонларга маълум эди. Шу боис унга пешвоз чиққан қоровуллардан бирининг кафтига бир неча тангани ташлади-да, шаҳарни тарк этди. Нарироқда ўлтирган бошқа қоровулларнинг бирови суюлиб, «Йўл бўлсин, жонон?» деганча қолаверди.

Тун бағоят зимистон эди. Ой коинотнинг ўзга буржларида кезарди чоғи, юлдузларнинг нури қаролик қошида ожизлик қилардилар. Бу қиз кўнглини баттар ваҳимага солди. Қабри тундан ҳам қоронғи бўлган хандақ устидаги кўприкдан ўтди-ю ожиз бир қўйда туриб қолди. Қўркувга тўлган юраги шўрлик қаттиқ-қаттиқ ура бошлади. Шу ҳолда жовдираб, рўбарўсидаги осмоннинг четига тикилди. Унинг адоғида, ана, расадхонанинг гумбаз ва минораси қорайиб турибди. Олис эмас-ку ахир, анови қирдан ошса бас, уёғи оз қолади. Қиз «ё бисмилло» деди-ю туртина-суртина йўлга тушди, бироқ қани энди йўли уна қолса. Наздида, вақт тез ўтарди-ю йўл

сира-сира камаймасди...

Бу бемахал ташрифдан хайратини яширолмаса-да, расадхона коровули Лайлини танигани боис Микоилни дарҳол чакириб берди. Микоилнинг шарпасини сезганиданми ўз жойида ётган Полвон ҳам ғалати товушда ўкириб кўйди.

-Нечук бул бемахалда келибсен, Лайли?-дея Микоил кизга хавотирли бокаркан, уни коровулхона ёнбошидаги супачага бошлади.

Ўлтирдилар. Лайли ҳамон титрар, хансирарди.

-Билмадим, мен беҳуда ваҳм қиладурменми... -Қиз гапни нимадан, кандай бошлашини билмай, каловланди.

-Шошилма, аввал нафасингни ростлаб ол. -далда берди унга Микоил.-Сўнг аста бир бошдан сўзлаб берурсен.

Лайли дунёда танҳо суянчиғи бўлмиш йигитнинг сўзи таъсир этиб, бироз тин олди. Ниҳоят тилга кирди:

-Ҳалиги саройнинг каттакон шоири бор-ку...

-Қазвинийми?

-Ҳа, ўша киши Хайём ҳазратларидан халос бўлмокчи эмиш.

-Ким айтди буни сенга?-дея сўради шошиб Микоил.

-Маликамнинг вазири айтди.

-Сенга айтдимми?

Қиз «ялт» этиб йигитга каради. Мутойиба этурми, нечук бундай савол қиладур, дея, деворда ловуллаб турган машъалаларнинг хира ёруғида унинг кўзларига тикилди. Йигит ҳазиллашмасди, факат шошиб колганидан шундай деб юборганди.

-Маликамга айтаётганини эшитдим.-деди Лайли, энди у ўзини анча тутиб олганди. -Тонгда Қазвин томон чопар йўлга чикармиш.

-Қазвинга?

-Ҳа...

Микоил ўйланиб колди: не фалокатни бошлайдур булар? Нечун Қазвинга? Наҳотки Саббоҳнинг таррорларини ёлламокчи бўлса?! Ё Оллоҳ, бу не кўргулик?..

-Нега индамайсиз? Эҳтимол мен янглишаётгандурмен, бироқ шу гапларни ўз қулоғим ила эшитдим. -деди қиз хижолат тортиб.

-Йўк, сўзларингда жон бор, жоним. -Йигит севиклисини оҳиста кучиб, юзидан ўпиб кўйди. - Ул кўнгли сиёҳлар бир балои офатни азм этган кўринадур. Буни ҳозирча хожамга айтмаганимиз маъқул. Аввал нима гаплигини аниқлаб олайлик. Сени эса кузатиб кўяй, юр! -Микоил кизни ташқарига етаклади.

-Бизнинг тақдиримиз не бўлғай?-деди Лайли дарвозадан чиқа туриб, ўртаниб.

-Хожамга арз этдим. Иншооллоҳ, султон ҳазратлари ила сўзлашмокни ва сенинг изнингни олиб бермокликни ваъда қилди.

Микоил кизни шаҳар дарвозасидан киритиб юбораркан, «бировга сўз айтма», дея тайинлади. Ўзи эса расадхонага қайтди.

У то тун ярмидан оғунича минг бир ўйлар гирдобида тўлғониб ётди. Фурсат етганда ташқарига чиқиб, ўтинхона томонга ўтди. У ерда тимирскиланиб юриб, икки қулочча келадиган хода топди ва ортига қайта туриб, унинг шарпасини сезиб безовталанган Полвоннинг хужрасига бирров кўз ташлаб, «Ҳали тонг отгани йўк, ётавер», деб кўйди. Қоровулга эса дарёга дом ташлаганлигини, хозир ундан хабар олгани кетаётганлигини айтди.

Тўлин ой кўкда баркаш янглиғ яркираб тургани боис энди тун бағоят ойдин эди. Микоил ҳали тузиб кўйган режасига биноан шаҳарнинг ғарбий дарвозаси томон юрди -агар чопар Қазвинни кўзлаган бўлса, албатта ўша дарвозадан чиқади. У ғарбий дарвоза ёкка ўтиб, ўзича панарок жой ахтарди. Дарвозага туташ йўл хандак устидаги кўприқдан бошланиб, бир

чакиримча масофадан сўнг икки тик дўнглик орасидан ўтиб, сўлга бурилиб кетарди. Йигит ана ўша дўнглик ортига яшириниб олди. Шу туришда бакувват қўллари ила айна дамда ягона куроли бўлмиш ходани гўё бировни ураётгандай ҳар ёнга бир-икки силкитиб қўйди. Микоил баҳодир келбатли, паҳлавон йигит эди, икки-уч ўртамиёна одам ила олишмоққа бемалол кучи етарди. Бир маҳал, кўзи уйкуга илинай-илинай деганда, нисбатан сергак турган қулоқларига от туёқларининг товуши келиб урилди. Дарҳол хушёр тортди. Филҳақиқат, кўприкдан ўтган суворий маркабини тобора тезлатиб, у томонга ёвуклашиб келарди. У яроғини маҳкам тутиб, ҳамлага шайланди. Қисматидан беҳабар бўлган чопар учқур отини ниқтаб, икки дўнглик орасидан ўтаётганда, соғ ёқда беркиниб турган Микоил бир сакраб олдинга чикди-да, бор кучи ила чопарнинг кўксига таёқ солди. Шу лаҳза шуурида «ишқилиб бошқа одам бўлмасин-да» деган ўй бир чакнаб ўтди. Чопар зарбдан ортига қуларкан, от ҳам оёқларини кўтарганча баланд овозда кишнаб юборди ва ваҳима ичида қочмоқчи бўлдими, олдинга ташланди, бироқ ерда ётган соҳибининг сўл оёғи узангига илашиб қолганлиги боис, бир неча қадамдан ортик юролмади. Микоил бағоят чаптастлик ила чопарга ташланди. Чопар эса аллақачон ўлиб ётарди-ерга ағдарилганида бўйни синиб тил тортмай жон берганди. Йигит шошиб унинг қўйини қовлади ва катта бир ҳамёнда ақча ҳамда думалоқланган мактуб топди. Мўлжални тўғри олган шекилли, Лайли айтган чопар шу чиқар. Аммо қоронғида номани ўқий олмади. Чопарнинг жасадини отга ўнгариб, расадхона сари йўл олди. Расадхона дарвозасига етганда минора устидан муаззиннинг бомдод намозига чорловчи овози эшитилди.

У дарвозахонадан кираётганида кўзлари ола-кула бўлган қоровул от устидаги жасадга ишора қилиб, деди:

-Ов бароридан келган кўринадур, домингга наҳанг тушибдур.

Намоз фурсати ғанимат бўлганлиги боис таҳорат олмоққа шошилаётган аҳли расадхона ва Хайём ҳам Микоилга бирон савол қилмадилар. У ҳам тезликда таҳорат олиб, намозни жамоат бирла адо этди.

Ибодатдан сўнг ташқарига чиқишгач, Микоил Хайёмга рўбарў бўлди.

-Не гап? -дея сўради шоир хавотир ила.

Йигит бўлган воқеани сўзлаб бераркан, қўйнидан мактубни олиб, Хайёмга узатди ва ҳамённи ҳам кўрсатди.

Хайём тонгнинг кўкимтир ҳамда машғалаларнинг қизғиш туслари қоришган хира ёруғида чиройли хуснихат ила битилган номани овоз чиқариб ўқий бошлади. Мактубнинг аввалини ўқиганидаёқ шоирнинг овози ўзгарди, чунки у Ҳасан Саббоҳ номига битилганди. Унда исмоилий таррорлар хожаси роса таъриф-тавсиф этилиб, унинг номига гўзал сўзлар ила ҳамду санолар битилганди, сўнгра муддаога ўтилганди, яъни «бани башарнинг, айниқса, исмоилийларнинг душмани, шариатга зид шеърлар битувчи кофир Умар Хайём»га ўлим фариштасининг йўлланмоғи ўтиниб сўралганди. Бундан ташқари, буюк салжуқийлар шаънини таҳқирловчи сўзлар ҳам ёзилганди ва нома охирига «ҳамиша Ҳасан Саббоҳ жанобларининг ва бутун исмоилийларнинг дуои жонини қилгувчи ҳамда жумла оламда исмоилийлар ҳукмронлигини орзиқиб кутгувчи» Қазвиний имзо қўйганди. Хайём нечукдир ғазабланмади, аксинча, жилмайди.

-Бунчалар ҳам маккорсен-а, эй ҳасад балоси!- деди сўнг ўйчан. -Бир шўринг курғур кўнгли сиёҳнинг манглайига ажал тамғасини босибсен-а!..

Агар шоир бу мактубни султонга етказса, Қазвинийнинг қатл этилмоғи аниқ эди. Аммо у амирул шуарога ўлим тиламасди. Ёхуд бу номани пинҳон қолдирса, ўзининг, нафақат ўзининг, балки бутун олиму фузало, уламои киром ва шул каби дини Исломнинг буюк ҳомийси султон Маликшоҳга хиёнат қилган бўларди. Демакки, мактубни сир тутмоқлик салтанатга хиёнатдир. Шул боис у аввало вазири аъзам ила кенгашмоққа азм этди. Нонушта ҳам қилмай, жасад ортилган отнинг юганини Микоилга тутқазиб, мактуб ва тилло тўла ҳамённи ўзи олиб, зудлик

ила вазири аъзам қароргоҳи томон йўлга тушди...

Вазири аъзам номанинг аввалини ўқибок оташин бўлди.

-О, бадқирдор Қазвиний! Ул малъун хиёнаткордан ҳар нени кутмоқлик мумкин эди, вале бунчалар тубанликка бормоқлиги!..

У мактубни охиригача ўқиб бўлгач, Хайём олдига сурган ҳамёнга бирров кўз ташлаб қўйди-да, деди:

-Бу шум хабарни олампаҳога етказмоққа бурчлимиз. Акс ҳолда у зоти олийларига хиёнат қилган бўлурмиз ва жазога тортилурумиз. Бирок султонимизнинг сиҳатлари кечадан бери бироз носоғ эди. Шу ҳолига... -Низом ул Мулк тегишли кишиларни чорлаб, амирул шуаро Қазвинийни ҳибсга олмақликни ва зиндонбанд қилмоқликни амр этди.

-Кунинг битди бахти қаро назмпараст!-деб қўйди сўнг.

Бешинчи боб

1

Қазвиний ўша кечанинг адоғида чопарни жўнатди-ю қайтиб ўз хобгоҳига кирди. Юрагини ҳадик ва ваҳм кемираётган бўлса-да, кейинги кунларда ҳасад домидаги ташвишлари ила жонсарак юриб, толиққанмиди, намози бомдодни ҳам фаромуш қилиб, пинакка кетди. Уфқнинг сўнгги ол ранглари ҳам нилий осмон тусига қоришиб бораётганда чўчиб уйғонди. Намозни қазо қилгани етмагандай даҳшатли туш ҳам кўрибди. Улкан қора илон унинг бутун танасини ўраб олганмиш-да, бошини томоғига қўйиб зўр бериб бўғармиш. Қазвинийнинг нафаси тобора қисилиб борар, нарироқда илоннинг думини ушлаганча турган ҳалигина ўзи Аламитга йўллаган чопар «Бу Хайёмнинг илони, Хайёмнинг илони», дея қичқирармиш. У нафас ололмайд қолганда энтиқиб уйғониб кетди. Кўрганлари туш эканлигини билгач, «астағфуриллоҳ-астағфуриллоҳ», деб кўксини силади. Ётган кўйи тушини ўзича таъбир қила бошлади: ҳойнаҳой бу қора илон Хайём эди, у мени бўғиб ўлдирмоққа уринди. Аслида ҳам шундай- у мени йўқ қилмоқ учун қулай фурсатни кутадур. Мана, энди чопар унинг думидан тутиб олди, демакки, ҳадемай ундан халос бўлурум. Ишқилиб чопар эсон-омон ўз манзилига етиб олса бас. Қазвиний хушнуд кайфиятда хузур ила керишди. Кунинг битди, эй, шўрлик юлдуз жинниси, деб қўйди шивирлаб. Аммо бу ақли ноқис ўз тушини бутунлай нотўғри таъбир этганини, кўрганлари балодан халослик эмас, унга гирифторлик ишорати эканлигини билмасди. Билмагани, сезмагани учун ҳам шодон ўрнидан туриб, ювинмоққа ҳозирланди. Намозни қазо қилгани учун кўнгли бироз хижил ҳам бўлмади.

У хушхўр нонуштадан сўнг эндигина саройга-хизматга отланиб турганида, ваҳима ичида хожам-хожам», дея югуриб кирган хизматкори ортидан шиддат ила бир неча яроғ тутган сарбозлар кириб келдилар. Улар ўз бошлиқларининг «Ол буни!» деган кескин амрига ҳамоҳанг тарзда ваҳшат солиб Қазвинийга ёпишдилар ва унинг қўлларини қайирдилар. Хуштаъм емакнинг мазаси ҳали оғзидан кетмаган шоирлар амири бақувват билаклар измида букчайди, кучаниб «не гап, не гап?» деркан, ўқчиб ҳам кетди, томоғи қирилиб, ярим йўталди. Аммо унинг сўроғи жавобсиз қолди, сарбозлар писандсиз равишда уни ташқарига судрадилар...

Ранги-кути ўчган, кўркувдан дир-дир титраётган Қазвинийни зиндонда ўзининг эски таниши бўлмиш зиндонбон қарши олди. Унинг асли турқи совуқ бўлиб, шоирлар амири авваллари эътибор бермаганмиди ёки офтобдан пана зах зиндонда ўтиравериб туси шунақа заҳиллашганмиди ва ёки ҳастамиди, ноаён, фақат ҳозир бу хиссиз, қабр оғзини эслатувчи башара Қазвинийнинг юрагига баттар ғулғула солди. Ана шу ғулғула таъсирида букчайганча зиндонбонга мўлтираб, ғўлдиради:

-Сиз мени танийсиз-а? Ай... Айтинг!.. -Аммо зиёдан буткул ғофил зиндонбон кимга нимани

айтмоғи лозим эди ўзи ҳам билмасди.

-Танийман.-деди совук тиржайиб. Турфа қисматли маҳбусларга йўликавериб, кимнинг ҳоли нечук эканлигини бир қарашдаёқ билгувчи бу одам рўбарўсидаги маҳқумнинг куни битганлигини фаҳмладими, унинг қийшайиб қолган мударра салласи-ю зарбоф чопонига ҳам парво қилмай, кибрли боқиб турарди.

Сарбозлар уни халос этдилар-да, зиндонбон томон итардилар.

-Буни кишанбанд эт!-деди бири дағал овозда.

Қазвиний чопон ва салласини тузатаркан, зиндонбонга илтижоли боқиб, аянчли жилмайди. Шу пайт зиндон соҳибининг ортида дарранда менгиз искирт пайдо бўлди. У ё тиржайди, ёки тишларини ғижирлатди, чунки коп-қора патнисдек башарасига жо бўлган катта оғзининг икки чети тортишиб, сап-сарик ойболгадай тишлари кўринди-да, ғалати овоз чиқарди. Қазвиний унга бақрайганча тек қотди, ҳатто нафас ҳам олмади чоғи. Аъзои бадани айна шу искирт аввалги сафар дўппослаганидек зиркирай бошлади, елкалари сўнгаксиздай осилиб қолди. У ҳеч бир малолсиз шоирлар амирининг аввал салласини, сўнгра чопонини ечиб олди-да, уларни сўл қўлтиғига қисиб, соғ илки ила бўйи унинг қўлтиғидан келган Қазвинийнинг гирбонидан тутиб, олдинга сурди. Бир нафасда маҳбусга айланган амирул шуаро унга сўзсиз итоат этишга мажбур бўлди.

Искирт уни чуқур ва қоронғи хонага олиб кирди-да, футу илқига кишан урди, бир оғиз сўз айтмай, ортига қайтаётганда, унинг дўппослашидан хавфсираб турган Қазвиний дадилланиб,

-Чопон ва салламни бермайсизми?-деди чийиллаб.

Искирт ортига қайрилиб, ваҳшатли ириллади-да, маҳбусга гурзидай муштини кўрсатди.

Қазвиний кўрқиб кетди, мажолсиз оёқлари миқти гавдасини ҳам кўтаролмай, ўтириб қолди. Кичкина пачоқ башараси баттар кичрайди.

-Ҳали маликам мени халос этурлар.-дея олди искиртнинг ортидан ожизона овозда шивирлаб. -Маликам, у кишининг вазирлари Тож ал Мулк жаноблари мени бу аҳволда ташлаб қўймаслар... -Шуларни хаёлидан ўтказаркан, ўзининг айбсиз эканлигини қайта-қайта такрорлайверди. Бирдан Ҳасан Саббоҳга йўллаган мактуби ёдига тушди-ю сесканиб кетди. Наҳотки чопарни тутиб олишган бўлса? Унда бу сирни ким сезиб қолди-ю ким кимга ошқор этдийкин? Ахир бу сирни малика, Тож ал Мулк ва мендан ўзга ҳеч ким билмасди-ку... Бу шубҳа-гумонлардан наф йўқ, бироз сабр этгани маъқул. Ҳадемай Тож ал Мулк келиб уни озод қилади, ана шундан сўнгра ҳаммаси аён бўлади...

Филҳақиқат, Тож ал Мулк Қазвинийнинг ҳибсга олинганлиги ҳақида ўз хуфиялари орқали ўша пайтдаёқ хабар топди. Аммо у дарҳол шоирлар амирини озод этмоқ учун чопмади, аксинча, маликанинг ҳузурига югурди. Малика вазирининг сўзларини эшитибок фитна барбод бўлганлигини фаҳмлади. Фаҳмлади-ю кимнинг чакиву туфайли бўлди бу, деган ўй шуурига урилди. Сўнг бу сирдан воқифлиги эҳтимоли бўлган кишиларни бир-бир хаёлидан ўтказди. Вазирдан кўнгли тўқ, Қазвиний эса ўзи қуйиб турибди. Ким бўлиши мумкин?.. Ўйининг охирига етолмади.

-Унда амирул шуаронинг ҳолидан хабар олмоқ зарур. -деди малика вазирга сирли тикилиб.

Вазир ненидир англагандек бўлди, бироқ маликанинг мақсадини тўла фаҳхламаганлиги боис унга савол назари ила боқди.

-Ҳа!-деди малика муддаомни тўғри тушундингиз деган оҳангда. -Илло шоиримиз шоирлигига бориб ортиқ сўз айтиб қўймасинлар тақи.

Тож ал Мулк маликанинг амрини тушуниб, таъзим қилди-да, хосхонани тарк этди.

Зиндон сирли бир маъво эди. Унинг қаъридан гоҳида тан азобларига дош беролмаган маҳқумларнинг оҳу нолалари эшитилса, гоҳ Оллоҳга фидолик ила қилинаётган илтижолар кулоққа чалинарди. Аммо бу овозлар бағоят самимий бўлиб, сидку вафо ҳисларига йўғрилган эди. Бу ердаги зулумот ўз бағрида жон талош бўлаётган ҳаётни бутун борица ютиб юборишга

уринарди. Мазкур уриниш банди танлар ичра ураётган калбларда милтираган умид учкунлари туфайли кўпинча зое кетарди. Бунда садокатлар бўзларди, хиёнатлар қаҳқаҳа отарди. Зиндонда баъзан эшитилгувчи ақчалар жарангидан кайсидир шўрликнинг умрига интиҳо ясалса, яна кимнингдир умрига умр кўшиларди ёхуд уни озодликка чиқариларди. Узоқ йиллар шунда кўним топиб, дийдаси тошга менгзагулик алпозга келган зиндонбон ана шу тартиботга ўрганганди, кўникканди. Шунинг учун бу ерга келган Тож ал Мулк ҳам зиндонбон ила узоқ сўзлашиб ўтирмади-да, муддаога кўчиб қўя қолди-унга нималарнидир шивирлаб тушунтирди ва Қазвиний ётган хонани сўради.

Оғир эшикнинг шакир-шуқуридан мудом кунишиб, хаёлчан ўлтирган Қазвинийнинг юраги ёрилаёзди. У тақи ҳалиги искирт кираётир, деб ўйлаганди, бироқ қоронғуликка ўрганиб улгурган даҳшатга тўла кўзлари Тож ал Мулкни дарҳол таниди. Таниди-ю шахд ўрнидан туриб, ўзини унинг кўксига отди.

-Келишингизни билардим, жанобим, билардим! Маликам мени ташлаб қўймаслигига ишонардим? -дея у ростмона йиғлаб юборди.

Вазир унинг елкасидан тутди.

-Ўзингизни босинг, шоир.-деди мулойим овозда, меҳрибон боқиб. -Сиз маликамизнинг садокатли кишисиз, илло сизни бу аҳволда ташлаб қўймоғимиздин маъни йўқдур.

-Куллуқ, таксир, куллуқ!-дея бидиллади Қазвиний. -Мени бу ердан тезроқ олиб чиқиб кетинг, ҳазратим.

-Хўп-хўп, ўзингизни босинг. Ҳозир мен вазири аъзам ҳузурига бориб, сизни озод қилиш хусусида ижозат олиб келурмен. Маликам шундай амр этдилар. Унгача сизни хотиржам қилиб қўяй дедим-да, эй, шуаро амири.

-Ташаккур, жаноб!

-Сизни банди этаётганларида бирон ножўя...-Тож ал Мулк овозига сирли тус берди.-сўз айтиб қўймадингизми, мабодо?

Қазвиний унинг овозига ҳамоҳанг тарзда деди:

-Хотиржам бўлинг, жанобим, сиримиздан кимса воқиф эмас.

-Офарин, шоир, матонатингизга қойил. Энди гап мундоқ, мен вазири аъзам ҳузурига бориб қайтгунимча шу ерда хотиржам дам ола туринг, хўпми!

Қазвиний вазирнинг сўзларига ишонқирамай, унинг кўзларига қараб мўлтиради.

-Тезроқ қайтурмисиз?

-Албатта.-деди вазир унинг елкасига оҳиста қоқиб, меҳрибонлик ила. -Асло хавотир олманг.

-Хўп. -Қазвиний ёш гўдак мисол араз килди. -Зарбоф чопоним ва салламини ҳам олиб қўйдилар. Айтинг, жаноб, қайтарсинлар.

-Ҳозир қайтарурлар. -Тож ал Мулк чарпахил гавдасини ўзига ярашиқсиз чаққонлик ила пилдиратиб зумда ғойиб бўлди.

Қазвиний ҳаловатли хуш кайфиятда енгил хўрсинди-да, деворга туташ супачага ўлтирди. Хонанинг чоққина даричасидан тушиб турган нурга интиқ тикилди. Эрталабдан то ҳозирги фурсатгача вужудида кечган кўркув, таҳлика ва умуман руҳий зўриқув уни толиқтириб улгурганди. Шунинг учун Тож ал Мулкнинг ташрифи ҳамда меҳрибонлик ила қилган муомаласи туфайли юрагида тақи ёна бошлаган умид учкуни унинг борлигини ҳузурбахш, бироқ ожиз бир оромга йўғирмоққа тушди ва бу ҳаловатли онлар ортидан қорни очганлигини сизди. Азали шундай- эрталаб яхши нонушта килса-да, чошгоҳга бориб қорни очади ва дарров енгил тамадди қилиб олади. Ҳозир ҳам нимарсадир егиси келиб, оғзи сўлакка тўлди, қорни ғўлдирди. Тож ал Мулк тезроқ қайта қолсайди, дея бетоқатланди. Аммо кўнглида пайдо бўлган ҳаловатга бу бетоқатлик асло таъсир этмади. Аксинча, янада фориғлик ила супачага чўзилди, шифтга термуларкан, тонгги тушини эслади. Ё тавба! Шунчалар ҳам бахайбат илон бўладими-я?!..

Шу пайт шакир-шукир килиб таки хона эшиги очилди. Қазвиний хайрятей, дея сапчиб ўрнидан кўзголиб, ўлтирди ва эшик томон тикилди. Хира қоронғулик ичра искиртнинг баҳайбат гавдаси кўринди. Бироқ энди Қазвиний ундан кўкмади, хатто анча дадилланиб, барзангига дўк урди:

-Ҳа, келдингми, сен зулумот хожаси? Чопону саллам қани? Искирт ҳеч сўз демади, тебраниб унга яқинлашаркан, кир-чир тишларини кўрсатиб маъносиз тиржайди ва ғалати овоз чиқарди. Шу юришида келиб, Қазвинийнинг ёнига ўлтирди. Шоирлар амири хайрат ичра супачанинг нарироғига сурилди. Искирт эса унинг кўксига кафтини қўйиб, оҳиста сурди, ётмоққа ундади. Бу манзара худди онанинг ўз боласини эркалаб, уйқуга ётқизаётгани янглиғ эди. Қазвиний мудом хайрат оғушида ихтиёрсиз равишда чалқанча чўзилди. Рўбарўсидаги йиртқич махлукнинг бақувват бармоқлари унинг бўғзидан аста тутиб, тобора-тобора сиқа бошлаганида, кўксига ҳаво танқислашиб, кўзлари ярқ этиб очилиб кетди. Искиртнинг муддаосини пайқади, лекин энди кеч бўлганди-кучли панжалар уни қимирлагани қўймас, мажолсиз илки филнинг футини тутган янглиғ унинг билакларига даҳл қилолмасди, фақатгина оёқлари жон талошида типирчиларди. Аммо бу бенаф эди. Унинг кичкинагина юзи баттар ғижимланиб кетди. Шу бир неча лаҳза муддат ичида бутун ҳаёти кўз ўнгидан ўтди, охирида Тож ал Мулк сурати лип этди-ю, шуурида «Хиёнат!» деган нидо яралди ва энг сўнгида тушидаги баҳайбат мори сиёҳ (қора илон) кўринди. Энди илон унинг танасига ўралиб, бўғзидан бўға бошлади. Бўғаверди-бўғаверди, кўзлари олдида турган улкан илон катталашаверди-катталашаверди... Ниҳоят бутун олам зим-зиё бўлиб қолди...

2

Вазири аъзам Низом ул Мулк амирул шуаронинг хиёнати ҳақида ўйларкан, ҳасад балосининг илки бағоят дароз, янаки қамрови чексиз эканлигидан хайратга тушарди. Қазвинийнинг нега муҳтожлиги бор эди-ю бу қадар тубанликка илкини бериб, хиёнатга юз тутди. Не қилса ҳам қудратли салжуқийлар салтанатининг бош шоири, буюк султон Маликшоҳнинг назари тушган, катта маош олгувчи амалдор эди. Хонадони қаср бўлмаса-да, қай бировлар орзулаган, ҳавас қилган ҳашаматли бинода жойлашганди, ўзи эса бир неча ожизага соҳиб эди. Шундай бўлгач, унинг бу қилмиши кўрнамакликдан ўзга нимарса эмасди. Демак, унинг дили сиёҳига ин қурган ҳасад балоси шу қадар кучли бўлганки, ўзи туз еган тузлуғига туфлаган. О, хом сут эмган банда-я, бу ғаддор дунёнинг чолғусига қачонгача хиром этасен?! Вазири аъзам шундан доғда эди. Энди бу шум хабарни ҳукмдорга етказмоғи лозим эди, тағинки ҳаста ҳукмдорга. Оламдаги энг оғир ва мушкул юмушлардан бири ҳам шу-тождорларга салтанатда рўй берган мудҳиш ҳадисотдан хабар бермоқ. Хабардор қилинмаса, таки бир бало, айтилса, оқибати ноаён. Низом ул Мулк шу андиша ила кунни қаритди. Намози асрдан сўнғ саройнинг ҳаста султон ётган хонасига кирди. Олампаноҳнинг дарди оғир эмасди, эҳтиётсизлик туфайли рўй берган одатдаги шамоллаш эди. Унинг бўғриқиб турган юзи мудом иссиғи борлигидан далолат берарди. Саройнинг бош табиби унинг ёнида қўл қовуштириб тик турар, бир чухра эса эшик томонда тек котганди. Бу ерда бошқа парвона кишиларнинг йўқлиги ҳам султоннинг ҳаловат истаганлигидан эди.

Вазири аъзам султонга яқинлашаркан, хаёлидан шу ўй ўтди: агар олампаноҳнинг аҳволи жиддий бўлганида, албатта Хайёмни ҳузурига чорларди, сарой табибининг ўзи билангина кифояланибдими, демак, дарди оғир эмас... Низом ул Мулк ожиз, бироқ мулойим товуш ила салом берди.

-Хуш келибсиз, вазири аъзам!-деди султон бошини у томонга буриб, хиёл энтикаркан. -Узр, ўрнимдан туролмадим. -Бу гап шунчаки айтилган бўлса-да, султоннинг кекса вазири аъзамни ниҳоятда ҳурмат қилмоғига далил эди. -Иситма тож тутса, ҳар не тождор ҳам ўсал қоларкан. -

Султон ўз мутойибаси ила вазири аъзамга эркинрок сўзламокка изн берди.

Соҳиб девон таомилга биноан аввало ҳол-аҳвол сўради:

-Сихатингиз дурустми, олампаҳо? Оллоҳ таборака таоло фуқаро ғамини еб, дардингизга шифо ато этгай, иншооллоҳ. Илло аҳли Исломнинг танҳо халоскори бўлмиш сиз олампаҳо ҳазратларининг азиз жонин омондалиги жумла мўминларнинг бирламчи муддаоси ҳамда бахтидир.

Вазири аъзамнинг меҳрибонлик ва самимият ила айтган бу гаплари султонга хуш ёқди, шунинг учун у то сўзини адо этгунча жим турди. Ниҳоят Низом ул Мулк сўзини тугатиб, таъзим қилгач, уни ўз ёнидаги юмшоқ ўриндикка ўтирмакка таклиф этди.

-Не мужда келтирдингиз, ҳазрат? -дея сўради султон жилмайиб ва шунинг ортидан бир ишорат ила ёнида турган табибга ижозат берди.

-Биз учун сиз соғ-омон бўлсангиз бас, олампаҳо.-деди вазири аъзам шум хабарни тилига келтирмакка безиллаб.

-Куллуқ, жаноб... -Султон ўқчиб бир-икки йўталди. -Муддаога кўчинг!

Вазири аъзам тараддудланди.

-Сизнинг азиз жонингиз ҳаста бўлган бир пайтда, дардингиз устига бу гапни айтгандан кўра тилим кесилгани маъкул эди, олампаҳо.

Султоннинг юзи жиддий тус олиб, кўзлари вазирга қаттиқ қадалди.

-Сўзланг! -деди туркий лаҳжада ва бу унинг ғазабга ҳозирлигидан далолат эди.

Вазири аъзам кўйнидан Қазвинийнинг хуфия мактубини чиқариб, не қилай, дегандай султонга қаради. Султон нигоҳи ила ўқимокка ижозат бергач, аста томоқ қириб кўйди-да, хиёнаткорнинг номасини дона-дона қилиб ўқий бошлади. У мактубни ўқиркан, бир вақтнинг ўзида, уни битган кимсага бўлган нафратини ҳам сўз оҳанги ила ифодалашга уринарди ва бунинг таъсирини билмоқ учун султонга тез-тез назар ташлаб кўярди. Ҳасан Саббоҳ таъриф тавсиф қилиниб, унинг шаънига ҳамду санолар битилган сатрларни эшитгандаёқ ҳаста ҳукмдорнинг юзи баттар бўғриқиб кетганди. Аммо мактуб соҳибининг салжуқийлардан нолиб, ҳасрат қилгани ва вазири аъзам ҳамда Умар Хайёмга ўлим тилагани барчасидан ошиб тушди.

-О-оо, кўрнамак!.. -дея ғазаб қилди султон вазири аъзам номани тугатиши биланок. -Итнинг боласи! Мен унинг ичи сиёҳлигини сезардим, бироқ бунчалиқга борар деб ўйламаган эдим. -Сўнг вазири аъзамдан сўради. -Не чора кўрдунгиз?

-Банди этмоқликни буюрдим, олампаҳо. Не жазо қўлламоқликни амр этурсиз?

-Юзи курсин ут итнинг! Ўлим ҳам хайф унга, токи шаҳар четидаги савдойихонага ташласинлар. Қаттиқ назорат остига олиб, ҳар куни қамчиласинлар. Аммо ўлиб қолмоғига имкон бермасинлар. -Султон тақи ўқчиб, кетма-кет йўталди.

Низом ул Мулк султонни уринтириб қўйганлигидан баттар хижолат тортди, лекин ўзини оқламокка уриниб, бирон сўз айтолмади.

-Энди мени холи кўйинг! -деди султон гапни кесиб.

Вазири аъзам ўрнидан туриб, таъзим қилди-да, эшик томон йўналди. Шу пайт ортидан тақи султоннинг овози эшитилди:

-Умар Хайём не дейди?

Вазири аъзам қайрилиб жавоб берди:

-Ул ҳам сизнинг амрингизга мунтазир, султоним.

Султон индамади-да, толиқди шекилли, хорғинлик ила кўзларини юмди.

Низом ул Мулк ўз манзили сари бораркан, ўйларди: шўринг қурғур Қазвиний! Шайтони лаъин кўйига кирмоқликнинг оқибати шу эрур. Сен кўнгли сиёҳга не камлиғ бор эди-я?!..

Вазири аъзам хонасига қайтиб, Қазвинийни зиндондан олиб, савдойихонага элтмоқликни ўз кишиларига амр этди. Бунинг ортидан уни назорат қилувчи кишини ҳам тайинлади. Шундан сўнг ўз юмушлари ила машғул турганида, зиндондан хабар келди: Қазвиний юраги ёрилиб

ўлган эмиш. Суриштириб билдики, йўллаган кишилари унинг жасадини ўз кўзлари ила кўрибдилар.

Ё Оллох! Бундан ҳам хиёнатнинг иси келадурми? Ёхуд ул нобакорнинг куни чиндан-да битганмиди? Қисмати не ила тугамоғига фахми етиб... Энди бу хабарни султон хазратларига қандай етказурмен, ё Тангрим?!.. Вазири аъзам ўйининг охирига етолмасди. Қазвинийнинг мудҳиш қисмати-ю хиёнат ҳақида ўйларкан, кўз ўнгидан кўплаб кишиларнинг сурати бир-бир ўтарди. Ана ўша ўтишлар асноси кўз олдида ниҳоят малика Туркон Хотун сиймоси намоён бўлганида нечундир вужудида ожиз, вале сезимли эврилиш кечганлигини пайқади. Нахотки, деган фикр урилди шуурига шунинг ортидан. У маликанинг Хайём иккисини унчалар хушламаслигини биларди, аммо султонга қарши бормоғи мумкинлигига ишоналмасди. Худди шу каби, нега энди айнан ҳозир бу фикр хаёлига келиб қолганлигини англолмасди. Бу шайтон васвасаси эмасми, ўйларди вазири аъзам хаёлларига тўзим илинжида, ахир не бўлганда ҳам ул аёл султон хазратларининг завжаси-ку!..

Донишманд вазирнинг шубҳаси, тўғрироғи, у кишининг қувваи ҳофизаси қилган башорат асосли эди. Чунки бу пайтда малика Туркон Хотун қутилган хабар ила остонасига бош уриб турган ўз вазири Тож ал Мулкни интиклик ва хавотир оғушида қаршилаётир эди. Вазирнинг алпозини, юзидаги ифодани кўриб, истаги бажо келтирилганлигини тушунганди, аммо дилидаги хавотир дарров таркамади. Таомили ҳам шу-да-сирли ва мудҳиш юмушларнинг аввало режаси тузилади ҳамда унинг ортидан кўнгил салтанати осмонида таҳлика-ю қўркувнинг илк нимтатир абрлари зоҳир бўлади, ундан кейин режани амалга оширмоқликка амр этилади ёхуд бу борадаги маслакдошлар изланади ва таки хавотир, сўнг режа амалга оширилади-да, шубҳа-ю ваҳм ичида атрофдагиларнинг унга муносабати қутилади, қузатилади, сирдан воқифми-йўқлигини билмоққа уриналиди, хуллас, ваҳм узок давом этаверади. Айни шу менгиз, малика ҳам бир хавф бартараф этилганлигини билиб турган бўлса-да, вужудидаги хавотир кучаймоқда эди.

-Хўш?!.. -деди у вазирга каттик тикилиб, бир пайтнинг ўзида ҳам ичидаги таҳликани босмоққа, ҳам шу бир оғиз сўз ила борки фикру ҳисларини ифода этмоққа уринаркан.

Тож ал Мулкнинг кўзлари ёнди:

-Амрингиз бажо этилди, маликам.-деди у таъзим қилиб, -Шоирлар амири жаъми асрорни елкалаб, соҳибининг ҳузурига равона бўлди.

Вазирнинг мутойиба аралаш сўзи маликага хуш ёқди ва вужудидаги ваҳм тафти аста-секин пасая бошлади.

-Биров пайкамадими?

-Йўқ. Ҳатто шўрлик Қазвинийнинг ўзи ҳам сезмай қолди чоғи. -Вазир қулди.

Маликанинг ҳам лабида билинар-билинимас табассум жилва қиларкан, бир вақтнинг ўзида нигоҳига ўйчанлик инди. Хаёл ила ортига қайрилиб, ўрнига ўтирди ва вазирни ҳам ўтрусидидаги ўриндикка ўтирмоққа ишорат этди. Шуурида таки эрталабдан буён уни тарк этмаётган савол пайдо бўлди: бу сирдан ким воқиф бўлди-ю ким уни анови қари шофеъинга етказди? Ахир чопар ҳақидаги гап мана шу ерда, мана шу вазири Тож ал Мулк билан, у зимдан вазирга қараб қўйди, бошқа бирон бир кимсанинг иштирокисиз бўлиб ўтган эди-ку. Унда чақув этган ким?! Қазвинийнинг ўзи бу борада бировга сўз айтмоқлиги айни маънисизлик. Чопар тасодиф туфайли нобуд бўлган дея ўйланса, ахир у тил тортмай ўлган эмишки, бировга гап айтса. Мактубни излаш беҳабар кишининг хаёлига келармиди...

Шу пайт бир канизак кириб келди-да, патнисда икки аёқ гулоб келтириб, таъзим ила малика ва вазир ўртасидаги мизга қўйди, сўнг таъзим ила ортига қайтиб, чиқиб кетди. Уни беихтиёр қузатиб тураркан, малика туйқус кеча хизмат қилган канизак-Лайлини эслади. Ҳа- ха, у бўсағада бир нафас тўхталиб қолган эди. Аник-равшан ёдида, ҳатто илкидаги патнис тушиб кетаёзганди. Ҳойна-ҳой у вазирнинг гапларини ҳам, менинг гапларимни ҳам эшитган, эшитгану

расадхона сари чопган. Унинг килмишларини, Умар Хайёмнинг надими бўлмиш сангтарош ила тузган ишқ ўйинларини саройбекадан бир неча бор эшитган. Шундай экан, чакув ўшал мочағар канизакдан бўлганлиги аниқ. Бирон зарурат туғилса, ғанимга аксил зарба бермакда ёйга пайкон этмоқ умиди эҳтиётда унга бир сўз демай, ўз холига ташлаб қўйганди. Мана, энди келди ўшал зарурат, ўшал он. Асли олов қонли бўлган маликанинг кўзлари ўч илинжида ёвуз чакнаб, юзи ёнди. Ул юлдузпарастнинг жони метин бўлса, энди унинг халоскорлари завол топгай.

Малика икки бора қарс урди. Остонада бир канизак пайдо бўлиб, амрингизга мунтазирман, дегандай таъзим қилди. Туркон Хотун унга саройбекани чорламоқликни буюрди.

Кўп ўтмай, ҳуснини аллақачон бой берган ўрта ёшлардаги саройбека кириб келди. Унинг юз-кўзидан ғоят тасқаралик ёғиларди. Бу малика учун айна муддао эди шекилли, ҳеч қачон унинг юз-кўзига, юриш-туришига эътибор қилмасди.

-Ҳалиги жазман тутган қулвачча қаерда?-дея сўради у дағал овозда.

Саройбека илкани кўксига қўйиб, таъзим ила деди:

-Хизматда эди, маликам.

-Чорла!

Саройбека чиқиб кетгач, вазирга юзланди.

-Бу зинокор канизакнинг килмишини қаранг.-деркан, қўшиб қўйди. -Покиза даргоҳимизни булғаб!..

Вазир бош силкиб унинг гапини маъқуллади, аммо бир ажиб сирдан воқиф кишидай билинар-билинамас жилмайиб ҳам қўйди.

Нихоят саройбека ва Лайли малика ҳузурда қойим бўлдилар. Лайли бош эгиб турар, унинг одми, аммо ранглари ёрқин либоси ўзига жуда-жуда ярашиқли эди, бели ва кўкси кўзга ёқимли тарзда сирилиб қўринарди. Бу Туркон Хотуннинг ҳасадини келтирди, канизакнинг айна дамдаги хуш суратини ишқ туфайли дея кўнглидан ўтказди. Қизни бир лаҳза девқоматли, қоя янглиғ сангтарошнинг қучоғида тасаввур этиб, тани жимирлади. У бир умр ана шундай мардни орзулаб келарди ва зарур бўлса, бутун бойлигини ўшал марднинг оёқлари остига ташламоққа рози эди. Умар Хайёмга ҳам вужуддаги шу ўт, шу ташналик боис талпинарди. Надоматким, осмонга термулган нўжумпараст заминдаги юлдузни кўрмади, пайқамади ёхуд пайқамокни истамади. Энди эса дунёнинг ярмини эгаллаган буюк салтанатнинг маликаси бир зоти паст канизакнинг бахтига ҳам ҳавас, ҳам ҳасадда турибди. Бу ҳам бўлса башар феълининг ечилмас жумбоғи...

-Кеча оқшом қаерда эдинг?-дея сўради малика уни нигоҳи ила таъқиб этаркан.

-Шунда эдим, маликам. -деди Лайли бошини кўтармай.

-Ёлғон айтурсен!-Маликанинг овозига қаҳр оҳанги қўшилди ва сўзла дегандай саройбекага қаради.

-Кеча оқшом аллақаерга бориб қайтди. Назаримда, тақи расадхонага борди.-деди саройбека тез-тез сўзлаб.

-Бунга не жавоб қилурсен?

Лайли сўзсиз тураверди.

-Сўзла!..-дея ўшқирди малика.

Лайли бир қалқиб тушди, лекин индамади. У, чамаси, ўзини оқламоққа уринмоғи нафсиз эканлигини, қаҳри қаттиқ малика аллақачон ўз ҳукмини чиқариб бўлганлигини фаҳмлаб турарди.

-Сен зинокор табаррук даргоҳимизни булғадинг, илло ўшал хушторинг ила сангбўрон этилмоққа лойиқсен! -Малика энди Тож ал Мулкга ўтирилди. -Вазир жаноблари, буни банди этиб, ўз ҳибсхонамизга элтинг. Унинг тақдирини султон хазратларига ҳавола этурмен.

Вазир саройбека ва Лайлининг ортидан эшик томон юрганда уни малика тўхтатди.

-Эрта чошгоҳ маҳали амирул фузало Умар Хайём жанобларини саройимизга таклиф

этсангиз.

Вазир «хўп бўлади», дея таъзим бажо келтириб, чикиб кетди.

Олтинчи боб

1

Малика Туркон Хотун Хайём хонани тарк этгач, бутун вужуди титрай бошлаганини сезди. Миз устидаги май тўла қадахни илкига олиб, «Лаънати эроний!» деди-ю бир нафасда сипкорди ва лабларини кимтиб, кўзларини юмганча туриб қолди. Энди бас, дея ўйлади шу кўйи, ҳаммаларингнинг кунинг битди! Сенлар қорахонийлар наслини ҳали билмас экансанлар. Сен ҳам, анови шофеъин ҳам ва ҳатто... Фикрини давом эттира олмади, у айна дамда бу ҳақда ўйламоқдан ҳам кўрқди. Менинг сўзимни рад этди-я бу нўжумпараст!

Хайём айтилган пайтда маликанинг ҳузурига кирди. Малика уни яхши кутиб олди, бироқ шоирнинг кўнгли ғаш эди, чопардан топилган мактубга Туркон Хотуннинг ҳам доҳиллиги бордек туюларди, наздида. У хонага кириб-қоқ маликанинг юзига эътибор берди: ҳа, султоннинг суюкли хотини мудом гўзалдай туюлса-да, аслида йиллар ўз ҳукмини ўтказаетганлиги унинг чехрасида яққол кўриниб турарди. Факат асли эҳтирос бандиси бўлган малика бул ҳақиқатга ён бермасликка уринарди холос. Филҳақиқат, унинг юзида ошқора сўлиш зоҳир эди. Аммо кўзлари!.. Унинг нигоҳида, либоси остидан ҳам балқиб турган танасида бир олов яшардики, у ҳар қандайин эрни куйдирмоғи тайин эди. Унинг кўзларига дош бермоқ бағоят мушкул эди.

Юзма-юз ўлтирдилар. Малика унинг ҳол-аҳволини, илм борасидаги ва расадхонадаги юмушларини сўради. Хайём ҳам одоб ва босиқлик ила жавоб қайтарди.

Малика суҳбат аввалида зимдан Хайёмнинг юзига эътибор қилди. Шоирнинг чехрасида ҳамиша собит бўлган шиддат ҳозир сезилмасди, унинг ўрнида ёқимли бир нур, мулойимлик зоҳир эди. Ё тавба, бу не эврилиш? Аввал-ку бу нўжумпарастнинг шиддатли юзидан, эҳтирос ёғилган нигоҳидан умидвор эди. Энди эса...

-Амирул шуаро Қазвинийнинг хиёнатидан бохабар бўлсангиз керак? -дея сўради макқора малика суҳбат қаловини авжлантирмоқ ниятида.

-Албатта. -деди Хайём унинг кўзларига бепарво боқиб. Негадир энди у ўтрусидаги қудрат ва макр соҳибаси бўлмиш маликага ортиқ илтифот кўрсатмасди. Малика эса унинг нигоҳидаги маънони уқмоқ ниятида ва ёки уққан бўлса-да, ундаги кутилмаган бу дадилликдан лол қолибми, бир муддат тикилиб қолди. Шоир буни ўзича тушуниб, тақи нимадир демоғи лозимлигини хаёлидан ўтказди ва:

-Иншооллоҳ, ул хиёнаткор банди этилмиш.-деб қўйди.

Ана шундан сўнг малика Туркон Хотун хотиржам тортгандай бўлди.

-Ҳа, Оллоҳга шуқур. -Энди маликанинг овози хиёл майинлашди ва ҳатто илтижоли тус олгандай туюлди. -Яхшики, онҳазрат султонимизнинг сиздек садоқатли хешлари, надимлари бор. Акси ўлса, ул ножинс нобакорлар олампаҳоҳнинг азиз жонларига ҳам даҳл қилган бўлурмидилар. Оллоҳ сақласин!-Малика кўркув ила ёқа тутган бўлди.

Айна дамда Хайёмнинг шуури бағоят ойдинлик касб этганди. У маликанинг шум ниятини, манов айёрона тадбирини аниқ-равшан фаҳмлаб турарди. Аммо сезгисини ташига чиқармади-да, «хўш, не дейсан?» маъносида боққанча ўлтираверди.

Яна тағин малика тилга кирди:

-Султонимизнинг дўстлари бизнинг дўстларимиздир. Шундоғ экан, бизнинг саройимизда ҳам дўсту ёрларимиз жам бўлмоғини ихтиёр этурмиз.-малика шоирнинг юзидаги ўзгаришни кутди, бироқ муддаосига етолмади. -Қолаверса, валиаҳдимиз ҳам сиздек донишманд зотнинг тарбиясига мудом муҳтож. Эрта ўтиб индинга тахтга ўлтирса... -У гапининг давомини айтмади,

лекин оҳангидан султоннинг куни битиб қолди, ҳадемай тахтга менинг ўғлим ўлтиради, жонингдан умидинг бўлса, тадоригингни кўр, деган таҳдидли фикрни уқиш мумкин эди.

Хайём бошини хиёл қуйи эгиб, деди:

-Шавкатли шахзодамизнинг биз каби ожиз илмпарастрларнинг тарбиятига асло муҳтожлиги йўқдур. Улуғликда биз ул зотга муриддурмиз. Янаки олампаноҳимизнинг сояи давлатларида барпо этилган расадхонада ҳам бағоят юмушлар кўпаймоқда. Ниҳоят маликамизнинг илтифотлари ва рағбатлари кўмагида факатгина илм ила машғул бўлмоқлик ниятидамен.

Малика тагин унга каттик тикилиб қолди. Тикилиб тураркан, сен қайси сирдан воқифсанки, бу қадар мағрурсан, деган маъно зоҳир бўлган нигоҳи аста-секин аслига қайтиб, ёвузона тусга кира бошлади. Аммо Хайём бундан хабарсиз эди, чунки унинг кўзлари ҳамон қуйида эди.

-Ихтиёрингиз йўқ экан, начора!.. -Бу сўзлар тишлар орасидан айтилди гўё. Малика ўрnidан турди, Хайём ҳам унга эргашди. -Илоҳи, омон бўлғайсиз. -Малика шу сўз ила хайрлашаркан, дўстлигимиз тамом, дегандай ҳам бўлди.

Аслида улар ҳеч қачон дўст бўлмаганлар ва буни иккиси ҳам жуда яхши билардилар. Маликанинг узоқ йиллик бу уринишлари эса шоирни аёлларга хос бир эҳтирос ила хушлагани, кейинчалик бўлса, ундаги тоқат қилиб бўлмас ғурур туфайли юзага келганди. У энди не амал ила бўлса-да Хайёмнинг тик бошини эгмоққа, мағрур ва ўтқир нигоҳини синдирмоққа саъй этарди. Ҳар сафар унинг кўзларига кўзи тушаркан, ўзини айбдордай ҳис этар, фарёд уриб, рўбарўсидаги шеърпарастрнинг оёқлари остига ўзини ташламоқликка тайёр эканлигини сезиб қоларди. Унга алам қиладигани ҳам шу эди -у шоир қошида ўзини ожиз ҳис қиларди. Аслида чинакам аёл учун бу янглиғ ожизлик фазилат ва бахт эканлигини у билмасди...

Қасос ўтида жизганак бўла бошлаган малика шоир чиқиб кетгач, бир шумликнинг режасини тузиб, ичида уни амалга оширмоққа қаттиқ аҳд килди-ю нозик бармоқлари мушт бўлиб тугилди...

Султоннинг сихати анча яхшиланиб қолганди. Йўтали камайиб, иситмаси бутунлай тушганди. Энди юзи-кўзи бўғриқмас, хийла мадорсиз бўлса-да, кайфи дуруст эди. Бош тарафида қойим турган қул хўтон (елпувчи) уни оҳиста елпир, нарироқда эса сарой табиби одатдагидек қўл қовуштириб турарди. Бутун хонада кўнгилни аллаловчи осудалик ҳукмрон эди.

Малика тавозе ила салом бериб кириб келганида султон бир кўзғолиб, рафикасига мулозамат кўрсатган бўлди. Агар тани носоғ бўлмаганида маликани албатта тик туриб қаршиларди. Буни малика ҳам сизди, шунинг учун султон томон шитоб талпиниб, эрка бир овозда деди:

-Кўзғолмангиз, султоним!-У ҳукмдорнинг оёқ тарафига омонат ўлтирди. -Тузукмисиз, олампаноҳ?

-Шуқур, маликам.-деди султон хотинига биров ҳайрат ва меҳр ила тикиларкан. Чунки унинг суюкли хотини айни дамда гул-гул очилиб кетганди. Эгнидаги ҳарир либоси эр зотининг вужудига ўт солгулик даражада унинг гўзал қоматини намойиш этарди, пуштига мойил юзи ловулар, гилос менгиз лабларидан эса шаҳват ёғиларди. Ҳа, малика чиндан ҳам гўзал эди, акси бўлса, не-не навнихол соҳибжамол канизакларни кўрган соҳиби тожнинг қонини бу қадар кўпиртира олмасди. Филҳақиқат, султон ҳар сафар маликанинг жодусига рўбарў келганида илон авраган жонзот ҳолига тушарди, бироқ бу қуйи ўзига жуда-жуда хуш ёқарди.

Малика тилла-ю ёкут узуклар оғушидаги оппоқ, нафис бармоқлари ила султоннинг оёгини уқалай бошлади.

-Оллоҳ шифо берсин, соҳиби олам, соғинтирдингиз-ку!

Султоннинг жони ўртаниб, осуда қонига олов инди. У билинар-билинемас ишорат ила мудом ҳозир турган табибга ижозат берди, сўнг хотинига хирс ила тикилди. Ё тавба, бу беҳиштнинг қай гўшасидан чиқмиш хурки, он қадар малоҳатлидир!

-Сизга шундайин бир кечани ҳозир этурменки... -деди малика овозига сирли тус бериб,

кафти ила султоннинг қорни ва ёнбошларини силаркан.

Султон сапчиб ўрнидан кўпмоққа уринди:

-Ҳозир, жоним!..

Бироқ малика унинг кўксидан босди.

-Йўқ, олампаноҳим, ҳали камқувватсиз. Сиз менга фақат бугунгина керак эмассиз-ку, жоним. Аввал дарддан фориғ бўлинг, мен эса ул дами интизорлик ила кутармен.

Султон маликага итоат этиб, бошини ёстикка қўяркан, бир хўрсиниб, ичидаги ўтнинг тафтини босди. Малика эса унинг юз-кўзини силай бошлади. Юзи эрининг юзига яқин келгач кўзида туйқус маъюслик зоҳир бўлиб, билинар-билинемас хўрсиниб қўйди. Султон буни дарров пайқади.

-Нечук ғамгин тортдингиз?

-Шунчаки ўзим... Парво қилманг, султоним!

-Йўқ, сўзланг. Нега бунча тез ўзгардингиз?

-Сизнинг бу дардингиз устига тагин... -Малика эрига андиша ила нозли бокди.

-Мен соппа-соғмен. Сўзланг, жоним!

-Сизнинг азиз бошингиз хиёнатчилар қуршовида қолганидек, менинг ҳам даргоҳимга нопоклик оралабдур. -Маликанинг кўзлари ёшланди. -Бундан хабар топганимдан буён сира-сира ўзимга келолмаётирмен. Ниҳоят бу мудҳиш ҳодисотдан сизни бохабар этмасам бўлмаслигини тушундим.-Бу сўзлагувчи мушфиқ аёл ҳозир доимги қаҳри қаттиқ, шиддаткор маликага асло ўхшамасди.

Султон хушёр тортиб, деди:

-Йиғламанг! Хўш, не ҳодисот рўй берди?

Малика кўз ёшларини артиб, жиддий тус олди.

-Канизакларимдан бири расадхонадаги бир сангтарош ила бузуклик қилибдур. -Маккора Туркон Хотун қаддини ростлаб, гўё уялгандай кўзларини олиб қочди.

-Не чора кўрдингиз?

-Ўз ҳибсхонамда банди этдим. Лекин...

-Хўш?-деди султон уни тезроқ гапиришга ундаб.

-Агар ул бетавфиққа оғирроқ жазо қўлламасак, ўзга қуллар ҳам кўнгиллари кўйига юра бошларлар.

-Дарра урдирайликми?

-Бу кам, олампаноҳ. Ул нобакор бузуқини сангсор (тошбўрон) этмоқликни сўрармен.

Султон бироз жим қолди.

-Шариатнинг ҳукмини билмоқ керак.

-Ахир сизнинг шону шавкатингиз қошида шариат не, олампаноҳ. -Малика тақи Султоннинг кўксига суйкалди. -Бу тадбиримиз ила ўзгаларга ибрат кўрсатмоғимиз лозим. Акс ҳолда... Кейинги кезларда жудаям кўнглингиз юмшаб бораётир, султоним. Авом бу яхшилигингизни ўзгача тушунмоғи ҳам мумкин.

Ҳа, тобора кўнгличан бўлиб бораётганлигини унинг ўзи ҳам жуда яхши билиб турибди. Мана шу қиличидан қон томган қаҳри қаттиқ султон Алп Арслон зурриёди эканлигига биров ишонмайди. Падари бузруквори жинояткорлар қошида ўй суриб ўлтирмасди, дарҳол ё бошини узарди, ё осдирарди, ё бошқа жазо қўлларди. Бу эса, мана, бир неча йил бўлибдики, ҳали бирон марта бирон кишини ўлимга ҳукм этмабди. Шу дурустми? Йўқ, оламнинг ярмини забт этган ҳукмдор учун асло дуруст эмас. Эҳтимол хиёнаткорларнинг зиёда бўлиб бораётганлигига ҳам айна шу шафқатлилиги боисдир.

-Бош майдонда авом кўз ўнгида сангсор этмоқ лозим, султоним. -Маликанинг шивирлағудай айтган бу сўзлари унинг хаёлидан ўтаётган фикрларга ҳамоҳанг келди.

Султон бир нуқтага тикилиб қолди.

- Хукмингиз не, олампадох? -малика бу сўрови ила унга таки рағбат берди.
-Буюринг, -деди султон ҳамон ўша нуктага тикилганча. -катлга ҳозирлик кўрсинлар.
Малика яшнаб кетди.
-Хўп бўлади, султоним!..

2

Умар Хайём эртаси субҳи содиқда вазири аъзам ҳузурида бўлди. У кишидан Микоил ва Лайлининг никоҳ тузмоклари учун ҳукмдордан ижозат олиб бермоклигини ўтинди. Вале кекса вазирнинг шашти паст, боши ҳам эканлигини кейинроқ фаҳмлади. Билсаки, зиндонбанд этилган Қазвиний туйқусдан жон берибди. Унинг ўлими таки бир хиёнат туфайли рўй берганлигини, бу хиёнат эса ҳар икки хиёнатни яширганлигини фикр этган вазири аъзам мазкур шум хабарни султонга етказишга етказибди-ю, аммо ўйлаганларини ташига чиқармабди. У ана шундан дилгир бўлиб турган экан. Шул боис шоирнинг ўтинчи ўтинчилигича қолаверди, чунки Низом ул Мулк ҳозир султон ҳазратлари иккисининг орасига ўзга ҳеч бир гап жо бўла олмаслигини айтди. Аслида султон ҳам кетма-кет юзага келган бу ҳодисотлар ортида адоват морининг ёвуз боши пинҳон турганлигини жуда яхши англаган эди.

Лекин Хайём чекинмокни истамасди, чунки забардаст келбатли сангтароши, янаки махрами Микоилнинг илтижоли ва мунглиғ нигоҳи кўз ўнгидан кетмас, агарки шу бугун олампадохга рўбарў келмаса, шўрлик сахройи кўзли йигитнинг арзи ҳолини ул зотга етказмаса, улар бошига бир шўриш ёғиладигандек туюлаверарди. Шунданми, вазири аъзамнинг таъқиқига қарамай, надимлик мавкеидан фойдаланиб, султон Маликшоҳнинг ҳузурига кирди. Бироқ ҳукмдор аллақачон дарддан фориғ бўлган эса-да, уни хушламай, ҳаста киши янглиғ қовоқ уйиб қарши олди. Шоир бунга ҳам сабр қилди-да, арзи ҳол этди. Салжуқий майлига умид боғлади. Лекин Маликшоҳ ўзгармади, унинг гапини кўрс бир овоз ила бўлди:

-Салтанатнинг шунча муҳим юмушлари турганида икки кулнинг такдири хусусида бош қотирмокка менда на тоқат бор, на истак.

-Олампадох!.. -деди Хайём илтижоли овозда неча бор яқин суҳбатларда орттирган ҳаддига суяниб.

-Янаки ул бузуқи канизак ҳукм этилган!- Султоннинг сўз оҳанги тобора ваҳшатга йўғрилиб борарди.

Хайёмнинг кўзлари олайиб кетди, аллақачон тез-тез ура бошлаган юраги қафасини ёрмокка чоғланди.

-Не ҳукм?!-деб юборди у беихтиёр.

Султон унга ғазабкор боқди:

-Бу не адабсизлик, амирул фузало?!-деди ва юзини терс бураркан, кўшиб қўйди, -Сўзим тамом!..

Энди ҳеч бир гапга ўрин қолмаганди. Шоир мунғайган кўйи ортига қайрилиб, эшикка йўналди, футлари унинг жисмини зўр-базўр кўтариб тургандек оғир-оғир кадам босаркан, тождорларга чин ёронлик бегонадир, деган қадим хикматга таки бир бора иймон келтириб борарди. Қани, шунча йиллик дўстлик ҳурмати?! Қани, қилган меҳнатлари ҳурмати!? Қани?!.. Қани?!.. Энди бечора Микоилга не сўз айтади? Суйганинг ҳукм этилибди дейдими?!.. Ҳукм?! Бу не ҳукм бўлди? Ё Оллоҳ, ҳукмдорлар қахридан хешларимни ўзинг асрагайсен. Ахир улар учун авом тақдирининг бир заррачалик эътибори йўқ экан-ку! Демак... Демак, оҳ уриб, исёнда осий бўлган не-не мардларнинг шаккоклиги, исёни Яратувчига эмас экан-да. Улар бу ғаддор дунёга, унда тангрилик даъво қилган шоҳу султонларга исён қилибдилар-да. Наҳотки шу оддийгина ҳақиқатни англамок учун бир инсон умрини яшамок лозим бўлса?!.. Наҳотки шунинг учунгина яшаб ўтилса?!.. Хайём расадхона дарвозасига яқинлашаркан, ичкаридан келаётган саросимали

ғала-ғовур ва ожиз йиғи-сиғи овози қулоғига чалиниб, кадамини жадаллатди.

Расадхона сахнининг рўбарўдаги бурчагида-ўтинхона ва Полвоннинг хужраси олдида бир канча кишилар жам турардилар. Биринчи бўлиб Хайёмга кўзи тушган Исфазарий йиғламсираб унга пешвоз чикди:

-Фалокат, устоз!..

Хайёмнинг келганлигини сезган аҳли расадхона икки ёкка айрилиб, ўртада «йўлак» пайдо бўлди. Ҳамон ўрнидан жилмай, хавотирдан қарахтланган шоирнинг кўзлари лаҳзаларда вужудга келган «йўлак» адоғидаги қонга беланган жасадга тушди. Тушди-ю бутун жисмини титроқ камраб олди. Ихтиёрсиз одимлар ила жасадга яқинлашуви асносида, нигоҳига кетма-кет урилаётган таниш нимарсалар-жасаднинг этиги, чакмони, катта боши-ю ва ниҳоят йирик гавдаси туфайли шуурида унинг ким эканлиги ойдинлашиб борарди. Бу Микоил эди. Унинг юзи, бўйни-ю кўкраги титилиб кетганди. Хайём ўзини тутиб қололмади, аввало кетма-кет ўқчиркан, сўнг ошқора йиғлаб юборди. Жасаднинг ёнига тиз чўкди ва бармоқлари ила садокатли биродарининг юзиними ёки бошини силамоқчи бўлди. Бироқ бу нияти ниятлигича қолди, чунки ихтиёрсиз равишда ўнг илкини кўтарди-ю Микоилнинг на юзида ва на бошида қон тегмаган жой тополмади. Қонга кафт босмоқликка эса журъати етмади.

-Бу не кўргилик?-дея олди аранг йиғи аралаш.

-Полвон...-деди унинг ёнбошига аста чўк тушган Риндоний ҳам ўртаниб.

Шундагина ёпиқ эшик ортида ваҳшиёна ириллаётган айиқнинг овози шоирнинг қулоғига кирди. У жуда ҳам безовта эди.

-Қутирибдурми?-дея сўради Хайём бунга ўзи ҳам ишонмаётган бўлса-да.

-Аломати кўринмайдур.-деди тақи Риндоний жавоб бериб.-Аммо қариб қолгани рост эди. Ахир... -гапининг уёғини айтмади.

Хайём эса унинг не демоқчи эканлигини дарров пайқади. Ҳа, эл оғзида ҳарки айиқбоз ниҳоят ўз айиғи чангалида жон таслим этмоғи ҳақида турфа ривоятлар юрарди. Ўргатилган айиқ борки, ўз хожасини албатта ўлдиради дердилар, демак, рост экан-да. Бечора Микоил! Уни шундайин мудҳиш ўлимга гирифторм бўлур, деб ким ҳам ўйлабди. Ғажиб ташлабди-я ул маҳлук ўз хожасини. Янаки Микоил шўрлик унга емиш олиб кирган экан...

Хайёмнинг амри ила Полвонга заҳар бердилар. Микоилга эса ҳурмату эҳтиром кўрсатиб, сўнгги манзилга кузатдилар. Хайём бош бўлган аҳли расадхона аза очди.

-Эҳтимол бу яхшилиқкадур. -дея ўйларди юрак-бағри ёнаётган шоир. -Агар Микоил тирик бўлса-ю ўз Лайлисининг бошига ёғилган шўришдан хабар топса, янаки иккисининг қовушмоқлари учун ижозат берилмаганлигини эшитса не кўйга тушарди?! Бу унинг учун ўлимдан ҳам оғир бўлмасмиди. Бунда ҳам Оллоҳнинг бир ҳикмати бўлса не тонг!..

3

Микоилнинг қазосидан ўн кунча ўтиб, чаҳоршанбанинг чошгоҳ маҳали аҳли Исфаҳон шоҳмайдонга чорланди. Юракларга ваҳм солгулик даражада басма-бас чалинаётган довулноғоралар овози мудҳиш қатлдан дарак берарди. Анчадан бери бунақа маросимлар ўтказилмаганлигиданми ёхуд одамлар чиндан ҳам томошага шу қадар ўчмиди, ҳар ҳолда оломон шоҳмайдон сари ёпирилиб кела бошлади. Қатл этилгувчи ким эканлигидан хабарсиз бўлган Хайём ҳам султон ва вазири аъзамнинг истагига биноан шогирдларини эргаштириб қатлгоҳ сари йўл олди...

Ниҳоят азадор шоир вазири аъзамнинг соғида турарди. Низом ул Мулкнинг нариги ёнидаги супада тахт узра султон Маликшоҳ ва малика Туркон Хотун ҳамда уларнинг икки тарафида шахзодалар ўлтирардилар. Супа атрофидан эса сарой аъёнлари жой олгандилар.

Майдон теваараги одамга лик тўлганди. Ўртада бир одам сиғулик ҳандақ қовланиб, тупроғи

ёнига уйиб қўйилганди. У ерда икки жаллод тош янглиғ котиб турардилар. Майдон -доира четида кисилгудек ғуж-ғуж бўлиб тизилган оломоннинг рўбарўсига-уч-тўрт жойга тухумдек, муштдек тошлар уюб қўйилганди. Хайём англадики, маҳкум сангбўрон килинур, демак, у зинокорлар ахлидан.

Халойикнинг ғала-ғовурини туйкус авж олган довулноғораларнинг дунёни ларзага солгулик овози босиб кетди. Барча банди олиб келинадиган томонга қаради. Ҳадемай авомнинг нигоҳи қадалган ёқда маҳкумнинг шарпаси кўринди. У-Лайли эди. Унинг олдида зиндонбон ва ортида зиндондаги ўша дарранда менгиз исқирт келардилар. Лайлининг футу илкига оғир кишанлар қадалган, эғнида аслида оқ бўлган, айни замонда эса кир-чир, доғ-дуғ ва ғижим ичкўйлак. Сочлари паришон тўзғиган, ифлос. Юзу бўйни моматалоқ бўлиб кетганди. Ортидаги исқиртнинг кетма-кет «тезроқ юр» дегандай турткилашидан ва қизнинг хуркиб-хуркиб қўйишидан зиндонда уни роса азоблаб, хўрлаганлигини сезиш мумкин эди. Нозик қад киз шўрликка илинган зил-замбил кишанларнинг шакирлаши ноғоралар овозига жўр бўлади ва бу жўрлик юракларга батарроқ ваҳму ғулғула солади. Лайли то майдон ўртасига-ҳандақ ёқасига келмагунча ҳеч қаёққа алангламади. Ғоз турган жаллодлар ёнида тўхтагач, бошини тик кўтарди ва паҳмайган сочлари икки ёққа сурилиб, сўлгин нигоҳи ила атрофга назар солди. Четлари кўқарган, тақдирга тан бериб, бефарқлик чўккан кўзлари кимнидир изларди.

Ҳали довулноғоралар авж олиб, ўша томонга қараган Хайём зиндонбон етовидаги маҳкумани кўриб, унинг ким эканлигини гумонлаган, сўнграқ таниган эди. Лайлини таниган заҳоти бўғзига нимарсадир тиқилиб, киприкларининг ости ачишди. Не қиларини билмай, безовталанди, Микоил ила Лайлининг қаро қисмати олдида ўзининг нақадар ожизу имконсиз эканлигини ҳис қилгани ва ҳатто тан олгани сари ихтиёрсиз бўлиб, типирчилади. Ё ғаддор дунё! Энди буниси не кўргилик, не шўриш?! Кечагина Микоил қазо қилган эди. У бечора Лайлини ўйлаб қанча оҳ урди, тақдирларини боғламоқликка уриниб, қанча саёй этди ва охири ўлимдан ғофил қолиб, армонда кетди. Лайли эса унинг аччиқ қисматидан хабарсиз эди. Эҳтимол ўтган шунча кунлар мобайнида ёрини кўзлари тўрт бўлиб кутгандир, унинг айни замонда чорасиз турган хожаси кўмагида ўзини озод этмоқларига умид қилгандир. Аммо умиди бу фоний дунёни аввалроқ тарк этиб кетганлигини, гўё соҳиби имкондай туюлган унинг хожаси эса ҳозир кўз ёшларидан нажот кутаётганлигини қайдан ҳам билсин ул шўрлик! Ана, лайли бошини кўтарди. Ё тавба, унинг сўлгин нигоҳини, орадаги анчайин масофага қарамай, Хайём аниқ-тиниқ кўрди. Бу нигоҳлар кимнидир изларди. Балки Микоилнидир? Ва ёки... Наҳотки маликани қидираётган бўлса?!..

Султоннинг ижозати ва муҳтасибнинг ишорати ила ҳалитдан буён ҳозир турган жарчи бирдан тилга кирди. Унинг жарангдор, шунинг баробарида кулоқларни тешиб юборгудай баланд овози уламолар жамоаси чиқарган мудҳиш ҳукм ҳақида хабар берди. Лайлига зинокорлик тамғаси босилиб, султон Маликшоҳ хонадони шаънини булғаганлик айби қўйилганди ва сангпор этилмоққа ҳукм қилинганди. Аслида эса шарият бундайин ҳукмга йўл бермасди, илло зинокор эркак ҳам, аёл ҳам ўзга бир инсон ила никоҳ қилинмаган бўлса, дарра урилиши лозим эди. Лайлининг ихтиёрсиз кул-канизак эканлиги эса, ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, Ислом шариятида янада енгиллик берурди. Ҳозирги ҳукм малика Туркон Хотуннинг хоҳиш-иродасига биноан чиқарилганди.

Ҳукм ўқиб бўлинди ҳамки, икки жаллод ҳаракатга тушиб қолдилар: аввало Лайлининг футу илкидаги кишанларни ечиб ташладилар, сўнгра унинг икки елкасидан тутишиб, ҳандаққа туширдилар. Ҳандақ қизнинг кўкрагидан юқориқоқча келарди. Лайли жаллодлар елкасидан тутгани ҳамано ожиз бир талвасага тушгандай бўлди, энтикиб йиғлади ҳам шекилли. Бунгача ўзини ғоят бепарво тутган эди, энди эса аёллигига борди ва ёхуд жони кўзига кўриниб кетди чоғи. Жаллодлар ҳандақ ёнидаги тупроқни тортишиб, Лайлини кўма бошладилар.

Бу дам Хайём адоий тамом бўлган эди. Юраги кўкрак қафасини ёриб юборгудай алпозда

урар, бутун вужуди сим-сим оқиб, мадорсизланиб борарди. Кўзлари жикка ёшга тўлган, тинмай энтика-энтика «Ё Оллоҳ! Ё Оллоҳ!» дерди, ўзининг иложсиз эканлигидан, суюкли биродарининг ёрига, ҳеч йўқ вафотидан кейин бўлса-да кўмак беролмаганидан эзиларди. Ана, ҳар канча эҳтиёт бўлмасин, жаллодларнинг бири кескинрок ҳаракат қилиб юборди ва чуқурга сурилаётган тупрокнинг навбатдаги бир қисми қизнинг бошига келиб тушди, унинг сочлари буткул тупрок бўлди. Нафақат Хайём, балки халойиқ аро ҳам кўпчилик оҳ уриб юборди. Ўша жаллоднинг бир тўхталиб олиб, атрофга хижолатли назар ташлаб қўйганидан у жаллодлик ва ёки қатл одоби-қоидасини бузганлигини фаҳмлаш мумкин эди. Филҳақиқат, жаллодлар бояги искиртга аксил ўларок, маҳкума ила ғоят эҳтиёткорлик ила муносабатда бўлмоқда эдилар.

Хайём ўша он ўртаниб оҳ ураркан, бир замон Ғазолий ила суҳбатда не сабабдандир эслаганлари Ҳазрати Умар воқеаси ёдига тушди: жоҳилият даврида араб қабилалари хонадонларида қиз фарзанд туғилса, уни тириклайин кўмиб юборар эдилар. Ҳали Исломга кирмасидан аввал Ҳазрати Умар ҳам ўз қизини ана шундай қисматга гирифтор этган эди. Ўшанда жажжи қизалоғи ўзи кўмилажак чуқурни қовлашда падарига ёрдамлашаркан, унинг соқолига тупрок сачраганини кўриб, «вой, отажон, соқолингиз тупрок бўлди-ку», дея эркаланиб, кичкинагина бармоқлари ила уни қоқиб ташларди. Кейин эса жоҳил ота... Бу воқеа ҳар сафар Ҳазрати Умарнинг ёдига тушганида додлаб юборар эди. Хайём шуларни хаёлидан ўтказаркан, ўзи ҳам фарёд уриб, беихтиёр қиз томон ташланмоқчи бўлди. Яхшики, вазири аъзам уни кузатиб турган экан, силтангани ҳамано биллагидан маҳкам тутиб, анчагача қўйиб юбормади.

Лайли сочларини бир-икки силкиб, тупрокни қоқиб юборган бўлди ва бўйнини қийинчилик ила буриб, аллақачон нафрату ғазаб чўкиб улгурган нигоҳини ҳукмдорлар ўлтирган супа томон қаратди. Жаллодлар эса ҳамон тупрок тортишар ва унинг бирон зарраси маҳкуманинг кўзларига кириб кетишидан эҳтиёт бўлаётганликлари ҳаракатларидан яққол сезилиб турарди. Унга сайин Лайли бошини буриб, маликани, тўғрироғи, унинг нигоҳини кидирарди. Наҳотки орада шунча масофа бўла туриб, янаки, қарийб тупрок остидан бировнинг нигоҳини, кўзларини кўрмоқ мумкин бўлса? Бунинг устига малика юзига ҳарир парда ҳам тортиб олган эди. Ҳа, агар кўнгил истаса, ўртадаги масофа ҳеч экан. Чунки бағри нафрату аламга тўлган Лайли ҳам Туркон Хотуннинг кўзларини топди. Ана, улар доимгидай ёвузлик ва макрга йўғрилиб боқиб турибдилар. Елкасигача тупроққа ботган Лайли бу кўзларга боқиб, уларнинг соҳибаси ўз музаффариятини тантана қилаётганлигини пайқади. Бу нимарса унинг унинг вужудидаги оловни батароқ авжлантирди.

-Илоҳи, менинг ёш бошимга ёғдирган балоларинг ўз бошингга ўн ҳисса бўлиб ёғилсин!- дерди унинг нигоҳи. -Илоҳи, бутун танинг ириб, болаларинг ҳам хазар қилгулик аҳволга келиб, хор бўлғайсен! -Энди унинг бўғзига йиғи тикилиб, кўзларига ёш тўлди. -Ё Оллоҳ! Гуноҳларимни ўзинг кечир!.. Микоил, қанисиз, Микоил?! -Ёш туфайли хиралашган кўзлари жовдираб, одамлар орасидан севиклисини ахтарди. -Микоил!..

Бу пайт маҳкумани қатлга ҳозирлаб бўлган жаллодлар тақи ғоз туриб, муҳтасибнинг фатвосини кутмоқда эдилар.

Муҳтасиб султоннинг руҳсати ила қатлга фатво берди, халойиқ «Омин!» дея наъра тортди. Сўнг у илкидаги кичкинагина тошни маҳкумага томон оҳиста отди. Тош кичкиналиги боис қаергадир тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Бу ишорат эди. Икки жаллод ҳам муштдек-муштдек тошларни кўлларига олишиб, нари бордилар ва маҳкуманинг тупроқдан чиқиб турган бошига қарата отдилар. Улар бу юмушнинг ҳадисини олган эдилар ва уларнинг моҳирликлари маҳкумларни мислсиз азоблардан халос этмоғи ҳам аниқ эди. Мана, Оллоҳнинг меҳрибончилигиданми ёхуд кўркувданми, аста хуши оғиб, шуури хиралашаётган Лайлининг оғзидан ихтиёрсиз учган «Оллоҳ!» каломидан сўнг жаллод отган тош келиб, унинг чаккасига тегди. Тегди-ю боши бир томонга оғиб қолди. Икки жаллодга бояги искирт ва оломон ичидан

ажралиб чиккан баъзи жоҳиллар ҳам эргашдилар. Улар ўлик бош узра тош ёғдирдилар.

Кўзлари жикка ёшга тўлган Хайём бир силтаниб ортига бурилди-да, майдонни тарк этди. У ё тождорлар даврасидан, ёки катлгоҳдан ва ёхуд ўзидан қочиб борарди.

Еттинчи боб

Елкасигача тупрокка кўмилган Лайли ва жаҳолат туфайли норасида кизини тириклайин кўмиб юборганлигини эслаб, оҳ ураётган Ҳазрати Умарнинг сувратлари Хайёмнинг хаёлидан кетмай қолди. Энди унинг ўзи ҳам оҳ урардики, оҳининг оташи етти осмонни куйдиргулик эди. У Лайлининг катлидан сўнг ҳукмдорлар ва тож-тахт ила раият, яъники халқ ўртасида ҳеч қачон яқинлик, иттифоклик қарор топмаслигига таки бир бора иймон келтирди. Тожу тахт мислсиз куч-қудрат ва ҳадсиз ихтиёру чексиз имконлар манбаи бўлса, авомлик-бу фақирлик, ночорлик ва маҳкумлик экан. Бу икки ҳилкат аро ҳеч қачон адолат чизиги тортилмас-Хайём шунинг англаб етди. Зеро ҳисобсиз мол-дунё ва ҳадсиз ихтиёрга эга бўлган одамдан, яъни бандадан адолат кутмоқлик шубҳали. Банда-барибир банда, одам-барибир одам, чунки унинг аввали-отаси (Одам Ато назарда тутилмоқда) хатокор. Бул хатокорнинг қони ила озикланган гуноҳ мори ҳар дафъа хуружга шай. Ана шунинг учун ҳам унинг феълидаги собитлик омонат...

Агар адолат қилса, не-не олиму фозилларнинг, қанчалаб аҳли зиёнинг манглайини силаган, улкан расадхона, мадраса-ю масжидлар қурган, мўминлар халосқори бўлмиш султон Маликшоҳ адолат қиларди. Лекин уни ҳам ҳадсиз соҳиб ихтиёрлилик маҳв этди. Йўқ, эҳтимол у ҳам ҳар кишида бўлгувчи лаҳзалик инсоний ожизлик туфайли хотинига-малика Туркон Хотунга ён бериб қўйди. Маккора малика эса ғанимат фурсатни бой бермади ва қасос шамширини шўрлик Лайлининг боши узра сермади.

Донишманд вазири аъзам султонни аёллар таъсиридан сақлашга кўп саъй этарди. Бу ҳақда ҳукмдорга гоҳо пинҳона, гоҳо ошқора ишоратлар қилиб, танбех- (насихат)лар берарди. Ҳатто ўзининг шоҳ рисоласи «Сиёсатнома»да ҳам бу мавзуга алоҳида фасллар киритган эди. Хайём уларни ўқиган ва гап ким ҳақида кетаётганлигини ҳам биларди. Мана, не деб битганди у «Сиёсатнома»нинг «Хотинлар хусусида» бобида: «Ҳукмдорнинг измидаги кишилар зинҳор-базинҳор хожалик мартабасига кўтарилмасликлари лозим, илло мана шу туфайлди улкан исёнлар туғилиб, у, яъни соҳиби тож қудрат ва шавкатидан мосуво бўлур. Бу, айниқса, шуури ноқис, «тўшак аҳли» бўлмиш хотинларга тааллуқлидир. Уларнинг мавжудлиги наслнинг бардавомлигига боисдир. Улар қанча мўл туғсалар, шунча хурматли, нечоғли камсукум бўлсалар, онча шарафга лойиқдурлар. Агар ҳукмдорнинг хотинлари фармонбардорлик қила бошласалар, улар ўзларича эмас, ҳасадгўй кимсаларнинг фикрига биноан амр этадилар. Чунки улар эран мисол барча ташқи юмушларни ўз кўзлари ила кўра олмайдилар ва амру фармонлари ҳуфиялари ҳамда қақимчиларнинг келтирган хабарларига асосланади. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳукми аксар ҳолларда ҳақиқатга зид бўлади. Зиён шундан туғилур ва ҳукмдорнинг шону шавкатига путур етур.

Қадимда ҳам ҳукмдорларнинг хотинлари устун келган пайтларда исёну нафрат, зулм ва ёвузликдан ўзга нимарса вужудга келмаган...»

Хайём вазири аъзамнинг машҳур рисоласидаги бу гапларни яхши эслайди. Низом ул Мулк ҳатто фармонбардорликка ўтган хотинлар келтиргувчи зиёнлар ҳақида битаркан, бир неча ҳикоятларни ҳам баён этганди. Шоирга, айниқса, ушбу ривоят ёқарди: эмишки Искандари Румий Ажам мулкининг ҳукмдори Доро ибн Дорони енгиб, унинг мамлакатини ишғол этибди. Доро эса қочиб қолибди... Доронинг бағоят соҳибжамол қизи бор эди. Умуман унинг жамики аҳли аёли ҳуснда тенгсиз эдилар. Музаффар Искандарга дедилар:

-Доронинг ҳарамига бир кўз ташласанг бўларди. У ерда ой юзли, хури парийларга қиёс гўзаллар бор. Айниқса, Доронинг қизи ҳуснда танҳоки, оламда тенги топилмас.

Сўзлагувчилар Искандарнинг ўшал гўзални кўришини ва бекиёс хуснига ошиқ бўлиб, унга уйланишини истардилар.

Искандар эса уларга жавобан шундай дебди:

-Мен уларнинг эрларини енгдим, зеро энди уларнинг хотинлари бизларни махв этишларини истамасмен.

Ҳа, тождорнинг ўз хотинининг ҳукумат юмушларига аралашувига изн бермоғи ўзига ўзи қабр қазимоғи ила баробардир. Хайём шуни ўйларкан, султон Маликшоҳдек қудратли ҳукмдор ҳам хотинига ён бериб қўйганлигидан надомат чекди. Оқибатда эса бир навнихол аёл нобуд бўлди.

Кейинги кунларда Хайёмнинг юрагидаги аввалги туғёнлар тақи авж олди, у яна оромини йўқотди. Бироқ энди бу туғёнлар пароканда ва ёхуд хира эмас, аксинча, шуурига ажиб фикрларни солгувчи ёлқинли ва ёркин эдилар. Энди у барча рангларни аниқ-тиник кўра оларди ва ҳатто уларни ҳис қиларди. Унинг ҳислари ҳам ранггин эди. Унинг айна дамдаги туғёнлари ҳаловатли эди, гўёки қувваи ҳофизасининг иккинчи ҳаёти бошлангандек туюларди. Қалбида шеър завқи жўш ургани сарийн ўзини, дунёни англашга уринарди.

У туну кун тоат-ибодат ва ижод ила машғул бўларди. Фикрлар тўлқини бағрини ёргудай жаҳд этардилар. Айна пайтда у «Борлиқ ҳақида рисола» отлиғ фалсафий асарини ёзарди. Аслида ҳозир фалсафага унча хуши йўқ эди, фикрларнинг мантиқлидай кўринган мантиқсиз чайналишларидан зерикканди. Бунга эҳтимол ёшининг улғайгани сабаб бўлдимиз ёхуд кўнглидаги кейинги эврилишлар боис равон ва жимжимасиз сўзлашга ихтиёр сездимиз, ҳар тугул фалсафадан толиқди. Балки бисёр тоат-ибодат туфайли қалбида пайдо бўлган нур бунга монелик қилармиди. Лекин не қилиб бўлса-да бу юмушини ниҳоясига етказмоққа саъй этарди. Ҳозир ҳам бармоқлари орасида хома (қалам) тутганча нимарсаларнинг ўзаро муносабатлари хусусида бош қотириб ўтираркан, беихтиёр чалғиди. Кўз олдида кекса вазири аъзамнинг сўлғин чехраси намоён бўлди. У ила ўша мудҳиш қатл кунидан буён кўришмаган эди. Лабларида билинар-билимас табассум зоҳир бўлиб, илкидаги хомага меҳр ила тикилди. Бу хома эмас, вазири аъзамнинг худди ўзидек эди гўё. Чунки бу қимматбаҳо хомани вазири аъзам инъом қилганди. Низом ул Мулк ҳам Хайём мисол хомага айру меҳр ва ҳурмат ила қарарди. Бу башариятнинг буюк кашфиёти дердилар иккиси ҳам. Зеро қаламсиз сўз бадансиз жонга ўхшайди ва сўз қалам ила бирлашганидан сўнг жон ила бадан иттифоқи янглиғ абадиятга доҳил бўлади. У худди чакмоқ тош ва пўлатдан осонликча чиқмайдиган ҳамки учқундан дарҳол нурга айланмайдиган оловга қиёсдир.

Бир куни вазири аъзам Хайёмнинг арзон хомада қийнала-қийнала хат битаётганини кўриб қолди. Шоир жуда босиб ёзар эдики, қоғоз қаттиқ қитирлаб, хома учи букилиб ҳам кетарди. Шундан сўнг вазири аъзам суюкли шогирдига бир неча шамсулмаъолий дея аталувчи хома тортиқ қилди. Хайём ҳам хомаларни жуда яхши фарқлар ва улар тарихига оид хўп қизиқ ва ҳикматли ҳикоятларни биларди. Яъники шамсулмаъолий хомасининг сифатларидан ҳам яхши бохабар эди-у Бағдод ёхуд Миср қамишидан ясаларди. Аслида ҳам қаламнинг хос хиллари Ироқ заминида тайёрланарди ва турфа номлари бор эди... Хайёмнинг лабларидаги табассум янада чуқурлашди. Ё Оллоҳ! Ҳикматинг нақадар чексиз-чегарасизки, мана шу кичкинагина буюм боис бир неча лаҳзада ҳаёлан дунёни кезиб чиқмоққа тўғри келди-я. Ана сенга нимарсаларнинг ўзаро муносабати-ю айру ҳамда узвийлиги. У тақи фалсафий мушоҳадага шўнғиб кетишдан бездимиз, шаҳд ўрнидан турди-да, ошёнасида ташқари чиқди. Тун бағоят осуда эди. Кўксини тўлдириб нафас оларкан, доимгидек юлдузларга интиқ тикилди. Шу он қулоғига таниш шарпа урилди. Ҳойнаҳой Абул Музаффар бўлса керак, дея ўйлади у ва ўша томонга юрди. Сўнгги кунларда бу шум шогирди ҳам кам уйқу бўлиб қолганлигини, тунлари устурлоб ёнидан кетмаётганлигини сезиб юрарди. Филҳақиқат, ҳозир ҳам Абул Музаффар устурлоб ёнида не иладир машғул, тўғрироғи, ўз юмушига ғарқ бўлиб турарди. Дам бир муддат устурлобдан

самога тикилар, дам шитоб буриларди-да, олдидаги чизмаларга неларнидир белгиларди. У Хайёмнинг келганини ҳам сезмади.

Шоир уни ҳавас ила бироз кузатаркан, аввалига индамай қайтиб кетмокчи ҳам бўлди. Бирок сўнг таки ўз хужрасига камалишини ўйлаб, нияти ўзгарди. Жонсарак шогирдининг илхомини бузганидан хижолат бўлибми, ожиз томок кирди.

Исфазарий «ялт» этиб унга қаради.

-Ие, устоз... Ассалому алайкум...-деди шошиб унга пешвоз чиқаркан.

Хайём ёқимли жилмайди. Устурлоб ёнидаги кенг хонтахтага яқин келиб, унинг устидаги чизмаларга кўз ташлади. Уларнинг барида эуёш ва унинг атрофига поргор (циркул) ила қават-қават бир неча доиралар чизилган, доираларнинг беш жойига эса думалок белгилар қўйилганди. Бу Қуёш теграсида ҳаракатланувчи сайёралар эди. (У замонларда фанга Қуёш системасидаги бешта сайёра маълум эди холос.) Само хақида гап кетгудай ёки унга доҳил недир рўй берса, шоирнинг бағрида хуш, валекин ҳаловатсиз этгувчи бир олов пайдо бўларди. Ҳозир ҳам қалбида ўша оловга уйкаш таниш завқ жунбушга келди. Шу асно кизиқиш ила кезинган нигоҳи тақиб бир ўзгача чизмада тўхтади. Ундаги белгиларга қараб, бу юлдузларнинг Сомон Йўли туркуми эканлигини тушунди. Бирок Сомон Йўлининг қоқ марказига чизилган доираларнинг не эканлигини англолмади. Қатма-кат чизилган узлуксиз ва тобора кичрайиб боргувчи доиралар (худди пружина каби), гўё коинотнинг қаър-қаърига сингиб кетаётган нигоҳнинг тасавурий ҳаракатига ўхшайди. Шоир дарҳол ўзини буткул унутиб, чизмага қаттиқ тикилиб қолди. Устозининг бу қўйдан Исфазарий не учундир билинар-билинемас безовталанди. Шоирнинг бир янгиликка ташна ва ёхуд ҳайрат илинжида «бу не?», дея айтган сўроғидан сўнг ҳатто ошқора ўнғайсизланди. Ҳадеганда жавоб қайтаравермагач, у Абул Музаффарга синчков боқиб, тақиб саволини қайтарди:

-Бу ненинг белгиси эрур?

Исфазарий дудукланди:

-Афу этгайсиз, устоз. Мен... То ўзим буткул аёнлаштириб олмагунимча буни сизга ошқор этмокни истамагандим. Бундан ҳаттоки Воситий ҳам воқиф эмас.

Азали тезоб Хайёмнинг тоқати тоқ бўлиб, зардаси қайнади:

-Тафсилотин мухтасар қилсангчи!

Шогирди сергак тортиб, бир сесканди-да, аниқ-равшан деди:

-Мен бир нур кўрдим, устоз.

-Қаерда?

-Сомон Йўлининг қоқ марказида. -У шундай дея кўрсаткич бармоғи ила бояги чизманинг қоқ ўртасига ишора қилди. -Бағоят олисдан келмокда у, наздимда, бизнинг фалакдан ташқаридан... Аввал икки бор кўрган эдим, аммо кўзларимга ишонмадим. Бугун эса учинчи бор...

Хайём шошиб устурлобга ёпишди.

-Қани, кўрсат менга! -Лекин ҳарчанд тикилмасин бегона нурни кўролмади. -Қани у?

Энди Исфазарий устурлоб орқали самога термулди, бирок ўз кашфиётини тополмади.

-Ҳозиргина кўрган эдим...

-Нега аввалроқ хабардор этмадинг. -Хайём чинакамига хафа бўлди. -Шундайин нимарсадан мени... У не деб тахмин этдинг?

Исфазарий тортиниброк деди:

-Фикримча, бизнинг коинот-фалакдан ташқари тақиб бир фалак бордек.

Шоирнинг кўзлари чакнаб кетди.

-Билардим!-деди у бир ўт оғушида ва паришон тортди. -Билардим!..-деди энди гўё ўзига ўзи гапираётгандай ва Исфазарийни ҳам унутиб, ошиёнаси томон оҳиста йўл олди.

Во ажаб, дея ўйларди у бутун вужуди жимирлаб, ахир Оллоҳ таборака таоло ўн саккиз минг

олам ҳақида хабар берганида биз кўриб турган сайёра-ю юлдузларни назарда тутмаган-ку. Субхоноллоҳ! Қудратинг бунчалар бекиёс, Тангрим!.. Ҳа, Абу Ҳомид (Ғаззолий), сиз табиийунчи олимлар Оллоҳ таоло аллақачон мукамал қилиб яратиб қўйган борликнинг бир унсурини оз-моз англагач, уни кашфиёт атайсизлар ва ўз билимингизга бино қўясизлар, олимлик даъво қиласизлар, деганида минг чандон ҳақ эди. Аслида ҳақиқий Олим ёлғиз ўзи эмасми?! Ғаззолийни эслаб унинг соғинч тўла кўнглига иликлик инди, кейинги кунларда уни тез-тез хотирлайдиган бўлиб қолганди. Ё Абу Ҳомид, қайларда, сиз? Таки унинг сўзлари шуурига урилди: «Ибодатдан совиш шайтоннинг тузоғига илиниш, шайтоннинг ҳийласига алданишдир. Бу тузоққа мағрурлар илинади...» Яъни мен каби аклига, илмига бино қўйганлар. Хайём дўстининг сўзларини эсларкан, уларда ўз сувратини кўраётгандек бўлди ва тақи хотиротига зўр берди: «Улар ўзларини басират соҳиби, сир-синоатдан бохабар фатонат аҳлидан деб билишади. Истиғфорга ўрганган тилга истехзо билан «қалб ғафлатда экан, тинимсиз истиғфор айтгандан не фойда», дейишади. Бул хийлага муносабат жиҳатидан халқ уч қисмга бўлинади: нафсига зулм қилганлар, муктасидлар (ўртача, меъёрида ҳаракат қилганлар) ва яхши ишларда пешқадам бўлганлар.

Яхшиликларда пешқадам бўлганларнинг ким эканлиги шундоқ ҳам кўпчиликка аён. Нафсига зулм қилган мағрур кишига келсак, у ўзини қалбга хос нозик жиҳатларни илғайдиган закий санаб, манмансирайди. Натижада унинг қалбида холислик йўқолади, тили зикрни тарк этади. Бу қилмишлари ила шайтонга кўмак беради, ғурур арқонига осилиб, тубан кетади. Шу билан шайтон ва у кишининг орасида тўла шериклик ҳосил бўлади... Мен айни шу тоифага мансуб эмасманми? Гўё ўзимни қалб оламини англагувчи одам билиб, турфа ишорату ғайбга хосликларни кашф этгандек билмаганмидим ўзимни? Айни шундай! Ҳатто бир нимарсалар кўзимга кўришиб, башоратлар қилганим ва ўзимни барчадан айру сезганим ҳам рост-ку... Аслида эса ҳақиқат ва чин бандалик оддийгина ибодатдаги собитликда, ихлосу кўнгилини асрамоқда экан. Ҳар банда хатокордир. Мен эса хатокорларнинг хатокоримен... У илқиға хомани олиб, ҳалигина бешиб, тарк этгани фалсафий рисоласининг хошиясига ушбу сатрларни битди:

*Афсус, умр беҳуда бўлмишдир барбод,
Бўлмадик ҳаромдан бир нафас озод.
Буюрганинг қилмай юзим қародир,
Амрингдан ташқари ишларимдан дод!*

Шоир охирги сўзни ёзиб бўлиб, беихтиёр қайрилиб, рўбарўсидаги мойчироқнинг билинар-билинмас тўлғанаётган тилига тикилиб қолди. Кўзлари катта-катта очилиб, лаблари ҳозиргина битган шеърининг охирги икки сатрини пичирлади:

*-Буюрганинг қилмай юзим қародир,
Амрингдан ташқари ишларимдан дод!*

Бу унинг бир неча фурсатдан буён зимистон оғушида қолган қалбидан отилаётган оташ хитоби эди. Ўзи ҳам буни мана энди ҳис қилди. Ахир шеър битмай қўйганига қанча бўлган эди-ю! У маломат аҳлининг унинг шаънига турфа тамғалар ичра шаккоклик отлиғ номни ҳам тирқаётганликларини орқаваротдан эшитиб юрарди ва гоҳо ўзи ҳам кўнгилидаги, шууридаги бу исённи наҳотки Яратувчига бўлса, дея иштибоҳга бориб қоларди. Наҳотки мен Оллоҳга исёнда бўлсам?! Ҳозир билдики, унинг бу исёни Тангри таолога эмас, ўзига, ўзининг ношудлигига нисбатан экан. У ўз амалсизлиги ила ато этилган ҳаёт аталмиш неъматни, илоҳий тақдирни ҳам булғаётганлигини, чинликни ёлғонларга тўлдираётганлигини пайқаб қолди. Йиллар ўтиб,

кейинги одамлар буни тушунармикинлар?..

Кимдир томок кирди. Шоир чироқ нуридан хиралашган нигоҳини эшик томон бурди. Остонада Риндоний турарди.

-Бирон егулик келтирайми, хожа? -деди у Хайёмнинг паришон кўзларидаги хаёл андишасида.

Шоир олислардан қайтгандек бўлди. Дарвоқе, кечки тановвулни ҳам истамаганди, бечора кекса Ринд оч қолди, деб ўйлаган-да.

-Зарурати йўқдур, Ринд.-деди у табассум қилишга уриниб.

Риндоний «хўп бўлади» деган маънода бош ирғаб, остонадан ғойиб бўларкан,

-Афу этгайсиз. -деб ҳам қўйди.

Хайём беихтиёр қорни очган ёки очмаганлигини ўйларкан, таки Ғаззолий ёдига тушди: бу Худонинг суюкли кули ҳамиша рўзадор юрарди. Ранги синик кўринар, озғин ҳам эди. Бир сафар Микоил раҳматли, ўша Хайём ила Ғаззолий узлуксиз мулоқотда бўлган кезлари, хайратини яширолмай шундай деганди:

-Хожа, бу одамнинг ҳеч йўқ бир қултум сув ичганини ҳам бирон марта кўрмадим. Қачон қараманг, рўзадорман дейди. Ҳойнахой фаришта эмасмикин?

Хайём бу гапга кулиб қўя қолганди. Энди билса, Оллоҳнинг ошиғи, илмпеша бўлган бандага емак-ичмак унчалик ҳам муҳим эмас экан. Кўнглини уйғотмоқ илинжида бўлган кишилар учун емакдан тийилмоқликда гўзал муждалар, хузурбахш файзлар мавжуд экан. Буни энди-энди фаҳмляпти.

Бир куни, Мансур Ҳалложнинг макоми ҳақида суҳбатлашганларида, Абу Ҳомид айтган эди: Ҳаллож ҳар кеча-кундузда минг ракат намоз ўқирди ва ҳамиша рўзадор бўлардики, икки кунда бир ифторлик қиларди. Унинг вужуди шу даражатда нурга йўғрилиб, мисоли ҳарирлашиб кетган эдики, Қуёшга орқа қилиб турган бўлса, олдида унинг нурларини кўрмоқ мумкиндек эди. Яъни унда вужуд йўқ эди. Ё Оллоҳ, бу не мақом?!..

Ўша иккиси шаҳар томошасига чиқишган куни Шокир Талхнинг дўконида тўхтаганида ҳам Ғаззолий шарбат ичмаганди. Шоир кейин билдики, у халқ назарида танаввул қилмоқдан ҳам тийилар экан. Аммо Хайём кишини мутаассир этгувчи таки бир воқеотдан хабарсиз қолганди. Яъни Ғаззолий ўша кеч хонасига қайтиб, бир кунни ибодатсиз, зикруллоҳсиз ва илмпешаликсиз ўтказганлигидан бўзлаб, тун билан истиғфор айтиб чикканди. Буниси не мақому асрор, ё Оллоҳ?!..

Ғаззолий бағоят танқис сўзларди ва гоҳо сўзламоққа ҳар қанча зарурат бўлмасин, сукут сақлай оларди. Ўша куни ҳам тақдир ва охират хусусида сўз кетди. У пайтлар Хайёмнинг ақлига бино қўйган даврлари эди. Ўшанда берган саволини энди ўйласа, хижолатга йўғрилади.

-Хўп, жаннат яхшилар учун буюк ажр экан,-деганди у ўша суҳбатда, -жаннатий бандалар мангу хузур-ҳаловатга сазовор бўлар эканлар. Хўш, ўша мангуликдан кейинчи, ахир унинг ҳам чек-чегараси бордир? Абадий хузур-ҳаловат зериктирмайдими?

Ғаззолий индамади. Бу қалтис ва шаккокона саволга жавоб тополмаганидан эмас, суҳбатдошининг шайтон домида эканлигини пайқаганлиги боис сукут сақлади.

Ҳа, Оллоҳ таоло одамни ўз муақкиллари-фаришталари (фаришталарнинг тоифалари жуда хилма-хил бўлиб, ҳар бир ҳаракат ва ҳар бир иш учун алоҳида-алоҳида фаришталар «масъул» бўладилар.) орқали идора этади, тасарруф қилади. Яъники ҳеч бир юмуш ёхуд ходиса тақдирдан айру ҳолда рўй бермайди. Агар одам ўз тақдиридан (фаришталар таъсиридан, Оллоҳ изнидан) чалғиса, уни Оллоҳнинг ўзга кўринмас мавжудотлари ўз изнига ола бошлайдилар. Мана шуниси ўта хатарли. Унда одамнинг шайтоний сифатлари кўпайиб бораверади.

Шоир бу ҳақда кўп ўйлади ва ниҳоят тақдир ҳақ эканлигига иймон келтирди. Ҳа, инсон умрининг ҳар бир лаҳзаси, они ва ҳатто унинг ҳар бир ҳаракати битиб қўйилган, у ўша битикдан ташқарига чиколмайди. Уни Оллоҳнинг кўзга кўринмас «вакиллари» бошқариб

туради, чунки бу олам ва ундаги ҳаёт буюк режа асосида яратилганки, одам умри унга чамбарчарс боғлиқдир. Акс ҳолда ер юзидаги ҳаёт, башар умри айқаш-уйқаш бўлиб кетарди. Ақл кишилари буни бир куни албатта тушуниб етадилар. Худди Хайём каби. Ахир Ойу Қуёш, юлдузлар ва умуман буларнинг ҳамма-ҳаммаси мужассам бўлган коинот ягона коида итоатида белгиланган вақтда ҳаракат қилмасалар бутун олам таназулға юз тутиб, бузилиб кетмасмиди. Унда вақт, кеча ва кундуз, фасллар тизими издан чиқарди, натижада... Ё кодири Эгам, ғафлат оғушида бўлган бандаларингни ўзинг ярлакагайсен!

Ваҳоланки инсон умри ҳам айна шундай-агар ёлғиз соҳиби Қаламнинг битиги бўлмаганида, қалб тарбиятидан ғофил қолган одам боласи аксар ҳолларда ўз ақлига бино қўйиб, унинг изнида саъй этган бўларди. У ҳолда одам ҳеч кимарса ёхуд ҳеч нимарса ила ҳисоблашмайдиган, андишага бегона ва ўзгалар ҳаётини издан чиқарувчи таърифсиз маҳлуққа айланарди. (Шундоқ ҳам у бу сифатлардан мосуво эмас.) Шу дам Хайёмнинг шуурига гўзал бир фикр урилди: филҳақиқат, ҳаётда барқарор узвийлик мавжуд, яъни осуда умр кечириётган, ҳеч қандай амалсиз ўтирган икки кўшнинг ҳаёти ҳам бир-бирларига муқаррар боғлиқ. Бундан келиб чиқадики, ҳаракатсизликда ҳам ҳаракат бор ва у аввал ҳам мавжуд эди. Ҳаётда мантиқ-маъно борлиги ҳам шундан. Уларнинг ҳаракатсиз ўлтиришлари тақдирга сабаб, оқибат эса ўшал тақдирларидаги ҳаётлари, яъни тақдирларининг айнан ўзидир... Хайём фалсафий мушоҳадага шўнғий бошлаганлигини пайқаб, бошини чангаллади, бу ила бошида ғалаён қилаётган ўйларини ҳайдамоқчи бўлди. Лекин бунинг уҳдасидан чиқолмади, чунки унинг боши аксарият ҳолларда фикрсизликдан толиқарди. Айна пайтда эса кетма-кет туғилаётган гўзал ва асосли фикрлар, мушоҳадалар унга завқу ҳузур бағишларди... Ҳа, тақдир, қисмат Ҳақдан. Ҳақ, Ҳақиқат эса қаерда? Хайём айна шу ҳақда кўп бош қотирарди.. Ҳақиқат мавжуд нимарсаларнинг оралиғида, яъни ораликда эмасми? Қиёски, тун ила кун оралиғида. Яъники уларнинг бир-бирларига эврилишлари чоғида ҳар иккисининг ҳам бутун маъноси, моҳияти пинҳон. Бунинг учун тонг чоғини тасаввур этиш кифоя: кўнгил торлари ўзгача некбинлик ила тортилади, созланади, олам тиниқ бир ҳикматга йўғрилади, гўё ҳамма нимарсани кўриш, англаш, тушуниш мумкиндек туюлади. Ёхуд уйқу ила уйғоқлик оралиғини эслайлик-не-не улуғларни олий мақомларга элтган улуғ башоратлар айна шу ораликда ошқор бўлмайдими ахир! Ўлим ила ҳаёт оралиғини илғай олган киши эса валийуллоҳга айланади. Босиқлик-ҳалиймлик ила оташинлик оралиғи ҳам худди шундай-ўшал жойда бутун маънолар-дўстлик ва ғанимликнинг чек-чегараси, моҳияти очилади. Бу оралик уч қисмга тақсим этилади ва ўртадаги иккинчи қисмда собит қолишга саъй қилинади. Мабодо учинчи қисмга ўтиб кетилса ҳам мувозанат бузилиб, киши ғазаб сари одимлайди. Агар биринчи қисмга ўтиб кетилса ҳам айна шу янглиғ-киши аста-секин босиқлик номи остидаги лоқайдлик, бепарволик, ғурурсизлик каби сифатларга бурканиб бораверади... Хайём қанча фурсатлардан бери ўйлаб юрган фикрларига энди-энди таъриф бериб, ундаги сифатларни номламоққа эришмоқда эди. Ҳозир ўйлаганлари ҳов ўша англаб етгани меъёр тушунчасига уйқаш эмасми... Ҳа!.. Шул каби мастлик ва ростлик оралиғи ҳам уч қисмга бўлинади. Кутилган ҳақиқат эса тақи ўшал иккинчи қисмда аён бўлади. Ҳарир пардани кўтармоқ ва фикрда тиниқликка эришмоқ учун бу қисм тақи учга тақсимланадики, унинг иккинчи бўлағида собит қолмоққа ҳаракат қилинади. Бунда изланган ҳақиқатнинг юзи янада ойдинлашади ва авлиёлик касб этилади. Бу ҳодисот чексиз-чегарасиздир... Ё чодирдўзнинг ўғли, қанотларсиз парвоз эта бошламадингми? Тақи ақлингга бино қўйиб, кибр ҳавосида шишмаяпсанми? Донишмандлик даъвоинг шунчаликмики, авлиёлик хусусида бош қотирурсен?.. Бу оралик ҳаётнинг ўзагидир. Унда баҳоли қудрат кўним топмоқлик кишини камолот сари элтади. Ҳа, одамзотнинг оралик ҳикматини англамаган аксарият жамоаси шунчаки тентираб умр ўтказди ва ёхуд охир оқибат ҳалокатга юз тутди.

Янаки ғолибу мағлублар абас бўлгувчи оралик маъводир ул. Унда киши дунёга ўзгача боқиб, ҳар неки манфаат, таъма ва адоватдан юксакликка кўтарила олади. Тирикликни, бани

одамни инсоф ила тушуна бошлайди. Бу ўша «Қурбинг етганича инсоф қил», деган улуғ мақом маъвосидир.

Хайём гоҳо ҳов ўшанда шаккок сабоқдошининг муаллимга берган уч ака-ука ҳақидаги саволини ҳам эслаб туради ва муаллимнинг мот бўлганлигини, ҳаттоки Оллоҳнинг «юмуши»дан қусур топмоққа уринганлигини ўйлаганда ўз-ўзидан хижолатга йўғрилади. Ахир ўшал ривоятдаги ака-укалар тақдирига муносиб ажр топа олмаганлар уч-тўрт ўспирин ва нари борса, мадраса мударриси эди-ку. Наинки Оллоҳнинг пайғамбари, ҳатто саҳоба, ҳеч йўқ валий ҳам эмасдику улар бу саволга лойиқ жавоб топсалар! Осони «айбни Оллоҳга юкламоқ» эмасми. Уларнинг сўзларидан шунга амин бўлмоқ мумкин эди. Бу ҳар куни неча бор зарурий ҳожатларимизга яраган суюқ сувимизни озгина совукни сабаб қилиб, музлатиб, тошга менгзатиб қўйган ва ёки ҳалигина Исфазарий устурлобда кўргани бизнинг кўзларимиз илған, лекин шууримиз етмаган коинотдан ўзга коинотни ҳам яратиб, шундайин улуғликни ҳам назаримиздан пинҳон эта олган қудратли Зотнинг беададдан бир улуш ижоди ва сири эканлигини англамоқдан ожиз эдилар улар. Ахир не-не асрорга, ҳикматларга ҳар лаҳза рўбарў келиб ҳам уларнинг моҳиятини ўйламаган, уларга оддий нимарсадек қараган бизлар эмасми? Шу ҳолимизга бандаларнинг охиратдаги тақдирларидан, ажрларидан адолатли сўз айта оламизми?! Ё Оллоҳ!.. Хайём шу гапларни хаёлидан ўтказаркан, ажиб кайфиятда, ажиб бир эҳтирос ила битилган баъзи шеърларидан истиҳолага боради. Келгуси авлод ўзини бир худосиз (астағфуриллоҳ), шаккок одам сифатида ёд этишларидан хавотирга тушади. Йўқ, у шаккок ҳам, осий ҳам эмас, бироқ шеърларидаги ҳалигиндай туйғуларни, фикрларни ўзи ҳам изоҳлаб беролмайди. Кекса Ринд унинг шеърларига гўзал таъриф берганини ва буни аҳли расадхонага бир неча бор айтганлигини эса у билмасди. Риндоний шундай таъриф берганди:

-Хожамнинг назмидаги Оллоҳга таъна қилмоқдек туюлгувчи маъно асло шаккоклик эмас. Аксинча, тақдирнинг Ҳақдан эканлигини бутун вужуди ила ҳис этган банданинг ўз ожизлигидан, забунлигидан, барибир Яратувчининг шафқатига, меҳрига муҳтожлигидан ўртанмоғи, мумдек эримоғи ва охир оқибат тақдирга тан бермоқлиги эҳтиросидир.

Воҳ, бул мухтасар ифодани Абул Фатҳ Умар эшитсами эди, бир тушунгувчи одам топилганидан кўзларига ёш тўлармиди! Дариғоқим, бу гапдан у буткул беҳабар эди. Не бўлганда ҳам Тангрининг ишқдан девона қули Риндоний мазкур гапни топиб айтган эди.

Хайём тақи илкига хомани олди ва давотнинг хошиясига яна мисралар тиза бошлади:

*Гул баргила кунни тўса олмаймен,
Қисмат сирларини еча олмаймен,
Фикр денгизидан дур топди ақл,
Қўрқувдан бу дурни теша олмаймен.*

У сўнги сўзни ёзди-ю тагин ўз ҳолидан ҳайратга тушди. Ахир қачонлардан буён шеър битмай қўйганди. Бу кунги дарёлиги, кўнгил селлиги недан? Аёнки, у энди ўзидаги қалб ҳаловатини, тафаккур тиниклигини, фикр теранлигини тан олмоқни хоҳламаса-да, сеза бошлаганди. Шу он беихтиёр Адам Шайхни эслади. Нечундир бағри ўртаниб, киприклари остида олов уйғонгандек бўлди.

Ўшанда Адам Шайх шундай деганди:

-Сенга бир гапни айтай, ё Умар! Мадомики ўзлигинг сари одимламоқни ният қилган экансен, аввало ўзингдаги буюқ, бироқ шунинг баробарида, ўзинг учун тушунарсиз бўлган нимарсани топ.

-Хўш кейинчи?-деганди шошиб Хайём.

-Биласанми, шундайин солиқлар борки, улар фано ва уқбо аро нур бўлмоққа интиладилар. Иккинчи тоифа эса, ўлим ва ҳаёт ўртасида таранг тортилган расандан бағоят эҳтиёткорлик ила

ўтиб борадилар. Ваниҳоят охиргилари эса ўз ҳовлиси саҳнига ташлаб кўйилган арконда қадам ташлайдилар.

Бу фикрлар уммони, ҳикматлар уммони Хайёмни сархуш этганди ўшанда. Бундайин залворли ва либосли сўзламоқ фақат ва фақат Адам Шайхга хосу ярашиқли эди.

Хўш, ундаги буюк ва шунингдек, тушунарсиз нимарса не? Қалбими? Албатта-да, ахир жону жаҳонини оловларга солган шу қалби эмасми?! Унда у Адам Шайх айтган уч тоифанинг қай бирига мансуб? Қай бирига?!.. Буни аниқламоқ унинг зиммасида эмасдир...

Шу кунларда султон Маликшоҳ шахзода Маҳмудни тахт вориси дея эълон килди. Бу хабардан сўнг Хайём султоннинг Туркон Хотун макри домига буткул банди бўлганлигига амин бўлди. Янаки ташвишли кунлар ёвуқлашаётганлигини ҳам қалбан ҳис этди...

Саккизинчи боб

1

Яна кеч кирди. Маҳмуд тақи ўз хужрасига қамалди. Ҳатто мойчиروقни ҳам ёқмай, жойига чўзилди. Кўзлари беихтиёр даричадан мўралаётган юлдузли оқиш осмонга тикилди. Йўқ, унинг юраги ана шу бепаён самога сингиб кетмоқни, хурлик оғушида сархуш бўлмоқни истамади. Йўқ! Энди у бурунги Маҳмуд эмасди. Унинг кўзлари ҳатто мана шу бағрни ёриб юборгудек улғворлик ва ҳайбат ила боқаётган осмонга ҳам нописанду лоқайд тикилиб турарди. У атрофидаги борки нимарсаларга ана шундай алпозда қарар, нигоҳи ичи қорайиб турган ғор оғзини эслатарди. Сал таъсирчан одамнинг унинг нигоҳидан кўркувга тушмоғи ҳам тайин. Ҳатто гўзал Райҳонининг ёди ҳам унинг хотирасидан қарийб ўчиб улгурганди. У фақат беҳишт ҳақида, ундаги киёссиз боғу чаманлар, хурлар ва улар туфайли сазовор бўлгувчи орому хузур ҳақида ўйлардики, гоҳо-гоҳо шуурида юз кўрсатувчи Райҳоннинг сиймоси ҳам ўшал таърифсиз ҳилқатлар жамолига уйкашиб кетарди. Унинг юзини элас-элас эсларди. Аслида ҳам орадан кўплаб йиллар ўтганди. Маҳмуднинг истарали чехраси ҳам анча тундлашиб, жуссаси дағаллашиб кетганди. Энди у ёр ишқидан илҳом олиб, хат-саводга ва умуман зиёга интилган ёш йигит эмасди. У иродасини, инон-ихтиёрини Оллоҳга ҳам эмас, ёвуз бир кимсанинг илқига топшириб, унинг мақсади йўлида қадам ташлаётган ва бу қадамларида катъий собитлик бўлган нокас маҳлуқ янглиғ эди. Тинимсиз жисмоний тайёргарлик, яроғ санъати ила машғуллик, ғалати суюкликни мунтазам истеъмол қилмоқ ва емоққа ўчлик-унинг бор-йўқ давлатига айланганди. У ҳеч нени истамасди, яъни истамасликни истарди. Унинг бутун дунё, борки борлик деб билгани мана шу Аламит эди. На туғилиб ўсган юртини, на қачонлардир уни еру кўкка ишонмай, не-не орзу-умидлар ила катта қилган ота-онасини, на расадхона ва на ундаги дўстлари-ю хожаси Умар Хайёмни эсларди. Ҳа, бор-йўқ жаҳони шу Аламит эди. Ёдини тарк этаётган яқинлари эса ҳов анови жимит юлдузлар ва умуман оқиш нигоҳини лўқ қилиб қараб турган осмон каби тобора-тобора олислаб борардилар...

Эшик мулозаматсиз тарзда очилиб, қоронғуда базўр кўринаётган одам шарпаси уни сардор - Аламит хожаси ўз хузурига чорлаётганлигидан хабар берди.

Атроф жавониб мамлакатларнинг ҳукмдорларига даҳл этиб, бўғзидан олаётган Аламит хожаси- Ҳасан Саббоҳ турли ҳашаматларни унчалар ҳам хушлайвермасди. У бағоят фақирона ҳаёт кечирмоққа кўникканди. Ҳатто аҳли қалъани идора этгувчи кўринишхонаси ҳам ниҳоятда камтарона жиҳозланганди, бирон бир ортикча дабдаба сезилмасди.

Маҳмуд кириб борганида Ҳасан Саббоҳ одмигина эски хонтахта ортидаги анчагина уринган тўшакда букчайиб ўлтирарди. Хона нимқоронғу бўлганлиги боис унинг юзидаги одатий рангпарлик қарийб билинмасди ва ҳатто туси бир қадар важоҳатли кўринарди. Эҳтимол нурсизликнинг мана шу «фазилати» сабабли ҳам хонасини қоронғуликда тутишга уринар. Хира

мойчирок бу зимистонни ёритмокка ожизлик киларди ва ҳатто бу хона даричасини ой ҳам тарк этганди. Унинг ортида- хонанинг янада зулматли бўлган бурчагида икки барзанги кўрикчиси кимир этмай турибдилар. Бир караганда, уларни илғамок ҳам мушкул эди.

Маҳмуд эшик олдида тек қотди. Хожа уни кўрса-да ҳеч сўз айтмай, жим ўтираверди. Шунда ҳам Маҳмуднинг ҳолатида бирон бир ўзгариш бўлмади. Нимкоронғуликда гўё қоя янглиғ тураверди, кизғиш чирок нурининг акси тушган маъносиз кўзлари совуқ йилтираб кетди. Аммо «бажар» деган амрдан ўзга ҳеч нимарса бўлмаган шуурида на манови бенаф туришидан, на анови хожанинг беписанд ўтираверишидан ва на уйқу онидани безовта қилганликларидан норизолик аломати милтираб ҳам қўймади...

Ниҳоят маълум фурсат ўтиб хонага тақи тўрт фидойи кириб келдилар ва хожанинг рўбарўсида қатор тизилдилар. Ўшандагина Ҳасан Саббоҳ уларга юзланди ва ўзининг хириллаган овози ила сўзламокқа тушди:

-Фурсат етди, ё Алининг лашкари! Сиз Оллоҳ ризолиги йўлида фидоларнинг улуғ ажрга мушарраф бўлгулик қутлуғ они келди. Сизнинг пойингизга беҳиштлар мунтазир!

Фидойилар бир тебраниб қўйдилар.

Ҳасан Саббоҳ эса тақи давом этди:

-Сизларга ўғиз ўғли Қалтакесак пешво бўлғай. Эрта тонгда Исфаҳон сари отланғайсиз. У ерда бизнинг кишилар ила топишиб, фурсат кутгайсиз. Фурсати етгач, жин қавмидан бўлмиш салжукларнинг ялақиҳўри, бизнинг бош ғанимимизни қатл этгайсиз. -У хонтахта остидан бир нимарсани олиб, Маҳмудга қаради. Маҳмуд-Қалтакесак унга ёвуқ келди. Унинг илқидаги ҳилол шаклли ханжар эди. У ханжарни қинидан чиқариб, бирров намоёиш этди-да, яна қайта қинига жойлаб, Маҳмудга узатди.

-Буни ўшал қари таканинг сийнасига қадагайсен.-деди йигитга қаттиқ тикилиб. Сўнг фидойиларнинг барчаларига бир-бир кўз ташлади-да, қўшиб қўйди. -Сизларга Оллоҳ мададкор бўлсин. Барчаларингизни беҳишт боғлари-ю ҳурлари кутаётир!..

Шу гапдан сўнг фидойилар Аламит хожаси ҳузурини тарк этдилар...

Қазвинга етишгач, ўша таниш карвонсаройда қўним топдилар. Дарвеш кийимидаги бу беш фидойининг мақсади-Исфаҳон сари борғувчи карвон сафига кириб олмоқ эди. Аслида соҳиби карвонлар аҳли дарвишдан ҳақ ҳам олмасдилар. Аммо бу бешов дарвеш учун карвон хўжайинининг ҳақ олиш ёки олмаслиги фарқсиз эди. Чунки исмоилийлар ўз режалари йўлида ақчани аяб ўтирмасдилар. Аламитдан тушган беш фидойи Қазвинга келибоқ карвонсаройнинг букри хожасига рўбарў бўлдилар. Соҳиби карвонсарой анча қариб қолганди, букриси баттарроқ бўртиб, соч-соқоли буткул оқариб кетганди. У дарвешларни алоҳида хужрага жойлаб, то Исфаҳон сари борғувчи карвон йўлга тушгунча, яъни бир ҳафтача уларнинг емоқ-ичмоғидан бохабар бўлиб турди. Ниҳоят чаҳоршанба куни саҳарда уларга тегишли ҳамёнларни бериб, олис йўлга узатиб қолди.

2

Исфаҳон нотинч эди. Салтанат аҳкомида ҳам, авом ичра ҳам парокандалик устувор эди. Фақатгина расадхона аҳли бундан мустасно. Уларнинг кўнгилларида ҳам бутун бошкент райяти қалбида бўлгани каби таҳлика хиёл сезилиб турса-да, барчалари илм ёхуд кунлик юмушлари ила банд эдилар. Улар асли илмпарвар, фузалопарвар бўлган султон Маликшоҳга ва унинг донишманд вазири Низом ул Мулкга ҳамон ихлос қалардилар, ишонардилар. Бу ишонч эса Умар Хайём боис қарор топган эди. Дилларида пайдо бўлган бироз таҳликага боис-султоннинг тобора лоқайдлашиб, малика Туркон Хотуннинг тобора нуфуз топиб бораётганлиги эди.

Филҳақиқат, қудратли салжуклар салтанатининг пойтахтида парокандалик авж ола бошлаганди. Бу айниқса, шахзода Маҳмуд тожу тахт вориси этиб овоза қилинганидан сўнг яна-

да яккол сезилиб қолди. Энди давлат ишларининг асосий қисми Маҳмуднинг илкига, аниқроғи, Туркон Хотуннинг ихтиёрига ўта бошлаганди, Унинг вазири Тоғ ал Мулк ҳам ҳукумату девон юмушларига даҳл қилмоқда эдики, бу акли расо кишиларни хавотирга соларди. Султоннинг сурату ҳаракатларида эса аввалги шиддат, соҳиби тадбирлик кўринмас, у ўзини гўё зоҳид янглиғ, хонанишиндек тутарди. Эҳтимол айна дамда куч-қудратга тўлиб, ғанимларининг ихтиёрини олаётган Ҳасан Саббоҳ ҳам ўзининг сон-саноксиз ҳуфиялари орқали султон Маликшоҳ ва салжукийлар салтанатининг бундайн аҳволидан хабар топгандир ҳамда мана энди қасос учун фурсат етганлигига амин бўлиб, Калтакесак бошлиқ одамқушларини бошкент томон йўллагандир. Бусиз ҳам ҳозир Исфаҳонда исмоилийлар бағоят кўпчилик эдилар. Авваллари уларнинг аксарияти шаҳар теграсидаги кишлоқларда жон сақлаган бўлсалар, энди шаҳар қалъаси ичра турфа қиёфаларда эмин-эркин кезардилар. Факатгина ўзларининг исмоилийлар эканликларини ошкора овоза қилмоқликдан тийилардилар холос. Уларнинг асосий қисми Исфаҳон ҳунармандлари аро тирикчилик қилиб, кун кўраётган бўлсалар, тақи ўзга бир бўлаги дарвешу қаландарлар либосида дайдиб, хонақоҳларда, гоҳо карвонсаройларда ётиб юрардилар ва шу тақлид кўзлаган режаларининг амалга ошмоғини интиқ кутардилар. Исмоилийлар ҳам салжукийларнинг улуғворлигига путур ета бошлаганлигини аниқ-равшан пайқаб турардилар.

Дарвеш либосидаги Маҳмуд-Калтакесак Исфаҳон бўсағасида карвондан узилиб, ортада қолди. Унинг сўник нигоҳи расадхонанинг қир ортидан бўйлаган минорасига ва у жойлашган Бўйра қишлоғидаги сервикор оғочларнинг девор оша мўралаётган одамнинг бошидек кўринган учларига қадалганди. Йўқ, унинг қалби ҳапқирмади, мижжаларидан ёш қалқмади. Чунки узоқ йиллик ёвуз тарбият таъсирида унинг юрагидаги башарий ўт сўниб улгурган, мижжалари эса қуриб-қақшаб, тошга менгзаб бўлганди. Энди балки зўр берилса, анови харсангдан нам чикса-чиқардики, аммо Маҳмуднинг кўзларидан ҳеч қачон ёш чикмаслиги аниқ.

У расадхона ёққа анчагача тикилиб турди. Шуурида ожизона хаёллар учкунлаб, ўз хизматини буткул унутаёзган хотиротининг қатларида алланечук воқеотлар ғимирлагандай бўлди. Танишдек туюлган бир неча кишиларнинг элас-элас сувратлари кўз олдига келди. Кимлар эди улар? Ним табассум ила ҳумор боқиб турган анови чиройли қиз ким? Таниш шекилли?! Йўқ-йўқ, ҳатто... Ахир у беҳиштдаги хур-ку! Бу ерда нима қилиб юрибди у?.. Йўқ, бу қиз хур эмас, Райхон-ку ахир! Райҳона-ку!.. Наҳот унутди?! Ахир уни бир замонлар жону жаҳонидан ортиқ севмаганмиди! Бу ўша Райҳони-ку... Бу киши ким бўлди? Дарвоқе, хожаси Умар Хайём ҳазратлари эмасми? Ҳудди ўзи-ку. Мен қаерга келиб қолдим? Бу ерда не қилиб турибмен?.. Райҳон!.. Рай... Унинг боши айланиб, кўзлари жимирлади ва ўнгидаги ҳалиги кишиларнинг сиймолари ҳам бир зумда ғойиб бўлди. Ҳаттоки ҳов ўша олисдаги минора-ю оғочлар ҳам кўринмай қолдилар. Энди кўз олди қоронғилашиб кетди. Шошиб қўйинини тимирскилаб, кичкинагина халтачадан ненидир олиб, дарҳол оғзига солди-да, белбоғига осилган идишдаги сувдан бир-икки хўплам ичди. Сўнг ғужанак бўлиб қунишиб олди. Бироз вақт ўтиб бутун вужуди титрашга тушди. Тақи маълум фурсатдан сўнг титроғи тиниб, қаддини тиклади, нигоҳида хиёл мамнунлик зоҳир бўлди. Яна ўша лоқайд ва совуққон алпозга кириб, шаҳар дарвозаси томон юрди.

Ҳамроҳлари уни дарвоза олдида кутиб турардилар. Ҳаммалари жам бўлишгач, бу сохта дарвешлар жазава ила зикр тушиб, шаҳарга кирдилар.

-Ё ҳу, ё Оллоҳ!

Ё ҳу, ё Оллоҳ!

Ё ҳу, ё ҳу!..

Энди бу исмоилий айғоқчиларнинг, таъбир жоиз бўлса, қотилларнинг вужудлари буткул кулоққа ва кўзга айланган эди. Ҳеч нимарсага парво қилмаётгандек туюлсалар-да, аслида ҳар нени эшитиб, кўриб турардилар. Шаҳарни шу янглиғ кезишлари асносида улар бошкентдаги

исмоилий жамоат ила ҳам топишиб олдилар. Бирок ўзларининг зиммаларига юклатилган юмушни бирон кимсага сездирмадилар. Ҳар куни бу беш дарвеш шаҳарнинг ҳар тарафига таркалиб, авом ичра сингиб кетардилар. Сарой атрофини, бозор ва расталарни кезишиб, вазири аъзамнинг юриши тахмин қилинган манзилларни ахтарардилар ҳамда ўша жойлардаги аҳволни, ҳуфия жойларни ўрганиб, хотираларига жо этардилар. Кечалари эса барчалари йиғилишиб, кўргану билган, эшитганларини ўртага солишар, умумфикрларини жам килардилар. Хуллас, маккор Ҳасан Саббоҳнинг касос ўти қанот бўлган исмоилий «фидойилар» ўз хожалари илқидаги яланғоч шамшир монанд жаҳд ила сермалмокка қулай фурсатни интизор кутардилар.

3

Ҳижрий 471 (мил.1092) йилнинг ражаб (мезон) ойи кирди. Куз ўрталаб, пишикчилик авжига келди.

Хайём ўзгача ҳузур ила бомдод намозини ўқигач, ташқарига чикди. Бир кун бурун шовуллаб ёққан ёмғир ва тонг таровати боис олам бағоят чиройли ҳамда тиниқ, ҳаво эса мусаффо ва хушбўй эди. Бу хушбўйликни расадхона ортидаги тоғдан елаётган майин шабода олиб келарди. Бундайн ҳузурбахшликдан ёкимли таъсирланган шоир оромла энтикиб, бутун вужудини хуш кайфият камраб олди. Аммо қалбининг бир буржига ғашлик соя ташлаб турарди. Бу ғашлик тунда кўрган тушини эслагач пайдо бўлганди. Орадан шунча йиллар ўтиб, турк-ўғиз сангтарош Маҳмуд тушига кирибди: кенг саҳнли расадхона биттагина хужрадан иборат эмиш. Саҳннинг ҳаммаёғини оппоқ қор қоплаганмиш. Хайём ана ўша қорни босиб, ёлғиз хужранинг эшиги сари борибди. Эшикни очиб қарасаки, хужра ичидаги улкан хумда Маҳмуд ўлтирган экан. Хум ичи тўла қип-қизил қон эмиш. Маҳмуд унга қараб қаҳ-қаҳ отиб кулар ва кўкраги қадар қалқиб турган қонни тинмай шопирармиш... Шоир бомдоддан сўнг шу туш ҳаққи учун ҳам икки ракат намоз ўқиди. Шундан кейин бу мудҳиш туш ваҳми бироз чекингандай бўлди, лекин кўп ўтмай, тақи кўз олдига келди. Кейин ўзича бу бор-йўғи бир туш-да, деб ҳам қўйди. Шунда ҳам ором топмади. Янаки Адам Шайх ила йўлиқувидан сўнг ва руҳониятидаги эврилишлар боис кўрган тушларига эътибор қиладиган, уларни ўзича таъбирлайдиган бўлиб қолганди. Мантикий таъбирлари гоҳо истикболдан башоратли муждалар берарди. Шунинг учун бу кеча кўрган тушини ҳам таъбир этишга уринарди. Ҳар тугул қонли хужрага қорли саҳнни босиб ўтиб боргани уни ўйга толдирарди. Кўнгли бир фалокатни сезаётгандек бўлаверарди. Устига-устак вазири аъзамнинг кечаги чорловига биноан у билан учрашиб қайтганидан кейин бу тушни кўргани уни баттарроқ хавотирга солмоқда эди. Чунки шоир ила анча вақт ҳамсухбат бўлган кекса вазири аъзам бу гал унинг кўзига ўзгачароқ кўринди. У Хайёмдан айрилмоқни ҳечам истамаётгандек туюлди...

Хайём кириб борганида вазири аъзам катта миз ортида ўйга ботиб ўлтирарди. Олдида бир талай қоғоз. Ё бирон нимарса битмоққа ҳозирланарди, ёки давлат ишларига тааллуқли қоғозларни титкилаб, нелар хусусидадир бош қотирарди. У шоирнинг саломидан сўнг ўрнидан кўпиб, унга пешвоз юрди ва кучок очиб кўришди. Бу Низом ул Мулкдек машҳур ҳамда қатъиятли вазир учун ноёб ҳол эди.

Ўлтирдилар.

-Чорлаган экансиз?-деди Хайём унга зимдан синовчан тикилиб.

Вазири аъзамнинг соч-соқоли ва ҳатто қошлари ҳам буткул оқариб кетганди. Бу эса унинг азали нурли юзига янада нуронийлик бахш этарди.

-Сени кўргим келди-да, болам.-деди вазир бағоят халийм ва таъсирли товушда. -Тунда ёмғир роса қуйдимми?-деб қўйди кейин гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлибми, гўё ўзига ўзи гапираётгандай.

Хайёмнинг меҳри ийди. Бир лаҳза вазири аъзамнинг сафари қариётганлигини ҳис этгандай

бўлди-ю дархол бу мудҳиш фикрни бошидан кувмокка уринди. Шундай одам-а?!..

-Иккимизни зиндонбанд этганлари ёдингдами?-дея сўради бирдан Низом ул Мулк билинар-билинимас жилмайиб.

-Такаш исёни куними? -деди Хайём хайртини яширолмай.

Вазири аъзам тасдиқ ишорасини қилгач, у ҳам «ха» деди.

-Ўшанда иккимизни алоҳида хоналарга ҳибс этдилар. Агар иккимизни бир хонада тутганларида бул хиёнатга албатта бирон чора топур эдик, шундай эмасми?

Хайём устозининг хотиралар оғушида сузаётганлигини ва бу унга ҳузур бағишлаётганлигини сезиб, хайрихоҳона жилмайди. Унинг сўзларига кўшимча қилиб, деди:

-Сиздайин буюк тафаккур соҳиби ила, албатта, ҳазратим.

Вазир уни кескин рад этди:

-Йўк! Янглиш айтурсен, ё Умар. Сенинг тафаккуринг ва кувваи ҳофизанг қошида меники ҳечдир.

Хайём суҳбатдошининг гапини бўлмокликдан сакланиб, бирон сўз демади.

-Сен бағоят тиниқ оинасен.-сўзида давом этди вазири аъзам. -Мен унда ўз сувратимни кўрурмен. Илло оина ўзида оламини акс эттирар экан, оинанинг олам, яъни акс этувчи сари бормоғи жоиз эмас, билакс, акс этувчи оина сари борур. Мен эса сенда ўзимни кўрдим ва сен томон бордим.

-Устоз муболаға этурлар.-деди хижолатга тушган Хайём.

-Асло! -Вазири аъзам шоирга меҳрли боқаркан, надоматли оҳангда деди: -Мен эса хато қилдим. Оламини мукамал кўрмоқчи бўлдим, мукамал давлат барпо этмоққа уриндим. Вале одамнинг номукамал эканлигини унутдим. Барча саъй-ҳаракатларим биргина зидди тадбир ва пича хиёнат боис парокандаликка юз тутди... Мен ёш ҳукмдоримизга, султонимизга улкан умидлар ила назар қилгандим ва бу умидлар ижроси йўлидаги ўз тадбиру режаларимга қаттиқ ишонардим. Бироқ бундайин туйқус эврилишларни кутмаган эдим!..-Низом ул Мулкнинг қадди тобора букилиб борарди.

-Ҳазратим!..-деди шоир унга далда беришга уриниб.

Лекин вазири аъзамнинг аҳволида ўзгариш бўлмади.

-Исфаҳон парокандаликка юз тутмоқда. Султоннинг айна кунлардаги ҳолидан бохабар бўлган ғанимлар фурсатдан наъф топмоқдалар. Авомнинг кўзларида умид учқунлари сўнмоқда. -Вазири аъзам жим қолди.

Хайём ҳам унинг дилига озор етказмоғидан ҳайқиб, индамай ўлтираверди. Анчадан сўнг кекса вазир яна тилга кириб, унга боқди.

-Эртага шаҳар айланмоқчимен. Юртдан кўтарилаётган файз ва барокотни қайтармоқ, авом кўзларига тақи умид учқунларини жоламоқ ниятида шундай қилмоқчимен. Элнинг адолатпеша ва авомпеша бўлган салжуқийлар қудратига бўлган аввалги ишончини тақи тикламоққа уриниб, уларнинг орзу нолаларига кулоқ тутмоқчимен...

Вазири аъзам Хайём ила жуда ғамгин хўшлашди. Уни бу кеча кўрган туши каби валинеъматининг аҳволи ҳам хавотирга солмоқда эди. Ё Оллоҳ, дея ўйларди у, наҳотки шундайин улуғвор салтанатдан путур кетган бўлса?!..

Субҳи содиқ сайридан қайтаркан, шоир расадхона дарвозаси олдида Марям ила тўкнаш келди. Аёл ожиз бир овозда салом берди. Унинг кўзлари кизарган, кароклари сўлгин эди. Йиғлагани шундоққина сезилиб турарди.

-Нечуксен, Биби?-дея сўради Хайём меҳрибон оҳангда.

-Қуллук, устоз. -Марям нигоҳини ердан узмасди ва овозидаги аразлиниш яққол балқиб турарди.

Шоир унинг арази боисини биларди: қачонлардан бери Марямдан узилиб, ўзини олиб қочадиган бўлиб қолганди. Не қилсин, кўнгил-да. Унинг юрагидаги эврилишларни бу аёл

каёқдана билсин. Ундан ҳеч ёмонлик кўрмади ва унга ҳам ёмонликни раво билмайди. Факат бағрида унга бўлган аввалгидек талпиниш энди йўқ.

Марям мудом гўзал эди. Бироқ бурунги дуркунлиги йўқолиб, чехрасида улғайиш пайдо бўлганди.

Хайём не дейишини билмай, сўзсиз колди.

-Отамнинг мазорини зиёрат қилдим. -деди Марям шоирни ноқулайликдан қутқариб. - Падаримнинг хокидан ҳам Ватаннинг бўйи келадир. Тўйиб-тўйиб ҳидладим...

-Ва тўйиб-тўйиб йиғладинг.-дея кўшиб қўйди Хайём.

Марям ерга қараб, эркалангандай бош силкиди.

-Ўзингни қийнамагин-да, Биби!.. Ёлғиз эмассен, ахир мен бор...

-Йўқ, сиз бизни аллақачон тарк этгансиз, устоз!- Марям кўзларида ёш ила шоирга илтижоли бокди.

Шоир эса тақи кўзларини яширди.

-Ана шундоқ!.. -дея афсус ила оғир хўрсинган Марям ўз ошёнаси томон кетди.

Дилхиралик бир келса, басма-бас келадия, деган фикр ўтди Хайёмнинг хаёлидан. Не кун бўладир ўзи бу кун, ё Раббим?!

У нонуштадан сўнг бозорга тушмоқни ихтиёр этди. Азали бозорни хуш кўрсама-да, янги китобларни сотиб олмоқ, шул баҳона кўнглидаги хижилликни унутмоқ ниятида шундай қилмоқчи бўлди. Ахир Исфаҳон айни замонда қарийб дунёнинг пойтахтига айланиб қолган эди. Шундай бўлгач, унинг бозорларида турфа элларнинг тафаккур маҳсуллари бўлмиш турфа нодир китоблар учрамоғи оддий ҳол. Хайём кўп бор бунга гувоҳ бўлган. Бу кун ҳам китоб расталарини бир айланса, ажабмас янги китобларга рўбарў келса. Айниқса, Қашқардан чиққан туркий олимларнинг олам, замин ва коинотнинг тузилиши ҳақидаги китобларини кўрмоқни анчадан буён орзулайди. Улар ҳақида кўп бор эшитган. Эҳтимол шу бугун ўша нодир рисоаларни топмоққа мушарраф бўлар. Балки серкалом Шокир Талхга рўбарў келиб, бироз кўнгли ёзилар... У на Риндоний, на Исфазарийга ҳам бир сўз демай, ёлғиз ўзи шаҳарга йўл олди.

Энди шоирни шаҳри азим Исфаҳонда қарийб ҳамма танирди. Шунинг учун шаҳар ичра бораётган Хайёмнинг йўли унмасди: баъзилар саломлашибгина ўтиб кетсалар, бошқалар у ила астойдил кўришмоқ ва ҳатто кучоклашмоқ ниятида беихтиёр йўлини тўсиб олардилар. Гоҳо гапга ҳам тутиб қолардилар. Аслида ҳам умрининг ўн саккиз йилини бошкентда ўтказган шоир бу ерда кўплаб дўстлар, мухлислар орттирган эди. Аҳли Исфаҳон уни бағоят кадрларди, севарди. Буни билганлиги боис Хайём ўзини ўша эҳтирому хурматга лойиқ тутмоқликка саъй этарди.

Мудом оҳиста одимлар ила бораркан, қулоқларига кетма-кет шундайин сўзлар эшитиларди:

-Ассалому алайкум, ҳазрат!

-Омонмисиз, ё шоири замон?!

-Юлдузлар шохининг суҳбатига муштокмиз.

-Кулбамизга қадам ранжида қилсинлар!..

У мазкур мулозаматларнинг барчасига муносиб жавоб қилмоққа уринарди ва бу анчайин мушкул юмуш эдики, дангалу хур феълли шоирни тез толиқтирарди. Шунданми, кадамини тезлатди ва тезроқ катта бозорга кириб олмоқчи бўлди. Чунки олағовур бозорда барча ўзи ила овора бўлади ва у ортиқча эътибордан қутилади.

Китобдорлар растаси бозорнинг нариги четида эди, унгача бозор ичра хийлагина юрмоққа тўғри келди. Майли-да, озгина айланиб, сўнг қайтади. Шокир талхни ҳам қайтишда кўриб ўтмоқни ният қилди.

Бозор чиндан ҳам шовқин-сурон оғушида эди. Ҳамма ўза молини мактайди. Ана, бир қоп-қора ажнабий маймун ўйнатмоқда. Дарвоқе, мардикорлар, сакқо (мешкобчи)лар ҳам шу ерда турардилар чоғи. Маймунни кўриб, раҳматли Микоилни, унинг Полвонини эслади. Риндоний

икковини илк бор шу ерда учратган эди. Энди эса содик надими Микоил бу фоний дунёни тарк этган. Микоилни ва Лайлини эслаб, таки унинг юраги сикилди-да, бу ерни тезроқ тарк этмоққа ошиқди. Турфа матофурушлар растасидан ўтиб, мева-чева растасидан чиқди. Ана, қаторасига хурмофурушлар турибдилар. Ва улар ҳам тинмай харидор чорлайдилар.

-Хурмодан олинг, оғойи, бағоят ширага тўлганидан бу. -деди рўбарўсидаги афтидан ўғизга ўхшаган хурмофурушлардан бири.

«Оғойи» деган сўз Хайёмнинг қулоғига жуда таниш эшитилди ва хотиротининг аллақайси бурчакларига урилиб, кимнингдир олис сувратини кўз олдига элас-элас олиб келди. Ана ўша ихтиёрсиз тарзда кечган олис ўтмишга хаёлан қайтиши асносида ёғоч растанинг бир четида эзилиб ётган кип-кизил хурмога кўзи тушди. Қонга ўхшайди-я, деган гап ўтди ўйидан. Қон!.. Дарвоқе... Кечкурунги тушини эслади. Шу он соғидан кўз четида бир таниш чехра «лип» этиб урилди ва у кескин ўша ёққа бурилди. Ҳалиги таниш чехра ҳам у билан баб-баробар терс ўгирилиб, нари кета бошлади. У қандайдир дарвеш эди. Ким бўлди у? Юзи ниҳоятда таниш. Ахир!.. Ҳа-ҳа, бу ахир Маҳмуд-ку. У бу ерда нима қилиб юрибди ва нега ундан ўзини олиб қочади? Балки танимагандир, дея ўзини овутмоқчи бўлди шоир. Балки...

Бозорнинг катта дарвозаси томонда жарчининг жарангдор овози эшитилди:

-Вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазратларига йўл беринг!.. -Бу овоз басма-бас бир маромда такрорланарди.

Хайём ўша томонга бўйлаганча қолди...

Маҳмуд Хайёмни таниди ва ўзини танитмаслик учун кескин ўгрилиб, икки дарвеш ҳамроҳи ила оломон ичига сингиб кетди. Лекин унинг на хиралашган хотирасида, на ҳис-туйғулардан мосуво бўлган қалбида бирон бир соғинч ёхуд изтироб сезилмади. Унинг боши биргина ўй ила банд эди. Яъни у вазири аъзамни кутарди. Ҳа, исмоилийлар бугун соҳиби девоннинг шаҳарга чиқмоғидан, авом ҳолидан хабардор бўлмоқликни ихтиёр этганлигидан вокиф эдилар. Шулар боис ҳам улуғ қасос учун қулай фурсатни бой бермаслик тадбирини тузган эдилар. Бу тадбирни ижро этувчиларнинг бошида Маҳмуд-Қалтакесак турарди.

-Вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазрати олийларига йўл беринг! -От устида ўлтирган жарчи тинмай хайкирар ва бозор ичидаги халойиқ унинг амрига ҳамоҳанг тарзда икки томон сурилиб, икки чети жонли девор бўлган йўлни вужудга келтирарди. Жарчининг ортидан яроғли сокчилар келардилар. Қўриқчи сарбозларнинг бир қисми ярим яланғоч ҳабаш қуллар кўтарган тахтиравоннинг икки ёнидан ҳам жой олгандилар. Усти соябонли тахтиравонда кекса вазири аъзам ўлтирарди ва ҳар нечук сезгир нигоҳ унинг бағоят маҳзун қиёфада бораётганлигини пайқаши мумкин эди.

Хайём вазири аъзамга айна пайтда кўриниб, ноқулай аҳволда қолмаслик учун ўзини четга олиб, оломон ичра сингди. Бироқ юраги нотинч урар, тушуниксиз бир мудҳиш хавотир вужудини қамраб, титроққа сола бошлаганди.

-Вазири аъзам жанобларига йўл беринг!..

Халойиқ энди тахтиравон узра бораётган вазири аъзамга эътибор қила бошлаганди. Филҳақиқат, донишманд вазир ҳозир ўз муддаосига эришиб, турли миш-мишлар оғушида кучсизланиб бораётган бошкент-шаҳри азим Исфаҳон аҳлининг салжуқийларга бўлган ишончи таки тикланаётганлигини уларнинг нигоҳларида кўрмоқда эди. Халқ қудратли давлат идора усулининг асосчиси, етти иқлимга донғи кетган, турфа илмлар соҳиби бўлмиш улуғ вазирга умид ва ҳурмат ила боқиб турарди. Одамлар тилидан кетма-кет,

-Хайрият, ҳали бардам эканлар!..

-Осойишталигимиз омонат дегувчиларга хайф!..

-Салжуқлар пири ҳали омон!..

-Исфаҳон ҳали омон тургай!.. -каби умидбахш сўзлар учарди.

Уч дарвеш бир-бирларига пинҳона кулоқ тутишиб, висир-висир ила неларнидир

маслаҳатлашишди ва учови уч ёкка айрилишди. Бир вазири аъзамга очилган йўл четида тизилган оломоннинг аввалги каторига ўтиб, нечукдир каддини ғоз тутиб олди. Иккинчиси эса ундан икки кадамча орқарокда бетартиб ғимирлаётган одамлар орасида гўё ердан нимарсандир олмокчи бўлгандай энгашиди. Маҳмуд бўлса ундан ҳам уч-тўрт кадам орқарокка ўтиб кетди.

Вазири аъзам ўлтирган тахтиравон саф аввалида турган дарвешнинг рўбарўсига келиб колганди. Бир замон оломон ичра «Оллоҳу акбар! Ё Али!» деган ҳайкирик эшитилди. Ҳали одамлар не бўлганлигини англаб улгурмай, Маҳмуднинг гавдаси халойик боши узра кўринди. У бир сакраб энгашиб турган дарвешнинг устига чикди, ундан эса олдинги сафдаги дарвешнинг елкасига оёк кўйди. Кўз очиб юмгунча вақт ўтмай Маҳмуд куллар елкасидаги тахтиравон устида-вазири аъзамнинг рўбарўсида пайдо бўлди. Кекса вазир ҳеч бир ортикча ҳаракат қилмай, Маҳмуд-Калтакесакнинг кўзига хотиржам боқиб турарди. Маҳмуд бағоят тезликда кўйнидан Ҳасан Саббоҳ берган ҳилол менгиз ханжарни чиқарди-да, вазири аъзамнинг кўксига урди ва шўрлик чолнинг оҳ уришига карамай, ханжарни бир неча бор бураб юборди. Бу пайт Маҳмуднинг белига ҳам ёнбошдаги соқчилардан бирининг узун найзаси санчилди ва у қаттиқ инграниб, ортига кулади. Ана шундан сўнг соқчилар уни тепкилаб, танини найза-ю шамширлари ила илма-тешиқ қилиб ташладилар. Ҳаммаёқ кип-қизил қон бўлди.

Бўрондай гувиллаётган халқ ичра қолган Хайём тезроқ вазири аъзамнинг ёнига ўтмоққа интилди. Аллақачон ерга кўйилган тахтиравонда боши бир томонга кийшайиб, кўзлари юмилган кўйи ўлтирган буюк вазир гўё пинакка кетгандай туюларди.

Маҳмуднинг жасади эса оёқлар остида қолди. Қон тегмаган бир кўзи очиқ бўлиб, унда мамнунлик акс этиб турарди. У бу аянчли дунёдан кетаётганлигидан мамнунмиди ёки хаёлидаги беҳиштга етмоқ умидидан хушнудмиди-номаълум...

Хайём вазири аъзамнинг биллагидан тутди...

Тўққизинчи боб

1

Вазири аъзамнинг қазоси бутун мамлакатни ларзага солди. Унинг бардамлигидан бир қадар умидланган халойик тақи хавотир ва саросима ичра қолди. Аҳли Исфаҳоннинг юраги, айниқса, аста-аста қимирлай бошлаган фитначилар, яъни тожу тахт талабида юрганлар вужудга келтирмоғи мумкин бўлган нотинчликлардан юраги безилларди. Биргина нажот Оллоҳдан, умид эса султон Маликшоҳдан. Бироқ султон...

Низом ул Мулк раиятнинг меҳрини ва ишончини қозониб улгурган эди. Шулу боис ҳам бутун халқ-хунарманду савдогар, олиму шоир, соҳибқору мардикор-ҳамма-ҳаммаси вазири аъзам учун аза тутди. Бошкент мотам оғушида қолди. Бу жудоликдан қаттиқ мутаассир бўлган султоннинг ўзи эл ичра кам кўринса-да, вазири аъзам хурмати ҳар куни қурбонликлар сўйдириб, худойилар бермоқликни амр этди. Бундан Исфаҳонда у қадар ҳам кўп бўлмаган бева-бечоралар, гадо ва камбағалларнинг куни туғди-тишлари эт, ичаклари мой кўрди. Аммо тахт ворисининг тарафдорлари эса бу улуғ мусибатдан ҳам бир манфаат топмоқ илинжида ҳаракатга тушиб қолдилар.

Авалло Низом ул Мулкнинг вафотига ҳали ўн кун бўлмаёқ малика Туркон Хотуннинг зўри ила унинг вазири Тож ал Мулк вазири аъзам этиб тайинланди. Бу фармони олийни султон не хаёлда тасдиқлаганлигини биров тушунолмади. Бироқ аҳли расо кишилар, жумладан, Хайём ҳам, бу қорахоний маликанинг навбатдаги мудҳиш қадами эканлигини фаҳмлаб турардилар. Энди қудратли салжуклар салтанатининг тақдири хал этилганлиги ва чиндан ҳам унинг аввалги улуғворлигига путур етганлиги маълум эди. Энди тахт вориси бўлмиш шаҳзода Маҳмуд, аниқроғи, унинг волидаси Туркон Хотун хал қилувчи қадамини кўйса бас, хуршиди оламнинг

ғарбдан чикмоклиги аниқ.

Ҳали донишманд Низом ул Мулк тириклигида, шахзода Махмуд тожу тахт вориси дея овоза қилинганидаёқ султоннинг салжукий хотини Зубайда Хотун ва унинг ўғли Беркёрук ҳамда канизакдан туғилган Муҳаммад ила Санжар ҳам жазавага тушиб қолган эдилар. Бунинг устига, шахзодаларнинг ёшлари қарийб бир хил эдики, айна шу нимарса ҳам Махмуддан ўзга султонзодаларнинг орини кўзғарди. Шунинг учун ҳам маликалар ва шахзодалар гоҳо ошқора, кўпинча эса пинхона ўзаро кураш бошладилар. Буни сезган кишилар шунча йиллар мобайнида буюк мамлакатни вазири аъзам Низом ул Мулкнинг ақлу фаросати, бекиёс тафаккури омонда сақлаб келганлигига амин бўлардилар. Ҳатто султон Маликшоҳга дилдан ихлос қўйган Хайём ҳам мазкур ҳақиқатни тушуниб етгач, ҳайратдан ёқа тутди. Сиёсату давлат юритиш юмушларининг мақтовларга лойиқ билимдони бўлган жаннатмакон вазири аъзамнинг ҳукмдорларнинг хотинлари ҳақида айтган, битган гаплари ҳам бағоят адолатли чиқди ва унинг ихтиёрсиз тарзда қилган башоратлари Исфаҳоннинг ҳозирги кунларидан хабар берган эди. Шоир айрилиқ изтиробига ботган қалби ила бу нимарсани ҳам ҳис қилиб турарди. Фақат у тожу тахт, бойлик илинжида на падарини ва на туғишган оға-инисини аямайдиган, уларни бўғизлаб ташламоққа ҳозир шахзодаларнинг тутумларини, муддаоларини тушунолмасди. Тушунишни истагани сари бутун борлиғини даҳшату нафрат қамраб оларди.

Барча шахзодалар ва уларнинг оналари султон Маликшоҳ ҳузурига ҳамда унинг кўнглига йўл излардилар. Фурсат ғанимат эди, чунки султон меросхўр номини ошқор қилган ва ўшал шахзоданинг тахтни эгалламоғига фақатгина Маликшоҳнинг ўзи ҳалақит берарди. Демак, имкон борида султоннинг фикрини ўзгартирмоқ учун саъй этмоқ лозим. Чунки ҳадемай кеч бўлади. Ана унда султонзодалар аро қатлиом бошланур ва уларнинг кўплари жон қайғусида ҳар тарафга тиркирагайлар. Лекин ҳозирча Туркон Хотундан ўзга маликаларнинг ёхуд шахзодаларнинг биронтаси султон томон йўл тополмасдилар. Туркон Хотун эса ҳал қилувчи одимни қўймоққа, тўғрироғи, сўнги зарбани бермоққа шайланарди чоғи, чунки у султон атрофида кўп парвона бўлмоқда эди.

Бу кун Исфаҳон осмони ҳам, аҳли Исфаҳоннинг диллари ҳам рутубатли эди. Бу ҳуддики кўкламнинг чароғон куёшини туйқус булут қоплаган мисоли эди...

2

Вазири аъзамнинг вафот этганига роппа-роса бир ой бўлган кун Хайёмни туйқусдан Маликшоҳ ўз ҳузурига чорлаб қолди. Буюк қалб ва мурувват соҳиби бўлмиш Низом ул Мулкнинг бевақт мудҳиш қазосидан сўнг нечукдир хувиллаб, ўз файзини йўқотиб бораётган янглиғ туюлган расадхонада султон чопарининг овози янграгач, тош деворлар орасига жон киргандай бўлди. Зеро бу улуғ айрилиқ расадхона аҳли учун бағоят катта йўқотиш бўлган эди. Ундаги кишиларнинг ҳар бирлари ўзича аза тутардилар, нафақат марҳум ҳурмати учун, балки расадхона ва илмлар истиқболи, қолаверса, ўзларининг бундан кейинги тақдирлари учун ҳам қайғурардилар. Шоирнинг айна кунлардаги кечмишлари ҳам бундан мустасно эмасди. У ҳам устози, валинеъматни бўлмиш вазири аъзамдан жудолик оловида бир куйса, расадхона юмушларининг, илмлар ривожига хусусидаги улкан режаларнинг барбод бўлмоғи мумкинлигини ўйлаб ўн куярди. Ҳа, шоир бу изтироблар исқанжасида жижғанақ эдики, ҳатто илки юмуш тутмоқни ихтиёр этмасди. Расадхонадаги сокин, бироқ бир қадар зимистонлик оғушига тушган ҳаёт шу зайл давом этаётган айна дамда султон ҳазратларининг Умар Хайёмни йўқлаб қолмоғи расадхона аҳлини хавотирга солгандан ҳам кўра мўлроқ умидлантитарди. Аммо шоир қалбининг бир четида унинг ўзигагина аён бўлган шубҳа-ю ҳадик ўйларига соя ташлаб турарди. У кўнглидаги бу хавотирни дўсту ёрларига сездирмасликка уринди, шундоқ ҳам эртанги кунга бўлган ишончини тобора йўқотиб бораётган қисматдошларини аяди.

Хайём кун чошгоҳга етганда султон саройи сари йўл олди. Унинг феълида азалдан мавжуд бўлган хиёл бадгумонлик ҳозир фикру ўйларига хуруж қилиб бораётган эса-да, кейинги йиллар мобайнида руҳиятида қарор топган сокинлик ҳамма-ҳаммасида Оллоҳга таваккул қилмоқликка ундарди. Қадамларини оҳиста босар, шуурида эса саройга ёвуқлашиб боргани сари, нажот менга ёхуд аҳли расадхона-ю илму ирфонга эмас, аввало султон ҳазратларига лозимдир балки, деган ўй тобора ёлқинланаверарди. Унинг бедор калби ҳукмдорнинг оғир аҳволини, айна кунлардаги кечмишини жуда яхши ҳис қилмоқда эди...

Султон шоирни ўз боғида қарши олди. У бағоят енгил ва одми кийинганди- бошида така, эгнида юпка гуллик чакмон, аммо оёғидаги этикгина шоҳона эди. Шоирни энг аввало мана шу ҳол, яъни фасли хазоннинг сарғимтир ожиз офтоби борликни илитолмай қолган, туну сахарларда танни жунжуктиргувчи изғиринлар эса бошлаган бир пайтда олампадохнинг бу қадар енгил кийиниб олгани ҳайрон қолдирди. Бироқ султон мутлако совукни сезмаётгандай қаддини тик ва мардона тутиб турарди. У боғнинг либосларини ечмоққа ошиқаетган маҳзун оғочларига тикилганча хаёл оғушида ғарқ эди. Вале ушбу дамда боғни боғ дегулик ангори йўқ эди. Аввали куз ўз юмушини бажарган бўлса, қолаверса, бу ошёнда меҳрибон ва завкли бир назарнинг файзи сезилмасди. Яқинларда ҳам кийгос очилиб турган гулларнинг курук шохларигина қолган, мевали ва мевасиз оғочлар эса ҳалиги аҳволда эди. Боғда на бирон бир чечакнинг ранг-туси кўринмас, на бирон бир сайрагувчи қушнинг товуши эшитилмасди. Ҳозир чор атроф, яъники гулзору боғнинг кўриниши султоннинг аҳвол руҳиясига, дил кечинмаларига уйкаш эди. Ҳаттоки бир замонлар Хайём султон ила ширин суҳбатлар қуриб, назмий лутфлардан завқланган шийпон ҳам буткул забун кўринар, унинг теграсидаги гуллардан-да нишона йўқ ва томидан ипақдай жилдираб оқиб тургувчи сувлар ҳам кўзга ташланмасди. Коризлардан келгувчи тип-тиник сувлар оқиб турганида ҳам бу масканга ҳозир олдингидай файз бағишламаслиги аён эди. Чунки, бир томони, кун совуқ бўлганидан сувнинг муздек таровати кишига хуш ёқмаса, яна бир ёғи, ҳар иккисининг ҳам, айниқса, султон Маликшоҳнинг бунга эҳтиёжи йўқ эди...

Ҳозир бутун олам забун, боғ забун, ўйлар маҳзун, кўнгиллар изтиробли, хотиралар азобли эди.

Султон Хайёмнинг келганлиги ҳақидаги хабарни мулозимдан эшитганидан сўнгра ҳам тақи беихтиёр ўйга чўмган эди. Шоирнинг саломини эшитгач, хаёлларидан айро тушди ва содик надимига ўгрилиб, унга пешвоз юрди.

-Омонда бормисиз, ё юлдузлар ошиғи?!-деди султон ва негадир ҳозир илк бора Хайём ила кучоклашиб кўришди.

Ё алҳазар! Султон анча қариган ва бу ёвқур туркий тождорнинг саҳройи юзида бурунги шиддат ҳамда анча-мунча кишининг иродасини синдиргувчи сирли улуғворлик кўринмасди. Мана, ўша хотунлар макрининг улуғ донишманд вазири аъзам неча бор огоҳ этган мудҳиш оқибати, дея ўйларди Хайём султонга дил-дилидан ачиниб. Оламини титратган ва унинг ярмини фатҳ этган соҳиби қудратни ҳам шу аҳволга солибди-я бу аёл зоти.

-Бир замонлар чаманзор бўлган бу макон кўп файзсиз кўринадур, шоир. Маъкули, менинг сайисхонаму ажойибхонамни томоша қила қолайлик.-деди султон ва ўша ёққа бошлади.

Лекин Хайём ҳукмдорнинг муддаоси не эканлигини англаёлмасди. Шундай бўлса-да, сўзсиз итоат ила султонга эргашди.

-Чорловимнинг боисини тушунолмай ҳайронсиз, биламен.-деди султон бораркан. -Аммо мен ҳам оддий банда эканлигимни ва гоҳо кимларнидир соғинмоғим мумкинлигини унутмағайсиз. -У тўхтаб, шоирга юзланди, -Ҳа, Абулфатҳ Умар, мен сизни ва сизнинг суҳбатингизни соғиндим. -Султон тақи йўлга юзланди.

-Қуллук, олампадох.-деди Хайём ҳукмдорнинг ортидан бўлса-да, хиёл таъзим қилиб. -Сизнинг бу қутлуғ сўзларингиз менинг забун бошимни арш қадар юксалтирди.

Сайисхона дарвозасидан киришлари ҳамоно мирохур (отбокарлар бошлиғи) султонга таъзим ила пешвоз чикди. Аммо димоғи сўлгин бир кўйда бўлган ҳукмдор бу мулозаматга эътибор ҳам, майл ҳам билдирмади-да, ўзининг суюкли отлари томон юрди.

Бу жойда киши кўп эди. Бири отларни ювган, бири емиш берган, таки бошқаси эса хос кўраларда отларнинг машки ила банд. Отхонанинг бостирмасида бўлса бир неча синчилар бир-биридан гўзал арғумокларни кўздан кечирадилар. Хуллас, барча хизматчилар ўз юмушлари ила банд.

Султон тўппа-тўғри соғ ёкдаги бостирма томон юрди. У ерда бўйдор, ёллари ўсик оппоқ икки от турарди. Уларнинг адл қомати, ердан кўпчиётган янглиғ кўриниши ёз осмонида яхлит-яхлит бўлиб, турфа хил шакллар пайдо қилиб сузиб юрган улкан булутларни ёдга солади. Султон ўшал булутменгиз отлар ёнига борди. Одми ва енгил кийинганлиги ҳамда ўзгага ноён бўлган зил-замбил кечмишлар туфайли ҳалигина жуссаси кичрайиб қолгандай туюлган султон энди бирданига ўсиб кетди, қомати алпларга қиёс қилгулик даражада улканлашди. От азал-азалдан эр кишининг, айниқса, тождорларнинг шавкати ҳисобланганки, у тагин ҳар эрга улуғворлик ҳам бахш этади. Бу олам не-не шоҳлару соҳиби давлатларни кўрмаган ва улар орасида шундайлари ҳам бўлганки, отга бўлган муҳаббатлари қошида ўзга кўнгил майллари ҳеч эди.

Султон бармоқлари ила от ёлини тараркан, беихтиёр пичирлади:

-Ҳа, жонивор, мени соғиндингму? Улуғ юришларни, биёбонда елдек учишларни кўмсадингму?.. -Сўнг бир пас жим қолиб, юзини от юзига босди. -Мен ҳам ул ёвқур дамларни соғиндим, дўстим!. Унинг кўзлари мунглиғ-мунглиғ бўлиб кетди. Негадир ушбу дам от ҳам бағоят ғамгин боқмоқда эди. Ҳукмдор соғ илки ила отни кучоклаб, юзини юзига босиб анча турди ва сўнг Хайёмга ўгрилди.

-Бир гап айтсам инонурмисиз, шоир?-деди-ю ҳамроҳининг хижолатли нигоҳига боқиб, жавобни ҳам кутмай, тилида туйқус пайдо бўлган турк-ўғиз лаҳжасида давом этди. -Менинг энг бахтиёр онларим от устида кечган кунларимда қолмиш!.. -Ҳа, у ҳукмдор, бўлиб ҳамки, қудратли ҳукмдор эди. Бироқ унинг томирларида ёвқур ва ҳур саҳройи паҳлавонларнинг қони оқардики, мана бу саройлару кўрғонли шаҳарлар унинг эрка ташна қалбига торлик қиларди. Фақат унинг ўзи буни тўла англай олмасди.

-Олампадох Оллоҳнинг бу гўзал маҳлуқига бағоят муҳаббат қўймишлар, шул боис... -Хайём айна пайт учун муносиб сўз тополмасди.

Маликшоҳ шоирнинг сўзини гўё эшитмагандай, сўзсиз бурилиб, отлардан йироклашди. Йироклашаркан, қадам босгани сари жуссаси яна кичрайиб бораверди. Энди у турфа жониворлар сақлангувчи ажойибхонаси томон йўл тутганди.

Бу ерда хизматкорлар озчилик эдилар. Ажойибхонанинг тош ётқизилган узун йўлагининг ҳар икки тарафига катта-кичик қафаслар қурилганди. Уларда ҳар турли дарранда-ю паррандалар сақланарди ва бу жониворларнинг қоришиқ овозлари паст-баланд бўлиб оламини тутганди. Ана йўлакнинг ўнг томонидаги қафасларда макон топган бўри, шоқол, қоплон, йўлбарс, тулки, шер ва яна ўзга маҳлуқлар кетма-кет ириллайдилар, хириллайдилар. Сўл ёкдаги қафаслар эса ихчамроқ бўлиб, икки қаватли эди. Уларда турли паррандалар-сайроқи-ю сайрамайдиган қушлар сақланарди. Қушлар орасида тўтидан тортиб кумригача, кўзлари чакчайган бойўғлидан тортиб лочингача бор эди. Дарвоқе, лочинлар!.. Султон уларни бағоят севарди ва у ҳар сафар бу ёвқур соҳиби қанотларга боқаркан, ўзида ҳам мислсиз куч-қудратни ҳис этарди. Ахир улар қушларнинг шоҳи эмасми? Бу эса башар ҳукмдори. Бу уйқашлик бежиз эмаски, лочинлардаги улуғворлик, ғурур ва шиддат султонларга ярашикли эди. Лочинлардан бири-энг улкани қафас ичидаги қўноқда бошини тик тутганча тек қотган. У султонни танидими ёхуд рўбарўсида турган инсон ҳам ҳукмдор эканлигини билганиданми, думалок кўзларини унга қадади. Султон ҳам тизгинсиз ички бир хоҳиш ила лочинга тикилди. Қаттиқ тикилди. Шу қадар тикилдики,

унинг кўз олдида кушнинг яхлитлашган бир жуфт кўзи колди. Во дариг! Йўк, энди у улуғликка тимсол бўлмиш бу кушдан куч олмади, аксинча, елкалари баттар осилиб, жисми буткул шалвираб колди ва лочиннинг ўткир нигоҳига ортиқ дош беролмай, кўзларини яширди. Ичдан хўрлиги келди ва совуққотганидан тани титраётганини сезди. Яхшики, нарирокда илқида қалин тўн тутганча турган, Хайём шу маҳалгача сезмаган мулозим, султоннинг аҳволини пайқаб, унга яқинлашди. Хукмдор сўзсиз итоаткорлик ила қайрилиб, мулозим ҳозирлаган либосни кийди ва ҳатто унга бир муддат бурканиб ҳам олди.

-Тождорлик сенга ярашур, ё соҳиби қанотлар султони! -деди Маликшоҳ ва Хайёмга ўгрилиб, аянчли жилмайди.-Тўғри эмасми, эй, назм султони?

Хайём ҳозир ҳар не сўз ўринсиз эканлигини тушунди ва султоннинг алпозига боқаркан, буюк салжуқийлар ҳукмронлиги ҳам интиҳо топаётганлигини фаҳмлади. Чунки, султон Маликшоҳнинг забун аҳволи шунга ишорат эди. Бу шоирни ҳам бағоят мутаассир этди ва унинг бўғзига нимарсадир тикилгандай бўлиб, энтиқиб кетди. Бағрида бир улуғ наъра жунбушга келди. Қачонлардан бери сокинлик касб этган вужудида тақи иккига айрилиш пайдо бўлиб, ичидан яна бир Хайём сидрилиб чиқа бошлади. Аммо у буни истамасди, ўзидаги кўп саъйлар ила топган буюк ҳаловатни бой бермоқликка ихтиёрсиз эди. Унинг бўғзидаги отилмоққа ҳозир наърага ва иккинчи Хайёмнинг зоҳир бўлмоғига эса илму маърифат улуғ вазири аъзам вафоти туфайли кўп азиятларга рўбарў келаётганлигини, энди бутун аҳли зиёнинг ҳомийси, паноҳи бўлмиш султон Маликшоҳнинг инқирози эса фузалою шуаронинг буткул ҳалокати муқаррарлигини исбот этаётганлигини англаб етганлиги боис эди. Бу чин маънода ҳалокат эди ва оқибат шоир бағрида улуғ наърага сингган исён бино бўлганди. Бироқ у ҳар не оғир бўлмасин шайтонга хайр бериб, аламини ичига ютди ва Султонга далда бермоққа уринди.

-Мен бу жониворларни бир умр жам этдим. Оллоҳнинг хур маҳлуқларини тутиб, бандиликка маҳкум этдим. -дерди султон олдга қараб юраркан. -Мен бу маҳкумликдан қувондим, уни ўзимга эрмак қилдим! Энди эса... -У нечукдир сўздан тўхтади.

Одам табиати азалдан шундай-бир тушқунлик чоҳига рўбарў келдими, тамом, ўзини ўнглаб олмоғи мушкул. Бу ҳам бўлса балки шайтони лаъиннинг найранги чиқар. Султон ҳам ўшал чоҳ оғзида бир оёғи муаллақ, бир ёғи эса титраган ҳолда қолган эди. Бир замонлар, ҳатто кеча яқинда ҳам унга завқу шавқ, билакларига куч, юрагига мадор бахш этган манови турфа жониворлар энди ўз қисматлари боис унинг бағрини эзиб, жонини ўртай бошлаганди.

Султон тақи олдга юрди. Анчагача бирон сўз демади. Сўнг тўхтади ва Хайём сари ўгрилди.

-Шеър айтинг, шоир, ўтинамен.-деди бағоят мулоим овозда.

Хайём чиндан-да шеър хаёли ила бандмиди ёхуд бул рубоийни аввал битиб, ҳозир шуурида айланаётганмиди, султонни узок куттирмай, дарҳол унинг ўтинчини ижобат этмоққа тушди:

*Жаҳон ишин алвон-алвон кўрамен,
Оламни тез ўтар бир он кўрамен.
Худо ҳаққи, қайга назар ташламай,
Шунда бахтсизлигим аён кўрамен.*

Султон олис-олисларга тикилиб тураркан, шеърнинг охириги икки бандини пичирлаб такрорлади:

-«Худо ҳаққи, қайга назар ташламай, шунда бахтсизлигим аён кўрамен». сиз, шоир, валийсиз. Баайни топиб айтдингиз!... -деди ва яна йўлида давом этди.

Ана, ёнма-ён икки қавасда икки баҳайбат шер турибди. Маликшоҳ уларга яқин келди ва қаттиқ тикиларкан, Хайёмдан сўради:

-Буларни танидингизми, шоир?

Хайём шошиб Султонга бақамти келаркан, деди:

-Афу этгайсиз, олампадох, танимадим.

-Сўнгни шикори кабирни эсланг. -Султон бироз сукутда турди. -Булар ўша онасиз қолган икки шерваччалардур.

-Ха-ха, эсладим, олампадох. Ё Оллох! Улар шу қадар улғайдилурму?-деб юборди Хайём хайратини яширолмаи.

-Ха, улар улғайдилар.-деди султон мудом ўйчан ва тили яна турк-ўғиз лао_жасига кўчаверди. -Онаси эса болалари учун ўзини қурбон қилди. Бу даррандалар шохи бўлмиш шер модасининг тутими. У манов шерваччалар учун ўз жонидан кечди. Одамийзот онаси эса ўз фарзандининг омонлиғи йўлида мени қурбон этмоқчи. -Султон бу гапларни гўё ўзига ўзи айтаётгандек сўзларди.

Хайём аввалига унинг бу гапларидан лол қолди. Тушунмади. Сўнг Султоннинг бу кунги аҳволини ўйлаб, гап не хусусда бораётганлигини тушунгандек бўлди. Асли унинг хавфи ҳам шундан эди.

Султон етовида ортга қа йтдилар. Хукмдор энди ўктам бир овозда сўзламоққа киришди:

-Одам ўзидан ортиқ яшолмас экан, ё Абул Фатх Умар, яшолмас экан. Қанча қуйиб- ёнмасин ёзуқ ҳақ ва у ўзгармасдир. Бу ҳукм шоҳу гадога баробар эканлигини англадим, ё дўст! Оллох таборака таоло шу қадар раҳим ва шафқат соҳиби эканки, у ҳар банда бошига келгувчи балони, қазоси сабабини унинг ўзига аввалдан аён қилиб кўюр экан. Аммо ғофил одамийзот буни ҳамиша ҳам англайвермас экан. Билакс, минг бир ишоратга қарамай, ўша бало ёғдиргувчи кимарса ёхуд нимарсага меҳр қўйиб, унга интилиб яшайвераркан... -Султон бир пас ўйчан борди, сўнг, -Худо менга ҳам ишоратлар берган эди.-деди ожиз товушда.

Унга ошно бораётган шоир эса ушбуни хаёллаб борарди: инсон вужудидаги ихтиёрсиз кўрқув кўп ҳолларда уни алдамас экан. Ахир одам ҳамиша кўрқув ва умид пинжида яшайди-ку. Башар фарзандини соҳиби қудрат қилган ҳам шу икки туйғу эмасми? Хукмдор эса энди на кўрқув ва на умидга ошнодир...

Саройга етишгач, султон Хайёмни бирга танаввул этмоқликка таклиф қилди. Бу ҳам амр, ҳам истак эди ва у ҳукмдорга доҳил эди. Уни рад этмоққа шоир имконсиз ва ҳам ихтиёрсиз эди. Чунки у султонга далда бермоқни, кўнглини кўтармоқни ва айни дамда таназзулга юз тутаётган исломпарвар буюк бир салтанатни омонда сақламоқни истарди. Бунинг учун сўниб бораётган султоннинг юрагида тақи олов ёқмоқ лозим эди.

Султоннинг ҳордиқхонасига кирдилар. Хукмдор анчагина совуқ еганди. Шунинг учун у ўтиргани ҳамано икки қул келиб, пойабзалини ечдилар. Бири идишда сув келтириб, унга қандайдир гиёҳнинг толқонини аралаштириб, султоннинг оёғига тутди. Оёғини иссиқ сувга солгач, у ҳузурланиб кўзларини юмди. Қул султоннинг сув ичида турган оёқларини бармоқларига қўшиб укалади. Маълум фурсат ўтгач, унинг оёқларини сувдан олдилар ва иккинчи қул юмшоқ сочиқ ила уларни обдон артди. Ниҳоят жун мато ила оёқлари ўраб қўйилган султон ўнг ёнига ёнбошлади. Аёқларга қуйилган илиқ майнинг бирини ўзи олиб, иккинчисини Хайёмга ишорат этди. Ичдилар. Бироздан сўнг иккаловлари танаввулга киришдилар. Бироқ султон май ичганига қарамай, иштаҳасиз эди. Шоирнинг наздида, номигагина тотиниб ўтиргандай туюлди. Унинг май оташи таъсир этган юзида баттарроқ забунлик зоҳир бўлди. Бундан шоирнинг юрак-бағри эзилиб кетди. Султоним, сизга не бўлди? Қаддингизни кўтаринг, олам эли сизнинг шижоат ва ҳимматингизга муҳтож турурки, бу ҳолингиз нечун?! Сиз шерзодасиз, олампадох, илло шерлик қилинг, дея хайқиргиси келарди унинг. Бироқ рўбарўсидаги зотнинг тождорлик мақоми бунга изн бермасди.

-Яхшики сиз борсиз, шоир.-дея ниҳоят тилга кирди Султон, -Анча енгил тортдим. Оллоҳимнинг назаргоҳида (қалбимда) бир ком (умид, орзу) кўрингандай бўлди. -Сўнг сузилган кўзларида ва лабларида билинар-билинемас табассум жилва қилди-да, деди. -Энди шатранжга қалайсиз, дўстим?

Хайём тараддудланди.

-Олампаноҳниг шер панжасида сайд янглиғ ожиз колмоқликдан кўркадурмен.-деди лутф қилиб.

-Бундаин муболағага ҳожат йўқ, илло сизнинг панжангиз захрини ҳам унутмаганмиз.

Кулишдилар.

Шу асно бошқа хонага кўчиб, шатранж сурмоққа киришдилар. Султоннинг хаёли паришонлигиданми ёхуд чиндан ҳам шатранж майдонидаунинг омад тулпори чопмай қолганмиди, Хайём уни харчанд танг аҳволга солмасликка уринмасин барибир имконини бой бериб қўяверарди. Аслида шоир ҳозир султоннинг ғалаба қозониб, шодланмоғини дил-дилдан истарди, бироқ бу истаги сира-сира амалга ошмасди. Султон эса буни ҳам ўзича тушунди, яъни ўз тақдирига ишорат деб билди. Эҳтимол шул боисданми ёки бошқа сабаби бормиди, нечукдир у Хайёмни кўйиб юбормоқликни асло истамасди.

Рўбарўда мулозим пайдо бўлиб, малика Туркон Хотун султон ҳазратларининг ҳузурига кирмоққа изн сўраётганлигини маълум қилди. Маликшоҳ туйқус шоирга ўгирилди. Шоир эса фурсат етганлигини англаб, ўрнидан кўпди ва таъзим ила кетишга ижозат сўради. Султон ноилож ижозат беришга берди-ю аммо хонани тарк этаётган суюкли надимиға шундаин нигоҳ ила боқдики... Унинг кўзлари гўё қассоб илкидаги жонлиқнинг кўзларига ўхшарди. Султон Маликшоҳнинг кўзлари-я! Бу нигоҳни Хайём бир умр эслаб ўтади хали.

У бўсағада малика Туркон Хотун ила тўкнаш келди. Малика унга мағрур ва таънали боқди, ҳатто саломлашмади ҳам. Нигоҳи унинг кўзларини тарк этаётган сўнгги лаҳзаларда эса юзида кинояли, шунингдек, тантанавор бир табассум пайдо бўлди.

Ўнинчи боб

1

Султоннинг кўнглини овлаб, унга бетакрор бир кечани ваъда қилиб қайтган Туркон Хотун ўзининг ишончли кишиси бўлмиш, айна дамда унинг инон-ихтиёри ила вазири аъзамлик мақомида бутун салтанатни сўраб турган Тож ал Мулкни ҳузурига чорлади. Бағрида буюк бир қасос олови ёнаётганлигини энди унинг ўзи ҳам тан оларди. Бу олов бутун салжуқийлар сулоласини, биринчи галда, султон Маликшоҳ куйдирмоққа тайёр эди. Ахир шу сахройи қавм эмасми, қорахонийлардек олий насаб ҳукмдорлар сулоласининг илдизига болта уриб, уларнинг сарҳадларига даҳл қилиб, ожизлашувига сабаб бўлган? Албатта шулар. Зеро Бухородек азим ва шавкатли шаҳар уларга тобе бўлди, қорахонийлар яратган илму маърифат ҳамда гўзал меъморий иншоотлар ўшал ёввойиларнинг соясида қолиб кетди. Оқибатда Қорахонийлар сулоласининг қудратига путур етди. Ҳадемай улардан ном-нишон қолмаслиги ҳам мумкинки, илло бу кўргуликларнинг барчасига мана шу салжуқийлар сабабчидир. Унинг чексиз орзу-умидларига, гўзал ёшлигига раҳна солганлар ҳам ана шулар. Уни файзли ошёни бўлмиш Бухородан айру этиб, Исфаҳон зиндонида банди қилганлар ҳам ўшалар. Бухоронинг асир олинди, Исфаҳон сари жўнатилган ҳукмдори, Туркон Хотуннинг жияни Аҳмадхоннинг қисмати ҳам мудом ноаён. Агар тирик бўлса, қаерларда хору зор юрибди экан ул манглайи шўр?.. Мана энди қасос они келди. Мана энди қудратли Маликшоҳ ибн Алп Арслоннинг аҳволи танг бўлғай. Энди унинг раҳнамоси, уни ҳамиша раият ила яқин тутиб келган устози, борингки, ҳимоячиси Низом ул Мулк йўқ. Эҳтимол у ҳам султонини кутиб ётгандир. Анови шоирвачча эса нажотга мухтож, зеро эртага малика кўптиргувчи тўфон улкан тевани, яъни султонни осмонга учирмоққа қодир экан, бир кичкина така-Хайёмни ердан узолмасми? Ҳа, узади, учиради. Учирганда ҳам чирпирак қилиб учиради. Унинг расадхонаси-ю фузалосига, назму илмига ва ҳатто юлдузларига ғорат солади. Ҳар куни султон Маликшоҳга ҳамду сано ўқиган аркони

давлатлару амирларнинг бир тахдидли ҳоли борки, эртага тахт вориси шахзода Маҳмудга-унинг ўғлига тиз букадилар. Агар бундан бош тортсалар жаллод шамшири бу кераксиз бошларни чопиб ташлагувсидир. Энди у қасос шамширини яланғочлаб, буларнинг барчасини ухдалайди. Исфаҳон тахтига ўғлини ўтказиб, бутун оламга даҳл қилгувчи маликага айланади.

Вазири аъзам Тоғ ал Мулк хузурига кириб келганида малика Туркон Хотун чуқур ўйга ботиб ўлтирар эди. У вазирни кўриб, ўрнidan турди ва

-Фурсат етди, ё вазири аъзам!-деди кўзлари ёвуз чакнаб.

-Оллоҳга шуқур!-дея Тоғ ал Мулк хушомадгўйларча таъзим қилди. -Мана энди шавкатли шахзодамизнинг қутлуғ манглайида музаффарият қуёши балқай, иншооллоҳ!

Малика содиқ кишисининг бу ёқимли гапларига мулойим табассум ила жавоб берди-да, муддаога кўчди:

-Бу кеч бошкентимиз Исфаҳон сизнинг инон-ихтиёрингизда бўлғай. Шом кириши ила барча дарвозаларни беркитиб, соқчиларни кўпайтиргайсиз. Биронта тирик жон шахарга на кирмасин ва на ундан чиқмасин.-Малика неларнингдир мулоҳазасида биров жим қолди ва сўнг деди: -Жамики шахзодаларни, малика отлиғ насл-насабсиз ожизаларни ўз қароргоҳларида ҳибса тутғайсиз, токи мендан бир фармон бўлмагунча. Бизларга ғаним бўлмиш амирларни эса ўзингиз яхши билурсиз. Уларни ҳам банди зиндон этурсиз, итоатсизларини эса қатл этмоғингизга ижозат берурмен.

-Арслон Тоғни ҳамми?-бетокатларча маликанинг сўзини бўлди вазири аъзам. Чунки у султон Маликшоҳнинг садакатли лашкарбошиси бўлмиш амир Арслон Тоғдан ҳам кўркарди, ҳам ана ўша кўркув ортидан туғилган ўч алангасида ёнарди. Шунинг учун ҳам имкон туғилди дегунча амирлар амири Арслон Тоғни бўғизлаб ташламоққа ҳозир эди.

-Энг аввало ана ўша тўнғиз миждозни даф қилғайсиз.-деди малика таъкидлаб. -Лашкарнинг асосий қисмини ҳам ўз итоатингизга олмоққа саъй этинг. Аммо барча уринишларингиз авомга асло зиён-заҳмат етказмасин.

-Расадхонани, унинг аҳлини не қилурмиз, маликам?

-Ул нужумпарасту китобпарастларнинг илқидан не ҳам келарди, вазири аъзам.-деди Туркон Хотун ва Хайёмнинг суяқдор юзи ҳамда жуссаси кўз олдига келди. -Аммо уларни ҳам назарингиздан қочирмағайсиз. Қани, омин! -Малика қафтларини очди,-Оллоҳнинг ўзи бизларга мадақдор бўлсин, Оллоҳу акбар!

Тоғ ал Мулк хонани тарк этди. Малика у чиқиб кетгани ҳамано саройбекани хузурига чорлади. Унга бу кеч султон ҳазратлари ташриф буюришини айтиб, хобхонани энг қимматбаҳо матолар ила безатмоқни, энг танқис мушқу анбарлар ила бўйлатмоқни буюрди. Токи ҳукмдор бугунгидек хузур-ҳаловатни, орому лаззатни ҳеч қачон бошидан кечирмаган бўлсин, дея уқдирди.

-Энг ҳалийм ва лаззатли майлардан, таомлардан ҳозирлагайсен. Илло султонимизнинг қалбида ҳеч қандайин шубҳа-ю гумонларга ўрин қолмай, бизнинг оғушимизга сингиб кетсин.-деди Туркон Хотун сўзларини тугатаркан.

Филҳақиқат, шундай ҳам бўлди-малика султон Маликшоҳга бетакрор бир кечани, висол лаззатини ҳада этди. Ниҳоят султон барча шубҳа-ю гумонлардан мосуво бўлиб, хузур оғушида қолди. Сўнги лаҳзаларда ҳамма-ҳаммасини унутди...

2

Хайём тун бўйи Исфаҳонда мудҳиш бир безовталиқ ҳукм сурганлигини сезиб ётди. Султоннинг хайрлашув ондаги нигоҳи, ундаги маъно сира-сира кўз ўнгидан кетмади.

Чиндан ҳам Исфаҳон бу тунни ғоят бедор ўтказди. Энг олдин шахзодалару маликаларнинг ва сарой аъёнларининг, амирларнинг товонларига чўғ тушди. Сон-саноксиз, бунинг устига, тез-

тез хожасини ўзгартириб тургувчи хуфияларнинг, айғокчиларнинг оёқлари-ю тиллари тиним билмайди. Бир пасда уни бунга, окни корага ёхуд қорани оққа сотиб ташлашади. Кечагина оёқларини ўпиб, илқидан емиш егани хожасининг нон-тузи хурматини ҳам унутиб, уни нажасга қориб юборадилар. Бу кеч бунда ҳар тилда чакув, маломат, ҳар дилда нонқўрлигу хиёнат соҳиблик қилади, садокат, фидолик отлиғ башарий туйғулар бўзлаб-бўзлаб қоладилар.

Султоннинг салжуқий малика Зубайда Хотундан бўлган ўғли Беркёрук бир неча содик кишиларини, волидасини олиб, биринчилар қатори Исфохонни тарк этди. У омонлик истаб ва ҳаммаслақларини излаб кўхна Балх сари юз тутди. Амирларнинг бир қисми у билан кетган бўлсалар, бир қисми султоннинг қанзак хотинидан туғилган ўғиллари бўлмиш шаҳзодалар-Мухаммад ва Санжар ила қолдилар. Бироқ бу икки шаҳзодани бир фурсат ғафлат босди. Улар ё падари бузрукворларининг қорахоний хотинидан бўлган ўғлини валиаҳд қилиб кўтарганлигидан аразлашиб, султоннинг ўлимини кутдилар ва ё салжуқий бўлганликлари боис ҳар қандай ҳолатда ҳам Маҳмудга бас келиб, уни янчиб ташламоқликларига ишондилар. Не бўлганда ҳам улар ўз қасрларида банди этилдилар. Амир Арслон Тош ва тақи бир қанча амирлар, сарой ҳамда девоннинг нуфузли мансабдорлари зиндонбанд этилдилар. Халқ эса не қиларини билмай ва бу фитналарнинг кўпидан гофил ҳолда ўз кулбасида ўз қора қозонига арзи ҳол айтарди. Ҳатто айни дамда эҳтирос оғушида фарқ бўлган султон ҳам бу воқеотлардан беҳабар эди.

Умар Хайём ўз ошёнасида нотинч тунга қулоқ тутиб, ўй суриб ётаркан, беихтиёр раҳматли падари бузруквори сўзлаб берган савдогар ва кул ҳақидаги ривоятни эслади. Ҳа, бу оламда ҳамма нарса фоний, мана шу фонийликни англаб етган одамгина улуғликка етишгай, мақоми юксалгай. Шоҳлик, кучу қудрат, бойлигу шон-шуҳрат ҳам бу илоҳий ёзиқ қошида ҳеч экан. Худдики Уқлидуснинг икки ёндош чизиғи ҳеч қачон бир-бири ила туташмаслиги каби оламнинг мангу ва ўзгармас ақоиди бу ҳам. Акс ҳолда подшоҳликка эришган ҳов ўша кул ва ёки дунёнинг ярмига соҳиблик қилган султон Маликшоҳ бирон нимарсага сазовор бўлардилар. Аммо уларнинг бор-йўқ топганлари адамлик бўлмадими? Дариғоқим, айни шундай. Магарам султон Маликшоҳ чексиз-чегарасиз салтанатига ва ёки беадад бойликларига инонганмиди? Энди улар кимларнинг илқидан қолур ва ёхуд ўшал нимарсалар унинг бир бора тортган надоматли оҳига малҳам бўла оладиларми? Балки у ўз пушти камаридан туғилган фарзандларига умид боғлаганмиди? Ахир улар бу кун бир-бирининг бўғзини пойлаган даррандалар мисоли эмасми?! Улар ҳатто падари бузруквори бўлмиш султонни ҳам ғажиб ташламоққа ҳозир турурлар-ку! Бу не кўргулик?! Бу не шўриш?! Ахир у отаси султон Алп Арслонга хиёнат қилмоқ тугул кўзига тик боқмаганди-ку? Буни Хайём Низом ул Мулкнинг тилидан неча бор эшитган. Унда Маликшоҳнинг бошига тушаётган бу кунги хорликларга боис не? Қайси гуноҳлари учун бундайин забунликка юз тутди?.. Хайём бунинг сабабини тушунгандай бўлади. Яъни султон Маликшоҳ ҳам ўша сирли ораликни унутиб қўйди, чоғи. Ўз мамлақати-ю халқи ва олам ўртасидаги ораликни. Чунки ҳарки ҳукмдор агар халқидан оғча, уни унутади ва ҳаволаниб, шон-шуҳратга берилади. Мабодо бу ёруғ оламдан оғса, унинг фикри тораяди ва майда ташвишлар ила ўралашиб қолади. Ҳа, султон муқаррар ораликни унутди ёхуд уни пайқай олмай қолди...

Нихоят тонг отди. Бироқ у қаро-қаро бўлиб отди. Не-не давру давронларни бошидан ўтказган кўхна Исфохон осмонини сим-сиё булутлар қоплаб олгандай бўлди. Энди бошкентни осойишта ҳаёт бутунлай тарк айлагани аён эди.

Бомдод намозидан бир соатча фурсат ўтиб, яъни ишрок маҳали расадхонага ҳам ўша совуқ хабар етиб келди. Уни бу ерга ким олиб келганлигини ҳам биров пайқамай қолди. Аҳли расадхона бу хабарни ваҳима ичра оҳ-воҳ ила кутиб олган бўлса-да, Хайёмнинг ҳолатида ҳеч қандай ўзгариш рўй бермади. У гўё бу воқеа содир бўлишини билгандек эди...

Султон Мухаммад Жалолиддин Маликшоҳ ибн Алп Арслон оламдан ўтибди...

Хайём ўйчан ва хомуш ўлтираркан, султоннинг хайрлашув онндаги нигоҳи кўз ўнгидан нари кетмасди. Шунчалар тенгсиз қудрат соҳиби бўлмиш бир ҳукмдорнинг бу қадар ожизу нотавон аҳволда қолганлигидан надомат чекарди. Шу билан бирга энди Исфаҳонда илму маърифат ва тинчликнинг ҳам куни битганлигини сезиб турарди. Энди унинг ҳам Исфаҳондан ризқ-насибаси узилади чоғи.

Ҳали султоннинг жанозаси ўқилмаёқ шаҳарда миш-миш тарқалди: ҳукмдори кимдир заҳарлабди. Барча ул кимсанинг ким эканлигини яхши билса-да, исмини овоз чиқариб айтолмасди... Жанозада султоннинг ўғилларидан валиаҳд Маҳмуд қатнашди холос. Орадан бир неча кун ўтиб, ҳали султоннинг тупроғи совумай пойтахтда талотўп ва ҳатто қатлиом бошланди. Ака-ука шаҳзодалар ўз тарафдорларини йиғмоққа тушдилар ва шу тарика ўзларига ғаним билганларини қиличдан ўтказардилар. Шаҳзода Маҳмуд Исфаҳон тахтини эгаллаган бўлса, Муҳаммад ва Санжар ҳам лашкарнинг бир қисмини олиб, бошкентни тарқатдилар. Энди султонзода оға-иниларнинг ҳаммалари ўзаро жангга ҳозирлик кўрардилар. Бир томонда гоҳ-гоҳ исмоилийларнинг фитналари ҳам сезилиб қоларди. Расадхона юмушлари, мадрасалар, хусусан, Низомиядаги сабоқлар ҳам аста-секин тўхтатилди. Исфаҳонга қиш совуғи кириб келиши билан бирга уни мудҳиш бир рутубат ҳам эгаллаб борарди.

Бу орада шаҳар бўйлаб Туркон Хотун оғир дардга чалиниб, тўшакка миҳланиб қолганлиги ҳақидаги гаплар тарқалди. У бир неча бора Хайёмни ўз ҳузурига чорлади, бироқ шоир уни кўрмоқни истамади. Барча ёвузликлари учун тақдир маликадан бешафқат қасос олмоғини Хайём яхши биларди...

Хайём буюк салтанатдаги бу кунги эврилишлар ҳақида ва одам боласининг гуноҳга нақадар ўчлигини ўйларкан, тақи беихтиёр Ғаззолийни эслади. Илло алкимёгарлар кибратул аҳмарни кашф этиб, мисни олтинга айлантормоқнинг ҳадисини олганликлари аён. Аммо Хайём чинакам кибратул аҳмар авлиёлар, аҳли дониш суҳбати деб билади. Ахир ҳар одамнинг гўзал суҳбатлар туфайли топган кўнгил дурлари қайси олтину жавоҳирлардан кам? Зеро бечора султон Маликшоҳ учун донишманд Низом ул Мулкнинг суҳбатлари чинакам кибратул аҳмар эди. (Эҳтимол Хайёмнинг суҳбатлари ҳам султон учун айни шундайин маънога эга бўлгандир.) Хайём эса ҳали шу вақтгача Абу Ҳомид каби ҳамсуҳбатни учратмади. Энди эса у туфайли қалби нечоғли зийнатланганлигини англаб турибди. У аҳли замона ҳақида ҳам хўп гапларни айтгучи эди. Эҳтимол унинг ўшал гаплари малика Туркон Хотунга ҳам тааллуқли чиқар...

Гуноҳларнинг оқибати қалбнинг ўлими ила натижаланади, дерди Ғаззолий суҳбатлар асносида, лекин бу ўлимни бу дунёда бу кўзлар ила кўриб бўлмайди. Қилмишларининг гуноҳ эканини билсалар-да, камдан-кам инсон гуноҳдан тийилади. Шунинг учун уларнинг қалб хасталигини Оллоҳга ҳавола этиб, ўзлари фақат баданий хасталиклар муолажаси ила банд бўлиб қолаётганини кўрасан. Зеро қалб хасталигининг муолажаси оғирдир. Бу хасталикни табибсиз даволаб бўлмайди. Табиблар ким? Албатта, олимлардир. Афсуски, асримиз олимларининг ўзлари хасталикка чалиниб, ўзлари давога муҳтож бўлдилар. Олимларнинг бу нуқсонни умум тус олган қалб хасталиги орасида кўринмай қолди. Ҳатто бу уларга тасалли бўлди. Натижада олимлар халқни чалғитдилар, уларга дардни зиёда қиладиган дориларни буюрдилар. Чунки ўта ҳалокатли бўлган «хуббуд-дунё» (дунёни яхши кўриш) деб аталган ўлат чор тарафни эгаллаган эди. Бу дард табибларни ҳам тўла мағлуб қилди. Энди улар халқни бу касалликдан огоҳ этмоққа қодир эмас эдилар. Нега? Чунки ўзларига нисбатан ҳақли равишда шундай гаплар айтилмоғидан чўчирдилар: «Сизга не бўлди? * Ўзингиз бу дарддан қутулолмай туриб, яна бизга ундан қандай халос бўлмоқ йўлини ўргатмоқчимисиз?» Қачонки табиб нодон ва хоин бўлса, беморни ҳалокатга судрайди. Чунки унинг дориси заҳар, даволаш йўли ундан ҳам баттар... Нақадар топиб айтарди бу Абу Ҳомид. Унинг бу гапларида ўз аксимиз худди кўзгудаги каби аниқ-равшан намоён эмасми, ахир?!..

Ўша кеч шоирнинг хомасидан ушбу сатрлар тўқилди:

*Жаҳон сири бўлсин дил дафтариди,
Очсанг, бошига бало эл назарида.
Дилдаги ҳар гапни айтиб бўлмайди,
Сен бу нодонлардан тургил, нарида.*

*Кошки тинч жой топиб, кетиб бўлсайди,
Ё бу узоқ йўлни ўтиб бўлсайди.
Юз минг йилдан кейин орзу-умидлар
Тупроқдан кўкатдек униб, кулсайди.*

Ниҳоят Абул Фатҳ Умар ибн Иброҳим Исфаҳонни тарк этмокк аҳд килди.

Ўн биринчи боб

Хайём Нишопурга боргувчи карвоннинг йўлга чикмоғини кутарди. Жамики анжомларини йиғиштириб, сафарга тахт килиб кўйди. Аслида унинг юк бўлгулик нимаси ҳам бор эди: бир неча сандикка жо бўлган китоблари-ю кўлёмалари бор холос. Ҳаммаси йиғилиб икки туя ва бир отга юк бўлар. Буёғи энди Нишопур карвони йўлга тушса бас.

Бу кун ҳам бомдод намозини ўкиб бўлгандан бери вақти кутмок ила ўтаётган Хайём чошгоҳга бориб зерикди. Ҳаво совуклигига карамай, бир пас сайр қилиб, расадхона атрофини сўнгги бор айлангиси келди. Яна қайта бу ерларни кўрмок насиб этадими-йўқми, номаълум. Ҳар тугул бу гўзал маъвода, тоғнинг сўлим бағридаги бу жаннатий ошёнда умрининг салкам йигирма йилини ўтказди. Бу айтишгагина осон. Эҳтимол такдиридаги энг баракотли йиллар ҳам ана ўша йигирма йил ичра қолгандир. Ахир бу йиллар давомида не-не яхши-ю ёмон кунларни бошидан ўтказмади, не-не одамлар ила йўлиқмади. Айниқса, бу ерда топганидек азиз дўстларни эҳтимолки умр бўйи кидириб ҳам қайтиб тополмас: вазири аъзам Низом ул Мулк ҳазратлари ўз падари янглиғ кадрдон ва меҳрибон эмасмиди. Бундаин донишманд зотни олам қайта кўрадими-йўқми, Яратганга аён холос. Ул мўътабар инсон энди бу дунёнинг армонига айланди...

Хайём расадхона дарвозасидан чиқиб, ўнгга қайрилди. Девор бўйлаб то расадхона қальасининг адоғигача юрди. Муъолишда тўхтаб, нарироқдаги қир пойида бир ховуч бўлиб кўринган Бўйра қишлоғига тикилди. Қиш бўлганлиги боис қишлоқ ўз кўркини анча йўқотган эди. У баҳорда, айниқса, бағоят гўзал бўлиб кетарди. Бўйранинг соддадил ва сахий одамлари Абу Ҳомидга ҳам кўп манзур бўлган эди. Дарвоқе, Ғаззолий!.. Шоир Исфаҳонга келиб топган азиз кишиларидан яна бири эди у. Нақадар дилбар ва парҳезкор зот! Ғаззолий дини Исломнинг истиқболи эканлигини Хайём жуда яхши англаб турарди. Мусулмон олами хали ундан фахру ифтихор қилмоғи шубҳасиз. Абу Ҳомидни тақи кўрмок унга насиб этармикин?!..

Ҳа, Оллоҳ таборака таоло Ғаззолийга бекиёс ақлу тафаккур инъом этган эди. Уни аввалига унча хушламаган ва ҳатто турфа фикрларидан кўнглида ғашлик ҳам сезган Хайём буни кейинчалик фаҳмлади. Ғаззолийнинг фавкулудда ақл ва истеъдод соҳиби эканлигини тушунди, тушунди-ю унинг суҳбатларига маҳлиё бўлди. Унинг дил сезгиси ниҳоятда теран эди. Хайём, айниқса, Абу Ҳомиднинг уч олам ҳақидаги фикрларидан мутаассир бўлган эди. У илоҳётга хос барча талқинларини ҳам ишонарли килиб асослай оларди. Қаранг, уч олам мавжуд, дерди у, қуйи-жисмоний олам, ўрта-нимарсалар маъно касб этувчи руҳий олам ва юқори олам-Илоҳнинг макони. Оламни аниқ-равшан килиб бундан ортиқ таркиблаб бўлмас. Унда Абу Ҳомиднинг ўзи қайси оламга мансуб эди? Албатта Илоҳ оламига-да. Чунки унинг ўзи, тоза руҳли кишилар Илоҳ оламига мансубдирлар, дегувчи эди. Зеро улар Илоҳдан яралганлар ва унга қайтадилар.

Хайёмнинг бағри хапқирди, соғинч ила хўрсиниб кўйди.

У ўнг ёкка кайрилиб, расадхонанинг орқа томонига юрди. У ер тоғнинг пойи, айна дамда либосларини буткул ечган кип-яланғоч оғочзор. Оғочзор ичра Марям иккиси яхши кўрган ва бўйида нечалаб висол онларини ўтказган булок ҳам бор. Марямни эслаб, Хайёмнинг қалбида уят ҳисси пайдо бўлиб, ўзини айбдордай туйди. Мен уни бахтсиз қилдим, дея ўйлади у юраги ўртаниб. Ахир у гўзал бир тақдирга лойиқ эди ва уни, яъни шоирни жону жаҳону ила яхши кўрарди, эҳтимол ҳозир ҳам севар. Аммо бунинг девона кўнглига эр-хотинлик можароси деймизми, кишанларими, асло сиғмасди. Шунинг учун ҳам Марямни икки ҳисса бахтсиз қилмоқни истамади. Ҳозир Марямнинг ёши улғайган, падаридан айрилмоқ изтироби, Ватан соғинчи ва йиллар солган излар туфайли юзи салкиган, ҳаттоки сочларига бир-иккита оқ ҳам оралаган эди. Мана, ўша кадрдон булок, кишда ҳам тўхтамай, илиққина бўлиб оқиб ётибди. Аммо бу ер анча совуқ, изғирин елиб тургувчи эди. Шундай бўлса-да, шоир тошга ўтирди... Ҳа, гўзал Марям анча улғайди. Унинг кўзига кўзи тушганда ҳар сафар Хайёмнинг юрак-бағри эзилиб кетади. Шул боисми, Нишопурни ихтиёр этганидаёқ Марямни ўзи билан бирга олиб кетмоқчи бўлди. Бироқ фурсат етиб, бу ниятини Марямга айтганида, у рад этди. Кўзлари жикка ёшга тўлиб, падарининг қабри шу ердалигини, уни ёлғиз ташлаб кетолмаслигини билдирди. Шундан сўнг шоир шаҳардаги ҳовлисини Марям ила ҳозирда ўша ерда яшаётган канизаги Пармудага инъом қилди.

Филҳақиқат, у Исфаҳонда кечган йилларида кўплаб яхши одамларга ошно бўлди. Суюкли Марямнинг отаси донишманд Артур, соҳиби ғайб пир Адам Шайх, садоқатли хизматчиси Микоил, унинг шўрлик суюкчиси Лайли, забони талх, вале ёқимли бўлган Шокир Талх, Воситий ҳамда Исфазарий ва айникса, девона дил қария Юсуф Риндоний, эҳхе-е, буларнинг ҳар бирлари ўзи бир олам инсонлардир. Агар улар бўлмаганларида Умар Хайём отлиғ шухратли шоир ва олим ҳам бўлмаслиги аён эди. Маан энди бу азиз дўстлари ила видолашув онлари ҳам яқинлашмоқда. Энди у Исфаҳонни бутунлай тарк этади.

Хайём хаёлчан нигоҳини расадхона деворларига тикди. Ана, расадхонанинг баланд ва ҳайбатли минораси, улуғвор гумбазлари ҳам энди мунглиғдай кўринадилар. Балки улар ҳам шоирнинг кетаётганлигини сезганликлари боис шундайин турарлар. Донғи узоқларга кетган «Фахрий судси»нинг тоқи ҳам гумбазлар ила бўйлашгудек. Эҳхе-е, бу иншоотни қанчалар завқу шавқ ила бунёд этгандилар ва бу атрофда унга қиёсли судс ҳам қурилмаганидан фахру ифтихорга тўлгандилар. Буларнинг барига Хайём бош-қош бўлганди. Ҳатто султон Маликшоҳ ҳам бу судсни кўриб, ўз ҳайрату ифтихорини яширолмагани ва аҳли расадхонага кўплаб инъомлар берганди. Ул бахтиёр дамлар шамолдай ўтди-кетди. Вазири аъзаму султон Маликшоҳ ҳам қаро ерга кетдилар, буюк мамлакат эса торожга маҳкум бўлди. Азим бошкенту расадхона ҳам бағрида қанча одам бўлмасин буткул хувиллаб қолгандай. Улуғ инсонларнинг қазосидан сўнг илму маърифат ҳам етим қолди, таназзулга юз тутди. Энди ул давру давронлар қайтадимийўқми, ёлғиз Яратгувчига аён.

Хайём бу одамлар ичра яшаб, илм излаб, тақи бир мангу ҳақиқатни англаб етди. Яъни аввалига насроний бўлган ўшал роҳиб Артур ҳам, ҳов саҳродаги вайрона аро ҳаёт кечирган зардуштий мубод ҳам, Исломга бахшида Ғаззолий ҳам ёлғиз Худо деб, Ҳақ дея ёнган эдилар. Уларнинг ҳаммалари эзгулик, яхшилик дея яшайдилар ва бани одамга ҳам шуни соғинадилар. Улар яхши одам деган номга сазовор эдилар. Лекин динлари турфа, эллари турфа эди, ҳар ёқдан келардилар ва ҳар ёкка тортардилар. Бир-бирларини тушунмоқни истаганлари ҳамано гўё бир тилда сўзлай бошлардилар, муродлари ҳам бир эканлиги аён бўларди. Демакки, Ҳақ одамлар бир-бирларига инсоф қилган, бир-бирларини аяган жойда экан, яъни ораликда экан. Шоир шуурига урилган бу фикрдан хузурланиб, ўрнидан турди ва йўлда давом этаркан, дилидан шу сўзлар ўтди:

-Хайр энди, кадрдон макон! Шаҳри азим Исфаҳон, алвидо! Донғи оламга дoston

расадхонам, хуш энди! Сенинг ҳар бир ғиштингда, ҳар қарич ерингда менинг қалб кўрим, кўзларим нури ва азиз хотираларим бор. Хайр энди, хайр!..

У расадхонанинг ҳали битиб улгурмаган биносини айланиб ўтаркан, кўнгли баттар изтиробга тўлди. Қанча орзулар, тузилган режалар, илмга оид юмушлар армон бўлдилар энди..

Хайём дарвозадан кириб, совукни ҳам писанд этмай, расадхона ҳовлисида жам турган ўз кишиларига рўбарў бўлди. Шокир Талх ва унинг ҳов ўша ҳамроҳи ҳам шу ерда эдилар. Улар бирин-кетин шоир ила саломлашдилар.

-Карвон эрта тонгда йўлга чиқаркан, устоз. деди Исфазарий хомуш.

Барча айрилиқ онининг яқинлашаётганлигидан аламда эди.

-Ким айтди бунини?-дея сўради шоир беихтиёр.

Аҳли расадхона бирваракай ўртада турган йигитга ишора қилди. Филҳақиқат, орада бир бегона одам бор эди. У Хайёмга ёвуқ келиб, тавозе ила бағоят самимий кўришди. Шоир унга бир муддат тикилиб қолди. Унинг бу ҳолатини кўриб, йигит ёқимли жилмайди.

-Ҳазратим кимгадир ўхшатдилар, чоғи?

-Ҳа-ҳа, чехрангиз танишдек кўринадур.-деди Хайём ҳамон ундан кўзларини олмай.

-Янглишмадингиз, ҳазрат. Камина сизни Исфаҳонга олиб келган ва сиз ўлимдан сақлаб қолган қарвон хожасининг ўғлидурмен.

-Ё фалак!-деб юборди шоир эҳтирос ила,-Кўзларингиз бағоят таниш кўринди. Отангизга жуда-жуда ўхшар экансиз, иним. Қалай, падарингиз омонми?

Йигит ғамгин тортди.

-Отам қазо қилганлар.-деди сўнг хазин овозда.

-Оллоҳ раҳмат қилсин. -Хайём юзига фотиҳа тортди. -Қачон?

-Уч йил бўлди. Сахрода шерлар ҳамласига рўбарў келиб...

-Ҳе, аттанг!.. -Шоир не дейишини билмай, жим қолди.

-Отам сиз ҳақингизда жуда кўп гапирардилар. Шул боис сизнинг Нишопурга кетаётганингизни эшитиб, бу томон елдим. Хизматингизда бўлиб, дуоингизни олсам дея орзулаймен, ҳазрат.

-Оллоҳ рози бўлсин, иним.-Хайём қирқ тўрт ёшда эди, аммо айна дамда унинг юзи, сўзлари ниҳоятда улуғворлик касб этганди.

Энди у ўзига ўқинчли термулаётган дўстлари томон қайрилди. Ҳадемай кеч қиради ва жуда тез фурсатда тонг отади. Шу билан шоирнинг Исфаҳондаги сафари қарийди. У Исфаҳонда топган барча дўстларини қаттиқ қучиб, хайрлашади. Эҳтимол кўз ёшлар ҳам бўлар, Хайём шунисига чидолмайди. Кейин уни қарвон ила Нишопурга узатиб қолишади. Яхшики, Ринд унинг ила кетмоққа аҳд қилди, ҳар тугул дўстларнинг тафти унга ҳамроҳ бўлади-ку. Аммо Ринд анча кексайиб қолган, сафар риёзатларига бардош қила олармикин?

Бир замон индамайгина турган Шокир Талх тилга кириб қолди:

-Ҳазрат, узок йўлда оёқларингиз малоллантирмагувчи этик ҳозирлаб қўйган эдим... - У этикни Хайёмга узатди.-Оёқларингиз мудом елкамда қолсин, дедим-да.- У ҳазил ила хазинли жилмайди.

Шоир мутаассир бўлди.

-Мендаин вафосиз бир дўст учун бунчалар захмат не даркор, аё Талх?!-деди кўзлари ёшлангудай боқиб.

-Агар Исфаҳонда қолсангиз ҳар куни бир этик тикиб бермоққа тайёрмен!-дея лутф қилди сўзамол қосиб ўртаниб.

Улар қучоклашдилар.

Қарвонбошининг хизматчиларига қорфармо бош бўлиб, Хайёмнинг ҳозирлаб қўйган юкларини икки туя ва бир отга юклашиб, олиб кетишди. Хувиллаган, шип-шийдон ошёнада шоирнинг танҳо ўзи қолди. Ташқаридан най овози эшитилди-Ринд мунглиғ бир қуй чаларди.

Шоир сархуш янглиғ куй оҳангига ҳамоҳанг тарзда тебраниб, кўзларини юмди. Хаёлан Исфаҳонда кечган кунларини ўзича сарҳисоб қила бошлади: бу маконда анчайин баракотли юмушларни адо этди. Энг аввало дунёда қиёси бўлмаган, бағоят аниқ ҳисоб-китобли таквимни яратди. У иншооллоҳ, асрлар оша одамларга хизмат қилғай. «Судси фахрий»ни барпо этди, расадхонани кенгайтирди. Энг асосийси, иккита фалсафий рисоласини ёзди. Илми ҳисобга оид ва ҳандасавий бир неча кашфиётлар қилди. Улар ҳам ҳали илм оламида кўп эътирофу шарафларга сазовор бўлғай. Устоз Уклидуснинг мураккаб асарларига шарҳлар ёзди ва ҳақозо... Ваниҳоят кўнгили мулки бўлмиш назм азмида ҳам кўп ва хўп саъйлар қилди. Аммо нечуким ҳали ҳануз шоирлик даъвоси йўқ... Унинг юраги батарроқ изтиробга тўлиб, хазинлашди. Бу хазинлик ортидан бир таърифсиз исёнми ва ё жўшқинликми пайдо бўлди. У ўзининг ҳасратли аҳволидан жунбушга келди. Ахир мен не кўрғиликларга рўбарўрў бўлибманки, бу янглиғ ҳасратга ботсам. Мени қай тождор қувғин қилди, зиндонбанд этди ва ё жонимни сўраб турибди ахир? Ғазнали Маҳмуд Берунийни зиндонга банди этиб, қай аҳволда тутмиш, Ибн Сино не қувғинларни кўрмиш? Аммо уларнинг илм бобидаги заҳматлари мислсиз-ку! Мен не кўрибмен?! Бор-йўғи бир қадрдон маконни-ю дўстларимни тарк этмоқдамен холос. Бундайин ожизу нотавон кўйда қолмоқ эр кишига ярашиқлими ахир?!..

Хайём кечкурун ҳам алламаҳалгача турфа ўйлар гирдобида ўлтирди. Энди у ўзида руҳий бир яхлитлик касб этган эди, яъни вақти келганда икки ёхуд уч одамга айланиб қолмасди. Шунданми, бутун борлиғидан руҳий ҳаловат, таваккул уфуриб турарди. Ҳозирга келиб, шуури шу қадар тиниқлашдики, жумла нимарсалар худди кўзгудагидек унда акс этарди. У доимгидек дунё ва одам ҳақида фикр этаркан, таки бир муҳим ҳақиқатни кашф этди: одам ҳайвон ва фаришта ўртасидаги маҳлуқдир, яъни ораликдандир. У ҳайвонга ҳам, фариштага ҳам айланиши мумкин, бироқ унинг жойи ўша ораликда, одамликда. Одамнинг ёзиғи одамлик экан, шу мақомда собит қолмоғи Азал ва Абад ҳукмига муносибдир... Хайёмнинг мийиғида кинояли табассум жилва қилди. Ўзини донишманд санаб, фалсафа сўқий бошлагани унинг кулгисини қистатди. Бу дунёнинг сирини ким ҳам охиригача англабдики, сен ошкор этолсанг ё Абул Фатх Умар! Сўнг шуурида сатрлар айланди:

*Масжиду бутхона, Каъбада ёху,
Жаннатдан умиду, дўзахдан қўрқув.
Фақат дунё сирин англаган қалбдан
Абадий қувилмиш бу ташвиш, қайғу.*

Хайём хонада димикди, ташқарига чиқгиси келди. Тоғдан эсгувчи тунги изғирин баданни жунжиктирарди. Аммо ҳаво ниҳоятда мусаффо эдики, чуқурроқ нафас олинса, бўғизлар ачишиб кетарди. Шоир сўлга қайрилиб, минора томон юрди. Қишнинг тиниқ ва юлдузли осмони уни ўзига чорлади, чоғи. Минора тарафга буриларкан, хонтахта устидаги қоғозлар ва устурлоб атрофида уймалашаётган Абулмузаффарга кўзи тушди. Унинг ҳаракатларидан завқлана-завқлана минорага кўтарилди. Минора даричасига етганда аввалига осмонга боши тегиб қолаётгандек туюлди гўё. Бағрини тўлатиб нафас олди. Изғирин бурни-ю кўзларини ачиштирди. У эса бунга парво қилмай осмонга интиқ тикилди. Бунчалар чаракламаса бу юлдузлар. Ана «Банат ан-наъш» (Қатта Айиқ юлдузлар туркуми), яъни «Тобут қизлари» шуъла тушган кўз ёши томчиси сингари ёқимли жимирлайди. Энг ёрқин юлдузлар булар. Яна шоирнинг кўнгилида эврилиш пайдо бўлди. Аё, юлдузлар, юлдузлар! Сиз ҳамиша ошкорасиз. Дилингизу тилингиз бир, дилингиздаги тилингизда акс этади. Сизда мунофиқлик, риё йўқ. Эҳтимол шунинг учун ҳам сизни севарлар ва ўз тақдирларини сизга боғларлар!.. Аммо одамлар эса!.. Улар Раҳмондан сўзлаб, Шайтоннинг юмушини қиладилар, меҳр-шафқатлар уриб, қон ичадилар, кўзларингни турфа зиёлар ҳақида ҳикоятлар тўқийдилар. Мен одамизотнинг феълини асло тушунолмадим ва

балки тушунолмасман ҳам. Ў, Одам! Одам-а! Ёвузлигу эзгулик, яхшилигу ёмонлик, савобу гуноҳ хусусида сенчалик мўл аҳкомлар тўкиган мавжудот бўлмаса керак. Аммо ҳали хануз уларни ўзинг ҳам фарқлай олмай халаксен. Эзгулик куёши балкиб, унинг тафтида бир муддат оламни илму урфонга тўлдирасен. Кейин эса узок бир фурсат жаҳолат тулпорига миначан-да, барча тузганларингга ғорат соласен. Бу не ёзиқ, бу не феъл?! Ўзинг ҳам билмассен? Мен ҳам билмасмен!..

Шоирнинг тилида яна шеър айланди:

*Кўплар донишманд деб билдилар ўзни,
Худонинг зотидан очдилар сўзни.
Ҳеч бири билолмай азал сирларин,
Алжираб-валжираб юмдилар кўзни.*

Мен ҳам ўшаларнинг биримен, дея хаёлидан ўтказди Хайём. Сўнг тобора пастлаб бораётган осмонга тикиларкан, эски бир фикри тақи миясига урилди: ахир одам тушида уча олади. Баланд-баланд учиб, коинотни куча олади. Наҳотки бу бахт унинг ўнгида имконли эмас? Наҳотки?!..

Шу пайт куйидан Исфазарийнинг хитоби эшитилди:

-Устоз!.. Устоз, қанисиз? Кўрдим!.. Кўрдим яна ўшал нурни!..

Хайём билинар-билинемас жилмайди. Одам уча олади, деган гап ўтди яна хаёлидан ва олдидаги дарича кенгайгандек бўлди. У ўнг оёғини олдинга босди, кейин сўл оёғини... Хайём гўё зинадан кўтарилаётган янглиғ муаллақ ҳолда юксалиб, коинот бағрига сингиб борарди. Ҳадемай у ҳам фалак тоқида милтирай бошлайди. Иштибоҳ шулки-унга бани башарнинг нигоҳи етадим-йўқми, шуури уни англай оладими-йўқми, номаълум. Янаки бу юлдуз-сайёра ичра ниҳон бўлган борлиқ вужудият Раҳмонийми ёхуд Шайтоний-бунга ажр бергувчи ҳам ёлғиз Оллоҳ таборака таолодур...

И Н Т И Ҳ О

-Мен буларнинг барчаси ила биргаман, - дея сўзини тугатди нуроний зот ва ғойиб бўлди.

У эса мудом йўл бошида турар ва нигоҳи ҳар томонда тентирарди. Йўллар жуда кўп эди. Бирининг аввалида масжид, бирида черков, бошқасида калисо қад ростлаганди. Йўллар бағоят узун эди, адоғи кўринмасди. Лекин барчаларининг нурли бир манзилда туташганлигини илғаш мумкин эди. Ҳа, ул манзилнинг шамширдек тигли зиёлари коинотнинг ҳар буржи томон тараларди.

-Наҳотки ул манзилга етмоқ учун бу йўлларнинг ҳаммасини босиб ўтмоқ лозим бўлса?!- дерди у кўзлари чакнаб. -Наҳотки?!..

ТАМОМ

IX. 2001-VIII. 2004 й/й.

МУАЛЛИФ ДАН

Умар Хайём ҳақида дунё микёсида жуда кўплаб илмий ва бадий асарлар яратилган. Уларнинг муаллифлари шоирни турлича талкин қилишган ва кўпчилиги уни даҳрий, осий инсон сифатида тасвирлашган. Бунинг исботи учун эса унинг рубоийларини асос қилиб олишган. Айниқса, «Хужжатул Ислому» номини олган буюк илоҳиётчи олим Абу Ҳомид Ғаззолий, Умар Хайёмдек бетакрор шоир ва олимга қарама-қарши қўйганликлари мени кўп изтиробга соларди. Бу икки зотнинг адоватга бориб, майда-чуйда нарсаларга ўралашиб қолганликларига мутлако ишонгим келмасди.

Ушбу машқимдаги менинг асосий «янгилим»-Хайём ила Ғаззолийни дўстлаштирдим, шоирнинг шеърларини янгича талкин этишга уриндим. Чунки бу менинг Хайёмим, менинг тасаввуримдаги Хайём! Уни қандай қабул қилиш эса ўзингизга ҳавола.

Шуниси аниқки, дунёда буюк бир сирли оралиқ мавжуд. Бу ораликни ҳамма ҳам пайқайвермайди. Умар Хайём ана ўша ораликни топа олган. У осмон ва замин оралиғида эди. Аср ва минг йиллик оралиғида эди. У халқлар-миллатларнинг, динлар ва ниҳоят оламларнинг оралиғида эди. Ақл ва Қалб оралиғида эди.

Аммо ишонаманки, Хайём худобехабар даҳрий ва майпараст бўлмаган (маълум муддат ичганлиги эса ҳақиқатга яқин). У Худога етишган валиюллоҳ эди. Қолаверса, у ҳам сизу биз каби оддийгина инсон бўлган ва шундай яшаган. Акс ҳолда, ёши саксонга етиб, Хуфтон намозини ўқиётиб, сажда устида омонатини топширмасди. Бу унга Оллоҳнинг сийлови ва бизларга эса улуғ ишорати эди.

21.05.2004 й.